

Турғун ФАЙЗИЕВ

**ТЕМУРИЙЛАР
ШАЖАРАСИ**

ТОШКЕНТ
«ЕЗУВЧИ» НАШРИЁТИ — «Хазина»
1995

63.3(2Ўз)

Ф 20

Ушбу китоб
Соҳибқирон Амир Темур
таваллудининг 660- йиллигига
бағишланади.

«ХАЗИНА» ИЖОДИЙ ИЛМИЙ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ
БИРЛАШМАСИ БУЮРТМАСИГА БИНОАН НАШР ЭТИЛДИ.

Масъул муҳаррир Асрор САМАД

4702620200—9

Ф _____ қатъий буюртма — 1994

М 362 (04) — 95

© Тургун Файзиев,
«Ёзувчи», «Хазина»
нашриёти, 1995 йил.

ISBN 5—8255—0207—6

ҲАММАГА КЕРАК КИТОБ

Кўп минг йиллик тарихимиз жуда кўп сулолаларни бошдан кечирди. Лекин ўзидан катта ёдгорлик қолдирган ва кўп йиллар ҳукм сурган сулола — бу темурийлар сулоласи бўлди. Бу сулола вакиллари Мовароуннаҳр, Эрон, Озарбайжон, Ироқ, Афғонистон ва Ҳиндистонни 488 йил (1370—1506; 1526—1858 йиллари) идора қилдилар, ўша мамлакат халқлари тарихида сезиларли из қолдирдилар.

Лекин афсуски, Темури ва темурийларнинг улкан тарихи, айниқса бизнинг мамлакатимизда, ҳазрати соҳибқироннинг она юртида, етарли даражада ўрганилмади. Бунинг асосий сабаблари бугун энди ҳаммага аён. Бу — Русиянинг қарийб 130 йилдан бери изчил ўтказиб келган мустамлакачилик ва улуг давлатчилик сиёсатининг оқибати бўлди. Фожиа шундаки, ҳозиргача биз Темури ва темурийлар ҳақида қўлга илинадиган биронта китобга эга эмасмиз. Ваҳоланки, хорижий мамлакатларда ва тили, дини бошқа бўлган Оврупода — Инглистонда, Фарангистонда, Олмония ва Амиқо Қўшма Штатларида Амир Темури ҳақида катта-катта илмий асарлар яратилди. Инглиз олимаси Хилда Хукэм ёзган «Жаҳонгир Темури» (Лондон, 1962), немис олими Ханс Роберт Ремернинг «Темурийлар давлатининг маъмурий тузилиши» (Висбаден, 1952), Фарангистонлик Люсьен Керэнинг «Тамерлан» (Париж, 1978) ва Жан Поль Роксинг Парижда 1991 йили чоп этилган шу номдаги китоби, Амиқолик шарқшунос олимлар Беатрица Форбес Манонинг «Темури давлатининг бошқарилиши ва маъмурий тузилиши» (Кембриж, 1989) ва Жон Вудсинг «Темурийлар сулоласи» (Блюмингтон, 1990), китоблари шулар жумласидандир.

Сўнги китоб, яъни Жон Вудсинг китоби Амир Темурининг наслу насаби ва авлодини ўрганишда алоҳида аҳамият касб этади. Мазкур асарда Амир Темурининг Қочули баҳодирдан то унинг улуг отаси Тарағай баҳодиргача бўлган аجدоди, ҳазрати соҳибқироннинг хотинлари ва фарзандларининг исмлари, туғилган ёки вафот этган йиллари кўрсатилган. Мазкур шажарани маълум даражада номаълум муаллиф (Хофиз Абу деб ҳам тахмин қилинади) тарафидан тузилган «Муъиз ул-ансоб фи шажарат ул-атроқ» (бошқа бир номи «Муъиз ул-ансоб фи шажарат-и салотини мўғул»)нинг зарур изоҳлар ва қайдлар билан инглиз тилига қилинган таржимаси дейиш мумкин. «Муъиз ул-ансоб»да Чингизхон ва Амир Темурининг шажараси келтирилган.

«Муъиз ул-ансоб» бизнинг замонимизгача фақат уч нусхада етиб келган. Улардан бири Туркияда, Стамбул шаҳаридаги Тўпқоппи кутубхонасида 2152 рақам билан сақланмоқда. Тўла эмас, ҳажми ҳаммаси бўлиб 24 варақдан иборат. Лекин, нотаом бўлса-да зўр бадий қимматга эга — чиройлик қилиб ишланган миниатюра ва бошқа безаклари бор. Шоҳрухнинг учинчи ўғли, матрифатпарвар ва илм-фан, маданият ҳомийси Бойсунғур Мирзо (1397—1433) кутубхонасида кўчирилган ва ўша Мирзонинг «Мажмуъа»сига киририлган. Иккинчи нусха Фарангистонда, Париж миллий кутубхонасида Оч. 467 рақамда сақланади; XVI аср бошида кўчирилган: тўла 164 варақдан иборат. Ва ниҳоят, асарнинг учинчи нусхаси Инглистонда машҳур Британия музейида сақланади, 129 варақ; миниатюралар билан безатилган; XVIII асрда Ҳиндистонда кўчирилган. Мазкур асарнинг Чингизхон ва асарнинг шажарасига бағишланган қисми унчалик қимматга эга эмас. Абу Фариҳий машҳур тарихчи Рашидулдин (1247—1318) нинг «Шуъба-и панжгоҳа» сига асосланган.

Турғун Файзиёвнинг «Темурийлар шажараси» асарига келсак, бу Амир Темури ва унинг наслу насаби ва авлоди ҳақида муфассал

тадқиқотдир. Унинг афзал тарафлари кўп. Биринчидан, бу асар шунчаки «Муъизз ул-ансоб» каби шажара эмас, балки ҳазрати соҳибқирон ва авлодининг қисқача таржимаи ҳолини ўз ичига олади, иккинчидан, унда нафақат тож-тахт соҳиби бўлганлар, балки шундай бахтга муяссар бўлолмаган теурийлар ҳақида ҳам қисқа, лекин эътиборга молик маълумотлар келтирилади. Ва, ниҳоят, учинчидан, Амир Теуур наслидан бўлган аёлларга ҳам мазкур асарда ўрин берилган.

Тургун Файзиевнинг мазкур асари, қолаверса, кўп йиллик оғир илмий изланишлар маҳсулидир. Ушбу асар XV — XVI асрларда битилган ва Теуур ҳақида теурийлар тарихини ўз ичига олган бир талай катта асарлар: «Теуур тузуқлари», Фасиҳ Аҳмад Хавофий (1375 йилда Ҳиротда таваллуд топган)нинг «Мужмал-и Фасихий» (Фасихийнинг тарихлар мажмуъаси), Шарафуддин Али Яздий (1454 йилда вафот этган)нинг «Зафарнома», Ибн Арабшоҳ (1389—1450)нинг «Ажойиб ул — мақдур фи ахбори Таймур» («Амир Теуур тарихида тақдир ажойиботлари»), Камолиддин Абдураззоқ Самарқандий (1413—1482)нинг «Матлаъ ус-саъдайн ва мажмаъ ул-бахрайн» («Икки саодатли юлдузнинг чиқиш ва икки денгизнинг қўшилиш жойи»), Заҳриддин Муҳаммад Бобур (1483—1530)нинг «Жаҳонга машҳур «Бобурнома»си, Ғиёсиддин Муҳаммад Хондамир (1475—1535)нинг кўп жилдлик «Ҳабиб ус-сияр фи ахбор афрод ул-башар» («Инсон хабарлари ва фардларида дўстнинг таржимаи ҳоли»)ва «Хулосат ул-ахбор» и, Гулбадан бегим (1529—1603)нинг «Хумоюннома»си, Абулфазл Алломий (1551—1602)нинг «Акбарнома»си ва бошқа асарлар, шунингдек Кастилия қироли Генрих III(1390—1407)нинг элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг «Қундалик»лари, В. В. Бартольд, А. Ю. Якубовский, А. А. Семенов, М. Е. Массон, С. П. Толстов, И. М. Мўминов, Х. Вамбери, Барбара Брей ва бошқа йирик тарихчи тадқиқотчиларнинг китоблари асосида ёзилган.

«Теуурийлар шажараси»ни шартли равишда Муқаддима (Амир Теуур ва унинг улуг аждоди) ҳамда тўрт қисмга: 1) Амирзода Жаҳонгир (1356—1376) ва унинг авлоди; 2)Умар Шайх (1356—1393) ва унинг ўғил-қизлари; 3) Мирзо Мироншоҳ (1366—1408) ва авлодининг шажараси ва ниҳоят 4) Ҳоқони Саид Шохруҳ Мирзо (1377—1447)нинг авлоди ва хотинлари баёни қисмларига бўлиш мумкин. Бу, шубҳасиз, асардан фойдаланишни бирмунча энгиллаштиради.

Амир Теуур ана шу тўрт ўғли ва қизларидан тарқалган авлод, юқорида айтиб ўтганимиздек, Мовароуннаҳрдан ташқари, Ўрта Осиё ва Яқин Шарқдаги бир талай мамлакатларни Ироқ, Озарбайжон, Эрон, Афғонистон ва Ҳиндистонни қарийб беш аср мобайнида идора қилдилар. Лекин буларнинг орасида энг кўп — 347 йил ҳукмронлик қилгани Мироншоҳ авлоди бўлди. Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, Мироншоҳнинг Заҳриддин Муҳаммад Бобурдан тарқалган авлоди фақат Ҳиндистонда 332 йил (1526—1858) подшолик қилди. Булар тарихда Ғарбий Оврупода «Улуг мўғуллар», Шарқда «Курагонийлар» ёки «Бобурийлар» сулоласи номи билан аталади. Баҳодиршоҳ II (1837—1858) бобурийларнинг Ҳиндистонда тожу тахт соҳиби бўлган охирги намояндаси бўлди. Лекин, қўрқоқ ва ташаббуссиз, бунинг устига ниҳоятда қартайиб қолган Баҳодиршоҳ (у бу вақтда 82 ёшда эди)нинг ҳукми «Шажара» муаллифи жуда тўғри айтганидек, саройдан нарида ўтмас эди. Бир вақтлар яхлит ва кучқудратга эга бўлган бобурийлар империяси аллақачонлар, Аврангзеб Оламгир вафотидан (1707) кейинроқ майда-майда қисмларга бўлиниб кетган эди. Маратхлар, сикхлар, жотлар, уларни мустақил деб эълон қилиб, марказий ҳукуматга итоат этмай қўйдилар. Инглиз

мустамлакачилари бўлса аста-секин Бенгалия, Марказий Ҳиндистон ва Ражпутанда ўз ҳукмронлигини ўрнатиб олдилар. 1858 йилнинг 21 сентябрида эса инглизлар Деҳлини эгалладилар. Баҳодиршоҳ II Рангун (Бирма)га сургун қилинди ва мусофирлик ҳамда қулғинликда 1862 йили 87 ёшида вафот этди. Унинг икки ўғли — Мўғул Мирзо (1796—1858), Хизр Султон (1799—1859) ва набираси Абубакр Мирзо (1821—1858)лар Деҳли йўлида инглиз ҳарбийлари тарафидан отиб ташланди.

Қарангки, бу тақдирми ё бўлмаса тасодифми, Амир Темурнинг уч асрдан кўп ҳукмронлик қилган бу авлодининг ибтидоси Мироншоҳнинг тақдири билан унинг сўнгги намояндаси Баҳодиршоҳ II нинг тақдири айнан бир хил бўлди. Масалан, Мирзо Мироншоҳ 1408 йилнинг 21 апрелида Табризга қарашли Сардруд деган жойда қора қўюнлилар подшоси Қора Юсуф (1389—1420) билан бўлган урушда ҳалок бўлган эди. Баҳодиршоҳ II ва унинг авлоди эса инглизлар қўлида қурбон бўлди.

Биз юқорида «Темурийлар шажараси»нинг афзал тарафлари ҳақида гапирганимизда, унда тожу тахт соҳиблари билан бир қаторда, бу шарафга муяссар бўлолмаган темурийзодалар ҳақида ҳам маълумот келтирилганлигини айтиб ўтган эдик. Ваҳоланки, мавжуд «Шажара»ларнинг (Стенли Лэн Пул, Е. Цамбаур, Клиффорд Эдмунд, Босворт ва б. қ.) биронтасида бунақа тафсилот учрамайди. Уларда асосан ҳукмронлик қилганларнинг номлари ва тахтга ўлтирган йиллари қайд қилинган, холос. Бирон бир лавозим соҳиби бўлмаган, кўп ҳолларда «ғариблик»да кун кечирган шаҳзодалардан Умар Шайх Мирзонинг набиралари Солиҳ Мирзо (1406—1452), Пир Али Мирзо (1400—1415), ўша Умар Шайхнинг бешинчи ўғли Сайди Аҳмад (1391—1429) ва набиралари Аҳмад Мирзо (1414—1498), эвараси Кичик Мирзо (1458—1484), Умар Шайхнинг олтинчи ўғли Бойқаро Мирзо (1393—1423)нинг ўғли Ғиёсиддин Мансур (1413—1445), Шохруҳ Султоннинг набиралари Абу Исҳоқ Мирзо (1419—1427) ва Али Мирзо (1422—1447) ана шундай «ишсиз» қолган темурийзодалар жумласидандир. Муаллиф уларни ҳам четда қолдирмаган ва имкони борича уларнинг ҳаётига одди маълумотларни ҳам «Шажара»га киритган. Бир-иккита мисол келтирамиз. Кичик Мирзо ҳақида, масалан, мана буларни ўқиймиз: «Аҳмад Мирзонинг Мухаммад Султон Мирзо исми ўгли бор эди. У 1458 йилда туғилган бўлиб, ёшлигидан унга Кичик Мирзо деб лақаб қўйган эдилар. Кичик Мирзо ақлли, зеҳни ўткир, фаросатли ва билимдон йигит эди. Мавлоно Камолиддин Шайх Ҳусайн қўлида маърифат гулшанидан баҳраманд бўлган эди. Унинг одоби, ахлоқи ва билимини сарой ахли, шу жумладан тоғаси Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро ҳам юксак қадрлади». Султон Ҳусайн Бойқаронинг отаси Ғиёсиддин Мансур (1413—1445) ҳам ўша «ишсиз» темурийзодалар жумласидандир. «Ғиёсиддин Мансур Мирзо,— деб ёзди «Темурийлар шажараси» муаллифи,— Бойқаро Мирзонинг учинчи ўғли бўлиб, 1413 йилда туғилган. Унинг онаси Қутлуг Султон бегим эди. Ғиёсиддин Мансур Мирзо ҳукмронлик қилмаган. У умрининг охиригача Ҳиротда оддий кишилардек ўрта ҳол бўлиб ҳаёт кечирган». Яна бир мисол келтирамиз. «Султон Валад Мирзо Султон Абу Саид Мирзонинг ўғлидир. Аммо, Султон Валад Мирзонинг таржимаи ҳоли ҳақида ҳозиргача маълумот учрамайди. Фақат тарихчи Хондамирнинг «Хулосат ул-ахбор» асарида қисқача маълумот учрайди. У ҳам бўлса Султон Валад Мирзо умрининг охиригача орлот² умаролари орасида оддий одамлардек ҳаёт кечирган.

¹ Мавлоно Камолиддин Шайх — Султон Яъқуб оқ қуёнлу (1478—1490) ва Султон Ҳусайн Бойқаро даврида ўтган йирик тасавуф олими. Ҳиротлик машҳур илоҳият олими хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг «Манозил ас-сайирин» асарига ўз вақтида шарҳ ёзган.

² Орлот — нуфузли турк қабилаларидан. Ўз вақтида (1499 йили кузда) Султон Абу Саид ҳам шу қавмнинг ёрдамига таянган.

«Темурийлар шажараси»да Сарой Мулк хоним (Амир Темурнинг хотини), Уга бегим (Амир Темурнинг қизи), Гавҳаршод бегим (Шоҳруҳ Мирзонинг хотини), Гулбадан бегим (Бобур Мирзонинг қизи), Феруза бегим (Амир Темурнинг эвараси), Ҳадича бегим (Султон Хусайн Бойқаронинг хотини) ва бошқа кўплаб аёллар ҳақида ҳам қисқача, лекин ўта муҳим маълумотлар келтирилган. Шулардан бирикитасига, хусусан Мулкат ого, Гавҳаршод бегим ва Феруза бегимлар ҳақида келтирилган маълумотлардан айрим парчалар келтирамиз. Масалан, Мулкат ого ҳақида «Шажара»да мана буларни ўқиймиз: «Мулкат ого бегим Хизр хожа Уғлоннинг¹ қизи бўлиб, аввал Амир Темурнинг иккинчи ўғли Умар Шайх Мирзога турмушга чиққан. У Умар Шайх Мирзодан икки ўғил: Искандар Мирзо ва Бойқаро Мирзони туққан. 1394 йилда Умар Шайх Мирзо вафот этгач, соҳибқирон Амир Темурнинг хоҳишига кўра, Шоҳруҳ Мирзонинг никоҳига кирган. Мулкат ого 1398 йилда Шоҳруҳ Мирзога бир ўғил ҳада қилади. Унинг исмини Суюрғатмиш Мирзо деб атайдилар. Мулкат ого бегимнинг асли исми Мулк ого... Ҳиротда шифохона, Дор ул-ҳадим номли хонақоҳ, иккита ҳаммом, Ҳиротдан 8 фарсах нарида, Амударёга борадиган йўл устида битта работ ҳам бино қилдирган... Балх шаҳарида ҳам мадраса қурдирган. 1440 йилда Қобулда вафот этган. Шоҳруҳ Мирзонинг катта нуфузга эга бўлган ва салтанатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта рол ўйнаган хотини Гавҳаршод бегим, хусусан унинг насл-насаби ҳақидаги маълумот ҳам эътиборга сазовардир. «Гавҳаршод бегим,— деб ёзади Турғун Файзиев,— Шоҳруҳ Мирзонинг биринчи хотини бўлиб, Чигатой зодагонларидан (яъни турк демоқчи — Б. А.) Ғиёсиддин тархоннинг қизи эди. Ривоят қилишларича, Ғиёсиддин тархоннинг Бобокалони Кушлуқ² бир вақтлар Чингизхон хизматида бўлиб, жанг асносида уни ўлимдан сақлаб қолган экан. Ана шундан буён бу авлод Чигатой улусида махсус эътиборга сазовар бўлган...»

Султон Хусайн Бойқаронинг онаси Феруза бегим ҳақидаги маълумот ўта муҳим. «Шажара»да бу ҳақда хусусан, бундай деб ёзилган: «...Феруза бегим ота тарафидан Амир Темурнинг катта қизи Ого бегимнинг ўғли Султон Хусайн Мирзонинг қизи эди. Феруза бегимнинг онаси Қутлуқ Султон бегим эса Мироншоҳ Мирзонинг қизи эди...»

Албатта, бобурийлар даврини Ҳиндистоннинг ўзида XVI — XIX асрларда ёзилган тарихий асарлар («Тарих-и Фаришта», «Хулосат ут-таворих», «Жаҳонгирнома», «Подшоҳнома», «Оламгирнома», шунингдек, Франсуа Бернье ва бошқаларнинг эсдаликлари) асосида бир оз тўлатилса бўларди. Ундан ташқари, нақл-ривоятларга (масалан, Ғиёсиддин тархоннинг аждоди ҳақидаги) асосланган фикрлар (бундай фактлар кам) ишончли манбалар асосида текширилиши керак эди. Лекин шунга қарамай, Турғун Файзиевнинг мазкур асари муҳим ва ҳамма учун, тарихшунос учун ҳам, олий ўқув юр்தларининг талабалари ва аспирантлари учун ҳам, шунингдек, Амир Темур ва унинг улугъ авлоди тарихи билан қизиқувчилар учун ҳам ўта зарур қўлланма бўлиб хизмат қилишига ишончимиз комил.

БҮРИБОЙ АҲМЕДОВ —

Ўзбекистон республикаси Фанлар Академиясининг
мухбир аъзоси.

¹ Хизр хожа Уғлон — Мўғулистон хони (1390—1399).

² Кушлуқ найман подшоси Тоёнхоннинг ўғли; 1218 йили Жэбэ нўён бошиқ мўғул қўшини уни Қошғардан Бадахшонга олиб борадиган йўл устида жойлашган Сарикўл деган мавзеда қувиб етиб ўлдирган. Кушлуқнинг Чингизхонга содиқ қолиб хизмат қилгани ҳақидаги ривоят афсонадир. Асл манба ҳисобланган Жувайини ва Рашидуддиннинг асарларида бундай гап йўқ.

СУЗ БОШИ

Жаҳон тарихи замирида кўхна Шарқ тарихи алоҳида ўрин эгаллайди. Маълумки, ҳар бир давр ўзининг тарихий шахсларини яратган ва мазкур шахслар тарих силсиласини вужудга келтирганлар. Бинобарин, Марказий Осиё халқлари тарихини ўрганишда Темур ва темурийлар даврини муфассал ўрганмай туриб бу минтақанинг тарихига баҳо бериш мумкин эмас. Зеро, Марказий Осиё халқлари тарихида Темур ва темурийлар даври мамлакатнинг сиёсий-ижтимоий, иқтисодий ва маданий ривожланиш жараёнида улкан ижобий бурилишлар даври бўлган.

Мўғуллар истилосидан сўнг кул тепага айланган Туркистон замини 150 йил давомида истибдод занжирига ўралди. Меҳнаткаш халқ оммаси қуллик исканжасига солиниб, озодликдан маҳрум қилинди. Мўғул истибдодига қарши озодлик байроғини жасурона банд кўтариб майдонга чиққан ва халқнинг асрий эзгу нияти — мустақилликни қўлга киритган етук тарихий шахс Амир Темурдир.

Амир Темур 1370 йилда Мовароуннаҳрни мўғул хонларидан тозалаб, Самарқанд тахтига ўтиради. У салтанатни бошқараркан, XIV асрнинг 80-нчи йилларигача мамлакат ичкарисидаги тажовузкор қора кучлар билан мурасасиз кураш олиб боради ва ягона марказлашган ҳокимият барпо этишга муваффақ бўлади. 80-нчи йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб қўшни мамлакатларга қарши ўзининг машхур уч йиллик, беш йиллик ва етти йиллик ҳарбий юришларини амалга ошириб, ўттиздан ортиқ жанг олиб боради ва бу жанглар натижаси ўлароқ кўпгина мамлакатларни

ўзига тобеъ этиб, ўзи барпо этган улкан империянинг қудрати ва шон-шухратини жаҳонга таратади.

Соҳибқирон Амир Темур 1370 йилдан 1405 йилгача Хуросон, Эрон, Ироқ, Озарбайжон, Гуржистон, Арманистон, Шимолий Ҳиндистон, Олтин Ўрда ва Туркия билан жанг қилиб, ўз салтанати ҳудудини Шарқда Хитой деворига қадар, шимолда — Москвага, ғарбда — Ўрта ер денгизига, жанубда эса Миср чегарасига қадар кенгайтди.

Маълумки, Амир Темур вафотидан сўнг бу улкан империя майда-майда бўлақларга бўлиниб кетган бўлса-да, ҳар ҳолда темурий шаҳзодалар қўл остида қолди. Бу сулола Мовароуннаҳр ва Хуросонда XVI асрнинг бошларигача, Ҳиндистонда эса XIX асрнинг 50-нчи йилларигача давом этди. Темурий шаҳзодалар мазкур маврусий салтанатда қарийб 488 йил ҳукмрон бўлиб турдилар. Зеро жаҳон тарихида бунчалик узоқ умр кўрган сулола кам топилса керак. Зотан, мозийнинг ҳар бир даври тарих саҳифаларидан муносиб ўрин эгаллаган. Жумладан, Темур ва темурийлар даврига оид маълумотлар тарихий қўлёзма асарларда ёзиб қолдирилган. Афсуски, кейинги қарийб бир ярим асрлик мустамлакачилик сиёсати бизни тарихимиздан, қадриятларимиздан ва миллий маданиятимиздан маҳрум қилди. Маҳдудлик натижаси ўлароқ, ватанимиз тарихида олтин давр ҳисобланган Темур ва темурийлар тарихига доир тўлиқроқ китоб эмас, ҳатто мўъжазгина рисолага ҳам эга эмас эдик. Ваҳоланки, темурийлар орасидан етишиб чиққан бунёдкор шоҳлар, моҳир саркардалар, буюк олиму мутафаккирлар, сухандон шоирлар ва қўли гул меъморларнинг донғи оламга таралгандир.

Бинобарин, қарийб 500 йил ҳукмронлик қилган темурийлар сулоласи хусусида эса, жаҳон адабиётида илмий асарлар, романлар ҳамда саҳна асарлари яратилиб келинди ва яратилмоқда. Шунингдек, жаҳон олимлари томонидан темурийлар сулоласининг шажараси инглиз, француз ва немис тилларида ёзилган ва нашр қилинган. Бизда эса Темур шахсига ва унинг авлодига нисбатан «босқинчи», «қонхўр» ва «жаллод» каби иборалар билан тамға босиб, халқ назаридан четлатиб келинди. Ҳолбуки, соҳибқирон Амир Темур ҳақидаги қўлёзма манбаларни чуқурроқ таҳлил қилинса, унинг «босқинчилик» ҳарбий юришларининг туб моҳияти нимадан иборат эканлиги бир қадар ойдинла-

шади. Зотан, Амир Темур Мовароуннахрда йирик марказлашган давлатни барпо этгач, эндиликда бутун куч-гайратини туркий халқларни бирлаштиришга, яъни Турк ҳоқонлиги (552—745) давридаги турк халқининг мавқебини қайта тиклаб, Улуғ Турон давлатини барпо этишга қаратган эди. Табиийки, унинг мазкур режасига қаршилик кўрсатган ҳукмдорлар соҳибқироннинг газабига дучор бўлардилар.

Ҳурматли китобхон! Қўлингиздаги «Темурийлар шажараси» номли китобни яратиш менинг учун тасодифий фикр маҳсули эмас. 1961 йилда ЎзФА Шарқшунослик илмий-тадқиқот институтига ишга келганимдан сўнг турли-туман қўлёзма асарларни мутолаа қилиш бахтига муяссар бўлдим. Табиийки, хилма-хил қўлёзма манбалар орасида соҳибқирон Темур ва унинг авлодига оид катта-кичик маълумотлар учрай бошлади. Кейинчалик манбаълардан олган маълумотларни фикран жамлаб мушоҳада қилганимда, темурийлар сулоласига мансуб бўлган шахзода ва маликаларнинг сон-саногии йўқдек туюлди, шунингдек уларнинг ҳар бирининг мамлакат ҳаётида тутган мавқеи турлича эканлиги кўз ўнгимда гавдалана бошлади. Ана шундан сўнг, темурийлар шажарасини тузиш масаласи бутун вужудимни қамраб олди. Аммо у замонлар бошқа давр эди. Зеро Темур ва темурийлар ҳақида китоб чоп эттириш уёқда турсин, ҳатто ошкора фикр юритишнинг ўзи ҳам оғир мусибатларни келтириб чиқарарди.

Бинобарин, ҳазрат соҳибқирон Амир Темурга бўлган эҳтиромим ўлароқ, «фарзандларимга мендан хотира бўлиб қолар» — деган умид билан мазкур асарни хуфиёна уйда ишлашга жазм қилдим. Аллоҳга шукрлар бўлсинким, замонлар ўзгарди, ватанимиз завол тунидан қутилиб, мустақиллик тонгига етишди. Шу боис мен ҳам мазкур асаримни Сиз азизларнинг муҳокамангизга ҳавола этиш бахтига мушарраф бўлдим.

Ушбу асар Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома», Шарафуддин Али Яздийнинг (1454 вафоти) «Зафарнома», Ибн Арабшоҳнинг (1389—1450) «Ажойиб улмақдур фи ахбори Таймур» (Темур ҳақидаги хабарларда тақдир ажойиботлари), Камолиддин Абдураззоқ Самарқандийнинг (1413—1482) «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» (Икки саодатли юлдузнинг чиқиш ва икки денгизнинг қўшилиш жойи), Фасих Хавофий-

нинг (1375 йилда таваллуд топган), «Мужмал-и Фасихий» (Фасихийнинг тарихлар мажмуаси), Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг (1483—1530) «Бобурнома», Фиёсиддин Муҳаммад Хондамирнинг (1475—1535) «Ҳабиб ус-сияр фи ахбор афрод ул башар (Инсон хабарларида дўстларнинг таржимаи ҳоли) ва «Хулосат ул-ахбор», Гулбадан бегимнинг (1523—1603) «Ҳумоюннома», «Темур тузуклари», Абулфазл Алломийнинг (1551—1602) «Акбарнома», бобурийлар салтанатининг тўртинчи ҳукмдори Жаҳонгиршоҳнинг (1569—1627) «Жаҳонгирнома» (Жаҳонгир тузуклари) ҳамда қатор катта-кичик ҳажмдаги қўлёзма манбалар асосида ёзилди.

Шунингдек, мазкур манбаларни таҳлил қилиш жараёнида Кастилия қироли Генрих III нинг (1390—1407) элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг «Кундаликлари», Х. Вамбери, В. В. Бартольд, А. Ю. Якубовский, А. А. Семенов, М. Е. Массон, И. М. Мўминов, Барбара Брей ҳамда Оврупо, Хитой, Эрон ва Афғонистон тарихчи олимларининг асарларидан ҳам фойдаланилди.

Юқоридаги манбалар асосида темурийлар сулоласи шажарасининг мухтасар тарихини ҳам ёритишга жазм қилдим. Бинобарин, Темур ва темурийлар даврини ўрганар эканмиз, мазкур сулолага мансуб бўлган 192 шахзода ва 300 дан ортиқ маликаларнинг шахси ва исм-шарифларини аниқлашга муваффақ бўлдик.

Биз асардан фойдаланишни бирмунча енгиллаштириш мақсадида, «Темурийлар шажараси» ни Муқаддимадан (Соҳибқирон Амир Темурни қисқача тарихи) сўнг, шартли равишда тўрт қисмга бўлдик. Чунончи: 1) Жаҳонгир Мирзо (1356—1376) ва унинг авлоди; 2) Умар Шайх Мирзо (1356—1394) ва унинг авлоди; 3) Мироншоҳ Мирзо (1366—1408) ва унинг авлодига мансуб бўлган бобурийлар сулоласи (1526—1858) ва ниҳоят; 4) Шохруҳ Мирзо (1377—1447) ва унинг наслига доир шажарадан иборатдир.

Шуни таъкидлаш лозимки, шу кунгача темурийлар шажараси устида иш олиб борган олимлар, ўз асарларида фақат тахтга ўтириб ҳукмронлик қилган шахзодаларнигина эътиборга олиб, ҳукмронлик қилмаган ёки кичикроқ лавозимларда бўлган шахзодаларни эса шажара рўйхатига киритмаганлар. Биз мазкур ишимизда мамлакатда ҳукмронлик қилган-қилмаганидан қатъи назар, ушбу сулолага мансуб бўлган барча

шаҳзодаларни шажара рўйхатига киритдик. Зеро сулола тарихини ўрганишда уларни четлаб ўтиш мумкин эмас. Ҳолбуки ана шундай четлаб ўтилган шахсларнинг айримлари, гарчи сиёсат майдонида от сурмаган бўлсалар-да, бироқ илм маърифатда донг таратганлар.

Темур ва темурийлар тарихини ўрганар эканмиз, мазкур сулолага мансуб бўлган шаҳзодалар ва маликалар ҳақидаги маълумотларни тўплаб, таҳлил қилиш жараёнида кўпгина қийинчиликларга дуч келдик. Зеро Жаҳонгир, Бойқаро, Умар Шайх, Бобур, Шохрух, Бойсунгур ва Муҳаммад Султон каби исмларнинг ҳар бири бир неча шаҳзодаларда учрайди. Ана шундай чигалликлардан яна бири ҳар бир шаҳзоданинг отаси ким, у қайси йўл билан Соҳибқиронга бориб туташади. Шунингдек онаси ким ва қайси авлодга мансуб эканини аниқлашдан иборатдир. Бинобарин, айрим шаҳзодаларнинг насл-насабини аниқлаш учун бир неча манбаъларга мурожаат қилишга тўғри келди.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, темурий шаҳзодаларнинг айримларини таваллуд йили маълум бўлса, вафот йили номаълум. Айримларининг туғилган йиллари номаълум, лекин вафот қилган йили аниқ кўрсатилган. Айрим ҳолларда «фалон жангда фалончи шаҳзода қатл қилинди», дейилади-ю, аммо йили кўрсатилмайди. Ёки «Ғиёсиддин Мансур Мирзо вафот этганда, унинг ўғли Ҳусайн Бойқаро етти ёшда эди», деб ёзилган. Ана шундай ҳолларда, биз бўлиб ўтган жанг ёки воқеанинг қайси йилда содир бўлганини аниқлаб билганимиздан сўнг, мазкур шаҳзодаларнинг таваллуд ёхуд вафот йилларини белгилашга муваффақ бўлдик. Масалан, «Соҳибқирон Амир Темур вафот қилганда, Мироншоҳ Мирзонинг учинчи ўғли Халил Султон Мирзо 21 ёшда эди», деб ёзилган. Демак, Халил Султон Мирзо 1384 йилда туғилган дейишга асос бор. Ана шу йўл билан мазкур шаҳзодалар ва маликаларнинг мамлакат ҳаётида тутган ўрни ва мавқеъига қараб, шунингдек улар ҳақида ёзиб қолдирилган маълумотларнинг салмоғига суянган ҳолда ҳар бир шахснинг қисқача таржимаи ҳолини яратишга ҳаракат қилдик.

Хулоса қилиб шуни айтиш лозимки, «Темурийлар шажараси» номли мазкур китоб ўзбек тилида биринчи марта яратилган асар бўлиб, темурийлар сулоласининг шажарасини ўрганишда қўйилган пойдевордир.

Маълумки, ҳар қандай мукаммал асарларда ҳам камчиликлар учраб туради. Бинобарин, ҳурматли китобхонлар мени кечирсинлар, зеро мазкур асар ҳам нуқсон ва камчиликлардан мустасно эмасдир. Чунки шажара туркумига киритилган шаҳзодаларнинг рўйхати янада ортиқроқ бўлиши мумкин. Буни келажак илмий-тадқиқот ишлари ҳал қилишига имоним комил. Зотан, мазкур шаҳзодалар ва маликаларнинг ҳар бирининг ҳаёт тарзи, фикрлаш савияси ва фаолияти ўзига хос қисса, китоб ёки илмий асар бўлиши шубҳасиздир. Бу томони келажак тадқиқотчиларга ҳавола.

Ушбу асарни ёзиш жараёнида ўз маслаҳатларини дариф тутмаган Б. А. Аҳмедов, Қ. Муниров ва бошқа ўртоқларга чуқур миннатдорчилик билдираман.

СОҲИБҚИРОН АМИР ТЕМУР КУРАГОН

Амир Темур 1336 йил, 8 апрелда (736 йил 25 Шаъбон) Кеш (Шаҳрисабз) вилоятининг Хўжа Илғор қишлоғида дунёга келган. Унинг отаси амир Муҳаммад Тарағай барлос қабиласига мансуб беклардан бўлган. «Мужмали Фасиҳий» номли асар муаллифининг берган маълумотига қараганда, амир Тарағайнинг насл-насаби жаҳонгир Чингизхонга бориб тақалади. Мазкур асар муаллифи Фасиҳ ал-Хавофий амир Тарағайнинг шажарасини қуйидагича баён қилади: амир Тарағай ибн Баркал ибн Илангиз Ижик ибн Қорачор нўён ибн Суку Сижон ибн Ирумчи ибн Қочули нўён ибн Туминахон ибн Бойсунғурхон ибн Қайдухон ибн Дутам Мэнги Буқой ибн Бузанжир ибн Алон Қува. «Жангномайи Амир Темур Курагон»да ёзилишича, онаси Бухоро фузалоларининг энг улуғи — садр ул-шаръиа (шариат қонунларини шарҳловчи)нинг қизи — Такина Моҳ бегим бўлган.

Амир Муҳаммад Тарағай аввало комил мусулмон ва баҳодир жангчи бўлган. Шунингдек, уламою фузалога ихлосманд, илм аҳлига ҳомий ва иштиёқманд киши эди. Амир Тарағай баҳодир замонасининг мулкдор кишиларидан бўлиб, Чигатой улусига мансуб ҳукмдорлар билан яқин муносабатда эди. У Шаҳрисабз (Кеш)нинг маълум қисмида ҳокимлик қилди. Темур кейинчалик ўз отасининг мол-мулки ҳақида қуйидагиларни битган: «Мен 21 ёшга тўлган эдим. Шу йил отамнинг деҳқончилиги яхши бўлди. Қорамол ва йилқилар ҳам кўп болаладилар. Мен ҳар бир ўн қулга бир бошлиқ тайинладим, ҳар бир йигирма отни бир уюр қилдим. Ҳар бир ўн уюрни бир қулга топширдим, ҳар бир ўн туяни ва

ҳар бир минг қўйни боқиш учун бир қул тайинладим. Ўзимга тегишли мулкни идора қилишни эса махсус ишончли қулимга топширдим». Амир Темурнинг юқоридаги сўзларидан маълум бўладики, Тарағай баҳодир замонасининг давлатманд кишиларидан бўлган.

Амир Темурнинг туғилиши ҳамда гўдаклик даври ҳақида аниқ ва муайян маълумот кам учрайди. Ҳозирги кунгача етиб келган маълумотлар эса, ниҳоятда чалкаш ва ишончли манбалардан ажраб қолган. Масалан, Амир Темурнинг туғилишидан то вафотигача бўлган давр ҳамда соҳибқироннинг барча фаолиятини ўз қамровида мужассамлаштирган «Темурнома» номли асарда Амир Темур шахси ўта илоҳийлаштирилиб, ўқувчида шубҳага мойиллик туғдиради. Шунинг учун Амир Темурнинг ўзи ҳақида айтган сўзларга суянмоқ ҳар томонлама ишончлироқ туюлади.

Амир Муҳаммад Тарағай баҳодир ўз замонасининг анъаналарига кўра, ўғлига от миниш, ов қилиш, хат-савод чиқариш ҳамда Ислом аҳкомларини ўргатувчи мураббийлар тайинлади. Шунинг натижаси ўлароқ, ёш Темурни етти ёшидаёқ мадрасага ўқишга берадилар. У мадрасага келганда алифбодан мукаммал хабардор бўлган, ўз она тили — турк тилидан ташқари форс тилини ҳам мукаммал эгаллаган эди. Аммо кўпчилик рус ва Европа олимлари Амир Темурни саводсиз деб ёзиб келганлар ва бу ақида кўпчиликнинг назарида «ҳақиқат»дек ўрнашиб қолган. Аммо кейинги текширишлар шуни аниқладики, Амир Темур ўз замонасининг ўқимишли ва уқувли ҳукмдорларидан бўлган экан. Дарҳақиқат, Амир Темур мамлакатни ривожлантиришда илму фаннинг аҳамияти бекиёс эканлигини яхши тушунган ҳукмдор бўлиб, олим уламоларга эҳтиром билан қараган. Зеро ўзи ҳам тиббиёт, математика, фалакиёт, меъморчилик ва тарих илмидан тузуккина хабардор бўлган. Амир Темур билан юзма-юз ўтириб суҳбатлашиш шарафига муяссар бўлган буюк араб файласуфи Ибн Халдуннинг таъкидлашича, жаҳонгир, турк, араб, форс халқлари тарихини чуқур ўрганган, диңий, дунёвий ва фалсафий билимларнинг энг мураккаб жиҳатларигача яхши ўзлаштира олган зот экан.

Шунингдек, Шарафуддин Али Яздийнинг таъкидлашича, Амир Темурнинг бош девонида «Манзумайи турк» номли асар тузилган бўлиб, мазкур асарнинг ёзилиш жараёнида унинг ҳар бир парчасини шахсан

Амир Темурнинг ўзи неча марталаб ўқиб чиққан, баъзи жойларни тузатиб таҳрир қилган, қўшимча далиллар зарур бўлиб қолганда эса, воқеа содир бўлган жойларга махсус одамлар юбориб аниқлаттирган ҳамда воқеаларнинг тўғри, давомий тартибда ва тарихий ҳақиқатга мос равишда ёритилишини талаб қилган. Ана шундай шахсни саводсиз деб бўладими?

Амир Темур 12 ёшидан бошлаб болаларга хос бўлган эрмак ўйинлардан воз кечиб, эндиликда ўз тенгқурлари билан сипоҳийликка оид ўйинлар билан шуғулланди. Ривоят қилишларича, Эрон шаҳаншоҳларидан — аҳмонийлар сулоласига асос солган Кайхусрав болалик чоғларидаги ўйинларда ўзини шоҳ ва тенгқурларини турли мансабларга тайинлаб, салтанат ишларини машқ қилган экан.

Темур 16—18 ёшида қиличбозлик, найзабозлик ва шикор (ов) қилиш санъатини моҳирона эгаллайди ва 20 ёшида эса абжир чавандоз бўлиб етишади. Энди у ўз тенгқурларини гуруҳларга бўлиб, жанг машқларини ўтказа бошлайди. Дарвоқе, Темурдан қарийб 280 йил кейин дунёга келган рус подшоси Петр Биринчи, шунингдек, Темурдан қарийб 400 йил кейин оламга келган бўлажак машҳур саркарда Суворов ҳам ана шундай машқлар билан шуғулланишган эди.

Амир Темур сиёсат майдонига кириб келган пайтда, Мовароуннаҳр мўғуллар истибдоди остида инграмоқда эди. Дарҳақиқат, Чингизхон ва Ботухон босиб ўтган ерларни кули кўкка соврилган, шаҳар ва қишлоқлар вайронага айланган, сув иншоотлари бузиб ташланган ёки ишга яроқсиз ҳолга келтирилган эди. Чингизхон Мовароуннаҳрни ўзининг иккинчи ўғли Чигатойхонга суюрғол сифатида инъом қилган эди. Чигатой улусига мансуб бўлган мўғул хонлари Мовароуннаҳрда бир ярим аср мобайнида ҳукмронлик қилдилар. Улар мамлакатни ободонлаштириш, сув иншоотлари қуриш ва меҳнаткаш халқ аҳволини яхшилашга асло қизиқмадилар. Аксинча, мамлакат моддий бойлигини талаш, қашшоқ халқ оммасини янада эзиб, турли-туман солиқ ва ўлпонлар йиғиш билан шуғулландилар. Мўғул хонлари аввалги пайтларда бир-бирлари билан тотувликда ҳукмронлик қилган бўлсаларда, кейинчалик XIV асрнинг иккинчи чорагига келиб, уларнинг ораларида низолар чиқиб, ўзаро қонли урушларнинг кўпайишига олиб келди. Табиийки, тинимсиз давом этган бундай қиргинбарот урушлар қашшоқланган халқ

оммасини ҳолдан тойдирган эди. Хуллас, Амир Темур сиёсат майдонига кириб келган пайтдаги Мовароуннаҳр билан Хуросоннинг аҳволи ана шундай эди.

Амир Темур балоғатга етгач, ватанни мўғул истибодидан халос қилиш йўлларини қидира бошлайди. Дастанлаб у, ўз тенгқурларини атрофига йигиб, манфур ҳукмронликка қарши исён кўтариш пайига тушади. Аммо кутилмаганда онаси Текина бегимнинг вафоти туфайли исён қолдирилади ёхуд маълум муддатга кечиктирилади. Бу ҳақда аниқ маълумот учрамайди. Лекин тақдир тақозоси билан шу кезларда навқирон Темур отаси Муҳаммад Тарағай Баҳодир билан бирга Мовароуннаҳр ҳукмдори амир Қозоғоннинг қабулида бўлади. Ҳар ҳолда амир Қозоғон Темурнинг кайфиятини сезибми ёки унинг баҳодирлигини назарда тутибми, унга илтифотлар кўрсатиб, ҳатто ўз набираси Ўлжаойни (амир Ҳусайннинг синглиси) унинг аҳдига киритади. Амир Қозоғоннинг бундан кузатган мақсади исёнкор Темурни ўз тарафига оғдириш эди. Дарҳақиқат, натижа амир Қозоғон кутгандек бўлиб чиқди. Кейинчалик Темур амир Қозоғон ҳақида гапирганда шундай дерди: «Амир Қозоғон унчалик қудратга молик ҳукмдор эмасди. Ундан ҳокимиятни осонгина тортиб олишим мумкин эди. Лекин менга кўрсатган лутфу эҳтиромига хиёнат қилиш — кўрнамаклик бўлур эди». Темур аста-секин амир Қозоғоннинг ишончига кириб, унинг энг яқин кишилари қаторига киради. Ўз мавқеидан усталлик билан фойдаланган Темур амир Қозоғонга қарши қаратилган суиқасдни фош этиб, янада юксак ишончга сазовар бўлади. Амир Қозоғон Темурга Шибиргон вилоятини, кейинчалик эса Хоразм ҳокимлигини инъом қилади.

Амир Қозоғон ўша замон ҳукмдорларига нисбатан соддароқ ва сиёсат бобида ўз бурни тагидан нарини пайқамайдиган ҳукмдор эди. Ана шу туфайли ҳам ўзига энг яқин бўлган маслакдоши ва қудаси (ўғли Абдуллонинг қайинотаси) амир Ҳусрав Баёнқулини ранжитиб, қаттол душманга айлантриб қўяди. Амир Темур ҳукмдорлар орасида узлуксиз равишда давом этаётган сиёсий можаролардан моҳирона фойдаланиб амир Қозоғондан Мовароуннаҳр амирлигига тавсиянома олади. Дарҳақиқат, амир Ҳусрав Баёнқули тез кунда Туглуқ Темурхон билан бамаслаҳат амир Қозоғонга қарши суиқасд уюштиради. 1357 йилда навбатдаги ўзаро жанглардан бирида Мўғулистон хони Қутлуг

Темур Булдой ўз қайинотаси амир Қозоғонни ҳалокатга етказди. Мовароуннаҳр тахтига эса амир Қозоғоннинг ўғли Абдуллони ўтқаздилар. Абдулло ҳокимиятга келгач, саройда фисқу фужур кўпаяди. Фасиҳ Хавофийнинг ёзишича, Абдулло Баёнқулихонни ўз хотинларидан бири билан бўлган ишқий можаро туфайли қатл этдиради. У Бухорода Шайх Сайфуддин ал-Бохарзи қабристонини яқинига дафн қилинади.

1358 йилда Баён Сулдуз ва амир Ҳожи Барлос биргалашиб Абдулло ибн Қозоғонга қарши уруш очадилар. Жангда Абдулло ибн Қозоғон енгилиб, тахтни ташлаб Андаробга қочади ва ўша ерда вафот этади. Амир Абдулло ибн Қозоғон қочиб кетгач, Баён Сулдуз ва Ҳожи Барлос Мовароуннаҳрнинг бир қисмини қўлга киритиб, уни ўзаро тақсим қиладилар. Хусусан, Ҳожи Барлосга Кеш вилояти тегади. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, 1358 йилда Кеш вилояти ҳокимлигининг Ҳожи Барлос қўлига ўтиши — ҳокимият қарийб бир ярим асрдан сўнг мўғул боққинчилари қўлидан маҳаллий аҳоли қўлига ўтишининг дебочаси эди.

Аммо Мўғулистон ҳукмдори Туғлуқ Темурхонга Мовароуннаҳрдаги сўнгги воқеалар, яъни маҳаллий аҳолининг ҳокимиятга интилиб, жойларда вужудга келаётган халқ ҳаракатлари тинчлик бермай қўйганди. Туғлуқ Темурхон Чигатой наслидан Дувахоннинг набираси бўлиб, Мовароуннаҳр — Чигатой улусини ўз тасарруфига киритишни режалаштирган эди. Айни пайтда Мовароуннаҳрда кечаётган сиёсий аҳвол, унинг ўз режаларини амалга ошириши учун туртки бўлади. У 1359 йилда катта қўшин билан Мовароуннаҳрда босиб қиради. Кеш вилоятининг ҳукмдори Ҳожи Барлос Туғлуқ Темурхонга бардош бераолмаслигини фаҳмлаб, ўз яқинлари билан Хуросонга қочади. Табиийки, ўз амакиси Ҳожи Барлос билан бирга 24 ёшли Амир Темур ҳам сафар тараддудида эди. Аммо жувонмардлик руҳида тарбияланган Темурда орият, ҳамият кучли бўлиб, ватани, халқи бошига оғир кунлар соя солиб келаётган бир пайтда юртни душман иродасига ташлаб, ўзи четда томошабин бўлиб туролмасди. Бинобарин, у қатъий фикрга келиб, амакиси Ҳожи Барлосга, «Сиз бораверинг, қийин кунда мен эл ичида бўлишим керак», деб, амакисини Хуросонга кузатиб, ўзи Кешга қайтиб келади.

Бу ҳақда «Темур туғли» мазкур воқеа қуйидагича тасвирланган: Туғлуқ Темурхон Моваро-

уннаҳр мамлакатини олиш мақсадида қўшин тортиб, Хўжанд сувидан кечиб ўтгач, менга амир Ҳожи Барлосга ва амир Боязид Жалойир номига ёрлик жўнатиб, унинг ҳузурига келишимизни талаб қилганди. Улар мен билан кенгашдилар. Ўз улуслари билан Хуросонга кетиш ёки Туғлуқ Темурхон олдига бориш ҳақида маслаҳат сўрадилар. Мен уларга шундай йўл кўрсатдим: Туғлуқ Темурхоннинг ҳузурига борсангиз икки фойда, бир зиёни бордир, Хуросон томонга ўтиб кетишнинг (эса) икки зиёни, бир фойдаси бордир, дедим. Улар менинг кенгашимга кирмай (эл—юрти билан кўчиб) Хуросон томонга кетдилар. Мен ҳам Хуросонга ёки бўлмаса Туғлуқ Темурхоннинг олдига бориш-бормаслигимни билмай иккиланиб қолдим. Шу ҳол асносида пиримдан маслаҳат сўраб хат ёзган эдим, ушбу мазмунда жавоб ёзиб юбордилар: «Тўртинчи халифа ҳазрати Али ибн Абу Толибдан, унга тангрининг қараму марҳамати бўлсин. бир киши сўрабдики, осмонлар — қамон, ер қамон ипи, ҳодисалар (ва офату кулфатлар эса) — ўқ бўлса, инсонлар ул ўқ-ёйларга нишон бўлса, отғувчи — худойи таолло бўлса, унинг қудрати яна ҳам улуғ бўлсин, одамлар қаерга ҳам қочадилар? Халифа жавоб қилиб, одамлар тангрининг қошига қочсинлар,— дебдилар. Шунга ўхшаш сен ҳам ҳозир Туғлуқ Темурхоннинг олдига қочгил ва қўлидаги ўқ-ёйини тортиб олгил». Бу жавоб келиши билан кўнглим кўтарилиб, юрагим бундан қувват олди ва Туғлуқ Темурхон қошига боришга аҳд қилдим».

Ҳақиқатан ҳам Амир Темур ё ҳаёт ё мамот иборасини дилига жо қилиб, ўлимни бўйнига олган ҳолда Туғлуқ Темурхон даргоҳига боради. Толе ёр бўлиб, Амир Темурнинг ўз хоҳиши билан келганини кўрган Туғлуқ Темурхон, унга илтифотлар кўрсатади. Аммо Туғлуқ Темурхон амирлари ўртасида ҳамжиҳатлик етишмас эди. Бу иллат айниқса Мовароуннаҳр юришида яққол намоён бўлади. Бу ҳақда Темур ўзининг «Тузуқлар»ида шундай ёзади: «Яна шу вақтда Туғлуқ Темурхоннинг Дашти қипчоқдаги амирлари ҳам исён туғини кўтаргани ҳақида хабар олинди. Бундан хон ташвишга тушди, мендан маслаҳат сўради ва Жете (Мўғулистон) тарафига қараб юзланди. Мовароуннаҳрни (эса) менга қолдирди ва бу хусусда ёрлик ва аҳднома ёзиб берди, Амир Қорачор нўённинг Мовароуннаҳрдаги тумонини ҳам менга топширди». Дарҳақиқат, амир Абдулло ибн Қозоғондан кейинги давр — Мовароун-

наҳрда Амир Темур салтанатининг бошланиш даври бўлди.

Амир Қозоғон вафотидан сўнг Мовароуннаҳрда қудратли ҳукмдор қолмаганди. Мамлакатда тарқоқлик ҳолати ҳукмрон эди. Чунончи, Кеш вилоятида Ҳожи Барлос, Хўжанд вилоятида Боязид Жалойир, Шибирғонда Муҳаммад Хўжа Опардий, Балх вилоятида амир Ҳусайн ибн Мусаллаб, Бадахшонда маҳаллий шоҳлар ва Хутталонда эса амир Кайхусрав ҳукмронлик қилардилар. Низомиддин Шомийнинг таъкидлашича, мазкур ҳукмдорлар орасида ҳамжиҳатлик йўқ эди. Аксинча улар бир-бирларига ўта кибр-ҳаво билан қарар ва натижада турли-туман келишмовчиликлар, исён, ғалаён ва қирғинлар келиб чиқишига сабаб бўлардилар.

Аммо 1361 йилда Туғлуқ Темурхон Мовароуннаҳрга иккинчи марта қўшин тортиб келади. «Темур тузуклари»да Амир Темурнинг ўз иқрорича, «ҳижрий 762 (милодий 1360—61) йили Туғлуқ Темурхон иккинчи марта Мовароуннаҳрга қўшин тортиб келиб, мени ўз ҳузурига чорлаб нома жўнатди. Мен (рози бўлиб) унинг истиқболига чиқиб, у билан кўришдим. У орамиздаги аҳдни бузиб, Мовароуннаҳрни ўғли Илёсхўжага топширди, мени эса сипоҳсолар қилиб белгилади. Бу ишга ортиқча рўйхушлик билдирмаётганимни кўриб, менинг бобом Қочувли баҳодир ва ўзининг бобоси Қобулхонларнинг аҳдномасини кўрсатди. Пўлат тахтага имзоланган аҳдномада «хонлик Қобулхон авлодининг қўлида, сипоҳсоларлик эса Қочувли баҳодирхон болаларида бўлсин, улар бир-бирлари билан ёвлашмасин», деган сўзлар битилган экан. Буни ўқиб кўргач, улуглар аҳдига вафо қилиш юзасидан сипоҳсоларликни қабул қилдим», дейди. Бундан маълум бўладики, ана шу аҳдномага амал қилган Амир Темур, умрининг охиригача ўзи барпо қилган улкан давлатга ўзини хон деб эълон қилишга журъат қилолмади. Балки хон лавозимини номигагина жорий қилиб, мўғул хонлари авлодидан бирини хон тайинлаб, салтанат ишларини мустақил равишда ўзи бошқарди.

Фасиҳ Хавофийнинг ёзишича, Мовароуннаҳрда осойишталик барқарор бўлгач, Хуросонга қочиб кетган амир Ҳожи Барлос яна Кешга қайтиб келади. Бир йил давомида Кешни бошқариб турган Амир Темур Кеш ҳокимлигини амакиси амир Ҳожи Барлосга топшириб, ўзига яқин кишиларини олиб Балх ҳукмрони қайноғаси

амир Хусайн ибн Мусаллоб ибн Қозогон хузурига кетади. Амир Хусайн Чигатой улусининг собиқ амири Қозогоннинг набираси бўлгани туфайли ўзини Мовароуннаҳр тахтига шаръан даъвогар деб биларди. Амир Темур Мовароуннаҳрни мўғул ҳукмронлигидан озод қилишда амир Хусайн билан иттифоқ тузиб, биргаликда ҳаракат қилишни режалаштиради. У амир Хусайннинг Мовароуннаҳр тахтига бўлган даъвосидан моҳирлик билан фойдаланади. Тарихчи Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, Амир Темур ва амир Хусайн Мовароуннаҳр ҳукмдори мўғул Илёсхўжага қарши бир неча марта жанг қиладилар. Бу икки амирнинг ўзаро иттифоқи Мовароуннаҳр тарихида умидли имкониятларни вужудга келтирарди. Аммо амир Хусайннинг очкўзлик ва Амир Темурга нисбатан ғаразўйлиги кўзланган мақсадни амалга ошишига ҳалақит берарди. 1362 йили Амир Темур ва амир Хусайн Моҳон (Марв) қишлоғида Алибек номли туркман қўлида 62 кун асирликда ётадилар. Асирликдан қочиб Сеистонга кетадилар. Ана шу пайтда Сеистон учун бўлган жангда Амир Темур ўнг қўли ва ўнг оёғидан оғир ярадор бўлади. Кейинчалик ўнг қўли деярли қуруқшаб қолади ва ўнг оёғи оқсаб қолади. Тарихий манбаларда туркчада «Оқсоқ Темур», форсчада «Темурланг» ва Овруропада «Тамерлан» номини олганлиги шундандир.

Мўғулистон хони Туғлуқ Темурхон вафотидан сўнг унинг ўғли Илёсхўжа Мовароуннаҳрдан қувиб чиқарилади. Бироқ, Илёсхўжа Мовароуннаҳрдек бой ўлкадан умидини узаолмайди ва 1365 йили Мўғулистондан катта қўшин тўплаб, Мовароуннаҳрга бостириб келади. Амир Темур ва амир Хусайн ўз қўшинлари билан Илёсхўжа қўшинига қарши курашадилар. Мазкур жанг ҳозирги Чиноз билан Тошкент оралиғида бўлиб, тарихга машҳур «Лой жанги» бўлиб киргандир. Бу жанг пайтида қаттиқ жала ёғиб, ер сирганчиқ ва ёпишқоқ лой бўлиб, отлиқ учун ҳам, пиёдалар учун ҳам юриш мушкуллашади. Кўпгина отлиқ ва пиёда жангчилар лойга ботиб, ҳатто Амир Темур ҳам оти билан йиқилиб тушган, деган ривоятлар ҳам бор. Бунинг устига Амир Темур қўшини душман устидан ғалабага эришиб турган паллада амир Хусайн қатъиятсизлик қилиб, жанг майдонини ташлаб кетади. Натижада душман жангда ғолиб келиб, ҳар икки амир Самарқандга, кейинчалик Балхга қараб қочадилар.

Илёсхўжа қўшинининг Самарқандга яқинлашаётганини эшитган шаҳар халқи масжиди жомъега йиғилиб,

ёвга қарши курашишга даъват қиладилар. Йиғилишни Самарқанд сарбадорларининг раҳнамоларидан бири Мавлонозода бошқаради. Халқ шаҳар кўчаларини беркитиб, душман йўлига пистирмалар қўйиб, жанг тараддудига тушади. Мўғул қўшини шаҳарни осонгина қўлга киритишга ишонган эди. Аммо шаҳар остонасида бўлган биринчи жангдаёқ душман қўшини катта талофат кўриб, парокандаликка юз тутади. Шаҳар халқи сарбадорлар етакчилигида душман устидан порлоқ ғалабага эришадилар. Илёсхўжа Мовароуннаҳрни ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлади.

Илёсхўжанинг Самарқанд сарбадорларидан енгилиб орқага чекинганлиги ҳақидаги хабар атрофга тарқанганда Амир Темур Қаршида, амир Ҳусайн Амударё қирғоғида қишламоқда эдилар. 1366 йили баҳорда Амир Темур ва амир Ҳусайн яна биргалашиб, Самарқанд шаҳрининг Кони-гил мавзесига келиб тушадилар ва у ердан сарбадорларнинг қўлга киритган ғалабаларини табриклар, уларнинг раҳнамоларини ўз лашкаргоҳларига таклиф қиладилар. Сарбадорларнинг бошлиқлари амирларнинг «беғараз» таклифига ишониб, лашкаргоҳга келадилар. Бироқ амир Ҳусайн сарбадорларни тутдириб қатлга буюради. Фақат Мавлонозодагина Амир Темурнинг қилган жонбозлиги натижасида қатлдан омон қолади. Шундан маълум бўладиги, ҳарҳолда сарбадорлар ҳақида Амир Темур билан Ҳусайннинг фикрлари бошқа-бошқа бўлган. Сарбадорлар ҳаракати қонга белангач, ҳар икки амир Самарқандни ўз тасарруфларига киритадилар.

Лекин шу воқеадан сўнг Амир Темур билан амир Ҳусайн ўртасида ўнганмас низо вужудга келади.

Шуниси диққатга сазоворки, айрим тарихий маълумотларда сарбадорлар ҳаракатининг айрим бошлиқлари билан Амир Темур орасида олдиндан муносабатлар бўлганлиги ҳақида ривоятлар учрайди. Бундай ақидалар машҳур шарқшунос Ю. А. Якубовский асарларида ҳам ёзилган. Бироқ сарбадорларнинг раҳнамолари билан Амир Темур ўртасидаги мазкур алоқа қандай вужудга келган ва нимадан иборат эканлиги ҳали тўлиқ аниқланмаган. Етук аллома Иброҳим Мўминов ёзади: «Бизнинг фикримизча, мўғул зулми асоратига қарши кураш ва Мовароуннаҳрда мустақил давлат тузиш учун олиб борилган ҳаракатлар сарбадорларнинг айрим раҳбарларини, биринчи навбатда, уларнинг илҳомчиси ва идеологи Мавлонозода ва Темурни бир-бирларига

яқинлаштирган, кўмақдош этган; худди шу сабабдан сарбадорлар бошлиқлари Темур фаолиятининг асосан биринчи даврида юқоридаги мақсадни амалга ошириш учун Темурни қўллаб-қувватлаганлар, унга ёрдам берганлар». Бу фикрнинг тўғрилигига яна бир далил шуки, Амир Темур билан Ҳусайн ўртасида вужудга келган душманлик ана шу сарбадорларни қирғин қилишдан сўнг авжига чиқади.

Сарбадорлар воқеасидан сўнг Ҳусайн Амир Темурга нисбатан зимдан душманлик хатти-ҳаракатларини бошлайди. Амир Ҳусайннинг қалтис ниятини тушунган Амир Темур ундан илгарироқ жанг тараддудига киришади. 1370 йили Амир Темур ўзининг яхши курулланган кўшини билан Балхни қамал қилади. Бир неча кун давом этган жанг-жадалдан сўнг шаҳарга ёриб кириб, шаҳар қўрғонини ҳам қўлга олади. Амир Ҳусайн асирга олинади. Амир Темур ўз иттифоқчиси хутталонли Кайхусравга амир Ҳусайнни топширади.

Шарафуддин Али Яздийнинг хабарига қараганда, 1360 йилда амир Ҳусайн хутталонли Кайхусравнинг акаси Кайқубодни қатл қилдирган. 1361 йили мўғулларга қарши жанг пайтида Кайхусрав хон томонига ўтиб, хоннинг холаваччаси Туман Қутлукқа уйланиб куёв бўлади. 1366 йилда Кайхусрав Тошкентга келганида Амир Темур Ҳусайн билан ёвлашиб юрган эди. Амир Темур Кайхусрав билан яқинлашади ва унинг Туман-Қутлук номли хотинидан туғилган қизи Рокия Хоноғони ўз ўғли Жаҳонгир Мирзога унаштиради. 1369 йилда эса Амир Темур Ҳусайннинг содиқ кишиси сифатида қўзғолон кўтарган Кайхусравни тинчитиб, уни Олойга қочишга кўндиради. 1370 йили Кайхусрав Ҳусайнга қарши бош кўтарган Амир Темурга келиб қўшилади. Амир Ҳусайн асирга олингач, Амир Темурнинг ижозати билан акаси Кайқубоднинг қасосини олишга муваффақ бўлади. Амир Ҳусайн Кайхусрав қўлида қатл этилади.

Амир Ҳусайн қатлидан сўнг Амир Темур Мовароуннаҳр тахтининг ҳақиқий соҳиби бўлди. Бироқ мамлакатда аҳвол оғир эди. Мовароуннаҳр ҳудуди ҳали мўғул истилочиларидан батамом халос бўлмаган, қашшоқликка маҳкум этилган меҳнаткаш халқ оғир кунларни бошдан кечирмоқда эди. Амир Темур тахтга ўтиргач, биринчи ҳаракатни мамлакатни мўғул истилочиларидан озод қилиб, мустақил марказлашган давлатни барпо қилишга қаратди. Салтанатни бошқаришда

янги ва мукаммал тартиб-қоидалар жорий қилди. Мовароуннаҳрда Кепакхон (1318—1326 й) томонидан жорий қилинган маъмурий туманларни сақлаб қолиб, мазкур туманларга янги мингбоши ва туманбошилар тайинлайди.

1370 йилдаёқ Амир Темур Самарқанд шаҳар деворини қурдиришга киришади. Шунингдек, қўрғон ва саройлар бино қилдиради. Бу қурилишлар — мўғуллар истилосидан 150 йил кейинги биринчи қурилишлар эди.

Академик Иброҳим Мўминов таърифлагандек, Амир Темур ҳаёти ва фаолиятида икки давр яққол кўзга ташланади.

Биринчи давр 1360—1386 йилларни ўз ичига олади. Темур бу даврда Мовароуннаҳрда мўғул хонлигидан мустақил, кучли марказлашган давлат тузиш йўлида курашди. Мовароуннаҳрни бирлаштиришдан манфаатдор бўлган турк ва тожик зодагонлари — оқ суяклари каби социал кучлар билан биргаликда ўрта аср ўзбошимча феодалларига, марказлашиш ва бирлашишга зид ҳаракатларга, мамлакатни парчаланган ҳолатда сақлашга интилувчиларга, ўзаро урушларга ундовчиларга қарши кураш олиб борди.

Амир Темур Амударё ва Сирдарё ўрталлигидаги ерларни, шунингдек Фарғона ва Тошкент вилоятларини осонлик билан ўз ҳукмига киритди. Аммо Хоразм масаласи анча мушкул эди. Мўғуллар даврида Хоразм икки қисмга бўлинганди; Шимолий Хоразм Урганч шаҳри билан Олтин Ўрда таркибига, Жанубий Хоразм Қиёт шаҳри билан бирга Чигатой улуси таркибига кирарди. Олтин Ўрда хони Бердибекнинг вафотидан (1359) сўнг, турли ғалаёнлар бошланиб, Олтин Ўрда ўзи билан ўзи овора бўлиб турган бир пайтда, Қўнғирот қабиласидан Сўфи сулоласи майдонга чиқади. Сулоланинг улуғи Ҳусайн Сўфи Шимолий ва Жанубий Хоразмни бирлаштириб, Қиёт ва Хива шаҳарларини босиб олади. Чигатой улусининг барча ерларига ўзини ворис деб ҳисоблаган Амир Темур Ҳусайн Сўфининг бундай ўзбошимча сиёсатини қонундан ташқари деб билади ва 1372 йилда босиб олган ерларни қайтариб беришни талаб қилиб, элчи юборади. Табиийки, Ҳусайн Сўфи бу талабномани бажаришдан бош тортади. Шунда Амир Темур дарҳол ўз аскарлари билан Ҳусайн Сўфи устига юради. Ҳали жанг бошланмасданоқ йўл устида жойлашган Қиёт шаҳрини Темур аскарлари ишғол қиладилар. Қиёт қўлдан кетгач Ҳусайн Сўфи тушкун-

ликка учраб, Темурнинг барча талабларини сўзсиз бажаришга рози бўлади. Аммо Амир Темурнинг лашкар бошиларидан хутталонли Кайхусрав Амир Темурнинг кучайиб кетишини истамас ва унга нисбатан зимдан кўнгилда адоват сақларди. Бинобарин, Кайхусрав Ҳусайн Сўфи билан махфий музокара юритиб, уни Темурга таслим бўлмасликка кўндиргач, бу хусусда ўзининг ҳам ёрдам беражагини билдиради. Кайхусрав сўзига ишонган Ҳусайн Сўфи Темурга қарши жанг бошлайди. Бироқ биринчи зарбадаёқ чилпарчин бўлади. Ҳусайн Сўфи Темурдан қочиб, Урганч қалъасига беркинади ва кўп ўтмай ўша ерда вафот этади. Унинг ўрнига укаси Юсуф Сўфи (1373—1380) тахтга ўтиради. Амир Темур Юсуф Сўфига сулҳ таклиф қилади. Сулҳнинг шартларидан биттаси Ҳусайн Сўфининг қизи Севин бека (Ўзбекхоннинг набираси)ни ўзининг тўнғич ўғли Жаҳонгир Мирзога хотинликка олиб бериш эди. Юсуф Сўфи рози бўлади. Кайхусравнинг сотқинлиги ошкор бўлиб, ўлимга маҳкум қилинади. Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида ҳамда Абдураззоқ Самарқандийнинг берган маълумотига қараганда, Амир Темур томонидан тайинланган хон-мўғул Суюрғотмишхоннинг фармонида кўра, Кайхусравни Самарқандга келтириб, бир вақтлар у қатл қилган амир Ҳусайннинг навкарлари қўлига топширдилар. Бу тадбир қудратли ҳукмдорнинг исёнкор саркардага қарши биринчи қўллаган жазоси эди.

Амир Темур сулҳ тузиб қайтиб кетгач, Юсуф Сўфи сулҳ шартларини бажариш ўрнига, 1373 йилда Қиётни қайтадан ўз тасарруфига киритади. Бу хабарни эшитган Амир Темур яна Хоразмга юриш қилади. Бироқ иш жангу жадалга бориб етмайди. Юсуф Сўфи дарҳол Амир Темурга бўйсуниб, барча шартларни бажаришга ваъда беради. Натижада жанубий Хоразм Амир Темур салтанатига қўшиб олинади. Аммо галаба узоққа бормайди. 1375 йили Амир Темур Оқ Ўрда хони Ўрусхон билан жанг қилаётганидан фойдаланган Юсуф Сўфи жанубий Хоразмни қайтадан босиб олади. Икки орада давом этган тўқнашувлар 1379 йилгача давом этади. Ниҳоят Амир Темур Урганчни уч ой қамалда тутгач, шаҳарни ўз тасарруфига киритади ва жанубий Хоразм бутунлай қўшиб олинади. Аммо 1388 йилда Олтин Ўрда хони Тўхтамишхоннинг қутқуси билан Хоразмда яна исён бошланади. Зотан, 1372 йилдан то 1388 йилгача Амир Темур Хоразмга беш марта юриш қилади. Ниҳоят,

энг сўнггиси 1388 йилги исёндан бағоят ғазабланган соҳибқирон Урганч шаҳрини ер билан яксон қилиш ва ўрнига арпа экишга фармон беради. Натижада шаҳар вайрон қилиниб, аҳолиси Самарқандга кўчириб юборилади ва шаҳарнинг маълум бир қисмини шудгорлаб, арпа экилади. Амир Темур шаҳарни 1391 йилдагина қайта тиклашга рухсат этади.

Соҳибқирон Темур Мовароуннаҳр тупроғини босқинчи мўғул галаларидан тозалаб, бир бутун қудратли марказлашган ҳокимият барпо этишга муваффақ бўлади. Ана шундан сўнг 1386 йилдан то умрининг сўнгги кунларигача қўшни мамлакатларга қарши «босқинчилик» урушини олиб борди. Мазкур давр мобайнида соҳибқироннинг учта асосий хуружи — уч йиллик, беш йиллик ва етти йиллик юришларидан иборатдир.

Соҳибқирон Темур 1370 йилдан 1402 йилгача Хуросон, Эрон, Ироқ, Озарбайжон, Гуржистон, Арманистон, Ҳиндистон, Олтин Ўрда ва Туркия билан жанг қилиб, Карл Маркс таъбири билан айтганда, салтанат ҳудудини шарқда Хитой деворига қадар, шимолда — Москвага, ғарбда — Ўрта ер денгизига, жанубда эса Миср чегараларига қадар кенгайтirdи. Бунинг учун 18 марта жанг қилишга тўғри келган, дейилган. Бироқ Фасиҳ Хавофийнинг «Мужмали Фасиҳий» асарида воқийй йиллар мажмуаси (хронология) асосида ҳисоблаб чиқилса, Амир Темурнинг 1370 йилдан то умрининг охиригача 30 мартадан кўпроқ ҳарбий юриш қилганлиги маълум бўлади.

Амир Темурнинг «босқинчилик» юришлари ҳақида гапирганда шуни эсдан чиқармаслик лозимки, қайси даврда қайси ҳукмдор жангу жадалсиз салтанат бошқарган? Тарихда қайси жанг талафотсиз, қурбонсиз ёхуд қирғинсиз тугаган? Шунингдек, қайси халқ ўз ватанига четдан бостириб кирган фотиҳни қулоч ёзиб кутиб олган, ёхуд унинг қилмишларини ўз солномасига эзгу фазилат деб қайд қилган? Тарихдан маълумки, ҳар қандай халқ ўз тупроғига бостириб кирган фотиҳни у адолатлими, адолатсизми — босқинчи деб қараган ва душманлик кайфиятида бўлган.

Табиийки, Амир Темурнинг ҳам ҳарбий юришлари босқинчилик юришлар деб талқин қилинган. Шулар асосида тарихий ва илмий асарлар яратилиб, айрим шахслар тарафидан Темур шахсига нолайиқ иборалар ишлатилиб, бўҳтон ва нафратдан иборат қиссалар, китоблар битилди. Ҳолбуки, Амир Темур ҳам ўша давр

ҳукмдорларига ўхшаш феодал ҳукмдор эди. У Мовароуннаҳрда марказлашган давлат барпо этиш учун курашди. Амир Темурдан қарийб 200 йил кейин Россия ҳукмдори Рюрихлар сулоласига мансуб бўлган Иван IV (даҳшатли Иван) бобоси Иван III нинг бошлаган ишhini давом этдириб, бир неча майда рус князликларини бирлаштириб, марказлашган ягона рус давлатини барпо этишга муваффақ бўлди. Шу билан чекланиб қолмай, неча асрлардан буён мустақил яшаб келаётган Қозон хонлиги (1552), Астрахон хонлиги (1556) ва Ғарбий ҳамда Шарқий Сибирь хонликларини ҳам қилич кучи билан ўз тасарруфига қиритди. Иван IV нинг қилган қонхўрлиги ва жабр-зулмининг чеки йўқ. Ёки Романовлар сулоласига мансуб бўлган Россия подшоши Улуғ Петрни олайлик. Россиянинг истиқболи учун Швеция билан 21 йил (1700—1721), Жанубда Туркия билан 6 йил жанг қилди. Туяга мингину — узоқни кўзла, деганларидек, Петр ҳам келажакда Ҳиндистонга кириб бориш мақсадида Ўрта Осиёдаги феодал хонликларни Россия тасарруфига киритишдек босқинчилик режаларини тузди. Россия империяси мазкур режа асосида XIX асрнинг 60-йилларида Ўрта Осиё хонликларини бирин-кетин босиб олди. Агар тарихий манбаларда келтирилган маълумотларга ишонилса, у ҳолда Чор Россиясининг биргина Ўрта Осиёдаги қирғинларининг салмоғи Амир Темурнинг барча қирғинларидан кўплик қилади. Шунга қарамай, рус халқи ўз ватанининг равнақи йўлида ноҳақ қон тўкишга жазм қилган ҳукмдорларининг номларини ҳурмат билан тилга олиб ифтихор билан алқайдилар.

Тўғри, Амир Темур олиб борган жангу жадаллар натижасида минглаб бегуноҳ одамларнинг қони тўкилган. Аммо инсоният тарихида бўлиб ўтган урушлар сабаби, туб моҳиятини илмий асосда таҳлил қилинса, барча чигалликлар бирин-кетин ечила боради. Бинобарин, соҳибқирон Темур яшаган давр, тарихий шароит ўзига хослиги билан ажралиб туради. У даврда шундай вазият устивор эдики, ё сен душманингни мағлуб этиб, салтанатнинг қудратини оширасан, ёки ғанимларинг сени мажақлаб, давлатингни босиб оладилар. Табиийки, Амир Темур ҳам ўша давр фарзанди, ўшандай ижтимоий ҳаёт вакили, аниқроғи ўша замон ҳукмдорларидан бири эди.

Амир Темур XIV асрнинг 80-нчи йиллардан бошлаб ўзининг жаҳонгирлик юришларини бошлайди. Бироқ унинг барча ғарбий юришларига туртки бўларлик

бирон-бир сабаб мавжуд бўлган. Машҳур венгер сайёҳи Герман Вамбери ўзининг «Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи» номли асарига Амир Темурга баҳо бераркан, «У Бурса кутубхонасидаги китобларни юк ташийдиган хайвонларга ортиб, Самарқандга кўчиртирган. Энди шу кишини ваҳший, марҳаматсиз деб аташ мумкинми? Бинобарин, Темурни Чингиз ила бир сафга қўйиб, уни ваҳший, золим, қароқчи деб атаган кишиларнинг фикрлари икки мартаба хатодир. У аввало Осиё саркардаси эди. Ўзининг ғолиб аскарлари ва қуролларидан ўз замонасининг таомилича фойдаланган. Унинг душманлари тарафидан айбга саналган ишлари ва урушларини синчиклаб қаралса, доимо бирор жиноятга жазо тарзида юз берган. Тўғри, жазо қаттиқ, лекин доимо ҳаққониятли бўлган. Исфаконда, Шерозда ул хиёнат ила мақтул бўлгон аскарлари учун интиқом (қасос) олгон. Димишқ аҳолиси эса Маовиянинг қадимги мухлислари бўлиб, Ҳусайн (Али ибн Абу Толибнинг ўғли Имом Ҳусайн) оиласининг шаҳодати учун ҳеч шубҳасиз жазо кўрурга тегишли эдилар. Анинг фожиали хотимаси Темурнинг ғазабини келтирган эди. Шунга ўхшаш воқеалар нақадар бўлса ёки душман қалами ила муболагали тасвир этилган. Ёхуд бизга мастур (маълум) бўлмаган сабаблар ила вужудга келганлардир» — деб ёзади.

Зотан Амир Темурнинг Тўхтамишхонга қарши юриши (1395) ана шундай жазо бериш тариқасида кечган эди. 1376 йили Оқ Ўрданинг ҳукмдори Ўрусхон Олтин Ўрдага қарши ҳарбий юриш қилади. Мазкур юришда Манғишлоқ (Мингқишлоқ) ҳокими Тўйхўжа ўғлон қатнашмайди. Бундан ғазабланган Ўрусхон Тўйхўжа Ўғлонни қатл қилдиради. Тўйхўжа Ўғлоннинг ўғли Тўхтамишхон Темур ҳузурига қочиб келади ва ўз хизматини таклиф қилади. Темур бу масаланинг моҳиятини атрофлича ўрганиб, Оқ Ўрдада ўз одами бўлишини назарда тутиб, Тўхтамишхонга Ўрусхонга қарши катта қўшинни ҳамроҳ қилиб, Оқ Ўрда тахтини қўлга киритишни таъкидлаб жўнатади. Аммо Тўхтамишхон энгилиб қайтади. 1376 йил қиш фаслида Амир Темурнинг шахсан ўзи Оқ Ўрдага қарши жангга отланади. Бироқ совуқнинг забтига олиши туфайли жанг ҳаракатлари тўхтатилади. Фақат 1379 йилдагина Амир Темур Ўрусхонни энгиб, Оқ Ўрда тахтига Тўхтамишхонни ўтқзади ва Ўрусхонни қатл қилдириб ўзи Самарқандга қайтади.

Аммо Тўхтамишхон Оқ Ўрда хони бўлиб олгач, Амир Темурнинг умидларини пучга чиқарди. Тўхтамишхон дастлабки йилларда Темур томонидан берилган ҳар қандай ёрдамни бажонидил қабул қилар ва четдан қараганда ўз ҳомийсига миннатдор ва содиқдек кўринарди. Амалда эса сиёсий найрангбоз сифатида иш кўрарди. Орадан бироз вақт ўтгач, мустақил сиёсат юрғазиб, ҳатто валинеъматни Темурнинг манфаатларига зид келадиган ҳаракатларни ҳам бошлаб юборди. Айниқса 1381 йилда Олтин Ўрда ҳукмдори Мамайни енгиб, Жўжи улусида ҳокимиятни қўлга киритгандан сўнг, Олтин Ўрданинг қудратини ошириш ва унинг улуг давлатчилик сиёсатини қайта тиклаш учун ҳаракат қилади.

1387 йилда Тўхтамиш Мовароуннаҳрга талончилик ниятида бостириб киргандан сўнг, Темурда ҳам унга қарши жанг қилиш мажбурияти вужудга келади. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, Тўхтамиш 1388 йил охирида катта қўшин тўплаб, турк-мўғул қўшинларидан ташқари, рус, булғор, черкас, алан, мокша, бошқирд ва қрим халқларидан олинган аскарлардан махсус отрядлар тузган. Тўхтамиш қишда жангга отланиб, қўшинининг бир қисмини Темур салтанатининг чегара шаҳари бўлмиш Савронни қамал қилиш учун юбориб, иккинчи қисмини эса, Арис дарёсининг Сирдарёга келиб қўйиладиган жойи яқинидаги Зернуқ қалъасига жўнатган. Темур Сирдарё яқинида Тўхтамиш қўшинининг олдинги қисмлари билан тўқнашиб, уларни тор-мор қилиб, қолганларини дарёнинг нариги томонига қочишга мажбур қилган. 1389 йил баҳорда Темур Оқ Ўрдага қўшин тортади ва Тўхтамиш қўшини билан шу ерда учрашмоқчи бўлади. Бироқ, Тўхтамиш Саврон қамалини ташлаб, қўшинини даштликнинг ичкарасига олиб кириб кетади.

Амир Темур Тўхтамиш билан бўлажак жанг ҳозирлигини кўриб бўлгач, 1390-1391 йилнинг қиш фаслида ҳарбий юришни бошлаган эди. У Самарқанддан чиқиб, Тошкент томон йўл оларкан, қишни бутун аскар билан Чиноз ёнида ўтказди. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, Амир Темур жанг олдидан Шайх Маслаҳаддин мақбарасини зиёрат қилиш учун Тошкентдан Хўжандга бориб, мақбарани тавоф қилади, 10000 кебек динор назр-ниёзини бергач, Тошкентга қайтиб келади. Амир Темур Тошкентда бетобланиб, 40 кун ётиб қолди. 1391 йил январининг иккинчи ярмида бирмунча

соғайиб, жанг тараддудига тушди. Низомиддин Шомийнинг айтишича, у барча яқин кишилари, қўшин амирларига катта совғалар улашган. Шундан сўнг Чўлпон Мулк Оғодан бошқа барча хотинлари ва маликаларни Самарқандга жўнатди-да, 1391 йил 22 январда Тошкентдан чиқиб, Ўтрор томонга йўл олади. Шарафуддин Али Яздий эса бу сафарни 1391 йил 19 январ деб кўрсатади. Амир Темур Ўтрор яқинидаги Қора Саман мавзеига етганда, унинг ҳузурига Тўхтамишхоннинг элчилари келган.

Амир Темур Тўхтамишхон элчиларини яхши кутиб олишни буюради. Қабул маросимда элчилар Амир Темурга кўплаб ҳадялар, шу жумладан бир лочин ва 9 йўрга от тортиқ қилганлар. Амир Темур қабул расм-русмларини бузмаслик учун лочинни олиб қўлига қўндиргану лекин лочинга ҳатто қарамаган ҳам. Бу билан мазкур совғалар уни мутлақо қизиқтирмаслигини намойиш этади. Элчилар мулозимат билан тиз чўкиб, Тўхтамишхоннинг мактубини Амир Темурга топширадилар. Мактубда Тўхтамишхон Амир Темур томонидан ўзига кўрсатилган яхшиликлари ва қилган марҳаматларини унутмаганлигини, Темурга нисбатан ёмон ният билан беъмани ҳаракатлар қилгани учун кечирिशини сўраган. Шунингдек, нома охирида Тўхтамишхоннинг бундан буён содиқ киши сифатида қолиб, Темурнинг барча буйруқларини сўзсиз бажаришга жазм қилгани ҳақидаги ваъдалари билан яқунланган. Бу мактубдан маълум бўлишича, айти пайтда катта жанг қилиш Тўхтамишхон учун негадир ноқулай эканлигини Темур жуда яхши англади. Темур Тўхтамишхонга қайтарган жавоб хатида, унинг ярамас ишлар қилганини юзига солиб, қаттиқ койийди ва Тўхтамишхоннинг Оқ Ўрда, кейинроқ эса Олтин Ўрда тахтини эгаллаш учун олиб борган курашларида унга қандай ёрдамлар кўрсатганини эслатиб ўтади. Шунингдек, Тўхтамишхон қудратли хон бўлиб олгандан сўнг, Темурнинг орқасига ханжар ургани, яъни Темур Форс ва Ироқ жангида банд бўлган вақтида Тўхтамишхон Мовароуннаҳр устига қўшин тортиб келганлиги устида тўхталади. Бинобарин, Тўхтамишхоннинг ваъдаларига бутунлай ишонмаслигини ҳамда ярашиш ҳақидаги таклифни қабул этолмаслигини билдириб, жавоб хатини тугатади.

Дарҳақиқат, Амир Темур Тўхтамишхоннинг найрангини яхши тушуниб етгани сабабли, жанг тараддудини тўхтатмайди ҳамда 1391 йил 22 апрелда 200 минг-

лик қўшин билан Тўхтамишхонга қарши ҳарбий юришни бошлайди. Амир Темур ўз қўшини билан ҳозирги Куйбишев вилоятидаги Черемшан дарёсининг ирмоғи Кундурча дарёсидаги Кундурча ёки Қундузча деган жойда Тўхтамишхон қўшинлари билан тўқнашди. Жангда Тўхтамишхон батамом тор-мор қилинади. Шарафуддин Али Яздийнинг ибораси билан айтганда, «Тўхтамишхоннинг олд томонида Итиль дарёси, орқа томонида эса ҳалокатли қилич турар эди.

Тўхтамишхоннинг 1391 йилги мағлубияти қанчалик оғир бўлмасин, у ҳали батамом янчилмаган эди. Араб муаллифлари ал-Мақризий, ал-Асадий ва ал-Айнийларнинг ҳикоя қилишларича, 1394 ва 1395 йиллар давомида Тўхтамишхон Миср султони ал-Малик аз-Зоҳир Берпук билан яқинлашиш йўлини қидирган ва уни икки томон учун бир хилда хавфли бўлган Темурга қарши курашда ёрдам беришга ундаган. Шунингдек, 1393 йилдаёқ Тўхтамишхон Литва улуг князи Витовт билан яқинлашиб, унинг укаси поляк қироли Ягелло билан ҳам битим имзолаган.

1394 йилда Амир Темур Шекида (ҳозирги Озарбайжонда) турган пайтида, Тўхтамишхоннинг қўшини Дарбанддан ўтиб, Ширвоннинг шаҳар ва қишлоқларини талай бошлайди. Амир Темур Тўхтамишхон билан тўқнашиши муқарар эканлигини ва уни кечиктиришдан фойда йўқлигини билиб, ҳарбий юришга тайёрланиш ҳақида ўз қўшинларига буйруқ берган ҳамда элчилик қонун-қоидаларини яхши билган ақлли ва тажрибали Шамсиддин Олмалиқни Тўхтамишхон ҳузурига элчи қилиб жўнатади. Элчи Тўхтамишхон ҳузурига бориб, Темурнинг мактубини унга топширади. Низомиддин Шомийнинг ёзишича, Тўхтамишхон ўзининг жавоб мактубида узр сўраб, ярашишга тайёр эканлигини билдиради. Шарафуддин Али Яздийнинг хабарига кўра, Тўхтамишхон Темур билан ярашмоқчи бўлади-ю, бироқ ўз амирларининг қутқуси билан фикри ўзгариб, қўпол иборалар билан ёзилган мактубни элчи қўлига топширади. Ана шундан сўнг ҳар икки томонда уруш ҳаракатлари бошланиб кетади.

1395 йилнинг 15 апрелида Терек дарёси водийсида Амир Темур қўшини билан Тўхтамишхон қўшини ўртасида ҳал қилувчи ҳаёт-мамот жангги бошланади. Бу жанг фақат Тўхтамишхоннинг тақдирини ҳал қилиб қўяқолмай, балки бутун Олтин Ўрда тақдирини ҳам ҳал қилди.

Тўхтамишхоннинг қўшини шиддатли ҳужумларга

бардош беролмай, қоча бошлайди. Тўхтамишхоннинг сўл қаноти синдирилиб, қўшинлари парокандаликка учраб, натижада бу жанг — Тўхтамишхоннинг қочиши билан тугалланади. Амир Темур Тўхтамишхоннинг қароргоҳини босганда, жуда катта бойлик ва хазинани қўлга киритади. Тўхтамишхонни тутиб асирга олиш ва қолган қўшинини янчиб ташлаш учун орқасидан сараланган қўшин билан кечаю кундуз қувиб бориб: Итиль дарёсининг сўл қирғоғига ўтади, аммо Тўхтамишхонни қўлга тушираолмайди.

Эндиликда Амир Темур Тўхтамишхонни сиёсат тахтасидан бутунлай суриб ташлашга жазм қилиб, Олтин Ўрданинг Днепр томонидаги ғарбий улусларига боришга қарор қилади. Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздийларнинг маълумотига қараганда, Амир Темур Тўхтамишхонни қувиб бораркан, йўлида учраган шаҳар ва қишлоқларни талон-тарож қилади. Амир Темур жумладан Москвага ҳам босиб кирган деб ёзади Шарафуддин Али Яздий. Аммо бир қатор рус тарихчилари Амир Темурни Москвага босиб кирганини инкор қиладилар. Мисол учун «Куликовская битва» номли китобда, муаллиф «Темур Москвани олмаган. У фақат Елецгача бориб қайтган. Москвага боришга буюк княздан кўрққан шекилли», деган кулгили фикрни ёзади. Шунингдек «Олтин Ўрда ва унинг қулаши» номли асарнинг муаллифлари ҳам шу ҳақда сўз юритиб, «Мусулмон халқлар яшайдиган Ўрта Осиё ва олд Осиёнинг жуғрофияси ва тарихини яхши билган Темурнинг Рус юрти тўғрисида, рус князликлари ва Москва тўғрисида ҳатто жуда элементар маълумоти ҳам йўқ эди», деб ёзганлар.

Аввало шуни таъкидлаш лозимки, Амир Темур ҳам тарихдан яхшигина хабардор шахс бўлган. Чингизхон ва Ботухоннинг Рус тупроғига бостириб кириш тарихидан Амир Темур беҳабар деб ким айта олади? Ёки Олтин Ўрда давлатининг барпо этилиши ҳамда унинг қўл остидаги қарам халқлар тарихини билмаслиги мумкинми? Ҳолбуки, Амир Темур Мовароуннаҳр тахтига ўтирган кундан бошлаб Олтин Ўрдани ўз салтанатининг энг асосий хавфли душмани деб билган, бинобарин ўта эҳтиёткорлик билан мурсою мадоро услубида сиёсат юритган. Демак, Амир Темур Олтин Ўрданинг ички ва ташқи сиёсатидан доим хабардор бўлиб турган. Шунингдек, қарийб 170 йил давомида мўғул истибдоди асоратида яшаб келаётган рус князликларининг тари-

хидан ҳам қисман хабардор бўлганлигини мантиқий далилларнинг ўзи айтиб турибди.

Амир Темур Тўхтамишхонни таъқиб этиш билан баробар, унинг моддий, маданий ва ҳарбий таянчларини йўқ қилишга ҳаракат қилди. Бинобарин, Олтин Ҷрданинг қон томири бўлмиш йирик савдо ва маданий марказлардан бири Ҳожи Тархон (Астрахон)ни ўз аскарларига ўн кун давомида талатиб, сўнгра шаҳарга ўт қўйишни буюрган. Ана шундай қисмат Олтин Ҷрданинг собиқ пойтахти Сарой (Сарой Боту) ҳамда янги пойтахт Сарой Берка бошига ҳам тушди. Шунингдек, Амир Темур Олтин Ҷрданинг энг бой ўлкалари — Қрим, Шимолий Кавказ ва Қуйи Поволжьенинг иқтисодий қудратини батамом путурдан кетказди. Бу билан Олтин Ҷрданинг пойдеворига раҳна солиб, уни секин аста емирилиб, барбод бўлишига маҳкум этди.

Амир Темурнинг 1395 йилда Тўхтамишхон устидан қозонган ғалабаси тарихан жуда муҳим аҳамиятга эга эди. Зеро, Амир Темур томонидан Тўхтамишхонга берилган сўнгги зарбадан сўнг Олтин Ҷрда қайта ўзига келаолмади ва иккинчи даражали давлатга айланиб қолди. Унинг қўл остида қарийб 170 йилдан буён асоратда ётган халқлар, жумладан рус халқи учун ҳам истиқбол йўллари очилди. Бу ҳақда А. Ю. Якубовский шундай деб ёзади: «1395 йилда Темурнинг Тўхтамиш устидан қозонган ғалабаси, Астрахан ва айниқса Олтин Ҷрда пойтахти Сарой Берканинг хароб қилиниши ва ёндириб юборилиши фақат Ҷрта Осиё ва ўша вақтдаги жануби-шарқий Европа учунгина эмас, балки Русь учун жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Рязань ерини талон-тарож қилиб вайрон этган оқсоқ Темур, гарчи ёвуз қилмишлари билан рус халқи хотирасида ёмон ном қолдирган бўлса-да, аммо Тўхтамишни енгиш билан рус ерига объектив суратда катта хизмат кўрсатган, лекин шундай бўлиб чиқишини унинг ўзи мутлақо пайқамagan».

1402 йилда Амир Темур Туркия ҳукмдори Боязид Йилдирим (Яшин) билан жанг қилади. Аслида Боязиднинг жиззакилигидан келиб чиққан бу тўқнашув, Анқара шаҳри яқинида Боязиднинг икки юз минглик қўшинини ўраб олиб, тор-мор қилиниши ва асирга олиниши билан яқунланади.

Амир Темур ўзининг «Тузуқлари»да Боязид Йилдирим билан бўлган жангнинг келиб чиқиш сабаблари ва тафсилотини қуйидагича изоҳлайди: «Менинг шон-

шавкат ва қудратим овозаси Рум қайсарининг қулоғига етди. У ўзига қарашли Сивос ҳамда Малатия қалъалари ва уларга тобеъ ерларни забт этганим, қалъалар ичидаги аскарларининг барчасини тарқатиб, теварак атрофга сочиб ташлаганим ҳақидаги хабарни эшитгач, томирларидаги ғайрат ҳаракатга келди ва аскарим зарбасидан қочиб, қайсар қошида паноҳ топган Қора Юсуф туркман иғвоси билан устимга лашкар тортишга қарор қилди. Қайсар балога гирифтор бўлиб, давлати вайрон бўлиши яқинлашиб қолган эди. Чунки у Қора Юсуфнинг иғвосига учиб, менга қарши лашкар тортган эди. Қолаверса Миср ва Шом аскарларини ҳам ёрдамга чақирган эди.

Мен кенгашиб лашкаримни уч фавжга бўлсам яхши бўлар дедим. Бироқ жангда енгиш-енгилиш иши тақдир пардаси остида яширин бўлганлиги сабабли, бу тўғрида амирларим билан кенгаш ўтказдим. Улар сипоҳийларга хос ишни тутиб, уруш очмоқни маслаҳат бердилар. Шундай бўлса ҳам қайсарнинг ғайрат ўтини аччиқ-чучук гап билан сўндирмоқни маслаҳат кўрдим ва қайсарга мактуб йўлладим. Хатнинг қисқача мазмуни шундай эди: «Еру кўкни яратган Тангри таъолога чексиз шукурлар бўлсинки, етти иқлим мамлакатларининг кўпини менинг фармонимга киргизди ва олам султонлари ва ҳокимлари менга эгилиб, итоат қилиш ҳалқасини жон қулоқларига тақдилар. Ўз қадрини билиб, ҳаддидан ошмай жасорат оёқларини тийган бандасини Тангри ёрлақасин. Сенинг насли насабинг ким эканлиги жаҳон халқи олдида маълумдир. Шундай экан, ҳолингга муносиб иш тутиб, журъат оёғини олдинга қўймаки, ранжу меҳнат балчиғига ботиб, бало чуқурига йиқилгайсен. Иқбол эшигидан ҳайдалган бир тўда иғвогар кишилар ғаразли ишларини бажариш учун сенинг паноҳингдан жой олиб, ухлаб ётган фитнани уйғотмишлар. Яна ўшаларнинг иғвоси билан офат ва бало эшигини давлатинг юзига очмағил. Мазкур мактуб етиши билан Қора Юсуфни менинг олдимга юборгил. Йўқ эса тақдир пардаси икки лашкар сафлари тўқнашганда юзингга очилғусидур».

Амир Темурнинг Боязид Йилдиримга юборган элчиси рад жавобини олиб келади. Ибн Арабшоҳнинг таъкидлашича, Боязид ўзининг жавоб хатида ўз ҳузурига Амир Темурнинг бўйин эгиб келишини талаб қилган, аке ҳолда Амир Темурнинг аёллари уч талоқ (талоқ би-с-салоса) бўлсин деган ҳақоратли сўзларни

ёзган. Табиийки, бундай қалтис жавобдан сўнг Амир Темурнинг жангга кирмаслиги мумкин эмас эди. 1401 йил февралда Амир Темур Озарбайжондан Боязид устига лашкар тортиб боради. Ниҳоят, 1402 йил 25 июлда Анқара яқинида бўлган муҳорабада Боязид кўшини мағлубиятга учраб, Боязид ва унинг харами асирга олинади. Ўғли шаҳзода Сулаймон жанг майдони-ни ташлаб қочади.

Тарихий маълумотларга қараганда, шунингдек мазкур жангда ўз кўзи билан кўрганларини ёзиб қолдирган Шарафуддин Али Яздий гувоҳлик беришича, Туркия султони Боязид Йилдирим жангда мағлубиятга учраб, жанг майдонидан чиқиб кетаётган пайтида, Мовароуннахрнинг хони Султон Маҳмудхон (Амир Темур томонидан тайинланган хон) уни асирга олиб, Амир Темур ўрдугоҳига жўнатади. Қўли боғлиқ Боязидни хуфтон вақтида Амир Темурнинг ҳузурига олиб келишади. Шу аснода Амир Темурда шоҳона мурувват жўш уриб, Боязиднинг қўлларини ечиб, унга меҳрибонлик билан иззат-эҳтиром кўрсатишларини буюради. Сўнгра Боязидни ўзининг ёнига ўтказиб, дўстона суҳбатлашади.

Султон Боязид жангда мағлуб бўлиб, асирга олингач, Амир Темур тарафидан унга кўрсатилган муносабат ҳақида Л. Лянглэ шундай ёзади: «Темур кун бўйи давом этган жангдан чарчаб, тўшақда ҳордиқ чиқараётган пайтда, унинг чодирига қўл-оёқлари боғланган Боязидни олиб киришади. Кутилмаганда Боязидни кўриб ҳаяжонга тушган ғолиб Темур ўзини кўз ёшидан тутиб туролмади. Боязиднинг истиқболига пешвоз чиқиб, уни банддан бўшатишларини буюради ва қабулхонасига олиб киради».

Темур ўз маҳбусини ёнига ўтиргизиб: «Бахтсизлигингизни ўзингиздан кўринг Боязид! Бу — ўзингиз эккан дарахтнинг меваси. Мен сизнинг олдингизга осонгина шарт қўйган эдим. Сизнинг рад жавобингиз мени сизга қарши ўзим ҳеч ҳам хоҳламаган ҳаракатни қилишга мажбур этди. Мен сизга заҳмат етказишни истамагандим, аксинча сизнинг душманларингизга қарши уришишингизга ёрдам беришни ҳам ният қилган эдим. Ўжарлигингиз ҳамма ишни барбод қилди. Ҳай аттанг! Мабодо ғалаба сиз томонда бўлганда эди, менга ва қўшинимга қандай муомала қилишингизни биламан. Шундай эса-да, хотиржам бўлинг, кўнглингиздан хавфхатарни чиқариб ташланг, мен ҳаётингизни сақлаб

қолиш билан ўз ғалабам учун Аллоҳ-таъолога ҳамду санолар айтмоқчиман»,— дейди ҳамда ўз қароргоҳи ёнида Боязидга махсус чодир қуриб беришларини ва унга шоҳона илтифот кўрсатишларига амр қилади.

Аммо Амир Темурни ёмон кўрадиган айрим тарихчилар Темур билан Боязид муносабатларини турлича бўёқларда акс эттиришга тиришганлар. Гўё Темур Боязидни занжирдан халос этган эмас, аксинча унга шу қадар оғир кишанлар солганки, маҳбус зўрға ҳаракат қилаолган. Яна бир ривоятда Темур Боязидни паст қилиб ишланган пўлат қафасга қамаб, отга минаётганида қафасни зинапоя ўрнида ишлатган эмиш. Уларнинг таъкидлашича, Темур Боязидни таҳқирлаш мақсадида ўз базмларига олиб кирар, Боязид базмаро ўз хотинлари ва қизларини ярим яланғоч ҳолда оқсочлик қилиб юрганларини кўраркан. Шу боис ўшандан буён усмонли ҳукмдорлар хотин-қизларининг таҳқирлишларидан кўрқишиб, уйланмасдан каниз сақлашар эмиш.

Яна бир ривоятда нақл қилинишича, Боязиднинг жосусларидан бири Мовароуннаҳрни кезиб, Амир Темурнинг тобора ўсиб бораётган шуҳрати ҳақида ўз ҳукмдорига тўлқинланиб сўзларкан, Темурга қарши эҳтиёт чораларини кўриш лозимлигини сўз орасида қистириб ўтади. Жосуснинг сўнгги ибораси мағрур ва ўжар Боязидга ёқмайди ва дарғазаб бўлиб «Оқсоқ Темурнинг қўлидан не иш келур?!» — деб қичқиради. Иттифоқо, бу сўз қулоқма-қулоқ Темурга ҳам етиб боради. Тақдир тақозоси билан Темур Боязид билан жанг қилиб, Боязидни асирга олгач, ўзи билан бирга олиб келган бир кишилиқ олтин аравачага от ўрнида Боязидни қўшдириб, оғзига олтин сўлиқли югани кийдириб аравага чиқиб ўтиргач, қўлига олтин дастали қамчинни ушлаб, Боязидга қарата: «Марҳаматли султон! Кўриб турганингиздек менинг бир оёғим зўлоқ, ногиронман, сиз эса соғсиз, бинобарин ушбу аравада юртингизни айлантириб томоша қилдирсангиз» — деган эмиш. Мана шунга ўхшаш қуюшқондан ташқари мантиқсиз нақл ва ривоятлар кўплаб учрайди.

Амир Темурнинг Боязид Йилдиримга қарши олиб борган кураши, ўз замонасининг тақозосига кўра, адолатли жанг бўлган. Машҳур олим А. Ю. Якубовский мазкур жангни шарҳларкан, Амир Темурнинг Европа халқларига кўрсатган яна бир хизмати ҳақида шундай дейди: «1400 йилда Темур аскарлари Ўрта Осиёдан узоқда — Ғарбда турк султони Боязид I ва Миср султони Фаражга қарши кураш олиб боради. Уша

вақтда Темур кўп халқларни, масалан, Кичик Осиёдаги Сивасни, Суриядаги Ҳалаб (Алеппо) ни ўзига қаратиб олган эди. 1402 йилда Анқара ёнида Темур иккинчи марта Боязид билан жанг қилди. Бу жанг ўша даврдаги энг катта жанглардан бўлган эди. Ҳар икки томондан 200 мингдан ортиқ аскар қатнашади. Анқара ёнида бўлган бу жангда Усмон султони Боязид батамом тор-мор этилди ва Боязид асир олинди. Бу ғалаба фақат Осиё тарихи учунгина аҳамиятли бўлиб қолмади. Темур ўзининг бу ғалабаси билан Европа халқларига иккинчи марта хизмат этади. Анқара ёнида бу ғалаба ва Боязиднинг асир тушиши Константинополнинг (Стамбул) турклар — усмонлилар томонидан босиб олинишини қарийб 50 йил орқага суриб юборди».

Дарҳақиқат, Исмоил Сулаймоновнинг «Оврўпанинг Амир Темурга миннатдорчилиги» номли мақоласида келтирилган ҳужжатларга мурожаат қилсак, Европа мамлакатлари — Франция қироли Карл VI, Англия қироли Генрих IV, Германия ҳукмдори, Италия ва Испания ҳукмдорлари ўз навбатида Амир Темурнинг Боязид устидан қозонган ғалабасини табриклар, шунингдек Европани Боязид хавфидан қутқазганлиги туфайли, чуқур миннатдорчиликларини изҳор этувчи мактублар йўллаганлар. Чунончи, Британия музейида сақланаётган ва Амир Темур номига юборилган мактубда қирол Генрих IV жаҳонгир Амир Темурга мурожаат қилиб, Аллоҳ инояти билан бизнинг ва сизнинг умумий душманимиз Боязидни қисқа муддатда тор-мор этган-лигингизни эшитиб, ниҳоятда хурсанд бўлдик ва энгил тортдик. Бунинг учун яратган эгамга сонсиз-саноксиз шукроналар келтирдик,— дейилган. Ҳатто Европа қироллари бунга ҳам кифояланмай, жаҳонгирни Европа олдидаги хизматларини абадийлаштириш мақсадида махсус кўргазма музей зали барпо этишга қарор қилишган. Бу ишнинг ташаббускори Германия қироли ўзининг Потсдамдаги ёзги қароргоҳидаги саройлардан бирида, Амир Темур учун махсус шарқона услубда бир хона барпо этиб, хонанинг деворини бўйи баста билан француз рассоми бир сурат чизган. Расмда Амир Темур тахтда, атрофида аркони давлати, саккиз хабаш елкасидаги қафасда Боязид голиб ҳукмдор ҳузурига келтириляпти. Жаҳонгир зафар қучганларга монанд мағрур ҳолатда.

Темур оёғига тиз чўкиб турган париваш гўзал хотин,— Боязиднинг суюкли кенжа хотини. Аёл ўз

ҳукмдорининг бир қошиқ қонидан кечишини, ҳаётини сақлаб қолишни худонинг зорини қилиб, Темурга ёлборяпти. Жаҳонгир эса унга қиё ҳам боқмаётир. Унинг икки кўзи Боязидда, худди: «Қайсар, гапимни қулоққа олмадинг, энди ҳолинг қалай», деяётгандек.

Жаҳонгир Амир Темур Мовароуннахрни мўғул истилочиларидан тозалаб, марказлашган улуг давлатни барпо этди. Тарих унинг зиммасига Олтин Ўрдадек қудратли мўғул империясининг асосини емиришдек улкан вазифани кўйган эди. Соҳибқирон бу вазифани ҳам буюк жасорат билан адо этиб, Русь князликлари ва шарқий Европа халқларини қарийб 170 йиллик мўғул асоратидан халос бўлишларига йўл очиб берди. Ниҳоят, 1402 йилда турк султони Боязид устидан ғалаба қозониб, бутун Европа мамлакатларини даҳшатли таҳликадан халос қилди. Буларнинг барчаси тарихий ҳақиқатдир, уларни асло инкор қилиб бўлмайди.

Айрим тарихчилар Амир Темурни қонхўр босқинчиликда Чингизхон билан бир ўринга қўядилар. Чингизхондан ўз юртида нима мерос қолди? Фақат Керулен яйловида тошдан ўйиб ишланган баҳайбат тошбақагина қолган, холос. (Бу тошбақа Чингизхоннинг чодирини ёнига ўрнатилган эди.) Амир Темур фаолиятидан эса тарихий ҳужжатлар ва осори атиқа обидалар гувоҳлик бериб турибди.

Жаҳонга машҳур буюк саркарда соҳибқирон Амир Темурнинг шахси ҳақида сўз юритганда, унинг шакли шамойили қандай эканлигини тасаввур қилиш учун, аввало унинг душмани, таниқли араб тарихчиси Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Арабшоҳнинг «Ажойиб ул-мақдур фи ахбори Таймур» номли асарида келтирилган маълумотларга мурожаат қилсак мақсадга мувофиқ бўлса ажаб эмас.

«Темур гавдаси келишган, узун бўйли одам эди. Пешонаси очиқ, калласи катта, овози жарангдор бўлиб, кучи жасурлигидан қолишмас эди. Оқиш юзини оч қизил ранг жилолантириб турарди. Елкалари кенг, бармоқлари тўлиқ, қовурғалари узун, мускуллари кучли эди. Узун соқол қўйиб юрарди. Ўнг қўли ва ўнг оёғи майиб, қарашлари ёқимли, ўлимни писанд қилмасди. У қарийб 80 га кириб ўлим асносида ҳам ақлзаковати ва жасоратини йўқотмаган эди. У ёлғоняшиқнинг душмани бўлиб, ҳазилни ёқтирмасди. Ўзининг олдида қотиллик, аёллар номусига тажовуз қилганлик, мазлум ва мазлумаларни зўрлаш, талон-

тарож қилиш ҳақида гапиришга йўл қўймасди. У ҳақиқат қанчалик аччиқ ва оғир бўлмасин, уни эшитишни яхши кўрарди. Яхши ёхуд ёмон ҳолатлар унинг кайфиятига ҳеч қандай таъсир қилмасди. Жасур аскарнинг дўсти, гоят мард ва ботир бўлган бу одам кишиларни ўзини ҳурмат қилишга, ўзига бўйсунушга мажбур этабиларди».

Амир Темурнинг сиймоси, хулқ-атвори ва фазилатлари ҳақида унинг замондошлари кўпгина маълумотларни ёзиб қолдирганлар. Жумладан, Барбара Брей бир араб солномачисининг гувоҳлигига асосланиб, ўзининг «Ибн Халдун» сарлавҳали мақоласида қуйидагиларни ёзади:

«Темур узун бўйли, кенг елкали ва бақувват, калласи катта, пешонаси кенг, жисмонан жуда кучли, териси оқ, юзи қизил, бармоқлари тўлиқ одам эди. Соқоллари ҳилпираб турарди, бир қўли фалаж, ўнг оёғи оқсоқ, қарашлари ўтли, ёниқ, овози жарангдор, ўлимдан қўрқиш нималигини билмайди. Саксон ёшга етса ҳам маънавий ва жисмоний кучини тўла сақлаб қолган эди».

Соҳибқирон Амир Темур серқиррали мураккаб шахсдир. Унинг хислатларидан бири шулки, у бирор масалани ҳал этишдан олдин шу соҳанинг билимдон олимлари билан маслаҳатлашар, сўнгра аниқ ва қатъий қарор қабул қиларди. Унинг олиму фузалолар билан ўтказадиган анжуманлари ҳар хил мезонда ва турли шаклларда бўлган. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, кўпинча Амир Темур тиббиёт, математика, астрономия, тарих, адабиёт ва тилшунослик илми намояндалари, шунингдек илоҳиёт ва дин соҳасидаги машҳур кишилар билан шахсий суҳбатлар ўтказарди. Бу суҳбатларда ҳаётнинг муҳим масалалари тўғрисида, Мовароуннаҳр ва Хоразмдан ташқари, Олтин Ўрда, Оқ Ўрда, Хуросон, Ҳиндистон, Эрон, Ироқ, Туркия, шунингдек, бутун мағрибни ўз ичига олган салтанатга оид ишлар ҳақида гап борарди.

Амир Темур саройида кўплаб илм-маърифат кишилари ҳукмдорнинг марҳаматидан баҳраманд бўлиб, хизмат қилардилар. Чунончи, Мавлоно Абдужаббор Хоразмий, Мавлоно Шамсуддин Мунши, Мавлоно Абдулло Лисон, Мавлоно Бадриддин Аҳмад, Мавлоно Нўъмониддин Хоразмий, Хўжа Афзал, Мавлоно Алоуддин Коший, Жалол Хокийлар шулар жумласидандир. Амир Темур илм-фаннинг риёзиёт, ҳандаса, меъморлик,

фалакиёт, адабиёт, тарих, мусиқа каби соҳаларнинг равақига катта эътибор берарди. У айниқса соҳибхунарсалар билан жондилдан суҳбатлашарди. Бу ҳақда Лянглэ шундай ёзади: «Темур олимларга серилтифот эди. Билимдонлиги билан бир қаторда софдиллигини кўрган кишиларга ишонч билдирарди. У тарихчилар, файласуфлар, шунингдек илм-фан, идора ва бошқа ишларда истеъдодли бўлган барча кишилар билан суҳбатлашиш учун кўпинча тахтдан тушиб, уларнинг ёнига келарди. Чунки Темур бу соҳаларга ғамхўрлик қилишга асосий эътиборини берарди.

Шарафуддин Али Яздийнинг ҳикоя қилишича, 1403 йили Амир Темур Боилкон шаҳрида олимлар кенгабини чақириб, ўзи нутқ сўзлаган. У ўз нутқида шундай деган: «Фан ва диннинг машҳур кишилари ўз маслаҳатлари билан подшоҳларга ёрдам бериб келганлар. Сизлар эса менга нисбатан бундай қилма-яписизлар. Менинг мақсадим мамлакатда адолат ўрнатиш, тартиб ва тинчликни мустаҳкамлаш, фуқаронинг турмушини яхшилаш, юртимизда қурилишни кенгайтириш, салтанатимизни ривожлантиришдир. Бу ишларни амалга оширишда сизлар ўз маслаҳатларингиз билан менга кўмаклашмоғингиз лозим».

Маълум бўладики, Амир Темур одамлар билан яқин мулоқотда бўлиб, аҳли илм, аҳли хунарсалар, аҳли дин ва аҳли меҳнатга умид кўзи билан қараб, уларга юксак илтифотлар кўрсатган. Алишер Навоийнинг ёзишича, Темур салтанати давридан бошлаб мамлакатда туркий адабиёт кенг кўламда ривожлана бошлаган. Амир Темурнинг ўзи ҳам шеърятга зўр эътирос билан қараганлиги ҳақида Алишер Навоий қуйидагиларни ёзади: «Темур Курагон... агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насрни андоқ хуб маҳал ва мавқеда ўқубдурларким, анингдек бир байт ўқуғони минг яхши байт айтқонича бор. Табаррук ҳайсиятиданким, ул ҳазратнинг муборак исми бу мухтасарда бўлмай ва ул латойифдан бири била ихтисор қилинур. Мундоқ нақл қилурларким, чун Мироншоҳ Мирзо Табризда чоғирга кўп иштиғол кўргузди, димоғ ва мизожи эътидол тариқидин инҳироф топиб, андин помуллойим амр кўп сурат тутабошлади. Самарқандда ул ҳазрат арзиға бу навъ еткурдиларким, уч надими борким, муфрит (ҳаддан ташқари — Т. Ф.) чоғир ичмакка боис алардурлар. Хукм бўлдиким, тавочи (адютант — Т. Ф.) миод (муддат — Т. Ф.) била чоғиб бориб

учаласининг бошин келтурсун. Алардин бири Хожа Абдулқодир эрди, бири Мавлоно Муҳаммад Кохий эрди ва бири Устод Қутб ноий, Тавочи бориб иккисини ясоққа (жазо — Т. Ф.) еткурди. Аммо Хожа Абдулқодир қочиб, қаландар бўлиб, ўзин девоналигга солиб, мулкдин мулкка мутавори (беркиниб — Т. Ф.) бўлуб юрур эрди, то улким, ул ҳазрат яна Ироқ юруши қилди, ул мамоликда Хожанинг ул ҳоли баъзиға маълум бўлиб, юқори арз қилдилар. Хукм бўлдики, тутуб келтурсунлар. Ул ҳазрат тахтда эрдиким, Хожа фақирни девоналиқга қўймай, судраб тахт илайига келтурдилар. Андин бурунким, сиёсат ҳукми бўлғай, чун Хожанинг камолотидин бири қуръон ҳифзи ва қироат илми эрди, филҳол бийик ун (баланд овоз — Т. Ф.) била қуръон ўқумоқ бунёд қилди. Ул ҳазратнинг ғазаби лутфга мубаддал бўлуб, фазл ва камол аҳли сари боқиб, бу мисрани ўқудиким:

Абдол зи бийм чанг дар мусхаф зад.

Мазмуни:

Қаландар кўркувдан қуръонга чанг солди.

Андин сўнгра Хожаға илтифот ва тарбиялар қилиб, ўз олий мажлисида надим ва мулозим қилди».

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Мовароуннаҳрда мўғулларнинг қарийб 150 йиллик ҳукмронлик даврида бирорта ҳам кўзга кўринарли қурилиш ёки сув иншоотлари вужудга келмаган. Амир Темурнинг ташаббуси билан 1365 йилда Қаршининг, 1370 йилда Самарқанднинг, 1380 йилда эса Кеш (Шаҳрисабз)нинг атрофи қайтадан мудофаа деворлари билан ўралган. Шунингдек, халқ фаровонлигию мамлакат ободончилиги йўлида сув омборлари, тўғонлар қуришга, ариқлар қазилшга, янги ерларни ўзлаштиришга алоҳида эътибор берилган. Мамлакатнинг иқтисодий аҳволини кўтаришда савдонинг аҳамияти беқиёс эканлигини тушунган ҳукмдор бозорлар, расталар ва тимлар қурдиради ҳамда турли-туман устахоналар барпо этиб, халқ ҳунармандчилик санъатини тараққий эттиради.

Амир Темур ўз пойтахти Самарқанд жамолини тубдан ўзгартиришга қарор қилган. Бинобарин, Самарқандда Кўксарой, Бибиҳоним масжиди ва мадрасаси, Шоҳи-зинда мақбараси каби қатор қурилишлар вужудга келдиким, мазкур биноларнинг айримлари ҳозиргача ўз салобатини кўз-кўз қилиб турибди. Шунингдек, Самарқанд атрофида Боғи Шамол, Боғи Дилкушо, Боғи

Чинор, Боғи Биҳишт ва Боғи Нав каби бир неча боғ-роғларни қурдирди.

Амир Темур Самарқандни жаҳондаги энг катта ва гўзал шаҳарга айлантирмоқчи эди. Шаҳар атрофига майда қишлоқлар барпо этиб, уларга дунёнинг энг катта шаҳарларининг номини берган эди. Чунончи: Бағдод, Дамашқ, Миср, Шероз Султония, Мадрид, Париж шулар жумласидандир. Кези келганда шуни ҳам айтиш лозимки, Андижон вилоятидаги Асака шаҳрининг номи Япониянинг Осака шаҳридан олинмаганмикан деган тахминлар ҳам бор.

Соҳибқирон мамлакат ободончилиги йўлида хазинани аямади. Зарафшон, Амударё ва Сирдарёга кўприклар қурилди. Тошкент атрофига каналлар ўтказилиб, Оҳангарон қишлоғига асос солинди. Бухоро, Шаҳрисабз, Фарғона, Туркистон (Ясса) ва бошқа шаҳарларда карвонсаройлар, ҳаммомлар, мақбаралар, мадрасалар, шунингдек, шаҳарлараро карвон йўлларида работлар, сардобалар қурилиб, савдо-тижорат ишларининг ривожланишига шароит яратиб берди.

Амир Темур фақат Мовароуннаҳрда эмас, балки Мовароуннаҳрдан анча узоқда бўлган ерларда ҳам ободончилик ва қурилиш ишларини олиб борган. Жумладан, Кобул водийси ҳамда Муғон чўлида қурилган улкан суғориш иншоотлари соҳибқироннинг буюк қалб эгаси эканлигидан далолат беради. Таниқли шарқшунос олим, академик В. В. Бартольд Амир Темурнинг қурувчилик фаолияти ҳақида гапириб; «Темур гўё Самарқанддан бошқа ҳамма ерда вайронгарчилик билан шуғулланган, деган фикр муболағали; у Кобул водийси ва Муғон чўли каби Самарқанддан узоқ бўлган жойларда ҳам улкан суғориш ишлари олиб борди», деб айнан тарихий ҳақиқатни ифодалаган эди. Аммо В. В. Бартольд асарлари 2-жилдининг I қисмини нашрга тайёрлаган В. А. Ромодин «В. В. Бартольд Темурнинг босиб олган мамлакатлардаги қурувчилик фаолиятини бўрттириб кўрсатган, зеро Темурнинг бу ерда айтиб ўтилган озгина ижобий ҳаракатлари билан чегараланиб ва ундан келиб чиққан натижалари билан унинг қилган вайронагарчиликларини таққослаб бўлмайди», деб ёзади. Фикри-мизча, В. А. Ромодин Амир Темурга ва ундан кейин ўтган ҳукмдорларнинг ўз қўл остидаги мамлакатларда ўрнатган тартиб ва қоидаларини изчиллик билан ўрганмаган.

Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, Амир Темур 1399 йилда набираси Абу Бакр Мирзога (Мироншоҳ Мирзонинг ўғли) бир йил мобайнида Бағдод шаҳрини қайта тиклаш ҳақида фармон беради. Шунингдек, муҳандислар тарафидан тайёрланган аниқ лойиҳа асосида Боилкон қўрғон — шаҳарни ҳам қайтадан тиклайди. Пишиқ гиштдан кўпгина турар жой бинолари, бозор, майдон, ҳаммомлар қурилиб, боғлар, хиёбонлар барпо этилади. Аракс дарёсидан канал чиқариб, шаҳар сув билан таъминланади. Боилкон қўрғон-шаҳар бир ой ичида қайта қурилиб битказилади. Шаҳар мудофаа айланма девори ҳамда бошқа иншоотлар бир йил давомида ниҳоясига етади. Айланма деворнинг узунлиги икки юз минг тўрт юз газдан иборат эди.

Юқорида зикр этилган тарихий маълумот ва аниқ далилларга суянган ҳолда, «Темур босиб ўтган ерларда фақат вайроналар қолди», — деган бир ёқлама салбий фикрлар асоссиз эканлиги, аксинча, Амир Темур буюк ижодкор қурувчи ҳам бўлганлигига шак-шубҳа қолмайди.

Амир Темур ҳарбий салоҳиятда жаҳонга машҳур саркарда ва ўз замонасининг энг қудратли ҳукмдори эди. Амир Темурнинг ҳарбий назарияси ва у қўллаган амалий ҳарбий санъати ўз даврининг нодир мўъжизаси эди. Билишимча, Амир Темурнинг ҳарбий назариясидан Иттифоқ ҳарбий Академияларида 500 соат махсус курс ўқитилади. Бундан чет эл ҳарбий илмгоҳлари ҳам мустасно эмас, албатта.

Зотан, ҳарбий тарих Амир Темурни ўрта аср Осиёсида энг йирик лашкарбошилардан деб ҳисоблайди. Унинг ҳарбий маҳорати икки йўналишда, аскаррий қисмларни қайта ташкил этишда ҳамда лашкарбоши — қўмондонликда намоён бўлди.

Амир Темурнинг аскарлари ўнлик, юзлик, минглик бўлинмалардан иборат бўлиб, уларнинг ҳар қайсисига махсус ҳарбий бошлиқлар раҳбарлик қиларди. Бўлинма бирлашмаси — қўшин деб аталган. Бир неча қўшинни ўз ичига олган бирлашмани — қўшинот деб аталган. Бу қисмларнинг ҳар бири шароитга қараб, ўнг қўл — буронғур, сўл қўл — жувонғур, илғор (авангард) — манглай деб аталган. Қўшин турлари ичида отлик аскар, пиёда аскар ҳамда илғор (разведка) бўлинмалари юксак қадрланган.

Амир Темур боргоҳида амир Хўжа Сайфуддин, амир

Бурундук, Худой Ҳусайн Баҳодир, амир Сулаймон Хош, амир Оқбуғо, амир Сарибуго, Шайх Али Баҳодир, Темур Тош, Барот Хўжа, амир Довуд барлос, Умар Аббос, Маҳмудшоҳ Бухорий, амир Муаййид Арлот, Туман Бердибек, амир Шоҳ Малик, амир Шайх Нуриддин ва бошқа ҳарбий бошлиқлар хизмат қилганлар.

Амир Темур 1404 йилда машҳур етти йиллик юришдан ғалаба билан қайтиб келгач, ўз ғалабасининг шарафига катта сайл ташкил қилади. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, мазкур сайл-зиёфат асносида ўзининг 9 ёшдан 17 ёшгача бўлган 5 нафар набираларини унаштириш тўйини ҳам қўшиб ўтказади. Уша давр тарихчиларининг ҳамжиҳатлик билан хабар беришича, мазкур сайл ғоят катта тантана билан ўтган. Бу ҳақда Кастилия қиролининг Самарқандга — Темур саройига жўнатгач элчиси Руи Гонсалес де Клавихо ҳам ўзининг «Кундалик»ида батафсил ёзиб қолдирган.

Аmmo соҳибқирон Амир Темур етти йиллик юришдан келгач, ҳали хордиқ чиқариб улгурмасданоқ, тарихда машҳур Хитойга қарши юришга тараддудланади. Зеро, 1368 йилда Хитойда давлат тўнтариши бўлиб, ҳокимиятга Мин сулоласи келган эди. Натижада собиқ «мўғул ҳукмдорлар» Хитой ҳудудидан ҳайдаб чиқарилади. Империянинг пойтахти Пекин (Хонбалик)дан Нанкинга кўчирилади. Мовароуннаҳр билан Хитой ўртасида гавжум тижорат қарвон қатнови мавжуд бўлиб, мазкур қарвон йўлини Шарафуддин Али Яздий ўзининг «Зафарнома» асарида моҳирона тасвирлаб берган.

Ўрта Осиё тарихининг билимдони академик В. В. Бартольднинг Амир Темур ҳамда Мин сулоласининг тарихий манбаларидан олиб берган маълумотига қараганда, 1387 йилда Амир Темур Мавлоно Ҳофиз номли кишини элчи қилиб Хитойга юборган. Хитой императорига элчи билан бирга бож тариқасида 15 та от ва икки туя жўнатган. Шундан сўнг ҳар йили от ва туялар бож тариқасида жўнатиб турилган. 1392 йилдаги божнинг ёнига бир тўп мато ҳам қўшиб юборилган. Мазкур элчилар Хитойдан қайтаётганда, Хитой императори собиқ мўғул сулоласи ҳукмронлиги даврида Гансу вилоятида ўрнашиб қолган 1200 кишидан иборат мусулмонларни элчиларга қўшиб Самарқандга жўнатган. 1394 йилда Амир Темур Хитойга 200 та от жўнатган. Шунингдек, Амир Темурнинг Хитой императори номига

юборган ёрлигининг Хитой тилига таржимаси келтирилган. Яна манбада келтирилишича, қайси йилда эканлиги номаълум, Темур тарафидан Хитойга жўнатилган отларнинг сони 1000 га етган. Хитой тарафи ҳам мазкур совғалар эвазига қимматбаҳо тошлар ва қоғоз пуллар жўнатган (қоғоз пуллар элчилар томонида Хитойнинг ўзида сарф қилинган бўлса керак). Қанчалик тўғри, Хитойдан Темурга биринчи элчи 1395 йилда келган. Элчиларнинг номи Ань Чжи-дао ва Го Цзи бўлган. Элчилар Самарқандга одатдагидек Қашқар ва Фарғона орқали эмас, балки Семиречье орқали келган Бироқ, мазкур элчиларга Хитойга қайтиш фақат Темур вафотидан сўнг насиб қилган.

Амир Темурга оид тарихий манбалардан маълум бўлишича, Амир Темур Хитой элчиларини 1397 йил охирида Сирдарё бўйида қишлаётган вақтида қабул қилган эди. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, элчилар кўп тухфалар келтирганлар ва ҳукмдорнинг марҳаматига сазовор бўлиб, қайтиб кетишга ижозат олганлар. Агар биз хитой элчиларини ушланиб қолганлиги ҳақидаги маълумотни билмаганимизда эди,— деб ёзади В. В. Бартольд,— у ҳолда бу сўзлардан, элчилар Хитойга қайтиб кетганлар, деган фикр келиб чиққан бўларди, албатта.

Элчиларнинг ушлаб қолиниши, албатта яхшиликдан далолат бермас эди. Хитойда мўғул сулоласи ҳукмронлигининг тугатилишидан сўнг, ҳокимиятга Мин сулоласининг келиши Хитойдаги мусулмон фуқароларининг аҳволи ёмонлашувига олиб келади. 1398 йилда Хитой императорининг буйруғи билан 100 минг мусулмон фуқароси қатл қилинади. Бу воқеалардан Амир Темур беҳабар бўлган деб бўлмайди. Чунки Шарафуддин Али Яздий ва Низомиддин Шомий ҳамда Гиёсиддин Алиларнинг ёзишича, 1398 йили Амир Темур Хитойга бориб «бутпарастлар»ни қириб ташлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди.

1399 йил қиш фаслида Амир Темур Қорабоғда қишлаётган чоғида, Мин сулоласининг асосчиси Хитой императорининг вафот этгани ҳақида хабар келади. Хабарда гўё марҳум император ўз ўлиmidан аввалроқ қандайдир арзимаган баҳона билан 100 минг мусулмон фуқаросини қириб ташлашга фармон берган ва шу йўл билан ўз мамлакатини Исломдан батамом тозаллаган, деган муболағали маълумот ҳам берилган эди. Табиийки, ўзини дини Ислом ҳомийси деб билган соҳибқирон

шаккок императорнинг ақлини киритиб қўйишга жазм қилган эди.

1404 йили Амир Темур Хитойга қарши юришга тайёрланаркан, икки янги улус ташкил қилиб, икки ёш набирасига инъом қилади. Улардан бири Шоҳруҳ Мирзонинг тўнғич ўғли 10 ёшли Улуғбек Мирзога — Тошкент, Сайрам, Авлиёота, Ашкардан то Хитой чегарасигача бўлган ерлар кирарди. Иккинчи улусни эса Шоҳруҳ Мирзонинг иккинчи ўғли Иброҳим Мирзога — Фарғона, Қашқар ва Хўжандни инъом қилган эди.

Бирок, Амир Темур бу норасида ҳукмдорларга мўғул беклари осонгина бўйсунмасликларини яхши тушунарди. Бинобарин, Хитой юришига тараддудланаркан, йўл-йўлакай мўғул бекларини бўйсундириб, мазкур улусларни набираларига олиб бериб, сўнгра Хитойга юришни режалаштирган эди. Шундай қилиб, 1404 йил 27 ноябрда Самарқанддан чиқиб, Ўтрор томонга йўл олади. У Оқсулот мавзеига келиб, у ерда 28 кун туради. Амир Темур ўз беклари ва амирларидан кўпчилигини қишлаш учун Шоҳруҳия, Тошкент ва Сайрамга жўнатган эди. Ҳукмдорнинг қароргоҳида фақат амир Шайх Нуриддин, амир Шоҳмалик ва амир Хўжа Юсуфларгина қолган эдилар.

Шунингдек, катта қўшиннинг ўнг қаноти ҳисобланган йирик ҳарбий бўлинма ҳали Тошкент, Шоҳруҳия ва Сайрамда қишламоқда эди. Мазкур ҳарбий бўлинмага Темурнинг набираларидан Халил Султон Мирзо (Мироншоҳнинг ўғли) ва Аҳмад Мирзо (Умар Шайх Мирзонинг ўғли) бошчилик қиларди. Қўшиннинг чап қаноти (Жувонғир) Туркистон ва Саброн шаҳарларида қишламоқда эди. Бу қўшинга Темурнинг Оға бегим исми қизидан туғилган Султон Ҳусайн Мирзо номли набираси бошчилик қиларди. Марказий қўшин эса Темур раҳбарлигида Оқсулотда турарди.

1404 йил 25 декабрда Амир Темур Оқсулотдан йўлга чиқиб, 1405 йил 14 январь чоршанба куни Ўтрорга келиб тўхтайтиди. Амир Темур Ўтрорда 35 кун туради ва шу муддат ичида қандай сабабларга кўра 1405 йил 5 феврал пайшанба куни Амир Темур бундан буён нард ва шахмат ўйнамасликка онт ичган.

1404—1405 йилнинг қиш фасли ўта совуқ келиб, Амударё ва Сирдарёнинг барча ўтиш жойлари муз билан қопланган эди. Гарчи Амир Темур қариб қолган бўлса-да, йўл машаққатларию ҳамда совуқни писанд қилмас, руҳан тетик ва жисмонан бардамдай кўри-

нарди. Шарафуддин Али Яздийнинг маълумотига кўра, Амир Темур Ўтрорда Олтин Ўрданинг собиқ хони Тўхтамишхоннинг элчисини қабул қилади ва элчига «Хитой уруши тугагач, Олтин Ўрдага қарши юриш қилиб, тахтни Тўхтамишхонга қайтариб олиб беришга» ваъда беради.

Аммо кўп ўтмай Амир Темурнинг мижозиди касаллик вужудга келиб, кундан-кун аҳволи оғирлашади. Тиб илмининг билимдони мавлоно Фазлулло Табризий бошчилигида бир неча табиблар ҳукмдорнинг касалига хилма-хил муолижалар қилардилар. Аммо хасталик кундан-кунга кучайиб боради.

Амир Темурнинг касалланиш сабаби ҳақида «Темурнома» муаллифининг берган маълумоти диққатга сазовордир. «Соҳибқирон Амир Темурнинг ҳузурларига чопар келиб, қалмоқлар бош кўтарибдилар, деб хабар келтирди. Ҳамма жангга отлансин, деб буюрдилар. Беклар ва амирлар ҳаво совуқлиги туфайли йўлга чиқмасликни маслаҳат кўрдилар. Ул вақт қишни тўқсони эрди. Амир ғайратларига чидайолмай ўрдадин ташқарига чиқдилар. Вақтиким шаъбон ойининг еттиси сешанба куни ўрдани равоқида ўлтириб, сартарошга сочларини олдириб ўлтириб эрдилар, ўшал замон амирға бир боди муҳолиф (ёқимсиз шамол) келиб тегди. Аҳволлари ўзларига маълум бўлиб, соат ўтмай ранг ва туслари тағйир топди». Машҳур шарқшунос олим, академик В. В. Бартольд «ҳарҳолда Темурнинг касали ва ўлимига бевосита сабаб, совуққа қарши баданни бироз иситиш мақсадида меъеридан ортиқ май тановул қилганидир», деган фикрни билдиради. Ҳолбуки, тарихий манбаларнинг берган маълумотига қараганда, Темур майхўрликни унчалик хуш кўрмаган ва майхўрликка ружу қилганларни эса ким бўлишидан қатъи назар мансабидан азл қилиб қоралаган. Бизнингча, Амир Темур майни фақат шифобахш дори сифатида қабул қилган. Зеро, Шарқ табиблари, шу қаторда Ибн Сино ҳам бир неча тур шаробларни муолижа учун қўллаганлар.

Фикримизча, Амир Темурнинг касалланиш жараёни анча илгаридан давом этиб келаётган бўлиши эҳтимол. 1404 йилнинг кузида Амир Темур етти йиллик юришдан қайтиб келгач, Конибилда катта анжуман ўтказди. Бу анжуманда, Клавихонинг маълумотига кўра, Темурнинг чехрасида анча ҳорғинликка ўхшаш касаллик аломатлари зоҳиран кўриниб турган. Дарҳақиқат, етти

йиллик юришдан қайтган ҳукмдор ақалли беш ойгина ҳам дам олмай, яна янги юриш тараддудига тушиб, Хитойга қарши йўлга чиққан. Бинобарин, узлуксиз йўл машаққатлари қариб қолган ҳукмдорга зимдан ўз таъсирини ўтказган ва, ниҳоят «Темурнома» муаллифининг маълумотига амал қилинса, бошни шамоллатиш натижасида касаллик ботиндан юзага чиққан. Зотан, «Зафарнома» муаллифи Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, ҳар куни янги-янги касаллик аломатлари зоҳир бўлабошлаган. Нақл қилинишича, беморлик пайтида Амир Темурнинг ёнида фақат Сарой Мулк хонимгина туришга ҳақли эди. Ҳукмдорнинг кўзгалиши ҳам мадори етмас, Сарой Мулк хоним унинг аҳволидан кечасию кундузи хабардор бўлиб турарди. Тунларнинг бирида толиққан Сарой Мулк хонимга уйқу галаба қилиб, пинакка кетадию, шу заҳоти сесканиб уйғонади. Табиийки, хоним уйғониш асносида дарҳол ҳукмдор ётган тарафга кўз ташлайди. Бироқ, қайси кўз билан кўрсинки, тўшакда ҳукмдор йўқ эди. Сарой Мулк хоним сапчиб ўрнидан туриб, ташқарида турган посбон олдига чиқиб, ҳукмдорни сўрайди. Посбон хонимга таъзим қилгач, қўли билан қоронғилиқ томонга ишора қилади. Сарой Мулк хоним ўша томон елиб бораркан, кичик бир тепалик устида турган қора бир гавдага кўзи тушади. Бу жаҳонгир Амир Темур эди. У елкасида чопон, чуқур хаёлга чўмган ҳолда қоронғиликка тикилиб турарди. Сарой Мулк хоним ҳаяжонда: «Бу қандай гап, улуғ амир!? Қаҳратон қиш, изғиринли тунда касал ҳолингиз билан бу ерда туришда нима ҳикмат бор?» — деб Амирни ўрдугоҳ томон бошлайди. Темур ўрдугоҳга келиб, ўз ўрнига ётгач, Сарой Мулк хоним бу ғайри табиий аҳвол сирини яна сўрайди. Амир Темур хўрсиниб, оҳ тортгач, шу кеча кўрган тушини сўзлайди:

Ҳар икки чеккаси баланд қамишлар билан ўралган катта йўлда отимни елдириб кетаётган эдим. Тўсатдан йўл четидаги қамишлар шитирлаб қолди. Мен ўша томонга қарадим. Қарадиму ҳайратдан от жиловини тортиб тўхтаб қолдим. Қамишзор ичидан падари бузрукворим шитоб билан чиқиб келаётган эдилар. Мен ҳайрат ичида отдан тушиб, отам истиқболларига юрабошладим. Аммо падари бузруквор менга илтифот қилмай, менинг олдимдан ўтиб бориб, отимнинг эгаржабдуқларини ечиб олиб, ўз келган йўллари, яъни қамишлар орасига кириб, кўздан ғойиб бўлдилар... Мен катта йўл устида гарангсиб, яланғоч от ёнида турганим

қолда уйғониб кетдим... Уйғонганимда аъзойи баданим титраб, қизиб кетаётган эди. Бу хосиятсиз туш даҳшатидан ташқарига чиқиб кетганимни ҳам сезмай қолибман... Ҳар қолда паймона тўлганга ўхшайди...

— Яхши ният қилинг, улуғ амир, дард бошқа, ажал бошқа, шукур, саломатлигингиз яхши! — кўз ёшини тўкиб, тасалли берарди Сарой Мулк хоним.

— Йиғидан фойда йўқ, хоним! Тақдирни табдил қилиб бўлмас... Шукур, тонг ҳам ёриша бошлади. Посбонга буюринг, амир Шайх Нуриддин, амир Шоҳмалик ва амир Хўжа Юсуфлар эрталаб ҳузуримга кирсинлар!

Амирлар ва беклар соҳибқирон қароргоҳига кирганларида, у тўшакда беҳол ётарди. Сарой Мулк хоним ҳукмдорга яқинлашиб, амирлар ташрифи ҳақида секингина шивирлагач, у нурсиз кўзини оҳиста очиб, яқинроқ келиб ўтиришларига ижозат берди. Амирлар қисқагина ҳол-аҳвол сўрашишгач, ҳукмдорнинг оёқ томонида — пойгоҳдан жой олиб, бутун вужудлари қулоққа айланган қолда ерга қараб ўлтирардилар. Ҳукмдор оҳиста кўзини очиб, амир ва бекларга бир-бир разм солгач, энтикиб-энтикиб сўз бошлайди:

— Маълумингиз бўлғайким, Жаҳонгир Мирзонинг фарзанди Пир Муҳаммад Мирзони валиаҳд этиб тайинлайдурмен, токи Самарқанд тахти ва аркони давлат анинг ҳукми-фармонида бўлғай! Мамлакат ва миллатнинг осойишталиги, қўшин салоҳиятининг мукамаллиги, раиятнинг хотиржамлиги борасида фойдали тадбирлар кўрсин. Бинобарин, сизлар ҳам итоат ва эҳтиром борасида унга байъат билдириб, салтанатни бошқаришда, эл-юртнинг тинчлиги, мусулмонларнинг осойишталиги учун ҳамжиҳат бўлиб, кўмаклашмоғингиз лозим. Чунончи, сизларнинг ҳамжиҳатлик ва иттифоқ билан қилган ишларингиз узоқ-яқиндаги дўст-душманларга кўриниб турсин, токи ўзаро низоларга ўрин қолмагай ва ҳеч ким салтанатга қарши исён кўтаришга ўзида жасорат топмагай. Билъакс ўзаро низолар вужудга келиб, раият бошига ташвиш ва надоматлар ортиб, мамлакат ободонлиги барҳам топгай. Инчунин, менинг кўп йиллик саъй-ҳаракатларим зоеъга кетгай...

Амир Темур ҳолсизланиб кўзини юмади. Бу унинг сўнгги васияти эди.

Амирлар, беклар ва юртнинг катталари ҳамда шу ерда ҳозир бўлган шаҳзодалар, маликалар ҳукмдорнинг

васиятини мукаммал бажаришга қасамёд қилишгач, амир Шайх Нуриддин оҳиста сўз бошлайди.

— Агар амри олий вужудга келса Тошканд, Самарқанд ва Ҳиротга хабар юборсак, токи фарзанди дилбандларингиз — шаҳзодалар зудлик бирлан етиб келиб, жаноби олийларининг хусни таважжуҳларидан баҳраманд бўлиб, гавҳарфишон насихатларингизни ихлос қулоғи билан тинглаб, итоат камарини белларига боғласалар фойдадин ҳоли бўлмас эрди.

Амир Темур аста кўзини очиб, амирларга мунгли назар соларкан, чап қўлини кўтариб, аввал кўрсатгич бармоғини, кейин ўрта бармоғини қўшиб кўрсатади-да, қўлини тушириб, кўзини юмиб олади. Амирлар ҳукмдорнинг имо-ишорасига тушунаолмай, саросимага тушиб, ҳаммалари Сарой Мулк хонимга савол назари билан қарайдилар. Шу аснода ҳукмдор тамшаниб, кўзини очиб амирларга қараб:

— Вақт танг, бир ёки икки кунлик умр қолди. Афсус, уларни кўриш насиб бўлмади. Энди дийдор кўришмак қиёматга қолди, — деб кўзини юмади.

Дарҳақиқат, эртаси (17 шаъбон 807) 1405 йил 18 февраль чоршанба кун кечаси шом билан хуфтан намози ўртасида жаҳонга машҳур саркарда соҳибқирон Амир Темур Курагон ҳаётдан абадий кўз юмади. Амир Темурнинг ўлими ҳаммадан сир тутулиб, тунда махсус безатилган аравада амир Хўжа Юсуф бошчилигида Самарқандга жўнатилади. Шундан сўнг амир ва беклар ҳарбий кенгаш ўтказиб, узоқ-яқиндаги барча шаҳзодаларга хабар юборишга, токи салтанат душманлари оёққа туриб, игво ва фасод йўлига кириб, исён кўтармағайлар деган андишага бориб соҳибқироннинг вафотини вақтинча сир тутишга қарор қиладилар.

Аmmo, Тошкент ва Сайрамда турган Халил Султон Мирзога бўлган воқеани муфассал баён қилиб, хабар юборилади. Шунингдек, Туркистон ва Сабронда турган Султон Хусайн Мирзога ҳам хабар юборадилар. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, Ғазнада турган Пир Муҳаммад Мирзонинг ҳузурига мактуб билан Ҳизр Қавчинни жўнатадилар. Мактубда соҳибқироннинг ўлим олдидан қилган васиятига кўра, Пир Муҳаммад Мирзо тезлик билан Самарқандга етиб келиб, салтанатни ўз тасарруфига киритмоғи лозим эканлиги таъкидланади. Шунингдек, Ҳиротда Шоҳруҳ Мирзога, Бағдодда Мироншоҳ Мирзога, Табризда Умар

Мирзога, ҳамда Форс ва Ироқдаги бошқа шаҳзодаларга хабар юборилади.

Бироқ Амир Темурнинг ўлими қанчалик сир тутилмасин, эртасигаёқ шум хабар узоқларга ҳам яшин тўзлигида тарқалди. Қўшин орасида парокандалик вужудга келади. Тошкент ва Сайрамда қишлоғда турган қўшиннинг бошлиғи Халил Султон Мирзо бобоси вафоти ҳақида хабар келгач, ўз қўл остидаги қўшин билан Самарқандга шошилади. Туркистон ва Сайрамда турган Султон Ҳусайн Мирзо ўз қўл остидаги қўшиндан ўзига ишончли бир минг аскарни олиб, зудлик билан тахтни эгаллаш мақсадида Самарқандга қараб йўл олади. Ҳали соҳибқироннинг жасади совимасданоқ темурий шаҳзодалар, ҳарбий бошлиқлар ва аркони давлат орасида парокандалик бошланиб кетади. Соҳибқироннинг васиятларига содиқ қолишга қасамёд қилган темурий шаҳзодалар тез кунда васиятдан юз ўгириб, тахт учун курашни бошлайдилар, ҳарбий ва маъмурий бошлиқлар эса гуруҳбозликни авжига чиқарадилар. Маврусий салтанатни бошқаришда темурий шаҳзодалар, саҳройи чингизий шаҳзодаларидек ҳамжиҳатлик билан бирлаша олмадилар. Аксинча, ўзаро қонли низоларни бошлаб, мамлакатни жанггоҳга айлантирдилар ва меҳнаткаш халқни оғир мусибатларга дучор қилиб, мамлакатни парчаланиб кетишига сабабчи бўлдилар.

Амир Темурнинг жасади Самарқандга жўнатилгач, бир кундан сўнг маликаларга ҳам Самарқандга қайтишга рухсат берилади. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, амир Хўжа Юсуф соҳибқироннинг жасадини 23 февралда Самарқандга етказиб келади ва ўша кечасиёқ марҳум Муҳаммад Султон Мирзо хонақоҳига дафн қилинади. Маликалар Самарқандга етиб келганларида Амир Темурнинг ўлими ҳақидаги хабар ҳаммаёққа тарқалиб бўлган эди.

Самарқанд шаҳарининг ҳокими Арғуншоҳ шаҳар дарбозаларини беркитиб, то ҳақиқий валиаҳд келиб, тахт масаласи ҳал бўлмагунча шаҳарга ҳеч кимни киритмаслигини эълон қилади. Фақат давомли музокаралар сўнггида Сарой Мулк хоним бошчилигида айрим маликалар ва ёш шаҳзодаларгагина шаҳарга киришга ижозат берилади. Маликалар, шаҳзодалар ва шаҳар аъёнларининг хотинлари Муҳаммад Султон Мирзо хонақоҳига бориб, таъзия маросимини бошлайдилар. Улар кўк кийиниб, сочларини ёйиб, юзларини тирнаб

қонатиб, қорақуя суртиб, дод-фарёдлар қилиб, аза очадилар. Бу маросимда шахзодалар, шаҳар ичида бўлган аёнлар, ҳатто шайхулислом Абдул Аввал ва Исомиддинлар ҳам фаол қатнашадилар. Шаҳардаги барча расталар ва дўконлар ёпилади.

1405 йил 18 март душанба куни Халил Султон Мирзо ҳеч қандай қаршиликсиз Самарқандга кириб, тахтга ўтиради. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, Самарқанд шаҳарининг бошлиқлари Арғуншоҳ ва Ўтрордан қайтиб келган амир Хўжа Юсуфлар Халил Султон Мирзо билан музокара юритиб, шаҳар калитини унга топширган эдилар. Икки кун ўтгач, Халил Султон Мирзо Муҳаммад Султон Мирзо хонақоҳига бориб, мотам маросимини янада улуғвороқ ва тантанали равишда ўтказди. Маросимга фақат шахзодалар, маликалар ва аркони давлатгина эмас, балки бутун шаҳар халқи иштирок этади. Маросимда Амир Темур руҳига ҳатми қуръон қилиниб, бева-бечораларга хайр-эҳсонлар улашилиб, бир неча кунгача от, ҳўкиз ва қўйлар сўйилиб, фуқарога об-ош тортилади. Маросим охирида йиғи-сиғи билан Амир Темурнинг махсус жанг ногорасини ўртага олиб кирадилар ва бир лаҳза чаладиларда, шундан сўнг «у энди бошқа кишига хизмат қилмасин учун», уни тилимлаб ёриб ташлайдилар. Бу удум мотам маросимининг тугалланиши ҳисобланарди.

Ибн Арабшоҳнинг маълумотига қараганда, соҳибқироннинг жасади Муҳаммад Султон мадрасасидаги даҳмага дафн этилган бўлиб, даҳманинг деворларига Темурнинг кийимлари ва қурол-аслаҳалари илиб қўйилган. Мазкур буюмлар қимматбаҳо тошлар ва олтин билан безатилган бўлиб, бу маъданларнинг энг кичик бир бўлаги бир вилоятнинг бир йиллик ҳирожига тенг келарди. Мақбара ичига катта-катта олтин қандиллар ўрнатилган бўлиб, улардан бирининг оғирлиги 4000 мисқолга тенг эди. Мақбара саҳнига ипак гиламлар тўшалган. Соҳибқироннинг жасади эса шерозли моҳир уста тарафидан ясалган пўлат тобутга солиниб, дафн этилган.

Орадан тўрт йил ўтгач, 1409 йил май ойида Амир Темурнинг тўртинчи ўғли Шохруҳ Мирзо Халил Султон Мирзодан Самарқанд тахтини тортиб олгач, Муҳаммад Султон хонақоҳига келиб, отаси Амир Темурнинг қабрини зиёрат қилади. Шариат тартибларига қаттиқ риоя қилувчи Шохруҳ Мирзо мақбарадаги

шариат қонун-қоидаларига зид келадиган ишларни, маросимларни ман этади, шу жумладан Амир Темурнинг кийимлари, қурол-аслаҳалари ва барча қимматбаҳо безакларни хазинага қайтаради. Шунингдек, Амир Темур ва Муҳаммад Султон Мирзо жасадларини мадраса хонақоҳидан кўчириб, пўлат тобут ўрнига ёғоч тобутга солиб, ҳозирги Гўри Амир мақбарасига дафн эттиради. Жасадларни пўлат тобутдан ёғоч тобутга солиб дафн этилиши шариат ҳукмига мувофиқроқ бўлса керак, деб тахмин қилади А. Ю. Якубовский. Бироқ Шохрух Мирзонинг жасадларни кўчириб қайта дафн эттириши Самарқанд аркони давлатида анча шов-шувларга сабаб бўлади. Айниқса ҳарбий бошлиқлар орасида норозилик кучаяди. Шунинг учун бўлса керак, деб ёзади академик В. В. Бартольд, — Темурнинг диний раҳнамоси Сайид Бараканинг ҳокини Андхўйдан олиб келиб, Амир Темурнинг бош томонига дафн эттиради. Зотан, Сайид Барака Темурнинг диний раҳнамоси сифатида катта обрў-эътиборга эга эканлиги ҳаммага маълум эди. Гўё Темур ҳаётлигида Сайид Барака билан ёнма-ён дафн этилишини васият қилган эмиш.

Дарҳақиқат, 1941 йилда Гўри Амир мақбарасида Темур ва унинг набираси Муҳаммад Султон Мирзонинг қабрлари очиб текширилганда, ҳар икки жасадни ҳам арча ёғочидан ясалган тобутга солиб дафн этилганлиги маълум бўлди. Шунингдек, машҳур шарқшунос олим А. А. Семенов ва археолог олим В. А. Шишкинларнинг фикрича, ҳар иккала тобут бир хил ёғочдан, ҳамда тобут ичига тўшалган матолар ҳам бир хил, яъни парчага ўхшаш мато эди.

Тарихий манбаларнинг берган маълумотига қараганда, Амир Темур вафот қилганда, унинг хотинларидан тўрттаси — Сарой Мулк хоним, Туман оғо хоним, Тукал хоним ва Руҳ Парвар оғо хонимлар ҳали ҳаёт эдилар. Шунингдек, Шарафуддин Али Яздий ва Фасих Хавофийнинг берган маълумотларига кўра, Амир Темур вафот қилган вақтда ундан 2 ўғил, 19 неvara ва 15 чевара, жами 36 шахзода ҳаёт эди. Булардан ташқари соҳибқироннинг кичик қизи — Султон Бахт бегим ва катта қизи — Оғо бегимдан туғилган ўғил — Султон Ҳусайн Мирзо номли невараси ҳам бор эди.

Тарихий маълумотларнинг далолатича соҳибқирон Амир Темур ўн саккиз марта уйланган. Бундан ташқари у 22 нафар хос канизакларини ҳам ўз шабистонига маҳрам қилган. Соҳибқироннинг ўз иқрорича, 1355 йили

отаси амир Муҳаммад Тарағай уни биринчи марта амир Жоку Барлоснинг қизига уйлантиради. Уша йилиёқ Амир Темур амир Қазағоннинг набираси, амир Ҳусайннинг синглиси Ўлжаой Туркон Оғога ҳам уланади. «Темурнома» муаллифининг ёзишича, Ўлжаой Туркон Оғонинг асл номи Камолой бўлиб, доим эркаклар либосида отга миниб, жангларда иштирок этар, ҳамда жангдан кўплаб ўлжалар билан қайтар экан. Шу боис уни Ўлжаой Туркон деб атар эканлар. Ўлжаой Туркон оғо 1366 йилда касал бўлиб вафот этади.

Соҳибқирон Амир Темур Самарқанд тахтига ўтирган (1369—1370) вақтида мазкур хотинларидан икки ўғил ва икки қизи бор эди. Ҳар икки амирзода, яъни Жаҳонгир Мирзо ва Умар Шайх Мирзо бир йилда — 1356 йилда туғилганлар. Демак, амирзодалар бошқа-бошқа онадан туғилганлар.

Тарихчи Хондамирнинг берган маълумотига қараганда, Жаҳонгир Мирзонинг онасининг исми Турмуш Оғо бўлган. Агар шунга амал қилинса, соҳибқироннинг биринчи хотини — амир Жоку Барлос қизининг исми Турмуш Оғо бўлиб, ундан Жаҳонгир Мирзо ва Ўғи Бегилар туғилган. Соҳибқироннинг иккинчи хотини Ўлжаой Туркон Оғодан Султон Бахт бегим туғилган.

САРОЙ МУЛК ХОНИМ (БИБИХОНИМ)

Маълумки, 1370 йилда соҳибқирон Амир Темур жангда амир Ҳусайни енгиб, уни қатл қилдиргач, Самарқанд тахтига ўтириб, Мовароуннаҳр ҳукмронлигини ўз қўлига киритади. Бошқа ҳукмдорлар сингари амир Ҳусайннинг ҳам бир неча хотинлари бўлиб, ҳарамнинг улуғ бекаси — Тармаширинхоннинг қизи Суюнч Қутлуғ Оғо эди. Соҳибқирон Амир Темур амир Ҳусайн ҳарамдаги маликалар орасидан Қозон Султонхон қизи — Сарой Мулк хонимни, баён Сулдузнинг қизи — Улус Оғони, Ҳизр Ясурийнинг қизи — Ислом Оғони, ҳамда Тағой Туркон Хотунни танлаб олиб, идда муддати уч ой ўтгач, ўз никоҳига киритади.

Сарой Мулк хоним Чигатой улусига мансуб бўлган мўғул хонларидан Қозонхоннинг қизи бўлиб, 1341 йилда туғилган эди. Қозонхон тахтдан азл этилиб, қатл қилинган чоғда Сарой Мулк хоним ҳали беш ёшда эди. Сарой Мулк хоним балоғатга етгач, 1355 йилда амир Ҳусайн ўз никоҳига киритади. 1370 йилда амир Ҳусайн қатл қилингач, Амир Темур никоҳига киради.

Зотан, соҳибқирон Амир Темур мазкур Сарой Мулк хоним туфайли «Курагон» унвонига мушарраф бўлади. Курагон ибораси мўғулча сўз бўлиб, «куёв» деган маънони ифодалар эди.

Сарой Мулк хоним хон авлодига мансуб бўлгани туфайли ҳарамдаги барча маликалардан улуғ ҳисобланиб, «катта хоним» (Бибихоним) деган унвонга эга бўлди. Албатта, бундай эъзозга мушарраф бўлишда ақл-заковат ва фикрлаш доирасининг улканлиги бош омилдир. Биз тарихий манбалардан биламизки, Сарой Мулк хоним ўз замонасининг юксак идрокли, фаро-

сатли, тадбиркор ва ақл-заковат соҳибаси бўлган. Шунингдек, ҳусн-латофат бобида ҳам беназир бўлган. Сарой Мулк хоним сиёсатдон, инсонпарвар, саховатли аёл бўлиб, салтанатни бошқаришда фаол иштирок этган, мамлакатнинг ижтимоий ва маданий қурилиш ишларига, айниқса, толиби илмларга ҳомийлик қилган.

Соҳибқирон Амир Темурнинг ҳарбий юришларида Сарой Мулк хоним кўпинча ҳамроҳ эди. Муаррихлар гувоҳлик берадиларки, Амир Темур сиёсий, ҳарбий ишларда гарчи Сарой Мулк хонимнинг маслаҳатларини писанд қилмагандек кўринса-да, аммо унинг ақл-идрокига, тадбиркорлигига ўзида қандайдир эҳтиёж сезиб турар экан. Нақл қилишларича, Амир Темур Эронга қарши юриш бошлаганда, Исфaxonнинг қамали кўпга чўзилиб, қўшинни озуқа билан таъминлашга маблағ етишмай қолибди. Ниҳоят, Амир Темур Самарқандга чопар йўллаб, Сарой Мулк хонимга мактуб жўнатади. Мактуб қисқа бўлиб, «қўшиннинг заҳираси тугади, хазинадан зар юборинг!» дейилганди. Сарой Мулк хоним мактуб мазмунидан огоҳ бўлгач, мазкур мактубнинг орқа томонига «Улуғ амир! Зарингиз тугаган бўлса, сиёсатингиз ҳам тугадиму?» — деб ёзади ва мактубни чопарга бериб, йўлга равона қилади.

Амир Темур мактубни олгач, Сарой Мулк хонимнинг киноясини мушоҳада қилиб, ниҳоят бир қарорга келади: лашкаргоҳда сўйиб ейилган қўй, қорамол, от ва туя суякларини ўша куниёқ йиғдириб, турли ҳажмларда қирқтириб, катта ҳажмдагисига катта қиймат, кичигига кичик қиймат белгилаб, пўлат муҳрни қиздириб тамға босдиради ҳамда муваққат пул ўрнида муомалага киритиш ҳақида фармон беради. Натижада, қўшни шаҳар ва қишлоқлардан ушбу суяк-пулга қўшин учун озиқ-овқат сотиб олинади. Тез кунда Исфaxon шаҳри таслим бўлгач, суяк пуллар зар билан алмаштирилади.

Амир Темур саройида жорий қилинган тартибга кўра, чет эллик элчиларни қабул қилиш маросимларида ҳукмдор ёнида унинг хотинлари ҳам иштирок қилганлар. Руи Гонсалес де Клавихонинг ёзишича, 1404 йил 8 сентябр душанба куни Амир Темур Самарқанд четидаги «Дилкушо» боғида элчиларни қабул қилган маросимда Сарой Мулк хоним бошлиқ бошқа хотинлари ҳам юзларига парда ташлаб ўтирганлар. Испан қироли юборган ҳадялар орасида ҳукмдорга айниқса, қизил мовут маъқул бўлган ҳамда бу ҳақда ўз хотинла-

ри, биринчи навбатда Сарой Мулк хоним билан фикрлашган. Шунингдек, 1404 йил 17 октябр жума куни Сарой Мулк хоним катта зиёфат берган. Ушбу зиёфатда бошқа элчилар қаторида испан элчиси Руи Гонсалес де Ҳлавихо ҳам иштирок қилган эди.

Нақл қилинишича, Сарой Мулк хоним кунлардан бир кун ўз жамғармаси ҳисобига савоблик учун худо йўлида бир мадраса бино қилдиришга Амир Темурдан ижозат сўрайди. Ҳукмдордан рухсат бўлгач, отаси Қозонхон томонидан совға қилинган бир жуфт олмос балдоғини сотувга қўйиб, мазкур маблағни мадраса қурилишига сарфлаган экан. Сарой Мулк хоним мадрасанинг қурилиш жараёнида тез-тез қурилиш майдонига келиб, устабоши ва иш бошқарувчиларга кўрсатмалар бериб турган. Ривоят қилинишича, мадраса қурилиши ниҳоясига ета бошлаган пайтда Сарой Мулк хоним одати бўйича ўз канизлари билан қурилиш майдонига келади ва устабошига бинонинг кам-кўстлари ҳақида кўрсатмалар беради. Устабоши Сарой Мулк хонимнинг юзини кўрмаган бўлса-да, лекин унинг жозибали сўз оҳанглиридан ниҳоятда оқила ва ўткир зеҳнли аёл эканлигига имони комил бўлади. Малика кетгач, устабоши хоним билан бўлган бир нафаслик мулоқотдан олган таассуротини ичига сиғдиролмай, ҳиссиёт галаба қилиб, атрофидаги усталарга:

— Ёпирай, аёл зоти ҳам шунчалик доно ва оқила бўладиму?.. Хоним ҳақида шу кунгача эшитган барча таъриф-тавсифларнинг ҳаммаси тўғри эркан. Қани энди ҳамма аёллар ҳам шундай нафосатга эга бўлсайди — деб, чуқур уф торгади.

Устабошининг соддадиллик билан айтган беғубор сўзлари тез орада қурилишдаги барча корфармою, уста ва мардикорлар орасида тарқалади. Бир-икки кун ўтгач, миш-мишлар болалаб, «нима дейсан, устабоши хонимга ғойибона ошиқ бўлиб қолган эмиш» деган сўзлар тарқаб кетади. Табиийки, бу миш-мишлар Сарой Мулк хонимга ҳам бориб етади. Устабоши ўзининг бемулоҳазалигидан ўкиниб, суяксиз тилнинг жароҳатидан нолиб турган бир пайтда, Сарой Мулк хонимнинг хос канизларидан бири қўлида рўмолга ўралган лаганчани устабошига узатаркан,— хоним ушбу тухумларни сизга юбормишлар. Токи мазкур етти хил рангга бўялган етти дона тухумни тановул айлаб, аларнинг мазаси бир хилму, ёхуд ҳар бирининг мазаси алоҳидаму, ушбуни фарқлаб бергайсиз. Ҳавобини эртага қиём пайтида эшитурмиз — деб

қайтиб кетади. Устабоши рўмолни очиб, етти хил рангдаги тухумни ўз кўзи билан кўргач, хоним нимага шама қилаётганини тушуниб, чуқур изтиробга чўмади.

Шу кунларда «Соҳибқирон Амир Темур навбатдаги юришдан қайтиб келаётгани, бугун-эрта Самарқандга етиб келиши» ҳақида овозалар тарқалади. Устабошининг кўз ўнги қоронғулашиб, қўли ишга бормай, ўз тақдири ҳақида ўйларкан, «миш-мишлар бошимга бало бўлди, ҳадемай соҳибқирон етиб келса, мени соғ қўймас, жазога мустаҳиқ қилмоғи муқаррардур. Начора, тақдири азалда битилгон эрканда. Аммо чиқмаган жондин умид, деганлар машойихлар, бу ердин қочмоқ чорасини изламоқ даркор. Дарвоқе, қочиб ҳам қаерга борғумдир. Пастга ҳам тушиб бўлмайдур, дарҳол тутуб зиндонга солурлар. Не қилмоқ керак?»

Устабоши ўйлаб-ўйлаб бир қарорга келгач, шогирдини ёнига чақириб, уни ўз режасидан воқиф қилади. Устабоши ўзига иккита қанот боғлаб, гумбаз устидан сакрайди. Қанот ёрдамида шаҳар четигаги яйловга шўнғийди. Аммо қўнишга улгурмай, боши билан ерга қадалиб, оламдан ўтади. У манзарани кузатиб турган шогирд «эҳ аттанг, устоз андак хатога йўл қўйибдурлар. Зеро, қанот билан бирга дум ҳам боғламоқ лозим эрди» — деб шогирд ўзига қанот ва дум боғлаб, гумбаздан яланглик томон парвоз қилади. Воқиян шогирд дум ёрдамида сиҳат-саломат ялангликка қўниб, кўздан ғойиб бўлган экан. Шундан буён халқ орасида «устасидан шогирди ўзган», деган мақол қолган бўлса эҳтимол.

Сарой Мулк хоним қурдирган мадраса XIV аср охири ва XV аср боши Самарқанддаги мадрасалар орасида энг улкани ва маҳобатлиси эди. Мадрасага замонанинг етук мударрислари тайинланиб, улар толиби илмларга диний ва дунёвий илмлардан дарс берганлар. Сарой Мулк хоним мадраса толиби илмлари-нинг аҳволидан тез-тез хабар олиб, уларга ҳомийлик қилиб турган.

Ривоятларга кўра, Сарой Мулк хоним ўз одатича, қош қорайгач, ўзининг хос канизлари билан кийимларини ўзгартириб, мадраса томон йўл олади. Сарой Мулк хонимни қизиқтирган масала, мадраса толиби илмлари-нинг аҳволи руҳияси, ким қандай тирикчилик ўтказаетгани ҳамда тунда қандай иш билан машғул эканликларини зимдан текшириб билиш эди. Хоним мадрасага етиб келганда ҳужраларнинг деярлик барчасида чирок

ўчган, толиби илмлар тун оғушида уйқуга кирган эдилар. Фақат биргина хужрада шам ёниб, ичкаридан гурунг эшитиларди. Сарой Мулк хоним канизларини мадраса ҳовлисида қолдириб, ўзи оҳиста юриб, хужра эшиги ёнига келади-да, ичкарига кулоқ солади. Толиби илмлардан бири иккинчисига:

— Қани айтингчи, биродари азиз, ҳозир кўнглингиз нима истайдур?

— Э биродар, нима бўларди, қўй гўшти, қўй ёғида дамланган бир лаган серёғ палов бўлса, билакка пахта боғлаб, бир тўйиб ер эдикда, — дея жавоб бериб, ўзидан сўрайди. — Хўш, жўражон, ўзингизнинг кўнглингиз нима истайдур?

— Э биродар, менинг кўнглимда тамоман бошқача орзу. Ушбу мадраса соҳибаси Сарой Мулк хоним дунёда тенгги йўқ гўзал деб эшитганмен. Қанийди иложи бўлса, шу хоним билан бир кеча суҳбатлашсам, — деб жавоб беради биринчи толиби илм. Шеригидан бундай қалтис сўзни эшитган жўраси: Э овозингизни ўчиринг, биродар, нима деяётганингизни биласизми, тагин бир фалокатни бошламанг», — деб дашином беради. Сўз шу ерга етганда Сарой Мулк хоним хужра эшигидан узоқлашади ва канизлари билан саройга қайтади.

Эртаси кун пешиндан оғач, надимлардан 3—4 тасига мадрасага бориб, барча толиби илмларни саройга олиб келишларини буюради. Толиби илмлар бу ногаҳоний таклифдан ҳаяжонда, надимлар қуршовида саройга келадилар. Фақат икки толиби илм мазкур таклифдан шубҳаланар ва тундаги қалтис орзунинг қурбони бўлиш даҳшатидан қалтирардилар. Барча толиби илмларни катта меҳмонхонага киритиб зиёфат қиладилар. Зиёфат охирида қўй гўшти, қўй ёғида тайёрланган серёғ палов ҳам тортилади. Шундан сўнг, меҳмонхонага канизлар қуршовида, юзига парда тортган ҳолда Сарой Мулк хоним кириб келади ва махсус ўриндиққа ўтиргач, толиби илмлар орасидан тунги суҳбатдошларни таниб ўз ҳузурига чорлайди ва «Хўш, мулла йигитлар, билакка пахта боғлаб ейдиган палов бўлибдиму?» — дейди. Ҳалигача қўрқувдан қалтираб турган ҳар икки толиби илм, дарҳол тиз чўкиб:

— Қуллик хонойим, таърифдин зиёда палов бўлибдур, мадҳига тил ожизлик қиладур, — деб яна таъзим қиладилар.

Сарой Мулк хоним биринчи толиби илмга юзланаркан: — Энди сизнинг орзуингизга келсак, кўриб

турганингиздек, мен соҳибқироннинг никоҳларидамен, бинобарин сиз бирлан суҳбат қурмоғим мумкин эрмас. Биноан алайҳи ўзимнинг гўзал канизларимдан бирини сизга никоҳлаб берурмен, розимудурсиз? — дейди. Ҳалигача тили калимага келмай, эс-ҳушини йўқота-ёзган толиби илм, дарҳол ўзини хоним оёғига ташлаб:

— Узр, авф этсунлар хонойим, бу беадаб қулларининг гуноҳидан ўтсунлар, — деб илтижо қилади. Шу аснода Сарой Мулк хонимнинг ишораси билан меҳмонхонага қози ва имом кириб келадилар ва барча толиби илмлар гувоҳлигида канизлардан бирини толиби илмга никоҳлаб қўядилар.

Афсуски, Сарой Мулк хоним мадрасаси узоқ умр кўрмади, XVI аср охирида Бухоро амири Абдулла-хоннинг теурийларга бўлган хусумати туфайли махсус фармон билан мадрасани буздириб ташлаган. Фақат мадраса ёнига қурилган мақбарагина сақланиб қолган. Мақбаранинг олд томони ранг-баранг кошинлар билан безатилган. Мақбаранинг ички қисмидаги безакларга яшил, қизил ва қора бўёқлар билан жило берилган. Изораларга юлдуз шаклида кўк нақшлар ишланиб кошинли ҳошиялар билан ўралган. Мақбара даҳмасига ташқаридан махсус эшик орқали кирилади. Даҳма деворлари ҳам хилма-хил кошинлар билан безатилган. Даҳма ичига тош тобут қўйилган.

Бундан ташқари, Самарқандда машҳур Бибиҳоним масжиди жомеъси ҳам бор. Бу масжидни Амир Темур Ҳиндистон юришидан қайтиб келгач, ўзининг улуғ бекаси Сарой Мулк хонимга атаб 1399—1404 йиллар мобайнида қурдирган эди. Мазкур масжиди жомеъ ўрта Осиёдаги обидаларнинг энг йириги ҳисобланади. Фақат ҳовлисининг саҳни 63,8×76,0 метр бўлиб, атрофи равок ва пештоқлар билан ўралган. Масжиднинг умумий саҳни эса 167×109 метрдир.

Давр ўтиши билан Бибиҳоним масжиди зилзилалар таъсирида анча путурдан кетиб, вайронага айланди. Ҳозирги кунда Бибиҳоним масжиди бир-бири билан боғланмаган олти бўлакдан иборат бўлиб, ҳовлининг юқори қисмида меҳробли баланд пештоқли бино, пойгакда масжиднинг иккига ажралган пештоқи ҳамда шимоли-ғарб қисмида якка ҳолда сақланиб қолган минора. Ўз даврида мазкур бўлаклар уч қатор оқ мрамр устунли, енгил равоқли пешайвонлар билан бир-бирига бирлаштирилиб, уларнинг устида 400 та гумбазчалари бўлган. Устунларнинг жаъми 480 та бўлиб.

3,5 метр оралигда ўрнатилган, устунларнинг остки қисми махсус тагкурсили, ўрта қисми ўйма нақшкор, юқори қисми рангли кошинлар билан қубба шаклида ишланган. Ҳовли ўртасига мармар тошдан ишланган улкан лавҳ-қуръон қўйиб ўқиладиган махсус курси ўрнатилган. У авваллари асосий бино ичида бўлиб, 1875 йилда катта гумбазнинг қулаш хавфи бўлганлиги туфайли ҳовли ўртасига чиқариб қўйилган. Мазкур лавҳ Улуғбек Мирзо Курагоннинг фармони билан ясалган. Лавҳга «Султони аъзам, олий ҳимматли хоқон, дин-диёнат ҳомийси, Ҳанафия мазҳабининг посбони, аслзода султон ибн Султон амир ал-мўминин Улуғбек Курагон» деб ёзилган.

Бибихоним масжидига кираверишда катта пештоқ бўлиб, унинг устки қисми 1897 йилги зилзилада қулаб тушган. Пештоқнинг ички қисмида кичикроқ иккинчи равоқ ўрнашган бўлиб, ўйма мармар ҳошияли дарвозаси ҳам бўлган. Дарвоза устига ўрнатилган лавҳада масжиднинг қурилган йили ҳамда Амир Темурнинг шажараси битилган. Масжиднинг «хафт жўш» — етти хил металл қотишмасидан ясалган қўш табақали дарвозаси бўлган. Бу дарвоза кейинчалик йўқолиб кетган.

Бибихоним масжиди ҳозир вайрона ҳолда бўлса ҳам, ундаги серҳашам безакларнинг ўта нафислиги киши диққатини ўзига жалб қилади. Ундаги рангбаранг шакл ва нақшлар ўша давр усталарининг нозик дид ва юксак маҳоратидан далолат бериб туради.

1405 йил 18 февралда соҳибқирон Амир Темур Ўтрорда вафот қилгач, Самарқанд тахтига унинг набираси Халил Султон Мирзо (1384—1411) ўтиради. Ибн Арабшоҳнинг берган маълумотига кўра, Халил Султон Мирзонинг хотини Шод Мулк бегим 1408 йилда Сарой Мулк хонимни заҳарлаб ўлдирган. Сарой Мулк хонимнинг жасадини ўзи қурдирган мадрасаси ёнидаги мақбарага тош тобутга солиб, мўмиёланиб дафн қилинган. 1941 йил июн ойида Гўри Амир мақбарасида абадий уйқуга кетган Амир Темур, Шоҳруҳ Мирзо, Муҳаммад Султон Мирзо ва Улуғбек Мирзоларнинг қабрлари очиб текширилгач, Сарой Мулк хоним қабри ҳам очилиб, жасадни текшириш мақсадида Тошкентга олиб келинган. Кейинчалик яна Самарқандга олиб бориб қўйилган.

Соҳибқирон Амир Темур Сарой Мулк хонимдан фарзанд кўрмаган. Аммо соҳибқирон ўз ўғли Шоҳруҳ

Мирзони, суюкли набиралари Муҳаммад Султон Мирзо, Халил Султон Мирзо, Улугбек Мирзо ва бошқа мирзоларни бевосита зукко Сарой Мулк хоним тарбиясига топширган эди.

Ғарбий Овруро олимларидан баъзилари (Бретшнейдер) Шоҳруҳ Мирзо Сарой Мулк хонимдан туғилган, деб ёзганлар. Бироқ тарихий манбаларда бундай маълумотлар учрамайди. Тарихчи Хондамирнинг берган маълумотига қараганда, Шоҳруҳ Мирзонинг онаси Тағой Туркон оғо бўлиб, соҳибқироннинг хос канизакларидан эди. Хондамир мазкур маълумотни Шоҳруҳ Мирзонинг ўзи туздирган «насабнома»сидан олганлигига ишора қилади.

АМИР ТЕМУРНИНГ ҲАРАМИ

Амир Темурнинг яна бир хотини Чўлпон Мулк Оғо бегим бўлиб, Ҳожибек мўғулнинг қизи эди. Чўлпон Мулк Оғо ниҳоят даражада гўзал бўлган. У соҳибқироннинг 1391 ва 1394 йиллардаги ҳарбий юришларида бирга юрган. Ибн Арабшоҳнинг таъкидлашича, гўё Чўлпон Мулк Оғо Амир Темурга вафосизлик қилгани туфайли соҳибқирон ўз қўли билан бўғиб ўлдирган эмиш. Аммо Амир Темур тарихига оид расмий хабарларда бундай маълумот учрамайди. Аксинча, тарихчи Шарафуддин Али Яздий 1403 йил воқеаларини шарҳлаб, Чўлпон Мулк Оғонинг номини бир неча ўринда зикр қилиб ўтади. Шунингдек, Кастилия элчиси Клавихо ҳам 1404 йилда малика Чўлпон Мулк Оғони кўрганлигини ёзган. Чўлпон Мулк Оғонинг қачон ва қаерда вафот қилгани ҳақида ҳозирча маълумот учрамади.

Темур ҳарамидаги маликалардан яна бири Дилшод Оғо бегим бўлиб, Султон Увайс Шайх Ҳасан жалоийрнинг қизи эди. У 776/1374 йилда Амир Темур никоҳига киради ва 785/1383 йилда касал бўлиб вафот этади. Дилшод Оғо бегимдан фарзанд бор-йўқлиги номаълум.

Соҳибқироннинг суюкли хотинларидан бири — Туман Оғо бегимдир. Туман Оғо бегим Сарой Мулк хонимнинг акаси амир Мусонинг қизидур. Хонимга жиян ўрнидадур. Туман Оғо 1366 йилда туғилиб, 1378 йилда 12 ёшида Амир Темурга никоҳ қилинган.

Туман Оғо бегим хусн-латофатда беназир бўлган

экан. Соҳибқирон Туман Оғо шарафига Самарқандда махсус Боғи бихиштни барпо эттирган. Амир Темур вафотидан сўнг тахтга ўтирган Халил Султон Мирзо 1406 йилда Шайх Нуриддин билан бўлган жангда енгилиб, сулҳга мувофиқ малика Туман Оғо бегимни амир Шайх Нуриддинга хотинликка беришга мажбур бўлади. 1411 йилда Шохруҳ Мирзо тарафидан амир Шайх Нуриддин қатл қилинган, Туман Оғо бегимни Ҳиротга олиб келадилар.

Амир Темурнинг яна бир хотини Тукал хоним бўлиб, Ҳизр Хўжанинг қизи эди. 800/1397 йилда соҳибқирон Кониғилда катта тўй ўтказиб, Тукал хонимни ўз никоҳига киритади. Тукал хоним ҳарамда (хон қизи бўлгани туфайли) Сарой Мулк хонимдан кейинги ўринда, яъни «кичик хоним» деб аталган. 1397 йилда соҳибқирон Тукал хоним шарафига Самарқандда «Боғи дилкушо»ни барпо этдиради.

Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, 1408 йилда Халил Султон Мирзонинг хотини Шод Мулк бегим Тукал хонимни заҳарлаб ўлдирган.

Соҳибқироннинг кейинги даврларда олган хотини Руҳ Парвар Оғо бўлиб, амир Темурнинг хос канизларидан эди. Руҳ Парвар Оғо ҳам ёш ва гўзал аёл бўлган. Унинг соҳибқирондан фарзанди бўлмаган.

Амир Темур вафотидан сўнг Руҳ Парвар Оғони амир Ҳамза Сулдуз хотинликка олган. Амир Ҳамза Сулдуз вафот этгач, Руҳ Парвар Оғони амир Али Тархон ўз никоҳига киритган. Амир Али тархон вафотидан сўнг, Руҳ Парвар Оғони амир Ҳасан Сўфи ўз ҳарамига олган.

Руҳ Парвар Оғо 1423 йил 7 декабрда вафот этган.

АМИР ТЕМУР ФАРЗАНДЛАРИ

Ўги БЕГИ ХОНИМ Амир Темурнинг катта қизидир. Тарихчи Хондамирнинг берган маълумотига қараганда, Ўги Беги хонимнинг онаси Турмуш Оғадир. Шунингдек, Ўги Беги хонимнинг қайси йилда туғилгани ҳақида аниқ маълумот учрамайди.

Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, Ўги Беги хоним хусн бобида тенгги йўқ, ақл-идрокда беназир бўлган. Амир Темур бу қизини ниҳоятда яхши кўрган ва ўзига яқин тутган экан. Ўги Беги хонимни амир Мусонинг ўғли Муҳаммадбекка никоҳ қилганлар. Ўги Беги Муҳаммадбекдан бир ўғил туққан, исми шарифини Султон Ҳусайн Мирзо деб атаганлар.

Аммо, 1382 йилда Ўги Беги хоним тўсатдан оғир бедаво касалга учрайди. Кўпгина табиби ҳозикларнинг қилган муолижалари фойда бермайди. Ўги Беги хоним 1382 йил охирида вафот этади.

СУЛТОН ҲУСАЙН МИРЗО Темурнинг куёви Муҳаммадбекнинг ўғли бўлиб, Темурнинг катта қизи Ўги Беги хонимдан туғилган. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, Султон Ҳусайн Мирзо бобоси Темур вафот қилган вақтда 25 ёшда бўлган. Демак, у 1380 йилда туғилган бўлиб чиқади. Султон Ҳусайн Мирзога Мироншоҳ Мирзонинг қизи Қутлуқ Султон бегим никоҳ қилинган эди.

Ҳофиз Абрунинг маълумотига қараганда, Султон Ҳусайн Мирзо ёшлиқдан такаббур, ўзбошимча ва табиатан иғво-фитнага мойил бўлиб, ундаги бу нуқсон барча темурий шахзодалар ҳамда амир ва бекларга маълум эди. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича,

1400 йилнинг охирида Темур ўз қўшини билан Дамашқни қамал қилган вақтда, Султон Ҳусайн Мирзо ўз одамларидан ажраб, душман томонига ўтиб, ўз кишиларига қарши курашади. Икки кун ўтгач, шаҳарни забт қилиш учун қилинган биринчи ҳамладаёқ Султон Ҳусайн Мирзони ушлаб Темурнинг олдига олиб келишади. Унга қилган ҳаракати учун таёқ жазоси берилади. Аммо букурни гўр тузатади, деганларидек, унинг ҳасадгўйлиги умрининг охиригача давом этади.

Ҳофиз Абрунинг ёзишича, Султон Ҳусайн Мирзо баҳодир йигит бўлса-да, лекин ўта бузуқи ва беқибат бўлган эди. У Андхўй теварагида ҳеч бир сабабсиз бобоси Амир Темур ўрдасидан қочиб, Кеш атрофида Султон Ҳолид Мирзо ҳузурига борган ва унинг иноятига сазовор бўлган.

Султон Ҳусайн Мирзо Амир Темурнинг Ҳиндистон, Ироқ, Озарбайжон, Шом (Сурия) ва бошқа мамлакатларга қилган ҳарбий юришларида фаол қатнашган. Жумладан, Темурнинг 1405 йилдаги Хитойга қилган машҳур юришида, у қўшиннинг чап қанотига бошлиқ қилиб тайинланган.

1405 йил феврал ойида Темур вафот қилган вақтда, Султон Ҳусайн Мирзо ўзига бириктирилган қўшин билан Сабронда қишламоқда эди. Темурнинг вафоти ҳақида Ўтрордан хабар келиши биланоқ, у Самарқанд тахтини эгаллаш васвасаси билан ўзига қарашли қўшинни Самарқандга қайтишга ундайди. Бироқ қўшиндаги ҳарбий саркарда ва беклар орасида ҳамжиҳатлик бўлмагач, у ўзига содиқ мингта отлиқ аскарни олиб, шитоб билан пойтахтга қараб йўл олади. Аммо Самарқанд тахтига Султон Халил Мирзо ўтирганини эшитгач, тахтни қўлга киритаолмаслигига кўзи етади ва ўз қўшини билан Халил Султон Мирзо ҳузурига келиб, унинг мулозаматида бўлади. Халил Султон Мирзо унга ишонч билдириб, 30 минглик қўшинга бошлиқ қилиб тайинлаб, Пир Муҳаммад Мирзога қарши юборади. Султон Ҳусайн Мирзонинг Пир Муҳаммад Мирзога қарши юришида амир Арғуншоҳ, амир Худойдод, Темурхўжа, амир Оллоҳдод ва Хўжа Юсуфлар бирга эдилар. 1405 йил май ойида Султон Ҳусайн Мирзо қўшини Балхни эгаллайди. Ана шундан сўнг, Султон Ҳусайн Мирзо кўнглида салтанат, тожу-тахт васвасаси пайдо бўлиб, амирларни ўз ҳузурига чорлаб, «бир иш содир бўлдиким, бу ишни ҳал қилишда сизлардан бошқа ҳечким маҳрам бўлаолмайди», деб барча амир-

ларни ўз қароргоҳига олиб киради. Шу аснода олдиндан тайинланган 20 чоғли навкарлар қароргоҳга кириб келиб, амирларнинг қўл-оёқларини боғлайдилар. Султон Ҳусайн Мирзонинг ишораси билан навкарлар дарҳол амир Темурхўжа ва Хўжа Юсуфни қатл қиладилар. Қолган амирлар Султон Ҳусайн Мирзога содиқ экаңликлари ҳақида қасамёд қилиб, зорутаваллолар билан ўз жонларини сақлаб қоладилар.

Шундан сўнг Султон Ҳусайн Мирзо Самарқанддан Балхга — Пир Муҳаммад Мирзо ҳузурига келаётган Муҳаммад Султон Мирзонинг ҳарами Хоника бегимни тўхтатиб, барча мол-мулкларини талаб, горат қилади. Салтанатга тегишли мол-мулкни қўшинга тақсимлагач, ўз валинеъмати Халил Султон Мирзога қарши Самарқандга юриш бошлайди. Султон Ҳусайн Мирзонинг хиёнатидан хабар топган Халил Султон Мирзо 1405 йил 6 июлда Шахрисабз яқинидаги Жигдалик мавзеъида Султон Ҳусайн Мирзо қўшинини тор-мор қилади. Жанг жараёнида амир Арғуншоҳ ва амир Худойодлар Халил Султон Мирзо томонига қочиб ўтадилар. Халил Султон Мирзо қўшини Султон Ҳусайн Мирзони Балхгача қувиб боради ҳамда Балхни эгаллайди. Балхда Султон Ҳусайн Мирзонинг ҳарами билан бирга барча бойлиги Халил Султон тасарруфига ўтади. Султон Ҳусайн Мирзо Балхдан қочиб, Андхўйда ҳоким бўлиб турган Те-мурнинг жияни (опасининг ўғли) Сулаймоншоҳ ҳузурига келади. Сулаймоншоҳ Султон Ҳусайн Мирзони яхши қабул қилади ва унга эҳтиром кўрсатади.

Бироқ, кўп ўтмай, Пир Муҳаммад Мирзо қочоқ Султон Ҳусайн Мирзони ушлаб беришни Сулаймоншоҳдан талаб қилади. Сулаймоншоҳдан рад жавобини олгач, Пир Муҳаммад Мирзо 3000 аскарни Сулаймоншоҳга қарши юборади. Сулаймоншоҳ Пир Муҳаммад Мирзога қарши тураолмаслигига кўзи етгач, Султон Ҳусайн Мирзони олиб Ҳиротга — Шохруҳ Мирзо даргоҳига сизиниб боради.

Шохруҳ Мирзо Сулаймоншоҳ билан Султон Ҳусайн Мирзони илтифотлар билан қарши олади. Воқеадан хабардор бўлгач, Сулаймоншоҳга Сарахс вилоятини суюрғол қилиб беради ва Мироншоҳ ҳузурига элчи қилиб жўнатади.

Султон Ҳусайн Мирзо масаласига келганда, Ҳофиз Абрунинг ёзишига қараганда, Шохруҳ Мирзо ўз аркони давлати билан маслаҳатлашади. Аркони давлат эса, Султон Ҳусайн Мирзо ҳақида «бу нодон ғаламис ва оқибатсиз, бебок ҳазрат соҳибқирон ҳаётлигида ҳам

Самарқандда ва Шошда исён кўтарган, он ҳазратнинг вафотларидан сўнг, амирлар билан мухолифатчилик қилган эди. Эндиликда ҳеч сабабсиз зафар байроқли ўрдудан юз ўгириб, Халил Султон Мирзо ҳузурига борди. Унинг амирларини қатлга етказди. Хониканинг мол-мулкини гонат қилди. Бинобарин, бундай нопок қариндошнинг бахридан ўтмак керак, деб арз қиладилар.

Шундан сўнг Шохруҳ Мирзо Пир Муҳаммад Мирзонинг талабини тўғри деб топиб, Султон Ҳусайн Мирзони қамоққа ҳукм қилади. Бир неча кун ўтгач, Шохруҳ Мирзонинг фармонига мувофиқ, амир Нуширавон барлос Султон Ҳусайн Мирзони Ҳиротнинг Ироқ дарвозаси ташқарисига олиб чиқиб қатл қилади. Ҳофиз Абрунинг ёзишича, Султон Ҳусайн Мирзонинг бош терисини шилиб олиб, ичига похол тиқиб Пир Муҳаммад Мирзо ҳузурига юборадилар. Қалласиз жасадни эса Ҳирот бозорига осиб қўядилар.

Шарафуддин Али Яздийнинг берган маълумотига қараганда, Султон Ҳусайн Мирзодан икки қиз қолган бўлиб, улардан бирининг исми Феруза бегимдур.

СУЛТОН БАХТ БЕГИМ Амир Темурнинг иккинчи қизидур. Султон Бахт бегимнинг онаси соҳибқироннинг иккинчи хотини — Ўлжаой Туркон Оғо бегим эди. У 1366 йилдаёқ вафот этганлиги маълум. Бинобарин, Султон Бахт бегимнинг туғилган йилини 1360—1366 йиллар оралиғи деб тахмин қилиш мумкин.

Султон Бахт бегим табиатан шаддод, ўжар ва эркакларга хос табиатга молик бўлиб, эркакларни унчалик ёқтирмаган. Султон Бахт бегим Шер Баҳромнинг ўғли Муҳаммад Миркага никоҳ қилинган эди. Амир Темур Хутталон вилоятини куёви Муҳаммад Миркага инъом қилган эди. Бироқ Муҳаммад Мирка

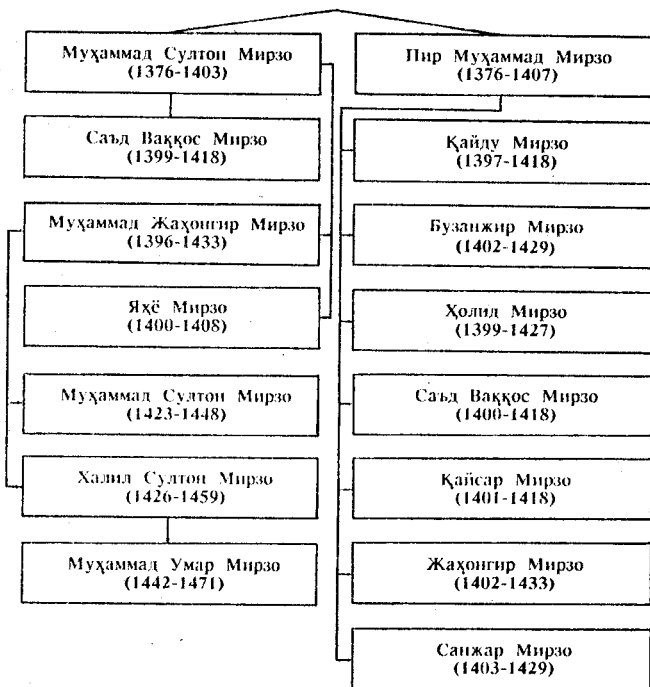
Темур салтанатига қарши исён кўтаради. 1388 йилда исён бостирилиб, Муҳаммад Мирка укаси Абулфатҳ билан бирга қатл қилинади. Қатл Темурнинг иккинчи ўғли Умар Шайх Мирзонинг фармонига биноан бажарилади.

1389 йилда малика Султон Бахт бегим амир Довуд дуғлотнинг ўғли амир Сулаймоншоҳга никоҳ қилинади.

Малика Султон Бахт бегим 1430 йилда Нишопурда вафот этади.

**Муҳаммад Жаҳонгир Мирзо
(1356-1376)**

МУҲАММАД ЖАҲОНГИР МИРЗО

У Амир Темур соҳибқироннинг катта ўғли бўлиб, у 1356 йилда туғилган. Хондамирнинг берган маълумотига кўра, унинг онаси Турмиш Оғодир.

Жаҳонгир Мирзо отаси Темурга ўхшаб бир сўзли, қатъиятли ва жасур бўлган. У ёш бўлишига қарамай, ҳарбий илмдан яхшигина хабардор бўлиб, отаси Амир Темурнинг ҳарбий юришларида ўзига топширилган қўшин қисмларига моҳирона бошчилик қилган.

Амир Темур Шарқий Туркистон (Мўғулистон)га қарши қилган юришларининг (1370—1376) учтасида, шунингдек Хоразмга қилган юришларида Жаҳонгир Мирзо фаол қатнашади. Соҳибқирон жангда енгилиб қочган амир Қамариддиннинг изидан таъқиб этишни Жаҳонгир Мирзога топширади.

1373 йилда Жаҳонгир Мирзо Хоразм шоҳи Ҳусайн Сўфининг қизи Севин бекани (кейинчалик Хонзода бегим номи билан машҳур бўлади) ўз никоҳига олади. Хонзода бегим Ўзбекхоннинг набираси эди.

1374 йилда Жаҳонгир Мирзо Илёс Ясурийнинг қизи Бахт Мулк Оғога уйланади. Ундан туғилган ўғилга Пир Муҳаммад Мирзо деб исм қўйишади. Аммо Жаҳонгир Мирзо 1376 йилда 20 ёшида касал бўлиб, вафот этади.

Темур ўз ўғиллари орасида Жаҳонгирга алоҳида эътимод қўйган эди. У Жаҳонгирни яхши кўрар ва келажақда ўз тахтининг вориси деб биларди.

ХОНЗОДА (СЕВИН БЕКА) БЕГИМ 1371 йилда Амир Темур Хоразмга қўшин тортиб, Ҳусайн Сўфи билан Хоразм ёнида жанг қилади. Жангда Ҳусайн Сўфи енгилиб, шаҳар қалъасига кириб жон сақлайди. Амир

Темур Хоразм атрофидаги ерларни забт этиб, шаҳарни қамал қилади. Қамал асносида Хоразм ҳукмдори Ҳусайн Сўфи 1372 йил 5 январ куни вафот этади. Шундан сўнг Хоразм тахтига ўтирган Юсуф Сўфи Амир Темур билан битим тузади. Битимга мувофиқ Юсуф Сўфи жияни Хонзода (Севин бека) бегимни Амир Темурнинг ўғли Жаҳонгир Мирзога хотинликка беришга рози бўлади. Амир Темур эса шаҳарни қамалдан озод қилиб, қайтиб кетади.

Хонзода бегим Ўзбекхонимнинг набираси, яъни хон авлодидан эди. 1373 йилда Амир Темур буйруғига биноан, Хонзода бегим Хоразмдан махсус маҳофа билан келиниб, Самарқандда Кониғилда катта тўй-томошалар билан Жаҳонгир Мирзога никоҳланади.

Хонзода бегим Жаҳонгир Мирзодан бир ўғил туғади. Исмини Муҳаммад Султон Мирзо деб атайдилар. Бироқ, 777/1376 йилда Жаҳонгир Мирзо вафот этиб, ёш малика Хонзода бегим бева қолади. Аммо қандайдир сабабларга кўра, Амир Темур Хонзода бегимни қўлдан чиқармасликка ҳаракат қилган. Замона тарихчиларининг берган маълумотларига қараганда, Амир Темур келини Хонзода бегимни ниҳоят даражада ҳурмат қилган ва унинг раъйига қараган. Балки Хонзода бегим Ўзбекхон авлодидан бўлгани учундир. Бироқ тарихчиларнинг ҳамжиҳатлик билан гувоҳлик беришларича, Хонзода бегимнинг ўткир зеҳни, ақл-фаросати ҳамда тадбиркорлиги Амир Темурни ҳам ўзига ром этганидадир.

Амир Темур аввало Хонзода бегимни қўлдан чиқармасликка ҳаракат қилган бўлса, иккинчидан ўзбек уруғ ва қабилаларида қадимдан урф-одат тусига кириб келаётган расми қўллаган, яъни ўлган аканинг бевасини кичик укасига никоҳ қилиш русумига биноан иш тутган. Бинобарин, Амир Темур 1383 йилда Хонзода бегимни учинчи ўғли Мироншоҳга никоҳлаб беради. Хонзода бегим Мироншоҳдан бир ўғил туғади. Исмини Халил Султон Мирзо деб атайдилар.

1407 йилда Хонзода бегим Маккатулло зиёратига кетади. Байтуллоҳ зиёратидан қайтгач, Абдураззоқ Самарқандийнинг маълумотига қараганда, ўғли Халил Султон Мирзонинг ўлиmidан бир неча кун илгарироқ, яъни 1411 йил 3 ноябрда Тусда вафот қилади.

МУҲАММАД СУЛТОН МИРЗО Жаҳонгир Мирзонинг катта ўғли эди. У 1376 йилда Хоразм ҳукмдори

Юсуф Сўфининг қизи — Хонзода (Севин бека) бегимдан туғилган эди.

Амир Темур суюкли ўгли Жаҳонгир Мирзо вафотидан сўнг, ўзининг барча орзу-умидларини Муҳаммад Султон Мирзога боғлаб, унга эътимод қўйди. Ўзидан сўнг тахт-тожнинг ягона вориси деб биларди.

Дарҳақиқат, Муҳаммад Султон Мирзо бобоси Амир Темурга ўхшаб жасоратли, қатъиятли, зукко, душманга нисбатан шафқатсиз, довюрак жангчи эди. Шунингдек, у салтанат ишига озгина бўлса-да, зиён етказган кишини, у ким бўлишидан қатъи назар, ўз авлодидан бўлса ҳам аяб ўтирмас, аксинча шафқатсиз равишда жазоларди.

1399 йилда Амир Темур навбатдаги ҳарбий юришга кетаётиб, Самарқанд ҳукмдорлигини 23 ёшли Муҳаммад Султон Мирзога топшириб кетади.

Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, 1399/1400 йил қиш фаслида Муҳаммад Султон Мирзо билан Фарғона ҳокими Искандар Мирзо ўртасида низо чиқади. Муҳаммад Султон Мирзо ўз амакиваччаси 16 яшар Искандар Мирзони Самарқандга чорлаб келтириб, авахтага ташлатади. Искандар Мирзо билан бирга келган 26 нафар навқари ҳамда шаҳзоданинг отабегисини қатл қилдиради.

Мусавийнинг ҳикоя қилишича, кейинчалик Амир Темур Самарқандга қайтиб келгач, шаҳзодалар орасида вужудга келган низо текшириб кўради ва Муҳаммад Султон Мирзонинг қилган ишини ноҳақ деб топади. Бинобарин, Искандар Мирзони авахтадан озод қилиб, ундан тортиб олинган барча молларни қайтариб беришга амр қилади.

1401 йил март ойида Амир Темур Дамашқ (Сурия)да тураркан, набираси Муҳаммад Султон Мирзога собиқ Хулагухон тасарруфида бўлган вилоятларни (Ироқ ёки шимоли-ғарбий Эрон) бошқариш ҳақида фармон юборади. Натижада, 1401 йил ноябр ойида бобо билан набира Қорабоғда учрашадилар.

1402 йилда Амир Темурнинг Кичик Осиёга — Боязид Йилдирим (Яшин)га қарши юришида Муҳаммад Султон Мирзо фаол қатнашади. У ҳатто Кичик Осиёнинг ғарбий қирғоғигача боради. Бироқ у ердан қайтаётганда шамоллаб, 1403 йил 12 мартда Қора Ҳисор мавзеида 27 ёшида вафот этади. Муҳаммад Султон Мирзонинг жасади Оқшаҳарга жўнатилади.

Муҳаммад Султон Мирзонинг вафоти ўрдугоҳни ларзага келтиради. Амир Темур суюкли набираси вафотидан қаттиқ қайғуради. Барча қўшинлар қора ва

кўк либосга бурканади. Хатто оқ от миниш ҳам манъ этилади. Ҳар куни тонг саҳарда йиғи билан таъзия бошланиб, кечқурун яна йиғи билан хотималанарди. Мазкур тартиб бир неча кун давом этади. Ниҳоят, лашкарбошиларнинг тасалли беришлари восита-си-ла, бир неча кундан сўнг соҳибқирон таъзияни тўхтатади.

Муҳаммад Султон Мирзонинг жасади солинган тобутни Оқшаҳардан тахтиравонга кўйиб, 200 отлик аскар муҳофазасида Орзурум вилоятига жўнатилади. У ерда жасадни янги тобутга солиб, муваққат дафн этиш учун Султонияга жўнатилади. Эски тобут эса Оқиқ шаҳарчасида қолдирилади. Амир Темур Оқиқ шаҳрига келгач, валиаҳд шаҳзодага қайтадан таъзия очилади. Бу таъзияга Султониядан, Табриз, Қазвин ва бошқа шаҳарлардан шаҳзодалар, маликалар, сайидлар ва уламолар келадилар. Марҳум шаҳзоданинг онаси Хонзода бегим (Севин бека) ҳам Султониядан етиб келади. Мазкур эски тобутни олиб келинади ва ҳамма иштирокчилар тобут атрофида нола-фиғон қиладилар. Ҳамма қайтадан қора ва кўк либосга ўралади. Таъзия майдонига марҳум шаҳзоданинг катта ноғораси (ковурго-жанг ноғораси)ни олиб келадилар. Шу аснода барча шаҳзодалар, маликалар, беклар ва жангчилар овоз чиқариб йиғлайдилар. Шундан сўнг ноғорани тилимлаб кесиб, майда-майда бўлақларга бўлиб ташлайдилар. Таъзия тугагач, яна қора кийимларни ечишга ижозат берилади.

1404 йил март ойида марҳум Муҳаммад Султон Мирзо вафотининг бир йиллик маросими Аракс дарёси яқинида Қорабоғда ўтказилади. Чунки шу пайтда Амир Темур Қорабоғда эди. Бу ерда марҳум шаҳзоданинг хотираси учун барча шаҳзода ва маликалар, беклар, уламолар йиғилдилар. Бу сафар таъзияда йиғи-сиғи қилинмай, келганларга ош-сув берилгач, ҳатми қуръон билан маросим тугайди. Марҳум шаҳзоданинг онаси Хонзода бегимга Султонияга бориб, Муҳаммад Султон Мирзонинг жасадини муваққат даҳмадан олиб, Самарқандга кўчиришга ижозат берилади.

Шарафуддин Али Яздийнинг берган маълумотида кўра, Муҳаммад Султон Мирзонинг ҳоки Самарқанддаги марҳумнинг мадрасаси ёнидаги мақбарага дафн қилинади. Клавихонинг ёзишича, 1404 йилнинг июл ойида Амир Темур сафардан қайтиб келиб, шаҳар четидаги «Чинорли боғ»га тушади ва у ердан Муҳаммад

Султон Мирзо мадрасасига «марҳум неварасининг хокини зиёрат қилиш учун» боради. Кейинчалик, Муҳаммад Султон Мирзо мақбарасини баланд қилиб қурдиради ва атрофини боғ қилиб ўраттиради. Амир Темур набираси Муҳаммад Султон Мирзони ўзининг валиаҳди қилиб тайинлаган эди. Ёш шаҳзоданинг тўсатдан бетоб бўлиб вафот этиши, Темурнинг келажак режаларини барбод қилади. Чунки, у ўзининг фарзандлари Мироншоҳ ва Шохруҳ сиймоларида тахт учун муносиб номзодни кўрмас эди.

Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Муҳаммад Султон Мирзо олимлар, фозилларга ўта ҳайрихоҳ бўлган.

Муҳаммад Султон Мирзодан уч ўғил ва бир қиз қолган эди. Ўғиллари — Муҳаммад Жаҳонгир Мирзо, Саъд Ваққос Мирзо ва Яҳё Мирзолар эди. Қизининг номи Ўғи Беги эди.

ПИР МУҲАММАД МИРЗО Жаҳонгир Мирзонинг иккинчи ўғлидир. У 1376 йилда отасининг ўлиmidан сўнг 40 кун ўтгач, Бахт Мулк Оғо бегимдан туғилган.

1392 йилда соҳибқирон Амир Темур Ғазна, Кобул, Зобилистон, Қандаҳор вилояти ва унинг атрофи, то Синд дарёсигача бўлган ерларни Пир Муҳаммад Мирзонинг тасарруфига топширган эди. Бинобарин, уни Пир Муҳаммад Кобулий ҳам деб атардилар. Пир Муҳаммад Мирзо бобоси Амир Темурнинг бир неча юришларида ҳамроҳлик қилган эди. Жумладан, Пир Муҳаммад Мирзо Амир Темурнинг Ҳиндистон сафаридан ўнг қанот қўшинда хизмат қилган.

Пир Муҳаммад Мирзо бобоси Амир Темур вафот қилган вақтда Қандаҳорда эди. Дарҳақиқат, теурий шаҳзодалар орасида, Мироншоҳни ҳисобга олмаганда, Пир Муҳаммад энг каттаси эди. Бинобарин, Амир Темур ўлим олдида ўз валиаҳди қилиб Пир Муҳаммадга Мирзони белгилаган эди. Бу ҳақда Пир Муҳаммадга хабар юборилган бўлса-да, бироқ ҳеч ким унинг етиб келишини кутиб ўтирмади, аксинча ҳар ким ўз хоҳишича тахт учун курашабошлади.

Тахтнинг ҳақиқий вориси Пир Муҳаммад Мирзо Самарқанд тахтига ўтириш мақсадида йўлга чиққанда, Халил Султон Мирзо аллақачон тахтни эгаллаган эди. Тахт учун иккинчи даъвогар Султон Ҳусайн Мирзо эса тахтни ололмаслигига кўзи етгач, Халил Султон Мирзога бориб қўшилган эди ва биз Султон Ҳусайн Мирзо бўлимида бу ҳақда тўлиқ маълумот бердик.

Пир Муҳаммад Мирзо ўз йўлига тўсқинлик қилган Сулаймоншоҳ ва Султон Ҳусайн Мирзога қарши жанг қилишга мажбур бўлади ва пировардида Сулаймоншоҳ устидан қилган ғалабасидан сўнг Балхни эгаллайди ва Шохруҳ Мирзо билан Мовароуннаҳрни қўлга киритиш борасида Халил Мирзога қарши биргаликда курашмоқ учун Шохруҳ Мирзо билан битим имзолайди. Битимга кўра, амир Шох Малик Халил Султон Мирзога қарши юришни бир оз кечиктирилишини, токи Шохруҳ Мирзонинг қўшини етиб келишини кутишни Пир Муҳаммад Мирзодан илтимос қилади. Шунингдек, юришни Бухородан бошлашни таклиф қилади. Бироқ Халил Султон Мирзо аскарларининг йўлга чиққан хабарини эшитишгач, Қарши томонга қараб юрадилар. 1406 йил февралда Халил Султон Мирзо қўшини билан Пир Муҳаммад Мирзо ва Шохруҳ Мирзо қўшинлари ўртасида Қарши яқинида жанг бошланади. Жанг қизиб, Шох Маликнинг баҳодирлиги натижаси ўлароқ, Халил Султон Мирзонинг мағлубияти кўриниб турган бир пайтда, бир неча амирлар Пир Муҳаммадга хиёнат қилиб, жанг майдонини ташлаб кетадилар ва урушнинг натижаси Халил Султон Мирзо фойдасига ҳал бўлади. Пир Муҳаммад Мирзо Балхга, Шох Малик эса Хурсонга қараб қочадилар. Пир Муҳаммад Мирзонинг жанг майдонидан қочиш асносида, бутун бошлик қароргоҳи ва ҳарами Халил Султон Мирзо қўлига тушади. Мана шу мағлубиятдан бир йил ўтгач, яъни 1407 йил 22 февралда Пир Муҳаммад Мирзо ўзининг вазири амир Пир Али Тоз томонидан қийнаб, бўғиб ўлдирилади. Амир Пир Али Тоз ўз валинеъматини Пир Муҳаммад Мирзога қўшиб унинг энг яқин кишиларини ҳам ҳалок этади.

Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, Пир Али Тоз оддий навкар бўлиб юрган кезларида, Пир Муҳаммад Мирзо уни ўз паноҳига олиб, оддий навкарликдан амирлик даражасигача кўтарган. Кўпгина тарихий манбаларнинг маълумотига қараганда, Пир Али Тоз ифвогар, шуҳратпараст ва нияти бузуқ шахс эди. Пир Али Тоз 1405 йилда Халил Султон Мирзо қўшинида хизмат қилган. Султон Ҳусайн Мирзони Халил Султон Мирзога қарши оёқлантирган ҳам ана шу Пир Али Тоз эди. Абдураззоқ Самарқандийнинг маълумотига қараганда, Пир Али Тоз Амир Темур вафот қилгач, дарҳол Халил Султон Мирзо қўшинидан ажраб, Балхга келган.

Пир Муҳаммад Мирзо ўлдирилгач, Пир Али Тоздан қасос олиш мақсадида Шохруҳ Мирзо аскар юборади.

Жангда Пир Али Тоз енгилиб, Балхдан қочади. Аммо, 1408 йил 6 апрелда Пир Али Тоз яна Балхга ҳужум қилади. Балх ҳукмдори Қайду Мирзо Ҳиротга хабар юборади. Шохруҳ Мирзо қўшини Пир Али Тозни яна мағлубиятга учратади. Пир Али Тоз яна қочади. Бироқ Пир Али Тознинг ҳазора қавмидан бўлган сардорлари маслаҳат қилишиб «Бу фасод хамиртуруши токи бизнинг орамизда экан, фитначилик камаймайди», — деб иттифоқ тузадилар ва уни тутиб, тахт орзусини қилган бемағз калласига сомон тиқиб, доруссалтана Ҳиротга юбордилар.

Пир Муҳаммад Мирзодан етти ўғил қолади — Қайду Мирзо, Ҳолид Мирзо, Саъд Ваққос Мирзо, Қайсар Мирзо, Санжар Мирзо, Жаҳонгир Мирзо ва Бузанжир Мирзо.

МУҲАММАД ЖАҲОНГИР МИРЗО Муҳаммад Султон Мирзонинг катта ўғлидир. Амир Темурнинг катта ўғли Муҳаммад Жаҳонгир Мирзонинг набирасидир. У 1396 йилда туғилган.

Нафсиламбирини айтганда Халил Султон 1405 йилда салтанатни эгаллагач, бобоси Амир Темур хоҳишини ҳисобга олиб, валиаҳд ҳисобланмиш Муҳаммад Султон Мирзонинг тўнғич ўғли — 9 ёшли шаҳзода Муҳаммад Жаҳонгир Мирзони хон қилиб кўтаради ва ўзи худди бобоси каби оталиқ мансабида бўлади.

1409 йилда Халил Султон Мирзо ҳокимиятдан туширилгач, Шохруҳ Мирзо Самарқанд тахтига ўғли Улуғбек Мирзони ўтказиб, Шохмаликни отабек қилиб тайинлайди. Муҳаммад Жаҳонгир Мирзога Ҳисор ҳокимлигини беради. Муҳаммад Жаҳонгир Мирзо ҳали ёш бўлганлиги сабабли унга амир Ҳамза Сулдузни отабек қилиб тайинлайди. Бироқ амир Шохмаликни катта мансабга тайинланганидан норози бўлган рақиблари — амир Шайх Нуриддин ва амир Ҳамза Сулдузлар унга қарши янгидан кураш бошлайдилар.

1410 йил 20 апрелда ҳар икки амир биргалашиб, Шохмалик ва Улуғбек Мирзога қарши Қизил Работда уруш очадилар. Бу жангда Шохмалик қўшини енгилиб Қоратепага чекинади. Голиблар учун Самарқанд йўли очилган эди. Аммо Самарқанд аҳолиси шайхулислом бошчилигида шаҳар дарвозаларини Нуриддинга очишга унамайдилар. Ҳофизи Абрунинг ёзишича, Шайх Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгир Мирзони Самарқандга таклиф қилиб, Ҳисорга қуйидаги мазмунда мактуб

жўнатади, «Мен бу мамлакатни сенинг учун олдим, раҳматлик Амир соҳибқирон сенга васият қилгандир». Лекин аҳли Самарқанд собиқ «хон» — Муҳаммад Жаҳонгир Мирзонинг келганига эътибор ҳам қилмайди. Шохруҳ Мирзо Ҳиротдан чиқиб, Шаҳрисабзни эгаллайди. Шохруҳнинг яқинлашиб келаётган хабарини эшитган амир Шайх Нуриддин Самарқанд қамалини бўшатиб, чекинади. 12 июлда Қизил Работ мавзеида Шайх Нуриддин Шохруҳ Мирзо қўшини билан тўқнашади. Жангда амир Шайх Нуриддин ва Муҳаммад Жаҳонгир Мирзо енгилдилар. Шохруҳ Мирзо Ҳисорда тартиб ўрнатиш учун амир Музробни жўнатади. Ҳисорда Муҳаммад Жаҳонгир Мирзо сўзсиз таслим бўлади.

Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, 1413 йил 11 сентябрда Муҳаммад Жаҳонгир Мирзо Шохруҳ Мирзонинг қизи Марям Султон бегимга уйланади. Фасиҳ Хавофийнинг маълумотига кўра, Муҳаммад Жаҳонгир Мирзо умрининг охиригача Ҳисорда хукмронлик қилади ва 1433 йил 24 июнда 38 ёшида ўз ажали билан вафот этади. Ундан Муҳаммад Султон Мирзо ва Халил Султон Мирзо исмли икки ўғил қолади.

Муҳаммад Жаҳонгир Мирзонинг хотини Марям Султон бегим 1441 йили 14 июнда вафот этган.

Фасиҳ Хавофийнинг ёзишича, **МУҲАММАД СУЛТОН МИРЗО** 1423 йил 29 августда туғилган.

Муҳаммад Султон Мирзо умрининг охиригача отасига суюрғол тарзида берилган Ҳисори Шодмонда ҳаёт кечириб, 1448 йилда оламдан ўтади. Ундан фарзанд бор-йўқлиги номаълум.

САЪД ВАҚҚОС МИРЗО Муҳаммад Султон Мирзонинг иккинчи ўғли, Амир Темурнинг катта ўғли Муҳаммад Жаҳонгирнинг набирасидир. У 803/1400 йилда туғилган.

Саъд Ваққос Мирзо Амир Темур вафот қилган вақтда 6 ёшда бўлган. Шундан кейинги даврда унинг ҳақида қўлёзмаларда аниқ маълумот учрамайди. Ҳар ҳолда Саъд Ваққос Мирзо бирон вилоятда хукмдор бўлмаган.

ЯҲЁ МИРЗО Муҳаммад Султон Мирзонинг учинчи ўғлидир. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, Яҳё Мирзо Амир Темур вафот қилган вақтда 5 ёшда бўлган.

Шундан кейинги даврда унинг ҳақида аниқ маълумот учратмадик. Яхё Мирзо 1408 йилда саккиз ёшида вафот этган.

ХАЛИЛ СУЛТОН МИРЗО Муҳаммад Жаҳонгир Мирзонинг иккинчи ўғлидир. Халил Султон Мирзо ҳам акаси каби Ҳисори Шодмонда ҳаёт кечириб, 1459 йилда вафот этади. Халил Султон Мирзодан бир ўғил ва бир қиз қолади.

МУҲАММАД УМАР МИРЗО Халил Султон Мирзонинг ўғли бўлиб, 1442 йилда туғилган. Тарихчи Хондамирнинг ёзишича, Муҳаммад Умар Мирзо Султон Ҳусайн Бойқаро саройида мулозиматда бўлган.

1470 йилда Ёдгор Муҳаммад Мирзо Хуросонга қарши қўшин тортган кезларда, Султон Ҳусайн Бойқаронинг бир неча ҳарбий гуруҳ сардорлари ундан юз ўгириб, Ёдгор Муҳаммад Мирзога хайрихоҳлик билдирган эдилар. Ана шундай қисқа ўйлаганлардан бири Муҳаммад Умар Мирзо эди. У 1470 йил 19 июнда Юсуф тархон ва бир неча сардорлар билан ҳамжихатликда, Султон Ҳусайн Бойқаро ўрдугоҳидан қочиб, Гармсер ва Қандаҳорга боради. Қандаҳор ҳокими амир Низомиддин Аҳмад бин Таваккал барлос эди. У Муҳаммад Умар Мирзони исендан қайтаришга даъват қилса-да, бироқ шаҳзода итоат қилмай, ўз қўшини билан Кўҳистон вилоятига ҳужум қилиб, аҳоли мол-мулкини талон-тароҷ қилади.

Султон Ҳусайн Бойқаро Андхўйдан қайтиб келгач, Муҳаммад Умар Мирзонинг исёни ҳақидаги хабарни эшитиб, дарҳол ўз қўшини билан Кўҳистонга қараб юради. Фурсатни ғанимат билган Муҳаммад Умар Мирзо Қойин, вилоятини қамал қилиш тараддудини кўради. Аммо Султон Ҳусайн Бойқаро тўрт минг қўшинни шаҳзодага қарши илғор қилиб жўнатади. Муҳаммад Умар Мирзо жангга бардош бераолмай Қандаҳорга қочади. Султон Ҳусайн Бойқаро эса Хиротга қайтиб келади.

1471 йилнинг бошларида Муҳаммад Умар Мирзо ўз қўшини билан Фароҳ кўрғонини муҳосара қилади. Бу хабарни эшитган Султон Ҳусайн Бойқаро амир Музаффар барлос ва бир неча баҳодирларни шаҳзодага қарши жўнатади. Ҳар икки қўшин тўқнашиб, қаттиқ-

жанг бўлади. Жанг асносида шаҳзода Муҳаммад Умар Мирзо ажал шарбатини ичади. Шундан сўнг, Қандаҳор вилояти батамом Султон Ҳусайн Бойқаро тасарруфига киради.

ҚАЙДУ МИРЗО Пир Муҳаммад Мирзо Кобулийнинг тўнғич ўғли бўлиб, Амир Темурнинг катта ўғли Жаҳонгир Мирзонинг набирасидир. У 1396 йилда туғилган. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, соҳибқирон Темур вафот қилган вақтда Қайду Мирзо 9 ёшда бўлган.

Пир Муҳаммад Мирзо вафот қилгач, Кобул, Қандаҳор, Ғазнадан тортиб Шимолий Афғонистонда ташкил топган вилоятлар унинг катта ўғли Қайду Мирзога суюрғол қилиб берилади. Қайду Мирзо ёш бўлганлиги туфайли, Шохруҳ Мирзо унга амир Баҳлулни отабек қилиб тайинлайди. Амир Баҳлул Пир Муҳаммад Мирзога ҳам мулозим бўлиб хизмат қилган эди. Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, амир Баҳлул Қайду Мирзонинг раҳнамоси даражасигача кўтарилгач, бевафолик, кўрнамаклик йўлига ўтади ва салтанатга эҳтироси кучайиб, шаҳзодага қарши фитналар уюштириб, ўз атрофига Ҳасан ахточи, Луқмон Қаро ва Усмон Али каби бир гуруҳ амирларни йиғиб, Қайду Мирзони орадан кўтариб, ўрнига унинг укаси Санжар Мирзони тахтга ўтқозишга ҳаракат қилади. Бу фитнадан огоҳ бўлган Қайду Мирзо, дарҳол Шохруҳ Мирзога мактуб йўллайди. Шохруҳ Мирзо амир Нўширавон бошлиқ ўн минг кўшинни Қайду Мирзо муҳофазаси учун жўнатади. Бу вақтда фитначилар томонида турган ҳарбий бошлиқлар воқеанинг асл моҳиятидан хабардор бўлиб, Қайду Мирзо томонига ўта бошлайдилар. Қайду Мирзо фитначиларга қарши курашиб, уларни тор-мор қилади. Амир Баҳлул ўз тарафдорларини олиб, Шохруҳ Мирзо ҳузурига Ҳиротга бориб, узр сўрайди. Шохруҳ Мирзо уларнинг гуноҳини кечиради.

Қайду Мирзо ўз тасарруфидаги вилоятларни мустақил равишда идора қила бошлайди. 1415 йилда Шохруҳ Мирзо акаси Умар Шайх Мирзонинг ўғли Бойқаро Мирзони Форс мамлакатидан олиб, Қайду Мирзо ҳузурига жўнатади. Қайду Мирзо уни ҳурмат-эҳтиром билан кутиб олади. Аммо Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, Бойқаро Мирзо Кобулда ҳам тинч юрмай, Қайду Мирзонинг жонига қасд қилади. Бундан воқиф бўлган Қайду Мирзо уни дарҳол бандга олиб, Шохруҳ Мирзога мактуб йўллайди. Шохруҳ Мирзо уни «Синд

сувидан ўтказиб юборилсин, токи у Ҳинд мулкида қайси жойни истаса ўша ерда турсин», деб фармон юборади.

Шундан сўнг, Қайду Мирзо ҳарҳолда ўз тасарруфида бўлган ерларда марказий ҳокимиятдан мустақил равишда ҳукмронлик қилиш орзусига тушади. Қайду Мирзо ўз тасарруфидаги вилоятларда ўз номидан пул зарб қилиш ва хутбани ўз номига ўқилишини талаб қилиб, вилоятларга фармон жўнатади.

Қайду Мирзо у ерларда шунчалик кучайиб кетадики, Ҳиндистон волииси Ҳизрхон ҳузурига одам юбориб: «Ҳинд мулклариди — Қуннуж шаҳридан тортиб то Мултон чегараларигача бўлган ерларда, унинг номи билан пул зарб қилсинлар ва хутба ўқисинлар» деб фармон беради.

Ҳизрхон Қайду Мирзонинг юборган фармони ҳақида Шоҳруҳ Мирзога арз қилиб элчи юборади. Шоҳруҳ Мирзо элчига элчи қўшиб жўнатаркан, «Хутбада аввал Шоҳруҳ Мирзонинг номи, сўнгидан Ҳизрхоннинг номи зикр қилинсин», деган мазмунда фармон юборади.

Қайду Мирзонинг бундай ўзбошимча сиёсатидан ранжиган Шоҳруҳ Мирзо, Қандаҳор, Ғазна ва Кобул вилоятларида авж олган қароқчиларни тинчитиш баҳонасида катта қўшин билан Қандаҳорга юриш бошлайди. Шоҳруҳ Мирзонинг макридан воқиф бўлган Қайду Мирзо ўз яқин кишиларини олиб Қандаҳордан қочади. Шоҳруҳ Мирзо Қандаҳорга Санжар Мирзо, Ёдгоршоҳ Арлот ва Ферузшоҳларни қўйиб, агар Қайду Мирзо келса уни ушлаб олий даргоҳга юборишларини тайинлайди. 1417 йил охирида Қайду Мирзони ушлаб доруссалтанат — Ҳиротга олиб борадилар. Шоҳруҳ Мирзо Қайду Мирзонинг гуноҳларидан кечиб, уни Ҳиротда сақлайди. Бироқ 1418 йил 22 августда Қайду Мирзо амир Баҳлул ва Садр Жаҳоннинг васвасаси билан Ҳиротдан Қандаҳор томонга қочади. Зеро, Қандаҳорда Қайду Мирзо тарафдорлари кўп эди. Лекин Шоҳруҳ Мирзо унинг кетидан ўғли Бойсунгур Мирзони бир гуруҳ сипоҳлар билан жўнатади.

Бойсунгур Мирзо ўз қўшини билан Қайду Мирзони таъқиб қилиб, Сипарз қишлоғи яқинида уни асирга олади ва боғлаб Ҳиротга олиб келади. Шоҳруҳ Мирзо Қайду Мирзони Ихтиёридин калъасига қаматдиради ҳамда у ўша ерда вафот қилади.

Қайду Мирзо зиндонга ташлангач, Шоҳруҳ Мирзо

унга тегишли бўлган ерларни ўз ўғли Жалолиддин Суюрғотмиш Мирзога инъом қилади.

Ҳолид Мирзо Пир Муҳаммад Мирзо Қобулийнинг иккинчи ўғли бўлиб, 1399 йилда туғилган эди. Ҳолид Мирзо ҳам улғайгач, хоқон Шохруҳ Мирзонинг мулозиматида ҳаёт кечиради. У ҳеч қаерда ҳукмрон бўлмаган. 1427 йилда касал бўлиб, 29 ёшида вафот этади.

САЪД ВАҚҚОС МИРЗО Пир Муҳаммад Мирзо Қобулийнинг учинчи ўғли бўлиб, 1400 йилда туғилган.

1414 йилда Шохруҳ Мирзо Қум вилоятининг ҳокимлигини Саъд Ваққос Мирзога инъом қилган эди. Саъд Ваққос Мирзо Мироншоҳ Мирзонинг қизи — Оғо Беги хонимга уйланади.

Абдураззоқ Самарқандийнинг маълумотига кўра, 1415 йил баҳорида Султония ҳукмдори амир Бистом Жогир, Қаро Юсуф туркмандан қочиб, ўғлини Султонияда қолдиради-да, ўзи Саъд Ваққос Мирзо орқали Шохруҳ Мирзодан мадад сўраш учун Қумга келади. Бироқ Саъд Ваққос Мирзо амир Бистомни бандга олиб, бу ҳақда Шохруҳ Мирзога мактуб йўллайди. Шохруҳ Мирзо Саъд Ваққос Мирзонинг бу ҳаракатидан ранжийди ва дарҳол амир Бистом Жогирни банддан халос қилишни буюради.

Бироқ ёш шаҳзода Саъд Ваққос Мирзонинг амирлари унга бошқача йўл-йўриқларни кўрсатадилар. Чунончи, «амир Бистомдек пешкаш сенинг қўлингдир. Сен уни дарҳол Қаро Юсуф туркман ҳузурига олиб бориб пешкаш қилишинг лозим. Амир Қаро Юсуф бир умрга сендан миннатдор бўлади», дейдилар. Саъд Ваққос Мирзо амир Бистомни олиб Қаро Юсуф даргоҳига боради. Қаро Юсуф Саъд Ваққос Мирзони зўр эҳтиром билан қарши олди-ю, аммо амир Бистомни банддан халос қилиб, қўйиб юборади ва унга ҳам эҳтиром кўрсатади. Қаро Юсуф амир Бистомнинг ўғли Аҳий Фаражни Қум вилоятига бориб, Саъд Ваққос Мирзонинг ҳарами ва кўчини келтиришга буюради. Аҳий Фаражни Қумга яқинлашган хабарини эшитган Саъд Ваққос Мирзонинг хотини Оғо беги хоним эрининг Озарбайжонга кетиб, хато иш қилганини фаҳмлайди. Оғо беги хонимнинг эсида: худди мана шу Қаро Юсуф туркман отаси Мироншоҳ Мирзонинг қотили эди. Бинобарин, малика ўз навкарларини қуроллантириб, Аҳий Фараж билан келган кишиларнинг ҳаммасини асирга олади, ҳамда Саъд Ваққос Мирзони Қаро Юсуф томонга ўтишга маслаҳат берган Темур Шайх, Қутлуқ-

хўжа ва Шайх Али Зиндаларга кўшиб ҳаммасини қатл қилдиради. Уларнинг бошларини кесдириб, Шоҳруҳ Мирзо саройига жўнатади. Оғо беги хоним замонасининг оқила, тадбиркор ва макр-ҳийлага майл қўйган аёллардан эди. У яхши билар эдики, отасининг қотили Қаро Юсуф қўл остида кечирадиган кунларининг оқибати яхшиликка олиб келмасди. Шоҳруҳ Мирзо Оғо беги хонимнинг бу жасоратига таҳсинлар ўқийди.

Бироқ, орадан кўп ўтмай, ҳеч бир сабабсиз ўз сурғоли бўлган Қум вилоятидан Озарбайжонга кетиб қолган Саъд Ваққос Мирзо 1418 йил апрел ойида 19 ёшида тўсатдан вафот этади.

ҚАЙСАР МИРЗО Пир Муҳаммад Мирзо Қобулийнинг тўртинчи ўғли бўлиб, 1401 йилда туғилган.

Қайсар Мирзо ҳам ҳеч қаерда ҳукмронлик қилмаган. У ҳам хоқон Шоҳруҳ Мирзо саройида хизмат қилган. 1427 йилда вафот этган.

БУЗАНЖАР МИРЗО Пир Муҳаммад Мирзо Қобулийнинг бешинчи ўғли бўлиб, 1402 йилда туғилган.

Бузанжар Мирзо ҳеч қаерда ҳукмронлик қилмаган. У ҳам хоқон Шоҳруҳ Мирзо саройида хизмат қилган. У 1422 йил 16 августда 21 ёшида вафот этган. Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, Бузанжир Мирзонинг вафотини эшитган Шоҳруҳ Мирзо, дарҳол унинг масканига бориб, сағир қолган болалари ва бева қолган хотинига ҳамдардлик билдирган.

ЖАҲОНГИР МИРЗО Пир Муҳаммад Мирзо Қобулийнинг олтинчи ўғли бўлиб, 1402 йилда туғилган.

Жаҳонгир Мирзо ҳам ҳеч қаерда ҳукмронлик қилмаган. У ҳам акалари каби хоқон Шоҳруҳ Мирзо саройида хизматда бўлган. Жаҳонгир Мирзо 1433 йилда 31 ёшида вафот этади.

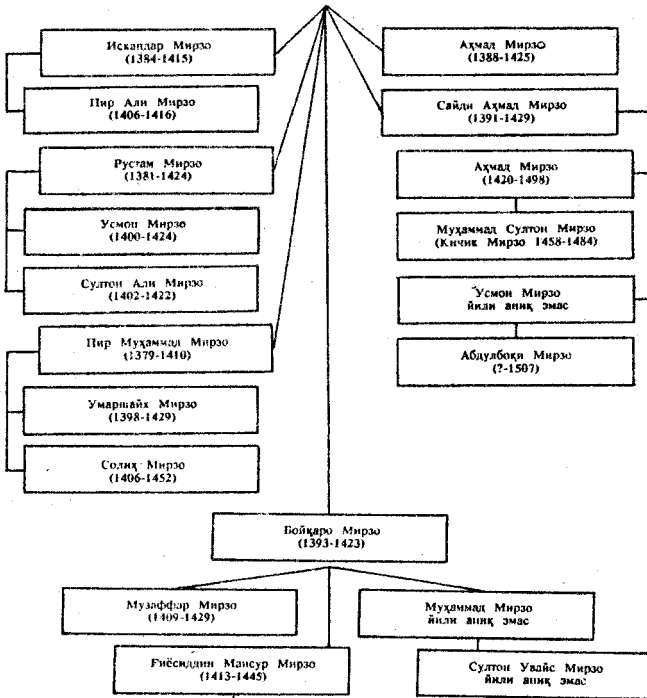
САНЖАР МИРЗО Пир Муҳаммад Мирзо Қобулийнинг еттинчи ўғли бўлиб, 1403 йилда туғилган эди. Санжар Мирзо акаси Қайду Мирзонинг саройида (Қобул) мулозиматда эди.

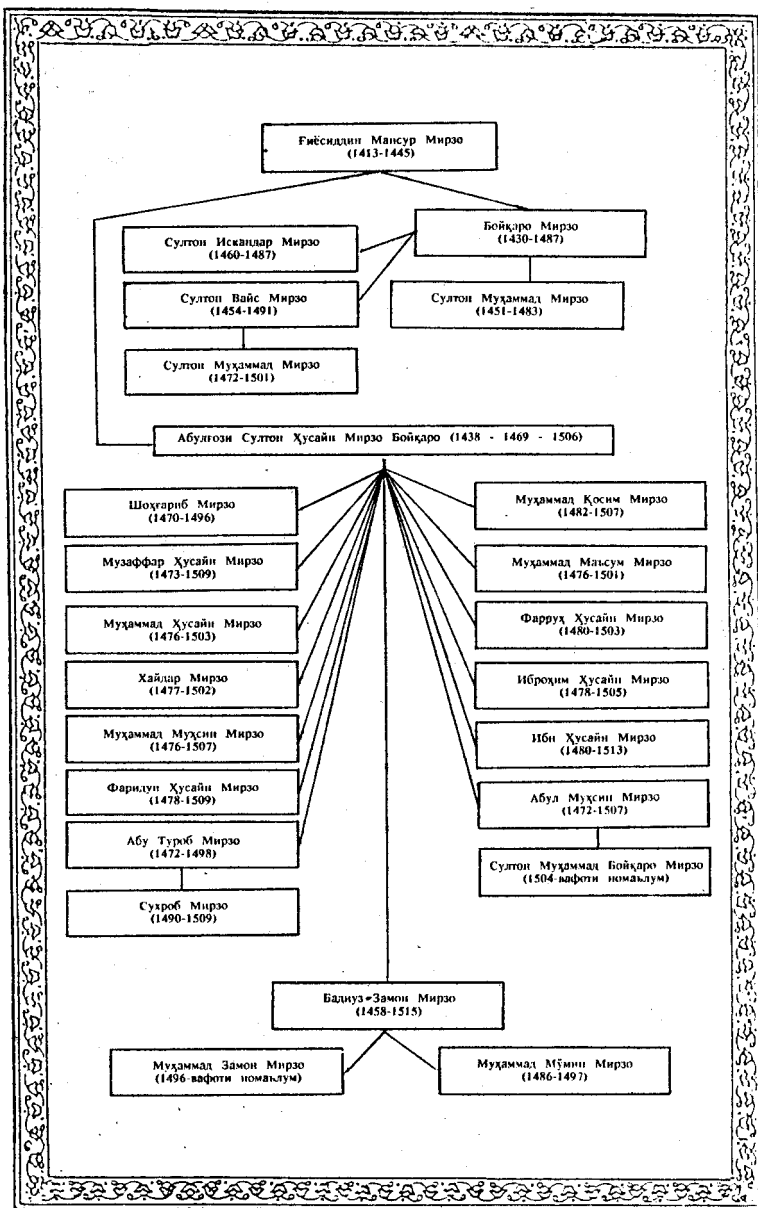
Амир Баҳлулнинг Қайду Мирзога қарши фитнаси ошкор бўлиб, фитначилар ҳар томонга қочгач, фитна натижаси ўлароқ эндигина тахтга ўтирган Санжар Мирзо Шоҳруҳ Мирзо ҳузурига бориб узр сўрайди. Хоқон Шоҳруҳ Мирзо Санжар Мирзонинг гуноҳини кечириб, Ҳиротда ўз саройида олиб қолади.

Санжар Мирзо Хоқон мулозиматида бўлиб, 1429 йилда 27 ёшида Ҳиротда вафот этади.

Умар Шайх Мирзо
(1356—1394)

УМАР ШАЙХ МИРЗО БАҲОДИР

Умар Шайх Мирзо Амир Темурнинг иккинчи ўгли бўлиб, 1356 йилда туғилган. Умар Шайх Мирзонинг онаси Тўлин Оғо (Тўмлун оғо) дир.

Тарихчи Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, Умар Шайх Мирзо ёшлигиданоқ ҳарбий ишларга иқтидори юксак бўлиб, моҳир чавандоз ва толмас жангчи бўлиб етишган. Шу боис бўлса керак, унинг жанговарлик фаолияти ҳақида кўпгина нақл ва ривоятлар ёзиб қолдирилган.

1370 йилда соҳибқирон Амир Темурнинг амир Ҳусайн ибн Мусаллабга қарши олиб борган жангида 15 ёшли Умар Шайх Мирзо алоҳида жанговарлик намунасини кўрсатган. Шунингдек, у Фарғонада мўғулларга қарши кўпгина жангларда иштирок қилган. Унинг шахсий ҳаётига доир тарихий маълумотларга қараганда, у ўзининг мардлиги билан соҳибқирон кўшинида устувор саркарда бўлган.

Тарихчи Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, 1393 йилда соҳибқирон Амир Темур Умар Шайх Мирзони Форс вилоятини забт этиш ишига мутасадди қилиб тайинлайди. Бинобарин, у Истаҳр, Фарак, Шаҳриёр ва шунга ўхшаш бир неча қалъаларни забт этиб, навбатдаги Сиржон қалъасини забт этмоқ учун қалъани муҳосара қилиш тараддудида эди. Айнан шу пайтда соҳибқирон Амир Темур Миср ва Шом (Сурия)ни забт қилиш учун Диёр Бакр томон йўлга чиққан эди. Шу боис Амир Темур Умар Шайх Мирзони ўз ҳузурига етиб келишини таъкидлаб, одам юборади.

Умар Шайх Мирзо Сиржон қалъасини муҳосара қилиш ишини амир Идигу барлосга топшириб, ўзи Шерозга келади. Шерозда ишончли кишилардан амир Сунжақ ҳузурига келиб, уни форс мамлакатини забт қилиш ишига мутасадди қилиб, сўнгра отаси соҳибқироннинг ҳузурига жўнайди. Умар Шайх Мирзо сафар асносида Шавлистон йўли билан юриб, Курдистондан ўтиб бораётганда, йўл чеккасида кичикроқ бир қалъага кўзи тушади. Бу қалъанинг номини Ҳармоту деб атардилар. Умар Шайх Мирзо мазкур қалъани яқинроқдан томоша қилиш мақсадида бир тепалик устига чиқиб, қалъа томон назар ташлайди. Шу аснода қалъа ичидан отилган ногаҳоний ўқ Мирзонинг қулоғи остидаги кўк томирига тегиб, шу заҳоти тил тортмай ўлади. Бу фалокат содир бўлгач, Мирзонинг кўшини

мазкур қалъани ер билан яқсон қилиб, барча жонзодни қиличдан ўтказадилар.

Бу машъум хабар соҳибқирон Амир Темурга етгач, кўп андуҳ чекади ва ниҳоят тақдирга тан беради. У амир Уч Қаро баҳодирни Ҳармоту қалъаси томон юборади. Амир Уч Қаро баҳодир Умар Шайх Мирзонинг жасадини Шерозга олиб келади. Шерозда мотам ўтказилиб, жасадни муваққад дафн этадилар. Бир неча муддат ўтгач, марҳум Умар Шайх Мирзонинг хотинлари — Севинч Қутлуғ Оғо бегим, Бека Мулк Оғо бегим ва Мулкат Оғо бегимлар ҳамда ҳали вояга етмаган (сағир) ўғли Искандар Мирзолар жасадни Шероздан Кешга (Шаҳрисабз) олиб кетадилар ва темурийлар хонадони учун махсус қурилган дахмага дафн қиладилар.

Марҳум Умар Шайх Мирзодан олти ўғил қолган бўлиб, каттаси Пир Муҳаммад Мирзо 16 ёшда эди. Ундан кейинчилари Рустам Мирзо, Искандар Мирзо, Аҳмад Мирзо, Саиди Аҳмад Мирзо ва Байқаро Мирзолар эди. Амир Темур Форс мамлакатининг ҳукмдорлигини 16 ёшли Пир Муҳаммад Мирзога топширади.

ПИР МУҲАММАД МИРЗО амирзода Умар Шайх Мирзонинг катта ўғли бўлиб, 1379 йилда туғилган эди. Отаси Умар Шайх Мирзо вафотидан сўнг, унга тегишли бўлган Форс мамлакатининг ҳукмдорлиги Пир Муҳаммад Мирзо ихтиёрига топширилади. Шундан сўнг шахзода Шерозда ҳукмронликни бошлайди. Шу боис шахзодани Пир Муҳаммад Мирзо Шерозий деб атайдилар.

1400 йилда соҳибқирон Амир Темур Форсда ҳукмрон бўлиб турган набираси Пир Муҳаммад Мирзо Шерозий Соҳибқироннинг ҳарбий юришларидан бирига ўзини кассаликка солиб қатнашмаганлиги сабабли уни ҳокимлик мансабидан азл қилади. Иккинчидан, номаълум мақсадни кўзлаб, қандайдир заҳар тайёрлаш билан машғул бўлади.

Фақат 1403 йилда Пир Муҳаммад Мирзога Шерозни қайтариб беради. Рустам Мирзони Исфaxonга ва Искандар Мирзони Ҳамадонга ҳоким этиб тайинлайди.

Шахзода Пир Муҳаммад Мирзо ёш бўлса-да, ақлли, зийрак ва тадбиркорлиги билан укаларидан фарқ қиларди. У ҳарбий санъатдан яхшигина хабардор бўлса-да, бироқ унинг табиатида ҳарбийларга хос

тошбағирлик бўлмай, аксинча, ишонувчанлик, муло-
йимлик ва мурувватлик кўпроқ эди.

Соҳибқирон Амир Темур вафот қилгандан кейинги тахт талашувларида у ўз аркони давлати билан мағлаҳатлашиб, кичик амакиси Шохруҳ Мирзонинг ҳибзи-ҳимоятида бўлишга қарор қилади. Бунга отаси Умар Шайх Мирзо вафотидан сўнг, 1398 йилда бобоси соҳибқирон Амир Темурнинг хоҳишига мувофиқ ўғай онаси, яъни укаси Искандар Мирзонинг онаси Мулкат Ого бегимни амакиси Шохруҳ Мирзо ўз никоҳига олганлиги сабаб бўлса керак. Мана шу яқинликни назарда тутиб, амакиси Шохруҳ Мирзога байъат (ишонч) билдиради. Пир Муҳаммад Мирзо Шерозийнинг мазкур илтифотидан Шохруҳ Мирзо бағоят хуш- нуд бўлади.

1405 йил ўрталарида Искандар Мирзо Ҳамадондан акаси Пир Муҳаммад Мирзога зарурат юзасидан Форсга кўчиб келаётгани ҳақида мактуб юборади. Пир Муҳаммад Мирзо ўз укасининг феълени яхши билгани туфайли, ўз ўрнида, яъни Ҳамадонда хавф-хатарсиз ўтиришини таъкидлаб жавоб мактубини йўллайди. Аммо Искандар Мирзо мактубга илтифот қилмай Шерозга қараб юради. Бир ойдан сўнг Искандар Мирзо акаси ҳузурига етиб келади. Бу пайтда Умар Мирзонинг Ироқ ва Форсга лашкар тортиб келаётган хабари эшитилади. Ака-ука Мирзолар Умар Мирзога қарши жанг тараддудига тушадилар. Дарҳақиқат, Умар Мирзо катта кўшин билан Ҳамадонга келади. Аммо Рустам Мирзо Умар Мирзонинг ҳузурига Ҳожи Мусофирни элчи қилиб жўнатади. Ҳар икки ўртада сулҳ тузилиб, Умар Мирзо қайтиб кетади. Ака-ука Мирзолар урушдан қутгилиб қоладилар.

Пир Муҳаммад Мирзо Шерозий укаси Искандар Мирзога Язд вилоятини беради. 1405—1406 йил қиш фаслида Пир Муҳаммад Мирзо Умар Мирзо билан иттифоқ тузиб, Абубакр Мирзога қарши уришади. Харбура мавзеида бўлган жангда Пир Муҳаммад Мирзо ва Умар Мирзолар енгилиб орқага қайтадилар.

Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, 1407 йилга келганда Умар Шайх Мирзо фарзандлари орасига фитна-фасод оралаб, ака-укалар бир-бирларига душманлик ҳаракатларини бошлайдилар. Пир Муҳаммад Мирзо Шерозий укаси Искандар Мирзони ушлатиб қамоққа олади. Унинг Язд вилоятидаги барча хазина ва дафиналарини олиб, Шерозга келтиради. Ўзининг эса

қўл оёғини боғлатиб, Хирот дориссалтанасига юборади. Бироқ Искандар Мирзо йўлда банддан халос бўлиб, Исфохонга акаси Рустам Мирзо ҳузурига қочиб келади. Шундан сўнг, Рустам Мирзо ва Искандар Мирзолар иттифоқ тузиб, акалари Пир Муҳаммад Мирзога қарши Шерозга қўшин тортадилар. Аммо Шерозни қамал қилсалар-да, уни ололмайдилар, Шероз атрофидаги қишлоқларни талон-тарож қилиб, кўп ўлжалар олиб Исфохонга қайтиб кетадилар.

1408 йилда Пир Муҳаммад Мирзо ўтган йилги мағлубият интиқомини олиш учун Рустам Мирзога Исфохонга қўшин тортади. Жанг Гандумон мавзеига яқин жойда бўлиб, Рустам Мирзонинг мағлубияти билан тугайди. У Кошонга қочиб кетади. Пир Муҳаммад Мирзо интиқом олиб бўлгач, Исфохон аҳлига ҳеч қандай зарар етказмайди. Фақат Исфохонда Рустам Мирзога хайрихоҳ бўлган амир ва бекларни йўқотиб, Исфохон вилоятини ўз ўғли Умар Шайх Мирзога инъом қилиб, ўзи Шерозга қайтиб кетади.

1409 йилда Пир Муҳаммад Мирзо Хузистон мамлакатини забт этади. Аммо жангда мағлубиятга учраган Рустам Мирзо Хиротга — Шоҳруҳ Мирзо ҳузурига паноҳ истаб борган эди. Шунингдек, Искандар Мирзо ҳам Хуросон ҳудудида саргардон юрган кезларда, унинг саргардонлиги Шоҳруҳ Мирзога маълум бўлиб, у Пир Муҳаммад Мирзо Шерозийга ўз укаси Искандар Мирзога нисбатан шафқат қилмоғи лозим эканини уқтириб мактуб юборади. Шундан сўнг Искандар Мирзо акаси Пир Муҳаммад Мирзо ҳузурига бош эгиб боради. Пир Муҳаммад Мирзо Шоҳруҳ Мирзонинг фармонига амал қилиб, Искандар Мирзони марҳамат қилиб кутиб олади.

1410 йилда Пир Муҳаммад Мирзо Шерозий Кермон вилоятини забт этиш иштиёқида қўшин тортиб йўлга тушади. У Дучоҳа мавзеёига етганда, қўшинга ором бериш учун ўша манзилда тўхтайтиди.

Пир Муҳаммад Мирзо Шерозийнинг Хожа Хусайн Шарбатдор исмли амира бор эди. Уни табиблик лавозимдан амирлик мансабига чак қўтариб, кўп тарбия ва навозишлар қилган ҳамда мулк ишларида мутлақ соҳиб ихтиёр қилиб қўйган эди. Ана шу кўрнамак амир Хожа Хусайн шарбатдор бир неча ёмон кишилар билан тил бириктириб, қоронғу тунда одил подшоҳзоданинг чодирига кириб, уни қатл этади. Пир Муҳаммад Мирзо Шерозий 31 ёшда ҳалок бўлади. Ундан икки ўғил

қолади. Каттаси Умар Шайх Мирзо, кичиги Солих Мирзодир.

УМАР ШАЙХ МИРЗО 1398 йилда туғилган эди.

1408 йилда Пир Муҳаммад Мирзо Исфохон вилоятининг ҳокимлигини Умар Шайх Мирзога инъом қилади. Умар Шайх Мирзо Исфохон вилоятида осуда ҳаёт кечирар экан, 1409 йилнинг охирида Султон Муъта-симнинг Исфохонга тўсатдан бостириб кириши Умар Шайх Мирзо қўшинида парокандаликни вужудга келтиради. Унинг ишончли беклари амир Саид барлос ва амир Жалбоншоҳлар душманга қарши урушиш ўрнига ўз жонларини қутқариб, Язд вилояти томон кетиб қоладилар. Ночор аҳволда қолган шаҳзода Исфохонни ташлаб, Яздга кетишга мажбур бўлади.

У кейинчалик амакиси Искандар Мирзо қўл остида хизматда бўлади. Бироқ Искандар Мирзо Ироқ ва Форс мамлакатларини ўз тасарруфига киритиб олгач, шаҳзода Умар Шайх Мирзонинг мамлакатга ворислик даъвосини қилишидан чўчиб, уни мамлакатдан ихрож қилишга фармон беради.

1411 йил 24 майда Шохруҳ Мирзо Бодхез мавзеида дам олаётган чоғида, Умар Шайх Мирзо хоқоннинг хузурига нажот истаб келади ва бўлган воқеаларни бирма-бир баён қилади. Шохруҳ Мирзо шаҳзодага шафқат ва мурувват кўрсатиб, ўз саройида олиб қолади. Шаҳзода умрининг охиригача Ҳиротда — Шохруҳ Мирзо мулозиматида ҳаёт кечиради. Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, Умар Шайх Мирзо 1429 йилда 31 ёшида Хуросонда вафот этган.

СОЛИХ МИРЗО 1406 йилда туғилган эди. У отасининг ўлиmidан сўнг Шохруҳ Мирзо саройида хизмат қилади. Шохруҳ Мирзо вафотидан (1447) сўнг, унинг вабираси Алоуддавла қўл остида бўлган.

Алоуддавла Мирзо билан Абдуллатиф Мирзо ўртасида содир бўлган 1447/48 йил қиш фаслидаги жанг пайтида Солих Мирзо Чечектудаги чегара ҳарбий гуруҳининг бошлиғи вазифасида қойим эди. У Абдуллатиф Мирзога нисбатан кўнглида кек ва адоват сақларди. Солих Мирзонинг хусуматидан Абдуллатиф Мирзо яхши хабардор эди. Бинобарин, Абдуллатиф Мирзо Чечекту ҳарбий гуруҳига ҳужум қилиб, Солих Мирзони мағлубиятга учратади. У Чечектудан Ҳиротга қочиб келади ва 1452 йилда 46 ёшида вафот этади.

РУСТАМ МИРЗО амирзода Умар Шайх Мирзо баҳодирнинг иккинчи ўғли бўлиб, 1381 йилда туғилган эди.

1403 йилда соҳибқирон Амир Темур Рустам Мирзога Исфаҳон ҳукмронлигини беради. Рустам Мирзо 1406 йилда Умар Мирзо ва Пир Муҳаммад Мирзолар билан биргаликда Абубакр Мирзога қарши урушадилар. Харбура мавзеида бўлган жангда Рустам Мирзо кўшини қаттиқ шикастланади.

Кўп ўтмай ака-ука шаҳзодалар орасига фитна оралаб, ҳамжиҳатлик тобора сусая боради. Чунончи, Рустам Мирзо ўзининг бекларидан амир Саид барлоснинг ичи қоралигини пайқагач, унинг икки кўзига мил торттириб, кўр қилиб, қалъада маҳбусликда сақларди. Аммо амир Саид барлоснинг бир кўзида озгина кўриш имкони сақланиб қолганлиги туфайли, кунлардан бир кун қалъа посбонларини чалғитиб қочади ва сўқмоқ йўллардан юриб, Шерозга келади. Пир Муҳаммад Мирзо ўз укасининг душманига ҳомийлик қилаётганини билибми, билмайми, амир Саид барлосни ўз ҳимоясига олиб, тарбия қилади.

Акасининг бу ишидан хабар топган Рустам Мирзо, «Амир Саид барлос бу хонадонга нисбатан бир неча бор кўрнамақлик қилган, худойи таоло кўмак бериб, унинг қинғир кўзига мил тортдик, энди эса у худди ўқ еган тўнғиз ёки думи қирқилган илон қабилидадир. Шундай экан, унинг бу хонадонга нисбатан тўғри фикрда бўлишига қайси ақл бовар қилади?»— деган маънода акасига мактуб йўллайди. Пир Муҳаммад Мирзо зўр хато қилганлигини сезса-да, узр сўраб, Рустам Мирзонинг ишонтираоладиган далиллар билан мактуб ёзиб, совға-саломлар билан жўнатади. Гарчи Рустам Мирзо акасининг исбот-далилларини одоб юзасидан қабул қилган бўлса-да, бироқ кўнгил кўзгуси аллақачон хира тортган эди.

Шу воқеадан сўнг, Рустам Мирзо укаси Искандар Мирзо билан иттифоқ тузиб, акаси Пир Муҳаммад Мирзога қарши уруш ҳаракатларини бошлайди. Аммо нима бўлади-ю, 1410 йилда ака-ука ўртасида ихтилоф чиқиб, мухораба содир бўлади. Рустам Мирзо бу мухорабада мағлубиятга учраб Қаро Юсуф туркман ҳузурига паноҳ излаб кетади.

1412 йилда Рустам Мирзо Қаро Юсуф ҳузуридан қайтиб Табриз орқали Исфаҳонга келади. Уни ихтилофчи амирлардан бўлган соҳиби ихтиёр Хожа Аҳмад

Саидий кутиб олади. Рустам Мирзо Хожа Аҳмад Саидийни қатл қилиш борасида ўз аркони давлати билан кенгашиб олгач, Хожани жаллодга топширади. Шу воқеадан сўнг исфахонликларнинг Рустам Мирзодан ихлоси қайтади. Айни вақтда Искандар Мирзонинг кўшини Исфахонга яқинлашиб келмоқда эди. Рустам Мирзо укаси Искандар Мирзо билан жанг қилишга қудрати етмаслигини фаҳмлагач, Исфахонни ташлаб, Хуросон томонга кетади.

1412 йил апрел ойида Рустам Мирзо Хиротга келиб, хоқон Шохруҳ Мирзо ҳузурига доҳил бўлади. Шохруҳ Мирзо шаҳзодага илтифотлар кўрсатиб, ўз ҳузурида бир оз ором олишини буюради.

1414 йилда Искандар Мирзони тутиб, Шохруҳ Мирзо ҳузурига келтирадилар. Искандар Мирзо Ироқ ва Форс ҳукмдорлигидан азл қилинади. Унинг ўрнига мазкур мамлакат ҳукмронлиги Рустам Мирзо ихтиёрига топширилади. Шунингдек, собиқ ҳукмдор Искандар Мирзони ҳам Рустам Мирзо қўлига топширадилар. Бироқ Рустам Мирзо фурсатни ғанимат билиб, эски гина-қудуратларни эвазига интиқом олиш ҳамда келажак истиқболини равнақ топтириш мақсадида укаси Искандар Мирзонинг икки кўзига мил тортириб кўр қилади.

1415 йил 9 июнда Искандар Мирзонинг бир онадан туғишган укаси Бойқаро Мирзо Шерозни забт этади. Бу хабарни эшитган Рустам Мирзо фитнанинг ўзаги бўлган Искандар Мирзони қатл қилдиради. Аммо Шохруҳ Мирзо фармонига мувофиқ Иброҳим Султон Мирзо катта кўшин билан Шерозга яқинлашганда, Бойқаро Мирзо қаршилиқ бефойда эканлигини тушуниб Бойсунгур Мирзо ҳузурига элчи юборади. 1415 йил 8 ноябрда Бойқаро Мирзо хоқон Шохруҳ Мирзо ҳузурига бош эгиб боради.

Шундан сўнг Ироқ ва Форс мамлакатлари Рустам Мирзо ихтиёрида қолади. Рустам Мирзо 1424 йилда вафот этади. Унинг икки ўгли бор эди. Каттаси Усмон Али Мирзо, кичиги Султон Али Мирзо эди.

Усмон Али Мирзо 1400 йилда туғилган бўлиб, балоғатга етгач, Қайду Мирзо саройида хизматда бўлган. У Қайду Мирзога қарши уюштирилган фитнада қатнашади ва 1424 йилда қатл этилади.

Султон Али Мирзо Рустам Мирзонинг иккинчи ўгли бўлиб, 1402 йилда туғилган эди. 1412 йилда Ироқ ва Форс мамлакатлари Искандар Мирзо қўлига ўтгач, ёш

шаҳзодани ҳокимиятга даъвогар бўлишдан қўрқиб, мамлакатдан ихрож қилган эди. Шаҳзода Султон Али Мирзо Ҳиротга бориб, хоқон Шоҳруҳ Мирзо мулозиматига доҳил бўлади. У 1422 йилда касал бўлиб Исфahонда вафот этади.

ИСКАНДАР МИРЗО амирзода Умар Шайх Мирзо баҳодирнинг учинчи ўғли бўлиб, 1384 йилда туғилган. Онаси Мулкат Ого бегим эди.

Бу Мирзо ҳақида «Муҳаммад Султон Мирзо» бобида маълум даражада, яъни Фарғона ҳукмдори бўлганлиги ва Муҳаммад Султон Мирзо томонидан жазоланганлиги ҳақида маълумот берган эдик. Ўша маълумотга қўшимча равишда шуни маълум қиламизки, кейинчалик Муҳаммад Султон Мирзо 1401 йилда Искандар Мирзони қамоқдан чиқариб, калтаклаб жазолайди.

1403 йилда соҳибқирон Амир Темур Искандар Мирзонинг Ҳамадон вилоятининг ҳокимлигига тайинлайди.

1405 йил ўрталарида Искандар Мирзо Ҳамадондан акаси Пир Муҳаммад Мирзо Шерозийга элчи юбориб, «Умар Мирзо (Мироншоҳнинг иккинчи ўғли) Жаҳоншоҳ Жокуни тўсатдан ўлдирди ва ўз отаси Мироншоҳ Мирзони мамлакатдан ихрож қилди. У туфайли бу тарафга бирор малоллик етиб қолиши мумкин, деган гумон билан кўчимизни бирга олиб Форс ва Ироққа қараб юрдик, энди қаерга тушишимизни маъқул топсалар, ишорат қилсинлар» — деб хабар беради.

Пир Муҳаммад Мирзо ўз укасининг феълени яхши билгани туфайли, «яна бирор фитна бошламасин» — деган андишада, ишончли киши орқали укасига мактуб йўллайди. Мактубда Искандар Мирзони Умар Мирзодан ҳадиксирамасликка, шунингдек фуқаро орасида ассосиз ваҳима тарқатмасдан ўз ўрнида қойим ўтиришга ундайди. Аммо Искандар Мирзо мактубга илтифот қилмай, Форсга қараб юради. Бир ойдан сўнг Искандар Мирзо акаси ҳузурига етиб келади. Пир Муҳаммад Мирзо укаси Искандар Мирзога Язд вилоятини беради. Аммо тез кунда ака-укалар ўртасида низо чиқади.

1407 йилда Пир Муҳаммад Мирзо укаси Искандар Мирзони қамоққа олади ва Язд вилоятидаги барча хазина ва дафиналарни Шерозга келтиради. Искандар Мирзони эса қўл-оёғини боғлатиб, Ҳирот дориссалта-

насиға юборади. Бироқ йўлда Искандар Мирзо банддан халос бўлиб, Исфохонга — акаси Рустам Мирзо ҳузурига қочиб келади. Шундан сўнг Искандар Мирзо акаси Рустам Мирзо билан биргаликда, катта акалари Пир Муҳаммад Мирзога қарши жанг бошлайдилар. Шаҳзодалар Шерозни қамал қилиб ололмайдилар, аммо Шероз атрофидаги қишлоқларни талаб, кўп миқдорда ўлжалар билан Исфохонга қайтадилар.

1409 йилда Пир Муҳаммад Мирзо Ҳузистонни забт этиб, Рустам Мирзо ва Искандар Мирзони мағлубиятга учратади. Рустам Мирзо Ҳиротга — Шоҳруҳ Мирзо ҳузурига паноҳ истаб боради. Искандар Мирзо эса Хурасон ҳудудида дарбадарликда ҳаёт кечиради.

Искандар Мирзо Андхўй атрофига келади. Андхуднинг ҳокими Саййид Аҳмад тархон бундан хабар топиб, уни кутиб олади ва юксак эҳтиромлар кўрсатади. Шу билан бирга Шоҳруҳ Мирзога Искандар Мирзонинг ҳозир Андхўйда эканлиги ҳақида арз қилиб, мактуб жўнатади.

Шоҳруҳ Мирзо Искандар Мирзонинг саргардонлигидан воқиф бўлгач, Саййид Аҳмад тархоннинг навқаридан иккита мактуб юборади. Биринчи мактуб Саййид Аҳмад тархон номига ёзилган бўлиб, «Искандар Мирзога ҳеч бир зарар етказилмасин, аксинча иззат-икром қилинсин. Шаҳзода қайси томонни орзу қилса, ўша томонга кетишига кўмаклашилсин» — дейилганди. Иккинчи мактуб эса, Пир Муҳаммад Мирзо Шерозий номига ёзилган бўлиб, «иззату ҳурматли жаноб тўнғич фарзанд, давлату диннинг нури тангри умрини боқий қилгур Пир Муҳаммад Мирзо барча ҳолларда, Аллоҳ сенга яхшилик қилганидек, сен ҳам кишиларга яхшилик қил ва яқин туғишганларни шавқат эзгулигидан баҳраманд қилиш лозим. «Туғишганларнинг бирлари бошқа бирларига яқинроқдир» — ояти тақозосича, бу муҳим қоида нурларидан фойдаланиш учун туғишганлик тугунларига эга бўлган жамоатдан бошқа бирор яратилган банда сазоворроқ эканлигини хаёлга келтириб бўлмайти. Мавжудлик бошини бир ёқадан чиқарган тоифа нашъу намо оёғини бир этикка узатиш, худди Сурайё ситоралари шаклида бир матлаъдан тулуъ қилиши, худди буржлардек бир-бири кетидан чиқиши, худди гавҳарлардек бир шодадан тарқалиши ва худди калималар сингари бир лафздан айтилиши лозим. Бу ҳолатлар ака-ука ва опа-сингиллар, қариндош-уруғлардан бошқалар орасида бўла олиши мумкин

эмас. Чунки бу жамоатда бир-бирига нисбатан муҳаббат ва эътиқод зиёдадир. Агарда худо қўсатмасин, орада бирор шубҳа туғилиб қолса, чақимчи ва ҳасадчилар йўлини тўсиб «бугун сизларнинг устингизда маломат йўқ» ояти кўчасини очиқ тутсинлар. Мақсад шулки, фарзанд Искандар Мирзони чақириб олиб иноят ва шафқат билан тақдирласин ҳам мамлакат чеккасидан бир бўлагини унинг девонига топширсин» — дейилганди.

Бу мактуб Искандар Мирзога теккач, ўз яқин кишилари билан кенгашиб, Пир Муҳаммад Мирзо ҳузурига қараб йўл олади.

Искандар Мирзо 1409 йил 12 февралда, яъни рамазоннинг йигирма олтинчисида Шерозга бориб, айна ифтор вақтида Пир Муҳаммад Мирзо ҳузурига доҳил бўлади. Ифтор қилиб ўтирган ҳукмдор ўз укаси Искандар Мирзони эҳтиром билан қабул қилади.

1410 йилда Пир Муҳаммад Мирзо Шерозий Кермон вилоятидан, Дучоҳа мавзеида амир Хожа Ҳусайн шарбатдор томонидан қатл этилгач, Искандар Мирзо дарҳол ўз яқин кишилари билан ўша тунда Шерозга қараб қочади.

Искандар Мирзо 1410 йилда акасининг вориси сифатида унинг ўрнига тахтга ўтиради.

Пир Муҳаммад Мирзонинг Кермонга жўнатган амирлари машъум хабарни эшитишгач, Шерозга қайтиб келадилар. Амир Сиддиқ йўл устида кўрнамак Хожа Ҳусайн шарбатдорни ушлаб олиб, унинг бир қулогини белги сифатида ханжар билан кесиб олиб, Искандар Мирзога жўнатади. Хожани соқол-мўйлабларини тарошлаб, аёлларга ўхшатиб ясантириб ҳўкизга миндирадилар ва бошига давлат кулоҳини кийдириб, Искандар Мирзо ҳузурига келтирадилар. Искандар Мирзо ундан «Нега биродаримни ўлдиришга қасд қилдинг?» — деб сўраганида, у: «Агар мен унга қасд қилган бўлсам, натижаси сен учун ёмон бўлиб чиқмади» — деб жавоб беради. Искандар Мирзо пичоқ олиб, ўз қўли билан унинг кўзини ўйиб олади ва чўқмор билан уриб ўлдиришга буюради. Унинг калласини Исфохонга юборадилар, танасини эса икки-уч кун осиб қўйгандан сўнг куйдирадилар.

Искандар Мирзо 1411 йил май — июн ойларида катта қўшин билан Кермон вилоятига қараб юради. Қўшин қаерга борса, ўша ер хароб бўларди. Кермон-

ликлар сулҳ сўрайдилар. Сулҳ тузилиб, Искандар Мирзо Шерозга қайтади.

1412 йилда Искандар Мирзо Қум вилоятига қарши отланади. Аммо қумликлар осонликча таслим бўлмадилар. Охири Искандар Мирзо ноумид бўлиб орқага қайтаётганда, Қумнинг амирларидан Музаффар Фарохоний Искандар томонга ўтиб Қум вилоятини таслим қилдиради. Искандар Мирзо шу йили ўз пойтахтини Исфaxonга кўчиради.

Искандар Мирзо Ироқ ва Форс салтанат тахтида қойим бўлгач, энди мустақиллик орзусини қила бошлайди ва пул зарб қилдиради ва хутбани Шоҳруҳ Мирзо номига эмас, ўз номига ўқитади. Аста-секин Хуросон чегараларини мустақкамлаб, айрим ҳолларда Хуросон ҳудудига босқинлар ҳам қилабошлайди.

Искандар Мирзо кейинги даврларда маишатга берилиб, дунёда қандай кайф берувчи нарса бўлса, ҳаммасидан истеъмол қилиб, гулрухсорлар анжуманини кундан-кунга кенгайтириб боради.

1414 йилда хоқон Шоҳруҳ Мирзо ўз қўшинини Искандар Мирзога қарши юборади. Мағрур Искандар Мирзо ҳам қўшин тортиб келади. Аммо биринчи тўқнашишдаёқ Искандар Мирзо қўшини катта талофат кўради. Айрим амир ва беклари Шоҳруҳ Мирзо ҳузурига қочиб ўтадилар. Ниҳоят, Искандар Мирзо орқага чекиниб, Исфaxon қалъасига кириб олади. Хуросон қўшини эса 1414 йил 3 июлда шаҳарни қамал қилади. Ниҳоят, 20 июлда шаҳар олинади. Искандар Мирзони ушлаб хоқон Шоҳруҳ Мирзо ҳузурига келтирадилар. Ундан ҳар қанча савол қилсалар-да, аммс жавоб ололмайдилар. Искандар Мирзонинг кейинги тақдирини «Рустам Мирзо» бобида ҳикоя қилган эдик.

Искандар Мирзонинг Пир Али Мирзо номли ўғли бўлиб, 1400 йилда туғилган эди. Отасининг вафотидан сўнг, 1415 йилда у ҳам оламдан ўтади (сабаби номаълум).

АҲМАД МИРЗО амирзода Умар Шайх Мирзо баҳодирнинг тўртинчи ўғлидир. У 1388 йилда туғилган.

Аҳмад Мирзо 1404 йил охирида соҳибқирон Амир Темурнинг Хитойга қарши машҳур юришида қўшиннинг ўнг қанотига Халил Султон Мирзо билан биргаликда раҳбарлик қилган эди.

Соҳибқирон вафотидан сўнг, Аҳмад Мирзо Шоҳруҳ Мирзо мулозиматида бўлди. 1409 йилда Ҳисор вилояти

ни бўйсундириш учун, Шохруҳ Мирзо амир Худойдодни ва ака-ука мирзолар Аҳмад Мирзо ва Сайди Аҳмад Мирзоларни жўнатади. Топширилган вазифа муддатидан илгари бажарилади.

1409 йилда Мовароуннаҳр салтанати Шохруҳ Мирзо қўлига ўтгач, Самарқанд тахтини Улуғбек Мирзога, Балхни Иброҳим Мирзога, Фаргонани эса Аҳмад Мирзога инъом қилган эди. Аҳмад Мирзо Фарғонада ўз ҳукмронлигини бошлаб, у ернинг истехкомларини таъмирлаб, ободончилик ишларини янада ривожлантиришга ҳаракат қилади. Шунингдек, валинеъмат Шохруҳ Мирзонинг талабига мувофиқ, ўз навкарлари билан унинг ҳарбий юришларида қатнашиб туради.

Хофизи Аbru ва Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзганларига қараганда, 1413 йилда Улуғбек Мирзо ҳарбий кенгаш баҳонасида, Аҳмад Мирзони Самарқандга таклиф қилади. Аммо Аҳмад Мирзо Улуғбек Мирзонинг феълдан ҳадиксираб, Самарқандга келмайди. Шундан сўнг Улуғбек Мирзо ўз кишиси амир Боязид парвоначини музокара юритиш учун Андижонга юборади. Амир Боязид парвоначи Аҳмад Мирзо билан музокара қилиб, кўзланган мақсадга эришаолмайди. Фақат Аҳмад Мирзо маълум муддатдан сўнг, ўз ўғлини гаров тарзида Самарқандга юборишга розилик беради. Бироқ белгиланган муддат ўтса-да, ўғлини юбормайди.

Шундан сўнг Улуғбек Мирзо Андижонга қўшин тортади. Аҳмад Мирзо истехкомларни мустаҳкамлаб, ўзи тоққа чиқиб кетади. Улуғбек Мирзо Андижонни жанг билан қўлга киритгач, энг мустаҳкам ва улкан қалъа — Аҳсини шиддатли жанглардан сўнг забт қилишга муваффақ бўлади. Улуғбек Мирзо Поянда баковулни кутвол тайинлаб, Андижонни идора қилиш ишини амир Мусоко ва амир Муҳаммад Тобонларга топшириб, ўзи Самарқандга қайтади.

Аҳмад Мирзо Улуғбек Мирзонинг қайтиб кетган хабарини эшитгач, Мўғулистондан мадад учун келган лашкарни олиб, Андижонга қараб юради. Бу хабарни эшитган амирлар жанг қилиш мақсадида Уш атрофига берадилар. Аҳмад Мирзо тўсатдан амирлар устига хужум қилиб, ҳаммасини ҳалокат гирдобига улоқтиради. Шундан сўнг Аҳмад Мирзо Мўғулистонга — Муҳаммадхон хузурига бориш мақсадида Қашқарга ўтиб кетади.

Абдураззоқ Самарқандийнинг берган хабарига қара-

ганда, Шохруҳ Мирзо 1415 йил 26 майда Аҳмад Мирзога қуйидаги мактубни йўллайди.

«Хабарчилар бизга шу нарсани етказмишларки, Аҳмад Мирзо билан фарзанди солиҳ Улуғбек Мирзо ораларинда фисқу фасодчиларнинг ношоён сўзлари бирлан шаҳарлар ва фуқароларнинг ташвишларини орттирувчи воқеалар содир бўлмиш. Бу хабарни биз Ироқ мамлакатинда эканлигимизда эшитдук, аммо масофа йироқлиги туфайли, унинг тадоригини кўришга кириша олмадук. Дориссалтана Ҳиротга қайтиб келгандан кейин эса эшитдукки, у фарзанд Мўғулистон томон кетаётган эмиш. Бу ҳол биз учун бағоят маслаҳатдан йироқ ва ажиб туюлди. Чунки биродарлар ва фарзандларга нисбатан бизнинг «бешикдан тобутгача» ғамхўр эканлигимиз барчага аёнду. Ота-болалик биноти қўзғолмай турувчи тоғлардек собит бўлмоғи учун у фарзанд бизнинг ҳузуримизга ҳомийлик паноҳини сўраб келишига ишончимиз комил ва эътиқодимиз кучлидир. Бу сўзларни туғишганлик вазифаларини адо этиш мусулмонлик ҳам мусулмонларга ғамхўрлик қилиш юзасидан айтилди. Такаллуфу мақтанчоқлик, макр-ҳийлага йўйиб кек сақлаш бизлар учун уятдир. Эҳтимолки, мулозимликда юрган бир гуруҳ кишилар мазкур ноўрин ҳаракатлар хоҳ ихтиёрий, хоҳ мажбурий тарзда улар томонидан содир бўлганлиги туфайли, ваҳимага тушиб, у фарзанднинг бизнинг ҳузуримизга келишига монъелик қиларлар. Аҳмад Мирзо уларнинг барчасини ишонтирсинки, биз ҳаммаларининг гуноҳларини авф қилдик. Ҳақ устига ҳақдирки, уларнинг ҳаммасига раҳм-шафқат паноҳидан бошпана бергумиздир».

Шундан сўнг 1416 йилда Аҳмад Мирзо Қашқардан Ҳиротга қайтиб келади. Уни қайтадан бирор вилоятга ҳукмдор қилиб тайинлаш уёқда турсин, ҳатто Ҳиротдан ташқарига чиқармасдан назоратда сақлайдилар.

Абдуразоқ Самарқандийнинг ёзишича, Аҳмад Мирзо Абубакр Мирзонинг ўғли Илангир Мирзо билан ҳамтовоқ бўлиб олиб, иккаласи эртаю-кеч бетиним шаробхўрлик билан машғул бўлганлар. Баъзи фитначи навкарлар уларнинг кўнглига салтанат васвасасини солганлари ва ҳар иккови фитна қўзғашга уринганлари учун жазога мустаҳиқ қилинганлар. Чунончи Аҳмад Мирзони Каъбатулло зиёратига жўнатишга фармон берилган. Аҳмад Мирзо Каъбатулло зиёратидан қайтиб келмаган. У 1425 йилда ўша ерда вафот этган.

САЙДИ АҲМАД МИРЗО амирзода Умар Шайх Мирзо баҳодирнинг бешинчи ўғли бўлиб, 1391 йилда туғилган. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, соҳибқирон Амир Темури вафот этган чоғда Сайди Аҳмад Мирзо 15 ёшда бўлган.

Сайди Аҳмад Мирзонинг насабини тарихий қўлёзмаларда икки хил талқин қилинади. Чунончи, Шарафуддин Али Яздий Сайди Аҳмад Мирзонинг отаси Умар Шайх Мирзо баҳодирдур, деб белгиласа тарихчи Хондамир эса, Мироншоҳнинг ўғли эди, деб ёзган. Фикримизча, Шарафуддин Али Яздийнинг берган маълумоти аниқроқ ва ҳар жиҳатдан пухтароқ кўринадди. Зеро, соҳибқироннинг сўнгги даврларида сафарда ва ҳарбий юришларда доим бирга юрган тарихчи Шарафуддин Али Яздийнинг адашиши мумкин эмас эди. Ушбуни назарда тутиб, Сайди Аҳмад Мирзо соҳибқироннинг иккинчи ўғли бўлмиш амирзода Умар Шайх Мирзо баҳодирнинг ўғлидир, деб нуқта қўйдик.

Сайди Аҳмад Мирзо отасининг вафотидан сўнг, Шохруҳ Мирзо мулозиматида бўлган. Фасих Хавафийнинг ёзишича, 1407 йилда Шохруҳ Мирзо Шибирғон вилоятини Сайди Аҳмад Мирзога суюрғол қилиб берган.

Сайди Аҳмад Мирзо 1429 йилда вафот этади. Унинг Аҳмад Мирзо номли ўғли бўлган. Аҳмад Мирзо 1414 йилда туғилган. Аҳмад Мирзо ҳам отаси Сайди Аҳмад Мирзо каби ҳеч қаерда ҳукмронлик қилмаган. У Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаронинг кичик опаси Оқобегимга уйланган эди. Улар Қорабоғда ҳаёт кечирардилар. Хуросонда ҳокимият Султон Ҳусайн Бойқаро қўлига ўтгач, улар Ҳиротга кўчиб келадилар.

Аҳмад Мирзо Ҳирот шаҳрининг доруғаси (ҳоким, бошлиқ) этиб тайинланади. У умрининг охиригача мазкур мансабда қойим туради. Аҳмад Мирзо 1498 йилда вафот этади.

Аҳмад Мирзонинг **Муҳаммад Султон Мирзо** исмли ўғли бор эди. У 1458 йилда туғилган бўлиб, ёшлигидан унга Кичик Мирзо деб лақаб қўйган эдилар.

Кичик Мирзо ақлли, зеҳни ўткир, фаросатли ва билимдон йигит эди. У Мавлоно Камолиддин Шайх Ҳусайн қўлида маърифат гулшанидан баҳраманд бўлган эди. Унинг одоби, ахлоқи ва билимини сарой аҳли, шу жумладан тоғаси Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро ҳам юксак кадрларди. Шу боис салтанат ишларида соҳибихтиёр қилиб тайинланган эди.

Аммо Кичик Мирзо ёшлик гурурига асир бўлиб, ўз билими ва саройда тутган мавқеидан мағрурланиб, ўз ҳолича мустақил ҳаракатлар қила бошлайди. Султон Хусайн Мирзо жияни Кичик Мирзо хатти-ҳаракатларини сезиб, кўриб турса-да, опаси ва поччасининг рўй хотири учун ўзини тағофилга солиб юрарди.

Кунлардан бир кун Султон Хусайн Мирзо Бойқаро жияни Кичик Мирзо билан бирга Хожа Абдулло Ансорийнинг мазорини зиёрат қилиш учун Гозургоҳга боради. Мазорни тавоф қилгач, Ҳиротга қайтадилар. Ҳаво ниҳоятда иссиқ эди. Кичик Мирзо қуёшдан пана бўлиш мақсадида бошига чодира ёпиниб олади. Ҳолбуки, Кичик Мирзонинг ёнида тоғаси шаҳаншоҳ ҳам офтоб тиғига бардош бериб келаётган эди.

Кичик Мирзонинг бу қилган иши шаҳаншоҳнинг сабр ва тоқат паймонасини тўлишига туртки бўлади. Шаҳаншоҳ Ҳиротга етиб келгач, Кичик Мирзонинг ақлини киритиб қўйиш ниятида қамоққа ҳукм қилади. Уни Ихтиёриддин қалъасига қамайдилар. Кичик Мирзо маълум муддат қамоқда ётгач, шаҳаншоҳ фармонига мувофиқ авахтадан озод қилинади.

Аммо қамоқдан чиққач, салтанат ишларидан кўнгли совиб, ўз қилмишларидан хижолат чекиб, индамас ва одамови бўлиб қолади. Охири Каъбатулло зиёратига боришга жазм қилиб, шаҳаншоҳдан рухсат сўрайди. У Каъбатуллодан қайтгач, ҳасба (қора безгак) касалига чалиниб, 1484 йилда вафот этади.

Тарихчи Хондамирнинг ёзишича, Сайди Аҳмад Мирзонинг иккинчи ўглининг номи **Усмон Мирзо** бўлган. Бироқ Усмон Мирзонинг қайси йилда туғилгани ёхуд таржимаи ҳоли ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқ. Фақат унинг ўғли бўлмиш **АБДУЛБОҶИ МИРЗО** ҳақида қисқача маълумот берилган.

Абдулбоқи Мирзонинг она авлоди туркманларнинг Оқ қўйли сулоласига мансуб эди. Бинобарин, Абдулбоқи Мирзо Ироққа қарашли Язд вилоятининг ҳокими Муродбек ҳузурда катта нуфузга эга бўлган. Аммо 1502 йилда Эрон шоҳи Исмоил Сафавий Ироқ ва Озарбайжонни забт этгач, Абдулбоқи Мирзо ва Язд ҳукмдори Муродбек Ҳиротга — Султон Хусайн Мирзо Бойқаро ҳузурига келган эдилар. Султон Хусайн Мирзо Бойқаро уларга юксак илтифотлар кўрсатади ва ўзининг бева қизи Султоним бегимни Абдулбоқи Мирзога никоҳлаб беради. Султоним бегимнинг аввалги завжаси марҳум Султон Вайс Мирзо эди.

Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро вафотидан сўнг, Хуросон ҳудудига бостириб кирган Муҳаммад Шайбонийхонга қарши олиб борилган жангларда Абдулбоқи Мирзо фаол қатнашади. 1507 йилда Нишопур ва Сабзаворда шайбонийларга қарши жангу жадалда Абдулбоқи Мирзо ҳалок бўлади.

БОЙҚАРО МИРЗО амирзода Умар Шайх Мирзонинг олтинчи — энг кичик ўғлидир. У 1393 йилда туғилган бўлиб, отаси вафот қилган чоғда эндигина бир ёшда эди. Унинг онаси Мулкат оғо бегимдир.

Тарихий маълумотларга қараганда, Бойқаро Мирзо ҳусн ва тароватда иккинчи Юсуф, журъат ва жасоратда эса иккинчи Рустам бўлган. Соҳибқирон Амир Темур вафотидан сўнг, Бойқаро Мирзо Шоҳруҳ Мирзо саройида мулозиматда бўлади. Унинг онаси Мулкат оғо бегимдир.

1410 йилда Искандар Мирзо Ироқ ва Форс мамлакатада ўз салтанатини муқим қилиб олгач, ўз ҳузурига биродарларидан бирортасини юборишларини сўраб, Шоҳруҳ Мирзога мактуб йўллайди. Шоҳруҳ Мирзо эса, бир онадан туғилган укаси Бойқаро Мирзони унинг ҳузурига жўнатади.

1414 йилда Шоҳруҳ Мирзо Ҳамадон ҳукуматини, Вуружа ва Неҳованд қалъалари ҳамда бутун Луристонни Бойқаро Мирзога суюрғол қилиб беради.

1415 йилда Искандар Мирзо кўр қилинган, уни Шоҳруҳ Мирзонинг фармонига кўра, укаси Бойқаро Мирзо ҳузурига олиб бориб, қўйган эдилар. Искандар Мирзо Бойқаро Мирзони олий салтанатга қарши қайраб, йўлдан оздиради. Натижада Бойқаро Мирзо Шероз томон юради.

Бойқаро Мирзонинг муҳолифатчилигини эшитган Иброҳим Мирзо (Шоҳруҳ Мирзонинг иккинчи ўғли) Искандар Мирзонинг Шероздаги навкарларидан Севинч Хожа, Ўрдувон ва Мазидларни бандга олиб, ишончли киши орқали Хуросонга жўнатади. Йўлда бандилар Хонхабаш мавзеида банддан озод бўлиб, назоратчини ўлдирадилар ва Гандумонда турган Бойқаро Мирзо ҳузурига бориб, уни шошилинч ҳаракат қилишга ундайдилар.

Бойқаро Мирзо Гандумондан чиқиб, Шерозга яқинлашади. Иброҳим Султон Мирзо ҳам жангга ҳозирланиб қарши ҳужумга ўтади. Шу аснода Иброҳим Султон Мирзонинг Шайх Чухра, Маъсудшоҳ ва бошқа навкарлари Бойқаро Мирзо томон от қўядилар-у, лекин орқага

қайтиб, ўз валинеъматларининг юзига ўқ отадилар. Шунингдек, бир гуруҳ ироқликлар ҳам муҳолифатлик йўлини тутадилар. Иброҳим Султон Мирзо бу аҳволни кўргач, жанг майдонидан чиқиб тунда Шерозга кириб, ўз онаси Тўти оғо бегимни ва хазинадан бир қанча маблағни олиб, зудлик билан Абаркўҳга жўнайди.

1415 йил 9 июнда Бойқаро Мирзо Шерознинг Истахр номли дарбозаси олдига келиб тўхтади, шаҳар бошлиқсиз қолгани туфайли, саййидлар, қозилар ва акобирлар шаҳар дарвозасини очиб, Бойқаро Мирзони шаҳарга олиб кирадилар.

Бу хабар Ҳиротга етиб келгач, Шоҳруҳ Мирзо исённинг олдини олиш мақсадида, амир Жалололиддин Ферузшоҳни қўшинга бошлиқ қилиб, Язд йўлидан бориб шаҳзода Иброҳим Султон Мирзога қўшилишига амр қилади. Амир шоҳ Маликни эса Рай вилоятидаги амирларга бориб қўшилишига буйруқ беради. Шайх Луқмон барлосни Хутталон, Қундуз ва Бақлон қўшинини йиғиб, олий ўрдугоҳга келтиришга сафарбар қилади.

1415 йил 24 августда қўшин Ҳиротдан чиқиб, Шерозга йўл олади. Амир Жалололиддин Ферузшоҳ Иброҳим Султон Мирзо билан қўшилиб, Шерозни қамал қилади. Бойқаро Мирзо шаҳар қалъасига кириб олади. 26 октябрда Шоҳруҳ Мирзо бошчилигидаги қўшин ҳам етиб келади.

Вазиятни бунчалик мушкуллашишини ўйламаган Бойқаро мирзо шаҳзода Фиёсиддин Бойсунғур Мирзодан ҳоқон Шоҳруҳ Мирзо ҳузурига воситачи бўлиб боришни илтимос қилиб, унинг ҳузурига ўзининг навқари Қишлоқни юборади. Бойсунғур Мирзо бу хабарни отаси Шоҳруҳ Мирзога етказди. Хоқон розилик беради. Шундан сўнг 1415 йил 8 ноябрда Бойқаро Мирзо қалъадан чиқиб таслим бўлади.

Шоҳруҳ Мирзо унинг гуноҳини авф этиб, Қандаҳорга — Қайду Мирзо ҳузурига жўнатади. Кўп ўтмай, Қайду Мирзодан Ҳиротга — Шоҳруҳ Мирзога мактуб келади. Мактубда қуйидагилар битилган эди: «Бойқаро Мирзо бир тоифа қонхўр бузуқиларни ўзига иттифоқдош қилиб, Қайду Мирзога қасд қилди. Қайду Мирзо бу исёндан воқиф бўлиб, Бойқаро Мирзони бандга олди ва фитначиларни йўқлик оламига жўнатди/Бойқаро Мирзо эса занжир ва гул бандида онҳазратнинг ишоратини кутмоқда».

Шундан сўнг Шоҳруҳ Мирзо Бойқаро Мирзони «Синд сувидан ўтказиб юборилсин, токи у Ҳинд мулки-

кайси жойни истаса ўша ерда турсин!»— деган мазмунда Қайду Мирзога мактуб юборади.

Аммо Қайду Мирзо номаълум сабабларга кўра Бойқаро Мирзони Ҳиндга жўнатмай турарди. Шохруҳ Мирзо Қайду Мирзо ҳузурига хабарчи юбориб, «Алҳол Бойқаро Мирзо Ҳинд тарафига кетмаган экан, энди уни бу томонга жўнатсун!»— деб таъкидлайди.

1417 йил 28 августда Қайду Мирзо ҳузуридан амир Жаҳон Уч Қаро келиб Бойқаро Мирзонинг келаётганидан хабар беради. Бойқаро Мирзо етиб келгач, Шохруҳ Мирзо унга Ҳизр Хожани мулозим қилиб Самарқандга — Улуғбек Мирзо ҳузурига жўнатади. Давлатшоҳ Самарқандийнинг берган маълумотига қараганда, 1423 йилда Улуғбек Мирзонинг фармонига кўра, Бойқаро Мирзо лашкаргоҳда ўлдирилади.

Бойқаро Мирзодан уч ўғил — Музаффар Мирзо, Муҳаммад Мирзо ва Ғиёсиддин Мансур Мирзолар қолган эдилар.

Бойқаро Мирзонинг тўнғич ўғли Музаффар Мирзо 1409 йилда туғилган. Аммо у кўп умр кўрмай, 1429 йилда 20 ёшида вафот этади. Ундан фарзанд бориёқлиги номаълум. Иккинчи ўғли Муҳаммад Мирзонинг қачон туғилгани ҳамда вафоти ҳақида маълумот учрамайди. Фақат унинг ўғли Султон Увайс Мирзонинг 1454 йилда Самарқанд ҳукмдори Султон Абусайд Мирзо мулозиматида эканлиги ҳамда ҳукмдорга қарши исён кўтариб, қамоққа олинганлиги ҳақида маълумот бор.

ҒИЁСИДДИН МАНСУР МИРЗО Бойқаро Мирзонинг учинчи ўғли бўлиб, 1413 йилда туғилган. Унинг онаси Қутлуғ Султон бегим эди.

Ғиёсиддин Мансур Мирзо ҳукмронлик қилмаган. У умрининг охиригача Ҳиротда оддий одамлардек ўрта ҳол ҳаёт кечирган. 1445 йилда Ғиёсиддин Мансур Мирзо вафот этади. Ундан икки ўғил ва икки қиз қолган эди.

ФЕРУЗА БЕГИМ соҳибқирон Амир Темурнинг катта қизи Ўғи Бегининг ўғли Султон Ҳусайн Мирзонинг қизи эди. Феруза бегимнинг онаси Қутлуқ Султон бегим эса Мироншоҳ Мирзонинг қизи эди. Феруза бегим Бойқаро Мирзонинг учинчи ўғли Ғиёсиддин Мансур Мирзога турмушга чиққан эди. Феруза бегим икки ўғил ва икки қизнинг онаси эди. У 1469 йил 24 июлда вафот этади.

БОЙҚАРО МИРЗО Ғиёсиддин Мансур Мирзонинг

катта ўгли бўлиб, 1430 йилда туғилган. Онаси Феруза бегим эди.

Бойқаро Мирзо Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаронинг акаси эди. Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро Ҳирот тахтига ўтиргач, Бойқаро Мирзо бир неча муддат Балх ҳукумати ни идора қилади. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо унинг ҳақида қуйидагиларни ёзган эди: «Бойқаро Мирзо Султон Ҳусайн Мирзодан улуғ эди ва навқари эди, вале девон бошида ҳозир бўлмас эди, ғайри девонда бир тўшакда ўлтурурлар эди». Бойқаро Мирзо 1487 йилда вафот этади.

Бойқаро Мирзонинг учта ўгли бўлиб, каттаси Султон Муҳаммад Мирзо эди. У 1449 йилда туғилганди. У амакиси Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро саройида мулозиматда юриб, 1483 йилда Ҳиротда вафот қилади.

Ўртанча ўгли Султон Вайс Мирзо бўлиб, 1451 йилда туғилган эди. У ҳам саройда хизмат қиларди. Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро ўзининг энг катта қизи Султоним бегимни Султон Вайс Мирзога никоҳлаб бериб, ўзига куёв қилган эди. Бу ҳақда Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо шундай ёзади: «Оғаси Бойқаро Мирзонинг ўртанча ўгли Султон Вайс Мирзога чиқариб эди. Бир қиз, бир ўғил бўлиб, эди. Қизини Шайбон султонларидан Йилиборс султоннинг иниси Эсонқули султонга чиқариб эди, ўгли Муҳаммад Султон Мирзодурким, бу тарихта Қуннуч вилоятини анга берибтурмен».

Султон Вайс Мирзо 1491 йилда вафот қилади.

Бойқаро Мирзонинг учинчи ўгли — Искандар Мирзо бўлиб, 1455 йилда туғилган эди. У ҳам амакиси Султон Ҳусайн Мирзо Бойқарога куёв эди. Шаҳаншоҳнинг еттинчи қизи — Султон Нажод бегимга уйланган эди.

1502 йил апрел ойида Искандар Мирзо вафот этади.

БАДИУЖ-ЖАМОЛ БЕГИМ Ғиёсиддин Мансур Мирзонинг катта қизи эди. Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаронинг опаси эди. Бадиуж-Жамол бегимнинг исмини «Бобурнома»да Бадакабегим деб ёзилган.

Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро ҳали Хуросон тахтини ўз тасарруфига киритмасдан бурун, Журжон вилояти атрофида қозоқиликда юрган кезларида, Бадиуж-Жамол бегимни Пир Бадоғ Султон никоҳига киритган эди. Пир Бадоғ Султон вафотидан сўнг, Бадиуж-Жамол бегимни Дашти Қипчоқ ҳукмдори Ҳожи

Тархонли (Астрахон) Султон Аҳмадхон ўз никоҳига киритади.

Бадиуж-Жамол бегимнинг Султон Аҳмадхондан икки ўғли ва бир қизи бор эди. Султон Аҳмадхон вафотидан сўнг, малика ўз юрти Ҳиротга келишга жазм қилади. Аммо катта ўғли Султон Маҳмудхон Хуросонга келишдан бош тортиб, ўз маврусий мамлакатада қолади. Малика кичик ўғли Баҳодир Султон ва қизи Хонзода бегим билан бирга 1485 йилда Ҳиротга келади. 1487 йилда Хонзода бегимни Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаронинг суюкли ўғли Музаффар Ҳусайн Мирзога никоҳ қиладилар.

ОҚОБЕГИМ Ғиёсиддин Мансур Мирзонинг иккинчи қизи эди. Оқобегим Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаронинг кичик опаси эди. Оқобегим ҳам ҳали Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро Ҳирот тахтига ўтирмасдан бурун, Сайди Аҳмад Мирзонинг ўғли Аҳмад Мирзо никоҳига кирган эди. Уларнинг якка-ягона ўғли бўлиб, исми-шарифи Муҳаммад Султон Мирзо, лақаби «Кичик Мирзо» эди.

СУЛТОН ХУСАЙН МИРЗО БОЙҚАРО

Султон Хусайн Мирзо Бойқаро 1438 йил июл ойида Ҳиротнинг шарқи-шимолида жойлашган «Давлатхона» деб номланган саройда оламга келади.

Султон Хусайн Мирзо Бойқаронинг отаси Султон Гиёсиддин Мансур Мирзо насл-насаб жиҳатдан Бойқаро Мирзонинг учинчи ўғли эди. Бойқаро Мирзонинг отаси Амир Темурнинг иккинчи ўғли Умар Шайх Мирзо баҳодирнинг кичик ўғли эди.

Онаси Феруза бегим ота томонидан Амир Темурнинг катта қизи, Оғо бегимнинг ўғли Султон Хусайн Мирзонинг қизи эди. Феруза бегимнинг онаси Қутлуқ Султон бегим эса Мироншоҳ Мирзонинг қизи эди. Дарҳақиқат, Султон Хусайн Мирзо Бойқаро, Заҳриддин Муҳаммад Бобур Мирзо таърифлаганидек, «Каримут-тарафайн», яъни ҳар икки томондан ҳам насаби Амир Темур Курагонга туташарди.

1445 йилда Султон Гиёсиддин Мансур Мирзо вафот этади. Бу пайтда Султон Хусайн Мирзо етти ёшда эди. У 14 ёшигача мактабда ўқийди.

Тарихчи Гиёсиддин бин Хумомиддин Хондамирнинг ёзишича, 1452 йил куз ойларида 14 ёшлик Султон Хусайн Мирзо онаси Феруза бегим билан кенгашиб, Ҳирот ҳукмдори Абулқосим Бобур Мирзо саройига хизматга киради.

1454 йил кеч кузда Абулқосим Бобур Мирзо Самарқандга қарши муваффақиятсиз юриш қилади. Бу юришда 16 ёшли Султон Хусайн Мирзо ҳам бирга эди. Самарқанд ҳукмдори Султон Абусайид Мирзо Абулқосим Бобур Мирзо қўшинига қақшатгич зарбани бергач, ҳар икки ҳукмдор ўртасида сулҳ битими имзоланиб,

мазкур йилнинг 25 декабрида Абулқосим Бобур Мирзо Ҳиротга қайтади. Бироқ Султон Ҳусайн Мирзо ўз валинеъмати Абулқосим Бобур Мирзо билан бирга Ҳиротга қайтмайди. У Самарқанд ҳукмдори Султон Абусайид Мирзо саройида қолади. Султон Ҳусайн Мирзонинг Самарқандда қолиши бежиз эмасди, албатта.

Феруза бегим эри Султон Гиёсиддин Мансур Мирзодан кўрмаган рўшноликни ўғли Султон Ҳусайн Мирзодан кўриш орзусида яшарди. Ўғлига ёшлигиданоқ улуғ бобоси Амир Темур ҳақидаги қиссалардан сўзлаб, қулоғини пишитар ҳамда улуғ мақсадлар ва буюк мартабаларга ҳавас уйғотишга тиришиб келарди. Аслида Феруза Бегим Абулқосим Бобур Мирзога нисбатан, Султон Абусайид Мирзонинг қудратли ва давлатманд ҳукмдор фахмлаб, ўғли Султон Ҳусайн Мирзога Самарқанд саройида хизмат қилишга ижозат ҳам берган эди. Шунингдек, Султон Абусайид Мирзо саройида хизмат қилаётган шаҳзодалар орасида Умар Шайх Мирзо авлодига мансуб шаҳзодалардан бир нечаси бор эди. Булар ёнига Султон Ҳусайн Мирзо ҳам бориб қўшилади. Бироқ кўп ўтмай Султон Ҳусайн Мирзонинг амакиваччаси Султон Вайс Мирзо (Муҳаммад Мирзонинг ўғли) ҳукмдор Султон Абусайид Мирзога қарши Исён кўтаради. Исёнчи шаҳзодадан хавфсираган Султон Абусайид Мирзо ўз мулозиматида бўлган 13 нафар шаҳзодаларни ҳибсга олади. Табиийки, мазкур шаҳзодалар орасида Султон Ҳусайн Мирзо ҳам бор эди.

Бу даҳшатли хабар тез фурсатда Ҳиротга — Феруза Бегимга етиб келади. Феруза Бегим Абулқосим Бобур Мирзо ҳузурига бориб, ундан маслаҳат сўрайди ва ўзини Самарқандга — ҳукмдор Султон Абусайид Мирзо ҳузурига жўнатишни илтижо қилиб ёлборади. Хуросон ҳукмдори Абулқосим Бобур Мирзо ҳарнечўк Феруза Бегимнинг Султон Абусайид Мирзо билан холавачча эканлигини назарда тутиб, Ҳиротдан Самарқандга жўнаётган савдо карвонига Феруза Бегимни ҳамроҳ қилиб жўнатади.

Мовароуннаҳр ҳукмдори Султон Абусайид Мирзо холаваччаси Феруза Бегимга илтифот кўрсатиб, илиқ кутиб олади. Феруза Бегим сўз орасида ҳукмдорнинг ўз холаваччаси эканлиги, шунингдек ўзгаларга нисбатан унга яқин қариндошлигини алоҳида таъкидлаб ўтади. Шунингдек, ўғли Султон Ҳусайн Мирзонинг улуғ ҳукмдорга қарши ҳеч қачон ғарази бўлмагани ва

бўлмаслиги ҳақида кафолат беражагини, бинобарин ўглини ҳибсдан озод қилиб, Ҳиротга қайтишга ижозат беришини нолаю-илтижолар билан сўрайди. Ҳукмдор Султон Абусайид Мирзо холаваччасининг зорию-таваллолари ҳамда кўз ёшларини инобатга олиб, Султон Ҳусайн Мирзони ҳибсдан озод қилиб, онаси Феруза Бегим билан бирга Ҳиротга жўнашига фармон беради. Тарихий манбаларнинг берган маълумотига қараганда, Султон Ҳусайн Мирзо тахминан 1455 йилда Самарқанддан қайтиб келиб, яна Абулқосим Бобур Мирзо саройида хизмат қилабошлайди. Тарихчи Хондамирнинг ёзишича, худди шу пайтда ёш Алишер Навоий ҳам Абулқосим Бобур Мирзо хизматида кирди.

Абдураззоқ Самарқандийнинг берган маълумотида қараганда, 1456 йил октябрнинг бошида Абулқосим Бобур Мирзо Ҳиротдан чиқиб, 14 октябрда Машҳадга келади. Ҳукмдорнинг бу сафарида шаҳзода Султон Ҳусайн Мирзо билан Алишер Навоий ҳам бирга эдилар. Абулқосим Бобур Мирзо Машҳадда қишлайди. 1457 йилнинг 22 мартида саройда ўтказилаётган базмда Абулқосим Бобур Мирзо жигар хасталигига қарамай, меъеридан ортиқ шароб тановул қилиб, оламдан кўз юмади.

Абулқосим Бобур Мирзо вафотидан сўнг, Султон Ҳусайн Мирзо саройни тарк қилиб, Марв, Жом ва Моҳан вилоятларининг ҳукмдори Санжар Мирзо Марвий ҳузурига боради. Санжар Мирзо Марвий 1455 йилдан буён Абулқосим Бобур Мирзо қўл остида эди.

Абулқосим Бобур Мирзо вафотини эшитган Санжар Мирзо марҳум ҳукмдорнинг ўгли ёш шаҳзода Шох Маҳмудга байъат билдиришни ўзига эп кўрмай, аксинча, мустақил ҳукмронлик йўлини танлайди. Худди ана шу пайтда 19 ёшли барваста навжувон шаҳзода Султон Ҳусайн Мирзо унинг ҳузурига ташриф буюради. Санжар Мирзо Султон Ҳусайн Мирзони юксак эҳтиром билан кутиб олади ва бениҳоя илтифотлар кўрсатади.

Санжар Мирзо ёш шаҳзодадан келгусида ўз мақсадлари йўлида фойдаланиш ниятида, унга ўз қизи 15 ёшли Бека Султон бегимни никоҳлаб беради. Султон Ҳусайн Мирзо ўзининг қатъияти ва жасорати туфайли тез кунда қайнотаси Санжар Мирзонинг ишончига сазовор бўлади.

1457 йил июл ойида марҳум Абулқосим Бобур Мирзонинг ўн бир ёшли ўгли Шох Маҳмуд Мирзо

Алоуддавла Мирзонинг ўгли Иброҳим Мирзодан енгилиб, Машҳадга қайтгани ҳақидаги хабарни эшитган Муизиддин Санжар Мирзо Машҳадни ўз тасарруфига киритиш иштиёқида тараддудга тушади. Санжар Мирзо Машҳадга жўнаш олдидан Марвда ўз ўрнига куёви Султон Ҳусайн Мирзони ҳукмдор этиб белгилайди.

Султон Ҳусайн Мирзо тез орада қайнотаси Санжар Мирзо кутганидек ўз шижоати ва қаттиққўллигини намойиш қилабошлайди. Шу орада бир қизиқ воқеа содир бўлади. Тўйдан сўнг Бека Султон бегим кунлардан бир кун, бундан уч юз йил муқаддам ўтган машҳур бобоси Санжар ҳақида ҳикоя қилиб, унинг даврида Марвда мухташам бинолар, боғ-роғлар барпо этилиб, Марв мисли йўқ гўзал шаҳарга айлангани ҳақида эҳтирос билан сўзлаб беради. Дарҳақиқат, Марвда мўғул истилосидан қолган вайроналар ҳамда бино ва хиёбонларнинг ярим хароба манзараси ўз даврида ниҳоятда кўркам шаҳар бўлганидан далолат беради.

Ана шу ярим хароба бинолар орасида зангори гумбазли бир масжид мўъжиза юз бериб шикастланмай қолган эди. Бека Султон бегимнинг ҳикояси ҳам худди ана шу масжид устида борарди.

— Кунларнинг бирида,— деб ҳикоясини давом эттиради Бека Султон Бегим — Султон бир парига уйланибди. Пари Султонга учта шарт қўйибди, шартга биноан пари сочини тараётганда Султон ҳеч қачон унга қарамаслиги, унинг белидан қучмаслиги ва хотини юрганда унинг оёқларига кўз ташламаслиги лозим эди. Султон бирмунча вақтгача шартга риоя қилиб юради. Аммо кунларнинг бирида сабр косаси тўлиб, хотини сочини тараётган аснода яширинча кўз қирини ташлайди. Бироқ не кўз билан кўрсинки, хотини ўз бошини курси устига олиб қўйиб, қора сочларини олтин тароқ билан тараётган экан. Бу воқеадан ҳанг-манг бўлиб қолган Султон, бир оздан сўнг ҳуши ўзига келиб, «нега бундай қилдинг», деб сўрабди. Пари ғазабланиб, «агар иккинчи шартни бузгудай бўлсанг, албатта сени ташлаб кетаман», деб жавоб берибди. Орадан бир неча кун ўтгач, султонга шахвоний ҳирс ғалаба қилиб, беихтиёр хотинининг белидан кучибди. Кучибди-ю, парининг белида суяги йўқлигидан ҳайратга тушиб, «нега белингда суягинг йўқ?»— дебди. Шу заҳотиёқ пари учиб, кўздан ғойиб бўлибди. Султон шаҳарнинг забардаст дуохон домлаларини йиғибди. Улар тўққиз кечаю-тўққиз кун дуо ўқиб, паридан султоннинг гуноҳини

кечириб, қайтиб келишини илтижо қилиб сўрабдилар. Ниҳоят, пари султоннинг гуноҳидан ўтиб, қайтиб келибди ва «агар учинчи шартни бузсанг бутунлай кетаман», дебди. Султон шартни бузмасликка сўз бериб, тўққиз йил тишини-тишига қўйиб чидаб юрибди. Ниҳоят, кунлардан бир кун султон олдидан юриб кетаётган парининг оёғига кўз ташлабди, қараса парининг оёғи ерга тегмай, ҳавода муаллақ сузиб кетаётган эмиш. Султон жон ҳолатда «учиб кетма, пари», деб қичқирибди. Бироқ шу заҳотиёқ пари ғойиб бўлибди. Султон ғам-андухга ботиб, касал бўлиб қолибди. Хасталикдан тузалиб, ўрнидан тургач, катта масжид қурдирибди. — Ҳу анови масжидни ўша султон қурдирган, — дея узоқда жилваланиб турган кўк гумбазли катта масжидни эри Султон Ҳусайн Мирзога кўрсатади Бека Султон бегим.

— У масжидни осмонўпар баланд қурдирмоқчи экан, — дея ҳикоясини давом эттиради Бека Султон бегим. — Бироқ ушбу охирги қавати қўндирилиб, энг юқорисига кўтарилганда, пари даричадан мўралаб, султонга таъзим қилибди-да, бундан буён ҳар жума куни намозшомдан кейин келиб туришга ваъда қилибди. Шундан сўнг султон жума кунини орзиқиб кутадиغان бўлиб қолибди. Ваъдага биноан ҳар жума куни шомдан сўнг пари султон ҳузурига келиб, эртақлар айтиб берар, ашула айтар, гоҳо узун қора сочларини олтин тароқ билан тараб ўлтираркан. Кунларнинг бирида пари олтин тароғини қўлидан тушириб юборибди. Султон эса паридан мазкур тароқни эсдалик учун тақдим қилишини илтимос қилибди. Пари рози бўлибди. Замонлар ўтиб, ўлими яқинлашаётганини сезган султон олтин тароқни масжиднинг гумбазига қўйиб, устини суваб юборишни буюрибди. Ушандан буён тароқ масжиднинг гумбазига эмиш, — деб ҳикоясини тугатади Бека Султон бегим.

Мазкур афсонани эшитган Султон Ҳусайн Мирзонинг хаёли қочиб, «балки афсонада озгина бўлса-да ҳақиқат бордир» — деган фикрга келиб, ҳеч ким йўқ пайтни пойлаб, масжид устига чиқиб, гумбаз гишталарини кўчирабошлайди. Бу воқеани кўрган муаззин Санжар Мирзонинг энг нуфузли ашрофларидан бири бўлган вазир Ҳасан Арлотга хабар беради. Ҳасан Арлот эса Султон Ҳусайн Мирзони ёқтирмас, унга келгинди деб қараб, зимдан дилида адоват сақлар эди. Пайтни ғанимат билган Ҳасан Арлот эл орасида «Султон Ҳусайн

Мирзо, санжарий сулоласига мансуб бўлган дафинани ўғирлаб, Санжар Мирзони ағдариб, Марвда ўз салтанатини барпо этмоқчи» — деган миш-мишни тарқатади ва уни асирга олиш тараддудига тушади.

Бу фитнадан огоҳ бўлган Султон Ҳусайн Мирзо фурсатни қўлдан бермай Ҳасан Арлотни ушлатиб, ҳибсга олади. Шу воқеадан сўнг гўё фитна тинчигандай бўлади. Ёшлиқ ғурури билан майлга эрк берган Султон Ҳусайн Мирзо ўз навкарлари билан овга чиқади.

Тарихчи Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» номли асарида талқин қилинишича, Султон Ҳусайн Мирзо ўрдугоҳдан узоқлашгач, Муизиддин Санжар Мирзонинг мулозимларидан Муҳаммадбек Шерозий, Шайх Зуннун Ироқий ҳамда умаролардан Эл Ўғли ўзаро иттифоқ тузиб, шаҳзодадан ўч олишга жазм қиладилар. Дарҳол Султон Ҳусайн Мирзонинг девонда хизмат қилиб турган яқин кишиларидан Дўлдой Шайх Баҳодир, Шер Али ва бошқаларни қатл қиладилар. Шаҳардан ҳийла билан қочиб чиққан Жон Алининг биродари мазкур машғум хабарни Султон Ҳусайн Мирзога етказди. Султон Ҳусайн Мирзо 60 нафар навқари билан шаҳарга яқинлашганда, шаҳар дарвозалари маҳкам ёпилганини ва Санжар Мирзога тарафдор амир ва беклар жангга тайёр турганини кўради. Орада қаттиқ жанг бошланади. Жанг асносида Султон Ҳусайн Мирзонинг қўли баланд келиб, шаҳарга ёриб кирса-да, бироқ кучларнинг номувофиқлиги туфайли жанг хотимасида шаҳарни ташлаб чиқишга мажбур бўлади.

Тарихий манбаларнинг хабарига кўра, Султон Ҳусайн Мирзо Марвдан сиқиб чиқарилгач, ўша йили қиш фаслини Марв билан Хева оралиғидаги биёбонда ўтказишга мажбур бўлади.

Тарихчи Хондамир ва Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзганларига қараганда, 1458 йил баҳорида Султон Ҳусайн Мирзо ўзига қарашли уч юзга яқин навкарлари билан Тажан (Тенджен)га қараб юради. Айни вақтда амир Бобо Ҳасан Журжонда Жаҳоншоҳ туркман тазйиқидан қочиб, ўз навкарлари билан Обивард орқали юриб, Санжар Мирзога қўшилиш ниятида келмоқда эди. Бу хабарни эшитган Султон Ҳусайн Мирзо Анбух яқинида амир Бобо Ҳасанга етиб бориб ҳамла қилади. Орада ҳаёт-момот жанги бошланади. Султон Ҳусайн Мирзо уч юзга яқин даловур навкарлари билан жангга кириб, амир Бобо Ҳасан навкарларини тўзитаб, ўзини эса асир олиб, сўнгга қатл қилдиради. Амир Бобо

Ҳасаннинг омон қолган навкарларини Султон Ҳусайн Мирзо ўз паноҳига олиб, Нисо вилоятига юради. Бу ғалаба Султон Ҳусайн Мирзонинг ҳарб майдонидаги биринчи ғалабаси эди. Шундан сўнг Султон Ҳусайн Мирзо Нисо вилоятини забт этиб, ундан Астрободга қараб юради. Астробод ҳокими Ҳусайнбек Жаҳоншоҳ туркманнинг амакиваччаси эди. 1460 йил сентябрида Султон Ҳусайн Мирзо Астрободни забт этгач, Ҳусайнбекни дорга осдириб, салтанат ва аркони давлатни ўз ҳукмига киритади.

Султон Ҳусайн Мирзо ҳали Астрободга ҳужум қилмасдан аввал Нисо шаҳридалигида қайнотаси Санжар Мирзо билан орадаги низони бартараф этиш мақсадида музокара юритиш учун Маҳмуд Туркистонийни элчи қилиб жўнатади. Аммо бир сўзли, қайсар Санжар Мирзо ҳали жаҳлидан тушмаган эди. Бинобарин, элчи Маҳмуд Туркистонийни дарҳол тутдириб, қатлга буюради. Натижада қайнота билан куёв ўртасидаги кина-кудурат яна авжига чиқади.

Султон Ҳусайн Мирзо Астрободда ўрнашиб олгач, Хуросон ҳукмдори Султон Абусайид Мирзо билан музокара юритиб, Астробод вилоятида хутбани Султон Абусайид Мирзо номига ўқиттиради. Аммо Султон Абусайид Мирзо ўзининг хавфли душмани Жаҳоншоҳ туркман билан сулҳ тузиб олгунгача Султон Ҳусайн Мирзо билан дўстона муносабатда бўлиб туради. Ўз салтанатини катта-кичик душманларидан фориг қилгач, Астробод вилоятига, яъни Султон Ҳусайн Мирзога қарши кўз тикабошлайди.

1459 йил март ойида Султон Ҳусайн Мирзо ҳузурига Султон Абусайид Мирзо томонидан Абдураззоқ Самарқандий элчи бўлиб келади. Бу пайтда Султон Абусайид Мирзонинг душманлари деярли тугатилган, 1458 йилдаёқ Алоуддавла Мирзо, унинг ўғли Иброҳим Мирзо ва Санжар Мирзоларнинг бирлашган ҳарбий кучлари Сарахс қўрғони яқинида тор-мор этилиб, Алоуддавла билан Иброҳим Мирзо жанг майдонидан аранг қочиб қутулган эдилар. Аммо Санжар Мирзо яраланиб, асир олингач, Султон Абусайид Мирзонинг буйруғига кўра қатл қилинган эди. Шунингдек, бу вақтда Султон Абусайид Мирзонинг энг хавфли душмани туркман ҳукмдори Жаҳоншоҳ билан сулҳ тузилган эди.

Султон Ҳусайн Мирзо Ҳирот элчиси Абдураззоқ Самарқандийни Ҳиротга қайтишга рухсат бераркан, унинг ёнига ўз элчисини ҳам қўшиб жўнатади. Султон

Абусайид Мирзо Султон Ҳусайн Мирзонинг элчисини яхши қабул қилади.

Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, кейинчалик Султон Ҳусайн Мирзонинг ҳарбий тўдалари Хуросон музофотига кириб, талон-тарож билан шуғулланидилар, улар ҳатто Сабзавор ва Нишопургача изғиб кела бошлайдилар. Ҳолбуки, бутун Хуросон ва Мозандаронни ўз тасарруфига киритишни ният қилиб юрган Султон Абусайид Мирзо учун Султон Ҳусайн Мирзонинг бундай кирдикорлари айни муддао эди.

Хондамирнинг ёзишига қараганда, Султон Ҳусайн Мирзонинг яқин мулозимларидан Муҳаммад Қавчин ҳокимлик қилиб турган Биёржуманд вилоятига Султон Абусайид Мирзонинг буйруғига кўра, амир Муҳаммад Муштоқ ҳужум қилади. Аммо Муҳаммад Қавчин жангда Муҳаммад Муштоқни асир олиб, қўшинларни яксон қилади. Муҳаммад Муштоқни эса Султон Ҳусайн Мирзо ҳузурига жўнатади.

Султон Ҳусайн Мирзо эса, Султон Абусайид Мирзонинг ҳурмати юзасидан унинг амири Муҳаммад Муштоқни банддан бўшатиб, саруполар кийдиради ва ёнига ўз мулозимларидан бири амир Саййид Кўкалтошни элчи қилиб тайинлаб, Ҳиротга — Султон Абусайид Мирзо ҳузурига жўнатади. Элчи амир Саййид Кўкалтош Султон Абусайид Мирзо ҳузурига кириши билан Султон уни ушлатиб зиндонга солади. Шу кундан бошлаб Султон Ҳусайн Мирзо билан Султон Абусайид Мирзо ўрталарида душманлик уруғи униб чиқади ва кундан-кун ривожланади.

Хондамирнинг ёзишича, Султон Ҳусайн Мирзо 1460 йилнинг бошларида Биёржуманд вилоятида яшовчи араблар исёнини бостириш учун Абдул Али тархон бошчилигида ҳарбий гуруҳни жўнатади. Улар Биёржуманд вилоятида осойишталик ўрнатиб, у ердан қочган исёнчиларни таъқиб қилиб, Сабзавор ва Нишопургача босиб борадилар. Бу хабарни эшитган Султон Абусайид Мирзо амир Али Форси барлос, Ҳасан Шайх Темур, амир Нур Сайид ва амир Саййид Мазидларни Биёржумандга жўнатади. Абдул Али тархон Хуросон бекларининг келаётган хабарини эшитиб, Астрободга қайтиб келади. Шундан сўнг Султон Ҳусайн Мирзо Хуросон бекларига қарши илғор юборади. Аммо беклар кетидан катта қўшин билан Султон Абусайид Мирзонинг ўзи ҳам келаётганини эшитиб, Астробод қалъа ва қишлоқларини жангга тайёрлашга фармон беради. Шу аснода

қалтис вазият содир бўлиб, Султон Ҳусайн Мирзо амирларидан Аҳмад ва Бобо Ёқут Жалойир ўз қавми билан биргаликда Султон Ҳусайн Бойқародан юз ўгириб, кетиб қолади. Бу воқеадан кейин қўшиндан путур кетиб, Хуросон қўшинига бардош бериш имкондан ташқари бўлиб қолади.

Вазиятни ҳисобга олган ҳолда Султон Ҳусайн Мирзо Астрободни ташлаб чиқади ва Амударёдан кечиб ўтиб кетади. Султон Абусайид Мирзо Астрободга тантана билан кириб, бу вилоятни ўзининг учинчи ўғли ёш Султон Маҳмуд Мирзога инъом қилиб, ўзи Ҳиротга қайтади.

1461 йил баҳорида Султон Абусайид Мирзо Шоҳруҳияда қўзғолон кўтарган Муҳаммад Жўкий (Абдуллатиф Мирзонинг ўғли) Мирзога қарши лашкар тортади. Қулай фурсатни ғанимат билиб, Султон Ҳусайн Мирзо Астрободга хужум қилади ва Астробод ҳокими ёш шаҳзода Султон Маҳмуд Мирзони енгиб, вилоятни қўлга киритади. Султон Маҳмуд Мирзо эса Ҳиротга қочиб келади.

Султон Ҳусайн Мирзо Астрободни забт этгач, Абдурахмон Арғунни ҳоким қилиб, ўзи Ҳиротга қараб йўл олади. Бу хабарни эшитган Сабзавор ҳокими амир Сайид Мурод ва Нишопур ҳокими амир Сайид Асил Арғунлар тезда Ҳиротга бориб, қалъани мустаҳкамлаш тараддудига тушадилар. Аммо Султон Ҳусайн Мирзо ўз кўшини билан 1461 йил 31 августда шаҳар четидаги Боғи Зоғонга келиб тўхтади. Ҳиротнинг барча дарвозалари ёпилган ва жангга тайёр ҳолда турарди. Султон Ҳусайн Мирзо аскарлари Ҳирот дарвозалари ёнида қаттиқ жанг олиб борадилар. Аммо амир Сайид Асил Арғун ва амир Сайид Муродларнинг жонбозлиги натижаси ўлароқ, ҳиротлилар душманни шаҳарга яқинлаштирмайдилар.

Душман тарафидан кимки ҳиротлилар қўлига тушса, кулоқ ва бурнини кесиб қўйиб юборардилар. Ўз навбатида душман қўлига тушган ҳиротлиларнинг қисмати ҳам мазкур жазодан мустасно эмас эди.

Ниҳоят, шу йилнинг сентябр ойининг охирида Султон Абусайид Мирзо шошилич равишда Муҳаммад Жўкий Мирзо билан сулҳ тузиб, Ҳирот томон йўлга тушади. Ҳирот атрофида бир ой муддат ичида ҳеч бир иш чиқараолмаган Султон Ҳусайн Мирзо бу хабарни эшитгач, 3 октябрда шаҳарни қамалдан бўшатиб, Астробод томонга чекиниб, 10 октябрда Астрободга етиб

келади. Бироқ, Султон Абусайид Мирзо Султон Ҳусайн Мирзони таъқиб этиб, Астробод томонга юради. Султон Ҳусайн Мирзо томонидан Сарахс қалъаси муҳофазаси учун қўйилган илғор Султон Абусайид Мирзо қўшинига бардош бераолмай Астрободга чекинади. Султон Абусайид Мирзо қўшинининг шитоб билан Астрободга келаётган хабарини эшитган Султон Ҳусайн Мирзо ўз аркони давлати билан маслаҳатлашиб, Астрободни иккинчи марта бўшатиб, Амударёдан қайиқларда кечиб ўтиб, Хоразмга доҳил бўлади.

Султон Абусайид Мирзо томонидан Хоразм вилоятига тайинланган ҳоким золимлиги туфайли халқ назаридан қолган эди. Бинобарин, Султон Ҳусайн Мирзо тез фурсатда Хоразм вилоятини ўзига тобеъ қилади. 1464 йилда яна Хуросонга муваффақиятсиз юриш қилади. Хондамирнинг ёзишича, Султон Ҳусайн Мирзо Нисо, Обивард, Машҳад ва Туршиз вилоятларига ҳужум қилиб, йўлида ким учраса ўлдириб, нима учраса талон-тарож қиларди. Гарчи Туршиз вилоятида ғалаба қозонган бўлса-да, бироқ у ерда туролмай яна Хоразмга қайтади. Хоразмга ҳам муқим ўрнашолмайди. Чунки Хоразмда ҳокимият Султон Абусайид Мирзога ҳайрихоҳ бўлган амир Нур Сайид қўлига ўтган эди. Нур Сайид Хоразмнинг аввалги ҳукмдори Шоҳ Малик авлодидан эди. 1467 йилда Султон Ҳусайн Мирзо Хоразмга бостириб кириб, у ерни харобага айлантиради. Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, Нур Сайид шаҳар мудофаасини ташкил қилишда хатога йўл қўйиб, аввал ҳокимиятдан, сўнгра ҳаётидан маҳрум бўлади.

Шундан сўнг Султон Ҳусайн Мирзо кўп вақтгача Хоразм билан Бухоро ўртасида кезиб ҳаёт кечиради. Ниҳоят, 1468 йили Жўжихон авлодига мансуб Дашти Қипчоқ ҳукмдори Абулхайрхон ҳузурига кўмак истаб боради. Тарихчи Хондамирнинг сўзига қараганда, хон ҳузурига кирувчи зот тахт олдида туриб, таъзим билан бош кийимини кўтариб, эҳтиёжмандлик рамзи сифатида бир қўлига бир пой ковушини олиб, эгилиб таъзим қилиши вожиб бўлган. Аммо Султон Ҳусайн Мирзо бу русумни бажаришдан бош тортади ва ўз одатига кўра хон ҳузурига бир тиззасини ерга тегизиб, эгилиб таъзим қилади. Абулхайрхон бу вақтда шол касалига чалиниб, кўрпа-тўшакда ётарди. Шунга қарамай, Султон Ҳусайн Мирзога кўмак беришга розилик билдиради. Султон Ҳусайн Мирзо Абулхайрхон ўрдасида бир ҳафта давомида, шоҳларга хос илтифот ва эҳтиромдан

сарафроз бўлиб ҳаёт кечиради. Мазкур фурсатда Султон Ҳусайн Мирзога кўмак учун ўзбек қўшинини йиғишга фармон берилган эди. Бироқ тақдир тақозоси билан Абулхайрхон вафот этиб, ўрдугоҳда бесаранжомлик бошланади. Бундай вазиятда кўмак олиш амри-маҳол эканлигига кўзи етган Султон Ҳусайн Мирзо ноумид бўлиб, Хуросонга қайтади.

1469 йил март ойида Султон Абусайид Мирзо Ироқда туркманлар билан бўлган жангда ҳалок бўлади. Бу хабар тезда тарқалиб, Султон Ҳусайн Мирзо Ҳиротга қараб юради. Хондамирнинг ёзишича, Қорабоғда турган шаҳзода Султон Маҳмуд Мирзо отасининг ҳалокатини эшитиши билан Ҳиротга қараб юради. Абдураззоқ Самарқандийнинг берган маълумотига қараганда, Султон Абусайид Мирзонинг тўнғич ўғли Султон Аҳмад Мирзо 50 минг қўшин билан Самарқанддан чиқиб, Ҳирот мудофааси учун келаётган эди. Ниҳоят, 16 март пайшанба куни Султон Маҳмуд Мирзо Ҳиротга киради ва 17 март жума куни унинг ҳамда акаси Султон Аҳмад Мирзо номига хутба ўқилади. Бироқ Ихтиёриддин қалъасининг бошлиғи Султон Маҳмуд Мирзога қарши қўзғолон кўтаради. Қўзғолончиларни шаҳар аҳли ҳам қўллаб-қувватлайди. Ташқаридан Султон Ҳусайн Мирзонинг қўшини шаҳарга яқинлашиб келарди. Султон Маҳмуд Мирзо ички ва ташқи душманга бардош беролмаслигига кўзи етгач, «жон борида бошни сақлаб қолиш» қабилида иш тутиб, Ҳиротни ташлаб чиқади ва ҳали йўлда келаётган акаси Султон Аҳмад Мирзога қўшилиб, Самарқандга кетади. Шундан икки кун ўтгач, 1469 йил 24 март жума куни Султон Ҳусайн Мирзо тантана билан Ҳиротга кириб келади ва ўша куни жомъе масжидида султон Ҳусайн Бойқаро номига хутба ўқилади.

1469 йил апрелда Алишер Навоий Самарқанддан Ҳиротга келади. Алишер Навоий дўсти Султон Ҳусайн Бойқарони шаҳаншоҳлик мартабаси билан қутлаб, 14 апрел байрам куни «Ҳилолия» қасидасини тортиқ қилади.

1469 йилда Султон Ҳусайн Бойқарони жияни Муҳаммад Султон Мирзо ота-онаси Султон Аҳмад Мирзо ва Оқобегим билан бирга Озарбайжондан Ҳиротга келадилар. Муҳаммад Султон Мирзонинг лақаби Кичик Мирзо бўлиб, Султон Ҳусайн Бойқарони опаси Оқобегимнинг ўғли эди.

Султон Ҳусайн Бойқаро Хуросон тахтини қўлга

киритгач, кўп ўтмай Шохрух Мирзо авлодига мансуб, яъни Бойсунғур Мирзонинг набираси Ёдгор Муҳаммад Мирзо тахт даъвогари сифатида майдонга чиқади.

Ёдгор Муҳаммад Мирзонинг отаси Султон Муҳаммад Мирзо ўз акаси Абулқосим Бобур Мирзо томонидан қатл (1451 йил) қилинган, ёш шаҳзодани унинг аммаси Поянда Султон бегим ўз тарбиясига олади. Поянда Султон бегим ўз замонасининг оқила ва фозила аёлларидан эди. Унинг саъй-ҳаракати билан Ёдгор Муҳаммад Мирзо туркман ҳукмдори Мирзо Жаҳоншоҳ мулозиматига ўтади. Мирзо Жаҳоншоҳ вафотидан сўнг амир Ҳасанбек ёш шаҳзодага катта умид боғлаб, уни ҳар соҳада яхши тарбиялаб, унинг ёнига баъзи хуросонлик беклардан қўшиб «маврусий мамлакатни эгаллаш» га ундайди.

Ёш ва гўл шаҳзода тахт эгаллаш васвасаси билан ғурурланиб, дарҳол Журжон вилоятига қўққисдан ҳужум қилади. Журжон ҳокими амир Шайх Зоҳид Торимий ногаҳоний зарбага дош беролмай, Ҳиротга — Султон Ҳусайн Бойқаро ҳузурига қочиб келади. Бу хабарни эшитган Султон Ҳусайн Бойқаро дарҳол амир Носириддин Абдуҳолиқ, амир Муборизиддин Валибекни душманни даф этмоқ учун жўнатади. Уларнинг кетидан қўшимча кўмак билан ўз жияни Кичик Мирзо (Муҳаммад Султон Мирзо) ни ҳам юборади.

1469 йил 11 сентябрда Султон Ҳусайн Бойқаро ўз аскарлари билан Ҳиротдан чиқиб, Машҳад орқали Астрободга юради. Чинорон мавзеида Ёдгор Муҳаммад Мирзо қўшини билан тўқнашиб, жанг бошланади. Жанг асносида ҳар икки томондан кўплаб қурбонлар берилиб, жанг Султон Ҳусайн Бойқаро ғалабаси билан интиҳосига етади. Султон Ҳусайн Ҳиротга қайтиб, шаҳар чеккасидаги Боғи Сафедда қўшинлари билан қишлайди.

Айни вақтда Ҳиротда айрим амалдорларнинг айби билан халқ қўзғолон кўтаради. Султон Ҳусайн Бойқаро қўзғолоннинг сабабини текшириш учун Алишер Навоийни Ҳиротга юборади. Алишер Навоий қўзғолончиларга Султоннинг фармонини ўқиб эшиттиради. Мазкур фармонда фуқаро талаби қондирилган эди.

Шундан сўнг 1470 йил июн ойида Султон Ҳусайн Бойқаро Ҳиротга киради. Бироқ айрим ҳарбий гуруҳларнинг сотқинлиги туфайли шаҳарни ташлаб чиқишга мажбур бўлади. Бу пайтда туркманлардан катта

кўмак олган Ёдгор Муҳаммад Мирзо шитоб билан юриб, июл ойининг бошида Ҳиротга кириб, тахтни эгаллайди.

Тарихчи Хондамирнинг ёзишича, Султон Ҳусайн Бойқаро ўз аркони давлати билан маслаҳатлашиб, тонг саҳарда Боғи Зоғонга етиб келади. Бу тунги ҳужумда амир Алишер Навоий ҳам бирга эди. Тун. Ҳамма тонгги ширин уйқуда. Энди Ёдгор Муҳаммад Мирзонинг оромгоҳини топиш зарур эди. Бу мушкул ишни амир Алишер Навоий ўз зиммасига олиб, қиличини ғилофдан чиқариб, қўлида ҳасса қилиб, қаср томон юради. Ниҳоят, тунги базмдан ҳориган шаҳзодани мастона уйқуда ётган жойида қўлга олиб, Султон Ҳусайн Бойқаро ҳузурига келтирадилар. Султон Ҳусайн Бойқаро Ёдгор Муҳаммад Мирзонинг гуноҳини кечиб, қўйиб юбормоқчи бўлади. Бироқ аркон давлат монелик қилади. 1470 йил 21 августда 19 ёшли Ёдгор Муҳаммад Мирзо қатл қилинади. Шундан сўнг Ҳирот ва унинг атрофини ўраб турган душман қўшини саросимада, даҳшатдан эсанкираб шаҳарни ташлаб қочади. Бинобарин, Султон Ҳусайн Бойқаро Ҳуросон тахтини иккинчи марта ўз тасарруфига киритади.

1470 йил баҳорида Улуғбек Кобулий (Султон Абусайид Мирзонинг ўғли) ўз акаси Султон Маҳмуд Мирзо билан бирга Балх вилоятини муҳосара қилиб, у ердан Марв вилоятига босқин қилиб, мазлум фуқаро бошига ҳаддан зиёд жабр-зулмларни солади. Султон Ҳусайн Бойқаро дарҳол ўз аскарлари билан ака-ука шаҳзодаларга қарши юриб, Балх ва Марв вилоятларини душмандан тозалаб, Андхўйга келганда Муҳаммад Умар Мирзонинг исён кўтарган хабарини эшитади. Муҳаммад Умар Мирзо Амир Темур соҳибқироннинг тўнғич ўғли Жаҳонгир Мирзо авлодига мансуб бўлган Халил Мирзонинг ўғли эди.

Ёдгор Муҳаммад Мирзо Ҳуросонга бостириб кирган кезларда, баъзи бир беклар, ҳарбий бошлиқлар ва мансабдорлар Султон Ҳусайн Бойқаронинг салтанатини омонат фаҳмлаб, ундан юз ўгириб, Ёдгор Муҳаммад Мирзо мўлозаматига ўтабошлаган эдилар. Шаҳзода Муҳаммад Умар Мирзо ҳам ана шундай кишилардан бири эди. У Юсуф Тархон ва бир гуруҳ ҳарбийлар билан иттифоқ тузиб, 1470 йил 19 июнда Султон Ҳусайн Бойқаро ўрдугоҳидан чиқиб, Гармсер ва Қандаҳор томонга қочади. Ниҳоят, Султон Ҳусайн Бойқаро Қандаҳорга илғор юбориб, фитна бостирилади ва жанг

асносида шаҳзода Муҳаммад Умар Мирзо ажал шарбатини ичади.

Шундан сўнг Ҳиротда балки бутун Хуросон музофотида осуда кунлар бошланиб, жабрлийда халқ осойишта ва фаровон ҳаёт кечира бошлайди. Зотан, Султон Ҳусайн Бойқаронинг бундан кейинги узоқ муддатли салтанати даврида Хуросон халқи чет эл босқини хавфидан хотиржамликда яшайди.

Дарҳақиқат, тарихий манбаларнинг берган маълумотига қарагандан, Султон Ҳусайн Бойқаро темурий шаҳзодалар орасида жасоратли, мард, одил ва тадбиркор салтанат соҳиби бўлган. Унинг даврида мамлакатда адолат барқарор бўлиб, Хуросон фуқароси бирмунча осойишта ва фаровон ҳаёт кечирган. Айниқса Алишер Навоийнинг саъй-ҳаракатлари натижаси ўлароқ, мамлакатда йирик сув иншоотлари, маъмурий ва маданий қурилишлар: мадраса, масжид, қарвонсарой, рабат, кўприк ва шу каби қурилиш ишларини кенг кўламда олиб борилган. Шунингдек, илм-маърифат гуллаб яшнаган. Зотан бу даврга келиб, Самарқанднинг аввалги шон-шухрати деярли қолмаган, бинобарин, олиму шоир, уламою фузалолар Самарқандни тарк этиб, Ҳиротда маскан қура бошлаган эдилар. Шу боис Султон Ҳусайн Бойқаронинг ҳукмронлик даврида Ҳирот фан ва маданият марказига айланган. Бу даврда илму фаннинг барча жабҳаларида қалам тебратган билимдон олимлар, сўз устаси суҳандон хассос шоирлар, инсон руҳига ҳамоҳанг, нозик таъб мусиқашунослар, моҳир ҳунарманд наққошлар ва етук устоз мусаввирлар, ўзларининг бетакрор асарлари билан Хуросон ва унинг пойтахти Ҳиротнинг довруғини жаҳонга машҳур қилдилар.

Султон Ҳусайн Бойқаро Хуросон тахтига ўтиргач, ўз қаламравидаги барча вилоят, шаҳар ва туманларда маъмурий бошлиқларни янгидан тайинлаб, қозилик ва додхоҳлик мансабларига одил ва фозил кишиларни белгилайди. Шунингдек, масжид ва мадраса ишларини етук уламою фузалолар қўлига топширади. Хондамирнинг ёзишича, Султон Ҳусайн Бойқаро 1470 йил 13 август пайшанба куни Ҳазрат Хўжа Абдулло ансорий қабрини зиёрат қилиш мақсадида Гозургоҳга ташриф буюради. Зиёрат асносида қози Мавлоно Камолиддин Шайх Ҳусайнни ўз ҳузурига чорлаб, «Ҳирот дорус-салтанатида Султон Сайид замонидаги дастурий қўллаш лозим бўлади ва агар мен томондан ёки

биродарим ёки фарзандим томонидан шаръий чегарадан ташқари чиқилса, унинг ижроси кечиктирилмаслиги лозим» — дейди.

Дарҳақиқат Султон Ҳусайн Бойқаро мамлакат ичида тартиб ўрнатиш борасида шариат аҳкомларидан усталик билан фойдаланади. Дарвоқе, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо ёзганидек, шаҳаншоҳ баъзи масалаларда шариат йўлларига қаттиқ риоя қилган. Чунончи ўз ўғилларидан бири бир кишини ўлдириб қўйгани туфайли ўғлини даъвогарлар қўлига топшириб, қозихонага юборган.

Султон Ҳусайн Бойқаронинг шакл шамойили ва хулқ-атвори ҳақида Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо шундай ёзади: «қийиқ кўзлик, шерандом бўйлик киши эди. Белидан қуйи ингичка эди. Бовужудким, улуг ёш яшаб, оқсоқоллик бўлиб эди, хушранг, қизил-яшил абрешимни кияр эди. Қора қўзи бўрк кияр эди ё қалпоқ. Аҳёнан ийдларда кичик сепеч дасторни яп-ясси ёмон чирмон чирмаб, қарқара ўтағаси санчиб намозга борур эди.

Аввал тахт олғонда ҳаёли бор экандурким, дувоздах (ўн икки)имомни хутбада ўқитгай. Алишербек ва баъзилар манъ қилибтурлар. Сўнгралар худ жаъми ишкучи суннат ва жамоат мазҳаби била мувофиқ эди. Мафосил (ревматизм) заҳмати жиҳатидан намоз қилолмас эди, рўза ҳам тутмас эди. Ҳарроф (очиқ юзли) ва хуш хулқ киши эди. Хулқи бир нима гузаророқ воқиъ бўлиб эди, сўзи ҳам хулқидек эди. Баъзи муомалотга шаръни бисёр риоят қилур эди.

Шужоъ ва мардона киши эди. Борлар ўзи қилич тегурубдур, балки ҳар маъракада борлар қилич тегурубтур. Темурбек наслидин ҳеч ким маълум эмаским Султон Ҳусайн Мирзоча қилич чопмиш бўлгай. Таъби назми бор эди. Девон ҳам тартиб қилиб эди. Туркий айтур эди. Тахаллуси «Ҳусайний» эди. Баъзи байтлари ёмон эмастур, вале мирзонинг девони тамом бир вазндадур, бовужудким, ҳам ёш ва салтанат била улуг подшоҳ эди, кичиклардек қўчқор сақлаб, кабутар сақлаб, кабутар ўйнар эди, товуқ ҳам урушқа солур эди».

Султон Ҳусайн Бойқаро Хуросон ҳудудини ички ва ташқи душмандан тозалагач, беғамликка берилиб, айшу ишрат йўлига киради. Кўплаб хотинларни ўз никоҳига киритиб, ҳарамини гул рухсорли паривашлар билан тўлдиради. Сарёйда турли-туман базмлар кўпа-

йиб, базмаро майхўрлик тобора авжига чиқабошлайди. Шаҳаншоҳнинг ўзи ҳам майхўрликка муккасидан кетган эди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо Султон Хусайн Бойқаро ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Аввал тахт олгон маҳалда олти-етти йил тойиб эди. Андин сўнгра ичкуга тушди, қирқ йилга ёвуқким Хуросонда подшоҳ эди, кун йўқ эдиким, намоз пешиндан сўнг ичмагай, вале ҳаргиз сабухий (наҳор) қилмас эди.

Дарҳақиқат, Султон Хусайн Бойқаронинг 38 йиллик ҳукмронлик даврини икки қисмга бўлсак, биринчи палласида мамлакат ҳудуди ички ва ташқи душманлардан тозаланганини ҳамда сиёсий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан қудратли бўлган ҳокимиятни барпо этилганлигини кўриш мумкин. Иккинчи палласида эса, салтанатни бошқаришда беғамлик ва маишатпарастлик аломатлари сезилабориб, бу нуқсонларнинг оқибати ўлароқ, саройда фисқу фасоднинг кучайиши, подшоҳ билан шаҳзодалар орасида вужудга келган низолар ва ниҳоят ўзаро қирғинбарот жанглар интиҳосида, кундан-кунга салтанатнинг инқироzi яқинлашаётганини мушоҳада қилиш қийин эмас.

Султон Хусайн Бойқаронинг ўн бир хотини бўлиб, улардан ўн тўрт ўғил ва ўн бир қиз кўрган эди.

Биринчи хотини Бека Султон бегим Марв ҳукмдори Санжар Мирзонинг қизи бўлиб, 1457 йилда уйланган эди. Бека Султон бегимдан Бадиуз-Замон Мирзо туғилган эди.

Бека Султон бегим сарв қомат, латофатли бўлса-да, рашкчи, худбин, тили заҳар ва ўта инжиқ табиатли аёл эди. Ўзининг машҳур санжарийлар авлодига мансублиги ва шаҳаншоҳнинг катта хотини эканлигини рўкач қилиб, ҳарам аҳлига тинчлик бермасди. Ҳатто шаҳаншоҳ ҳарамдаги бошқа хотинлари билан сўзлашиб қолгудай бўлса, уни ҳам чаёндай чақиб, мулзам қиларди. Бека Султон бегим ҳақида Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо шундай ёзади: «Кўп кажхулқ эди. Султон Хусайн Мирзони кўп оғритур эди. Кажхулқлигинин мирзо батанг келди, охир қўйди ва халос бўлди, не қилсун ҳақ Мирзо жонибида эрди.

Зани бад дар саройи марди неххў,
Ҳам дар ин оламаст дўзахи ў».

(Яхши кишининг саройида ёмон хотин шу дунёнинг ўзида унинг дўзахидур)».

Султон Ҳусайн Бойқаро Бека Султон бегимнинг узлуksиз аччиқ таъйиқларию дашноmlаридан тўйиб, охири талоқ қилади. Бека Султон бегим бу улкан бахтсизликка дош беролмай, касал бўлиб ётиб қолади. Ниҳоят 1488 йилда вафот этади.

Нақл қилинишича, Бека Султон бегим вафот этганда шоҳ шикорда бўлган. Ҳарамдан ихрож қилинган маликани қайси тарзда дафн этиш, ҳамда дафн маросимида шоҳнинг қатнашиш-қатнашмаслигини дарҳол аниқлаш лозим эди. Аммо шаҳаншоҳ овда (шикор) юрган бир пайтда, бундай нохуш хабарни унга етказишга ҳеч кимнинг юраги дов бермасди. Ниҳоят аркон давлат кенгашиб, бу қалтис вазифани фақат улуг амир Низомиддин Алишер Навоий ҳазратлари уddалай оладилар, деган қарорга келадилар. Бовужуд Алишер Навоий шикоргоҳга етиб боради. Султон Ҳусайн Бойқаро дўсти Алишер Навоийни юксак илтифотлар билан кутиб оларкан, «Улуг амирнинг шикорга майллари йўқлигини хабаримиз бор эрди, алҳол бемаврид ташрифларидин ҳайратдадурмиз. Не юмуш воқеъ бўлубдур? Сўзлангиз?»— дейди. Ҳазрат Навоий шоҳ томон мунгли боқаркан:

— Сарви гулнинг соясида сўлди гул нетмак керак?— дейди. Табиатан зукко шоҳ гап нимада эканига дарҳол тушунади ва улуг амирга юзланиб:

— Сарвдан тобут ясаб, гулдан кафан этмак керак!— деб жавоб беради. Шоҳнинг бу жавоби марҳумани шоҳона дафн этишга ва дафн маросимида ўзини бўлмаслигига ишора эди. Ҳазрат Навоий шикоргоҳдан қайтиб келгач, барча шаҳзодаларнинг ҳамда аркони давлатнинг иштирокида шоҳона дафн маросими ўтказилади. Маликанинг жасадини ўзи қурдирган ва ўглининг номи билан аталган «Бадия» мадрасасига дафн қиладилар.

Иккинчи хотини Чўлибегим бўлиб, Озоқ бекларидан бирининг қизи эди. Шаҳаншоҳдан Султон Бегим исмли қизи бор эди.

Учинчи хотини Шаҳрибону бегим бўлиб, Султон Абусайд Мирзонинг қизи эди. Султон Ҳусайн Бойқаро Ҳиротни олгач, уйланган эди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг ёзишича, Чекмон урушида Султоннинг ҳарамидаги барча маликалар маҳофадан тушиб отга минганларида, Шаҳрибону бегим маҳофадан

тушмайди ва отга минишни рад этади. Бу ўжарликни Султонга етказадилар. Султон эса шаккок Шахрибону бегимни талоқ қилиб, ҳарамдан ихрож қилади.

Тўртинчи хотини Поянда Султон бегим бўлиб, Султон Абусайид Мирзонинг қизи, Шахрибону бегимнинг синглиси эди. Поянда Султон бегимнинг Султондан тўрт қизи бор эди. Муҳаммад Шайбонийхон Хуросонни ўз тасарруфига киритгач, Поянда Султон бегим Ироққа қочади ва ўша ерда ғарибликда вафот этади.

Бешинчи хотини Ҳадича оғо бегим эди. У 1451 йилда Ҳиротда туғилган бўлиб, 1457 йилда Султон Абусайид Мирзо Ҳиротни олгач, унга ҳадя этилган хос кани-заклардан бири эди. Султон Абусайид Мирзо Ҳадича оғо бегимни 1465 йилда ўз никоҳига киритган эди. Султон Абусайид Мирзодан Оқбегим исмли бир қизи ҳам бўлган. 1469 йилда Султон Абусайид Мирзо жангда ҳалок бўлгач, Ҳирот тахтига ўтирган Султон Ҳусайн Бойқаро марҳум Султон Абусайид Мирзо ҳарамида Ҳадича бегимни кўриб, уни севиб қолади ва шаръий иддаси (уч ой ўтказиб) тугагач, ўз никоҳига киритади.

Ҳадича бегим ёш, гўзал, димоғдор, энгил табиат аёл бўлиб, айна вақтда фитна ва макр-хийлага мойил ҳам эди. Захириддин Муҳаммад Бобур Мирзо Ҳадича бегим ҳақида «ўзини оқила тутар эди, вале беақл ва пургўй (кўп гапирувчи, эзма) хотун эди, рофизия (шиийлик мазҳабининг бир оқими) ҳам экандур», деб ёзади. Дарҳақиқат, Ҳадича бегим тез фурсатда ўзининг жозибали хусн-латофатию маккорона илтифотлари билан Султон Ҳусайн Мирзо Бойқарони ўзига ром қилиб, ҳарамда улуғ бекалик ўрнини эгаллайди. Султон Ҳусайн Бойқаронинг Ҳадича бегимдан икки ўғли бўлиб, каттаси Шохғариб Мирзо ва кичиги Музаффар Ҳусайн Мирзо эди.

Ҳадича бегим кичик ўғли Музаффар Ҳусайн Мирзони ота тахтига валиаҳд қилиб тайинлатиш учун ҳуфиёна тараддудда эди. Аммо таомилга кўра, валиаҳдлик ҳаққи Султоннинг тўнғич ўғли Бадиуз-Замон Мирзоники эди. Султон Ҳусайн Бойқаро Бадиуз-Замон Мирзони унчалик суймаса-да, ҳарҳолда уни рози қилиш тадорикини ўйлар эди. Айна вақтда Алишер Навоий бошлиқ сарой аҳлининг кўпчилиги валиаҳдликка Бадиуз-Замон Мирзонинг 11 яшар ўғли — Мўмин Мирзони муносиб деб билар ва бу ҳақда ўз мулоҳазаларини Султонга очиқ билдирган эдилар. Аммо Султон

Хусайн Бойқаро севикли хотини Ҳадича бегимнинг сўзини икки қилишга журъат қилаолмас, шунингдек валиаҳд тайинлаш масаласида суюкли ўғли Музаффар Хусайн Мирзога мойиллиги сезилиб турарди. Табиийки аркони давлат орасида бўлаётган бундай мулоҳазалар Ҳадича бегимнинг газаб оловини алангалатмасдан иложи йўқ эди.

Олтинчи хотини **Попо (Бобо) Оғача бегим** бўлиб, шаҳаншоҳнинг севикли хотини эди. У беш ўғил ва тўрт қизнинг онаси эди.

Еттинчи хотини **Опоқ бегим** бўлиб, унинг ўғил-қизи йўқ эди. Опоқ бегим Попо оғачани эмакдоши эди. Бинобарин унинг болаларини ўз боласидек тарбиялаб ўстирарди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг таъкидлашича, Опоқ бегим Султоннинг беҳузурлик чоғларида яхши парваришлаб, илтифотлар кўрсатар экан. Ҳарамдаги маликалардан ҳеч қайсиси Султонга Опоқ бегимдек хизмат қилаолмас экан. «Мен Ҳиндустонга келур йил Ҳиридин (Ҳиротдан) келди. Мен ҳам таъзим ва эҳтиромларин иликдин келганча қилдим. Чандирини муҳосара қилгонда хабар келди. Кобулда тангри ҳукмини буткармуш», — деб ёзади Бобур Мирзо.

Саккизинчи хотини **Минглибий оғача** бўлиб, ўзбек эди, уч ўғил ва икки қизнинг онаси эди.

Тўққизинчи хотини **Латифа Султон оғача** бўлиб, чоршамбиҳийларга мансуб хос канизақлардан эди. Султондан икки ўғли бор эди.

Ўнинчи хотини **Бегим Султон оғача** бўлиб, ундан фарзанд бўлмаган.

Шаҳаншоҳнинг ўн биринчи хотини Зубайда бегим эди. У шаҳаншоҳдан бир қиз тукқан эди.

Булардан ташқари бир неча сатанг қиз-жувонлар ҳамда канизақлар Султон шабистонининг ёритгичлари эдилар.

Султон Хусайн Бойқаронинг ўн бир нафар қизи бўлган. Энг катта қизи **Султоним бегим** бўлиб, онаси Чўли бегим эди. Султоним бегимни шаҳаншоҳ ўз акаси Султон Бойқаро Мирзонинг ўртанча ўғли Султон Вайс Мирзога узатган эди. Султон Вайс Мирзо вафотидан сўнг, 1502 йилда Султоним бегимни Абдулбоқи Мирзога узатадилар.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг маълумотига қараганда Султоним бегим сўз устаси бўлиб, ибора топишдан қийналмасди. Унинг аввалги никоҳидан, яъни Султон Вайс Мирзодан бир ўғил ва бир қизи бўлган.

Қизини шайбонийлардан Йўлбарс Султоннинг иниси Эсонқули Султонга узатган экан. Ўғли Муҳаммад Султон Мирзо эса Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо мулозиматида бўлиб, Қуннуж вилоятининг ҳокими бўлган.

Султоним бегимнинг кейинги эри Абдулбоқи Мирзо 1507 йилда Темур Султон билан бўлган жангда ҳалок бўлади. 1520 йилда хоним Кобулдан Ҳиндистонга, яъни Бобур подшоҳ саройига кетаётиб, Нилобга етганда бандаликни бажо келтиради.

Султон Ҳусайн Бойқаронинг иккинчи қизи **Оқбегим** бўлиб, онаси Поянда Султон бегим эди. Оқбегим Абулқосим Бобур Мирзонинг синглиси Бека Султон бегимнинг набираси Муҳаммад Қосим Мирзо бин Абулқосим Арлотга узатилган эди. Ундан бир қиз туғилган бўлиб, исми — Қоракўз бегим эди. Қоракўз бегим эса Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг укаси — Ғазнайн вилоятининг ҳокими Носир Мирзога узатилганди. Оқбегим 1504 йилда вафот қилган.

Шаҳаншоҳнинг учинчи қизи — **Бека бегим** бўлиб, онаси Поянда Султон бегим эди. Бека бегим ўз холаси Робия Султон бегимнинг ўғли Бобур Мирзога узатилганди. Бека бегим 1502 йилда вафот этган.

Шаҳаншоҳнинг тўртинчи қизи — **Оға бегим** бўлиб, онаси Поянда Султон бегим эди. Оғабегим ҳам ўз холаси Робия Султон бегимнинг иккинчи ўғли Султон Мурад Мирзога узатилганди. Оға бегим балоғат ёши айна гуллаган кезларда оламдан ўтади.

Шаҳаншоҳнинг бешинчи қизи — **Кичкина бегим** бўлиб, онаси Поянда Султон бегим эди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг сўзига қараганда, Кичкина бегимга Султон Маъсуд Мирзо кўп иштиёқмандлик қилса-да, бироқ Поянда Султон бегим қисқа ўйлаб, розилик бермайди. Кейинчалик Сайид Ота наслидан Мулло Ҳожага узатилган экан. Аммо Кичкина бегим ҳам кўп умр кўрмай, шаҳаншоҳнинг ҳаётлик давридаёқ оламдан ўтади.

Шаҳаншоҳнинг олтинчи қизи — **Саодат Бахт бегим** бўлиб, Бегим Султон номи билан шуҳратланганди. Онаси Попо Оғача бегим эди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг сўзига қараганда, Бегим Султон Султон Маъсуд Мирзонинг кўзи кўр қилингандан сўнг унга узатилган эди. Бир қиз бир ўғли бўлган. Султон Маъсуд Мирзони шайбонийлар ҳалок қилгач, қизини шаҳаншоҳнинг Опоқ бегим исмли хотини ўз тарбиясига

олиб, Хиротдан Қобулга келган. Балоғатга етгач, Сайид Мирзо Опоққа узатилган. Бегим Султон эса ўғли билан Каъбатуллога кетиб ўша ерда қолган.

Шаҳаншоҳнинг еттинчи қизи — **Султон Нажод бегим** бўлиб, онаси Попо оғача бегим эди. Султон Нажод бегим шаҳаншоҳнинг акаси Султон Бойқаро Мирзонинг кичик ўғли Искандар Мирзога, яъни амакиваччасига узатилганди.

Шаҳаншоҳнинг саккизинчи қизи — **Мунаввар Султон бегим** бўлиб, онаси Попо Оғача бегим эди. Мунаввар Султон бегим Андхўй сайидларидан Сайид Мирзога узатилган эди.

Шаҳаншоҳнинг тўққизинчи қизи — **Байрам Султон бегим** бўлиб, онаси Минглибий Оғача бегим эди. Байрам Султон бегим ўз амакиси қизининг ўғли Сайид Абдулло Мирзога узатилганди. Сайид Абдулло Мирзонинг отаси Андхўй сайидларидан эди.

Байрам Султон бегимдан бир ўғил туғилиб, номини Сайид Барака қўйган эдилар. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг таъкидлашича, Сайид Барака аввалроқ Бобур Мирзо Самарқандни ўз тасарруфига киритганда унинг хизматида бўлган. Кейинроқ Урганчга бориб, салтанат даъвосини қилган ва Астрободда қизилбошлар қўлида ҳалок бўлган.

Шаҳаншоҳнинг ўнинчи қизи — **Фотима Султон бегим** бўлиб, онаси Минглибий Оғача бегим эди. Фотима Султон бегим Мироншоҳ Мирзо наслидан Ёдгор Мирзога узатилган эди. Тарихчи Хондамирнинг ёзишича, Фотима Султон бегим отаси шаҳаншоҳнинг ҳаётлигидаёқ вафот этган.

Шаҳаншоҳнинг ўн биринчи қизи — **Ойша Султон Оға бегим** бўлиб, онаси Зубайда бегим эди. Ойша Султон Оға бегим шайбоний султонларидан Қосим Султонга узатилганди. Ундан Қосим Хусайн Султон номли ўғли бўлган. Қосим Султон вафотидан сўнг, унинг авлодидан Бўрон Султон никоҳига кирган. Бўрон Султондан бир ўғил туққан, исми Абдулло Султон бўлган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг ёзишича, Қосим Хусайн Султон Ҳиндистонга — Бобур хизматига борган. Бобур подшоҳ унга Бадовун ҳокимлигини инъом қилган. Кейинроқ эса Абдулло Султон ҳам Бобур подшоҳ мулозаматига борган. Унинг ҳақида Бобур подшоҳ шундай ёзади: «Бовужудким, кичик ёшлиқтур, хизмати ёмон эмас».

Султон Хусайн Бойқаронинг ўн тўрт ўғли бўлиб,

тўнғичи **Бадиуз-Замон Мирзо** эди. Бадиуз-Замон Мирзо 1458 йилда туғилган. Султон Хусайн Бойқаронинг ўғиллари орасида Бадиуз-Замон Мирзо энг оқил ва тадбиркори, шунингдек ҳарбий салоҳиятга молик, толиқмас жангчи ҳам эди. Бадиуз-Замон Мирзо шариат аҳкомларига риоя қилувчи адолатпеша ҳукмдор эди. У ўз саройида олимлар, шоирлар, уламолар, санъаткорлар ва турли-туман аҳли ҳунармандларни йиғиб, анжуманлар ўтказарди. Бадиуз-Замон Мирзо шеър-хонликни яхши кўрар ва ўзи ҳам ғазал битарди.

Улуғ мутафаккир амир Алишер Навоий Бадиуз-Замон Мирзони таърифлаб қуйидагиларни ёзганлар: «Султон Бадиуз-Замон Мирзо — ҳусни сурат ва ҳусни сийрат била ораста ва жамоли зоҳирий ва камоли ботиний била пийроста йигитдур. Разм атворидин отартутарда дилписанд ва базм асбобидин ичмак ва бағишламакда бемонанд. Табъи ҳам назм услубида мулоим тушубтур. Ва бу матлаъ анингдурким:

Маҳи ман, бегули рўят, дилам хун баста чун лола,
Жигар ҳам аз ғами ҳажрат шуда паргола-паргола.

Мазмуни:

(Эй гўзалим, гул юзингсиз юрагим лоладек қон боғлади,
Жигар ҳам ҳажринг ғамидин парча-парча бўлди.)

Бу туркий матлаъдаги таркибида ҳўб ва ҳолатда марғуб воқеъ бўлубтурким:

«Э сабо, гар сўрса ҳолим шаммаи ул сарв ноз,
Уйрулуб бошиға мен саргаштадин еткур ниёз».

1473 йилда Бадиуз-Замон Мирзо Хоним Бегимга уйланади. Хоним Бегим Султон Абусайид Мирзонинг Руқия Султон бегим исмли хотинидан туғилган қизи эди. Руқия Султон бегим эса Шохруҳ Мирзонинг набираси Алоуддавла Мирзонинг қизи эди. 1486 йилда Хоним Бегим ўғил туғади. Номини Муҳаммад Мўмин Мирзо қўядилар.

Бадиуз-Замон Мирзо 1494 йилда Таҳматинбек қизига уйланади. У 1496 йилда ўғил туғади. Номини Муҳаммад Замон Мирзо деб атайдилар.

Астробод ҳокими амир Мўғул хиёнатидан сўнг, Султон Хусайн Бойқаро Астробод вилоятига ўғли Бадиуз-Замонни ҳоким қилиб тайинлайди. Бадиуз-

Замон Мирзо Астрободга боргач, вилоятда адолат ва тартиб ўрнатиб, қурилиш-ободончилик ишларини йўлга қўяди.

1497 йил баҳор пайтида Султон Ҳусайн Бойқаро Ҳисорга қарши юриш бошлайди. Подшоҳнинг фармони-га кўра, Астрободда ҳукмрон бўлиб турган Бадиуз-Замон Мирзо ўз ўрнига ўғли 11 ёшли Муҳаммад Мўмин Мирзони қўйиб, ўз қўшини билан келиб, шаҳаншоҳ лашкарига қўшилади. Жанг тугагач, Султон Ҳусайн Бойқаро Бадиуз-Замон Мирзони Балх вилоятига ҳоким қилиб тайинлайди. Астробод вилоятига эса суюкли ўғли Музаффар Ҳусайн Мирзони ҳоким этиб белгилайди. Подшоҳнинг бу фармони Бадиуз-Замон Мирзонинг ҳамиятига тегади. Зеро кўпдан бери Астробод вилояти-ни ўғли Муҳаммад Мўмин Мирзога бериб, ўзи Балх вилоятида ҳукмронлик қилиш ниятида эди. Бинобарин, подшоҳнинг фармони Бадиуз-Замоннинг исён кўтари-шига сабаб бўлади.

Шундан сўнг, Бадиуз-Замон Мирзо ўз аркони давлатини йиғиб, кенгаш ўтказади. Кенгаш қарорига кўра, Бадиуз-Замон Мирзо отасидан юз ўгириб, истиқ-лол байроғини кўтарганини эълон қилади. Шу кундан бошлаб Балх қалъасини мустаҳкамлаб, қўшин салоҳия-тига эътиборни кучайтиради. Шунингдек, Бадахшон ҳукмдори амир Ҳусравшоҳ ва Қандаҳор ҳукмдори амир Шужоъиддин Зуннун аргунга элчи юбориб, уларни ўз режасидан огоҳ қилади. Мазкур амирлар Султон Ҳусайн Бойқародан муттасил хавф-хатарда бўлганлик-лари туфайли, Бадиуз-Замон Мирзонинг таклифини мамнуният билан қабул қиладилар.

Бадиуз-Замоннинг итоатдан бош тортган хабарини эшитган Султон Ҳусайн Бойқаро қаттиқ изтиробга тушади ҳамда ўғлини бу йўлдан қайтармоқ мақсадида бир неча элчилар юборади. Аммо шаҳзода ўз сўзидан қайтмаслигини билдиради. Иложсиз қолган Султон Ҳусайн Бойқаро, ночор ўғли Бадиуз-Замон Мирзога қарши юриш бошлашга жазм қилади. Аммо ота билан ўғил ўртасида вужудга келажак қиргиннинг олдини олиш мақсадида амир Алишер Навоий шоҳни Бадиуз-Замон Мирзо билан музокара юритиб, шаҳзода билан сулҳ тузишга кўндиради.

Султон Ҳусайн Бойқаро Бадиуз-Замон билан музо-кара юритишни амир Алишер Навоийнинг ўзига ҳавола қилади. Амир Алишер Навоий Балхга боради. Бадиуз-Замон Мирзо амир Алишер Навоийни юксак эҳтиром

билан қабул қилиб, чексиз илтифотлар кўрсатади. Амир Алишер Навоий шаҳзодага урушнинг фалокатлари, айниқса ота-боланинг ноиттифоқлигидан келиб чиқадиган дил жароҳатининг ўчмас асоратлари ҳақида гапиради. Ниҳоят Бадиуз-Замон Мирзо исёни тўхта-тиб, падари бузрукворининг номини хутбага қўшиб ўқитишга розилик беради. Айни шу аснода мулозим Бадиуз-Замон Мирзога мактуб олиб киради ва Ҳиротдан келган махфий чопар ёнидан олинганини маълум қилади. Мактуб Султон Ҳусайн Бойқародан Балх шаҳрининг бошлиғи амир Ислоом барлос номига ёзилган эди. Мактубда «Қачонки Бадиуз-Замон Мирзо шикор (ов) учун шаҳар ташқарисига чиқса, шаҳар дарвозаларини беркитиб, уни шаҳарга киритмагайсен, бунинг учун бизнинг иноят ва илтифотимизга сазовор бўлгайсен»,— деган мазмунда кўрсатма берилган эди.

Маълумки, саройда Хўжа Низом ул-Мулк бошлиқ бир неча ҳасадчи амалдорлар ота-бола ўртасидаги низони амир Алишер Навоийнинг саъй-ҳаракати билан баргараф бўлишини истамас эдилар. Бинобарин, иғвогарлик билан шохнинг бошини гангитиб, юқорида зикр қилинган кўрсатмани жўнатишга муваффақ бўлгандилар.

Бадиуз-Замон Мирзо мактуб мазмунидан огоҳ бўлгач, истехзоли жилмаяркан, «мана, падари бузрукворимизнинг бизга нисбатан бўлган илтифотлари нақадар юксақ экан»,— дея мактубни амир Алишер Навоийга узатади. Навоий ҳазратлари мактуб мазмунидан воқиф бўлгач, маҳзунлик ва изтироб билан шаҳзодага боқаркан, Ҳиротга қайтиш учун рухсат сўрайди. Бадиуз-Замон Мирзо амир Алишер Навоийни кузатаркан, ота шафқатидан ноумид қолиб, итоатдан бош тортганини маълум қилади.

Амир Алишер Навоий Ҳиротга етиб келгач, Султон Ҳусайн Бойқаро хузурига кириб, Балхда кўрган ва эшитганларини муфассал баён қилади. Подшоҳ ниҳоятда ғазабланиб, дарҳол Музаффар Ҳусайн Мирзонинг ёнига амир Муҳаммад Бурундуқ Барлос ва амир Носриддин Умарбекни қўшиб Астрободга жўнатади. Ўзи эса катта қўшин билан Балхга юради. Бадиуз-Замон Мирзо подшоҳнинг қўшин тортиб келаётганини эшитиб, дарҳол жангга отланиб, даҳанайи Пил Чирог мавзеъига боради. Бадиуз-Замон Мирзо жанг олдидан укаси Музаффар Ҳусайн Мирзонинг Астрободга қўшин тортиш хабарини эшитади. Бинобарин ўғли Муҳаммад

Мўмин Мирзога Астрободни қандай бўлмасин душман-дан ҳимоя қилиш лозим эканлиги ҳақида мактуб жўнатади.

1497 йил 2 майда ота-бола бир-бирига қасд қилган ҳолда хусумат камарини белларига боғлаб жангга кирадилар. Жангда Бадиуз-Замон Мирзо мағлубиятга учраб, Қундуз вилоятига қочади. Султон Ҳусайн Бойқаро ўз қўшини билан Балхни муҳосара қилади. Қамал қирқ кундан ошгач, шаҳар муҳофазачилари орасида тушкунлик кучайиб, ҳатто шаҳар бошлиғи амир Шайх Алига ҳам итоат қилмайдилар. Табиийки, бундай вазиятда шаҳарни сақлаб қолиш имкондан ташқари гапдир. Амир Шайх Али Султон Ҳусайн Бойқаро олдида ўз гуноҳини ювиш учун нима қилишини билмай турган бир пайтда, Бадиуз-Замоннинг Балх шаҳарида қолган хотинининг (Таҳматинбекнинг қизи) кўзи ёриб, ўғил туғади. Номини Муҳаммад Замон Мирзо деб атайдилар. Бу хабарни эшитган амир Шайх Али дарҳол Султон Ҳусайн Бойқаро ҳузурига шодиёна хабарини етказиш учун элчи юборади. Шаҳаншоҳ бу хушxabардан ғоятда шод бўлиб, тарахҳум ва эҳсон эшигини катта очиб, элчиларга илтифотлар кўрсатади. Шунингдек ўз тарафидан Хўжа Низом ул-Мулкнинг ўғли Хўжа Камолиддин Ҳусайнни ва амир Ҳожи Пир баковулни амир Шайх Али ҳузурига элчи қилиб жўнатади.

Шаҳаншоҳнинг илтифотидан мамнун бўлган амир Шайх Али янги туғилган шаҳзода Муҳаммад Замон Мирзони ва унинг онаси маликани олиб, Султон Ҳусайн Бойқаро ўрдугоҳига бориб, 5-6 кун меҳмонда бўлгач, шаҳаншоҳдан рухсат олиб, шаҳзода ва маликани Қундузга — Бадиуз-Замон Мирзо ҳузурига олиб кетади. Султон Ҳусайн Бойқаро эса Балхни ўз тасарруфига киритгач, ўғли Иброҳим Ҳусайн Мирзони шаҳарга ҳоким қилиб, ўзи Мурғоб суви соҳилига қараб кетади.

Бадиуз-Замон Мирзо шаҳаншоҳдан енгилиб, Қундуз вилоятига қочиб боради. Қундузнинг ҳукмдори амир Ҳусравшоҳ шаҳзодани юксак эҳтиром билан кутиб олади. Бадиуз-Замон Мирзо ўз аркони давлатини йиғиб, кенгаш ўтказади. Кенгашда амир Ҳусравшоҳ ҳам иштирок этади. Кенгаш қарорига кўра, Бадиуз-Замон Мирзо Қандаҳор вилоятига бориб, амир Шужоъиддин Зуннун аргунни ўзига эргаштириб, ул вилоятнинг қўшинини бир ерга жамлаб, ўша ердан Хуросонга босиб кириши лозим эди. Бу томондан амир Ҳусравшоҳ

Қундуз, Бақлон, Хутталон ва Бадахшон қўшинларини тўплаб, Балх, Шибиргон ва Андхўй худудига бостириб кириши режалаштирилган эди. Шу аснода амир Шайх Али шаҳзода Муҳаммад Замон Мирзо билан маликани Бадиуз-Замон ҳузурига етказиб келади. Мирзо ниҳоят даражада хушнуд бўлиб, бир неча кун давомида аркони давлати билан қўшинига зиёфат беради. Шундан сўнг, шаҳзода Муҳаммад Замон Мирзо билан маликани Қундузда қолдириб, ўзи аввалги режага мувофиқ, Қандаҳорга кетади.

Қандаҳор ҳукмдори амир Зуннун аргун ва унинг биродарлари Бадиуз-Замон Мирзони зўр шодлик билан кутиб оладилар ва самимий меҳмоннавозликни ўрнига қўядилар. Амир Зуннун аргуннинг ниҳоятда соҳибжамол қизи борлигидан Бадиуз-Замон хабардор эди. Бинобарин, амир Зуннун аргунга совчи юбориб, ушбу қизни ўз никоҳига киритади. Шундан сўнг амир Зуннун аргун билан Бадиуз-Замон Мирзо ораларида ҳамжиҳатлик аввалгидан ҳам мустаҳкамроқ ўрин олади. Аммо шу кунларда бир ғаройиб воқеа содир бўлади. Тўй ўтгач, амир Зуннун аргун Заминдовардаги мазоротлардан бирини зиёрат қилиш мақсадида йўлга чиқади. Сафар асносида бир киши йўлдан чиқиб, амир Зуннун аргунга пичоқ санчади. Бироқ санчилган пичоқ чопонни тешиб ўтолмайди ва баданга жароҳат етмайди. Пичоқ санчган кишини мулозимлар шу заҳотиёқ тилка-пора қилиб ташлайдилар. Аммо бу суиқасдни амир Зуннун аргун ва унинг биродарлари амир Шайх Алининг қилмиши деб биладилар ва уни ушлагга жазм қиладилар. Амир Шайх Али паноҳ истаб, Бадиуз-Замон Мирзо ҳузурига қочиб келади. Мирзо амир Шайх Алини ўз ҳимоясига олиб, амир Зуннун аргун ва унинг биродарларига амир Шайх Алининг суиқасдга алоқаси йўқлиги, аксинча фидойи, содиқ дўст эканлиги ҳақида кўп гапиради. Лекин амир Зуннун аргун қабул қилмайди ва амир Шайх Алини Султон Ҳусайн Бойқаронинг жосуси деб гумон қилади. Бинобарин, агар Бадиуз-Замон Мирзо амир Шайх Алини бизга топширмаса, орамиздаги дўстлик ва ҳамжиҳатлик ришталари мизалажак, деб таҳдид қилади. Бадиуз-Замон Мирзо иложсиз қолиб, амир Шайх Алини амир Зуннун аргун қўлига топширади. Амир Зуннун аргун амир Шайх Алини бир неча муддат Гармсердаги қалъалардан бирида маҳбусликда сақлаб, сўнгра маҳбусликдан озод қилиб юборади. Амир Шайх Али яна Султон Ҳусайн

Бойқаро ҳузурига бориб, саройда эъвозли аёнлардан бири бўлиб, хизмат қилади.

Астрободда отаси ўрнида турган 11 ёшли Муҳаммад Мўмин Мирзо амакиси Музаффар Ҳусайн Мирзонинг кўшин билан келаётганини эшитган бўлса-да, бироқ амакисининг қора ниятидан воқиф эмас эди. Бинобарин, унинг истиқболига пешвоз чиқиб, илтифотлар билан кутиб олиш тараддудида эди. Шу аснода отаси Бадиуз-Замон Мирзодан келган мактуб мазмунидан огоҳ бўлгач, шошилинч равишда жанг тараддудини кўриб, шаҳар ташқарисига чиқади ва Музаффар Ҳусайн Мирзо кўшинига қарши курашади. Лекин ҳарбий кучларнинг тенг бўлмагани туфайли, душман аскарлари ҳар томондан ҳамла қилиб, Муҳаммад Мўмин Мирзони ўраб, асирга оладилар. Музаффар Ҳусайн Мирзо жияни Муҳаммад Мўмин Мирзони боғлатиб, амир Муҳаммад Бурундуққа топшириб, Ҳиротга жўнатади. 1497 йил 29 сентябрда амир Муҳаммад Бурундуқ шаҳзодани Ҳиротга етказиб келади ва Ихтиёриддин қалъасига қамаб, ўзи Мурғоб дарёсининг қирғоғида ўрдугоҳда ҳам олаётган Султон Ҳусайн Бойқаро ҳузурига бориб, Астробод воқеаларини баён қилади.

Султон Ҳусайн Бойқаронинг севикли хотини Ҳадича бегим ўз ўғли Музаффар Мирзонинг истиқболдаги бахтсаодати учун Бадиуз-Замон Мирзони ва унинг ўғли Муҳаммад Мўмин Мирзони асосий ғов деб биларди. Бинобарин, қулай вазият вужудга келгудай бўлса, Бадиуз-Замон Мирзони ва унинг ўғли Муҳаммад Мўмин Мирзони орадан олиб ташлашга ҳаракат қиларди.

Муҳаммад Мўмин Мирзони банди қилиниб, Ихтиёриддин қалъасига қамалиши, Ҳадича бегим учун айна мударра бўлиб, ўзининг даҳшатли режасини вазири аъзам Низом ул-Мулк билан келишиб олгач, Мурғоб ҳарбий ўрдугоҳида истироҳатда бўлган Султон Ҳусайн Бойқаронинг қаттиқ мастлигидан фойдаланиб, Муҳаммад Мўмин Мирзони зудлик билан қатл қилиш ҳақидаги фармонга муҳр бостириб олади. Мазкур фармонни Ер Али бахши, Абдувоҳид Ясовул ва яна икки ишончли кишиларга топшириб, вақтни ўтказмасдан ҳукмни шу кечасиёқ ижро этишни таъкидлаб Ҳиротга жўнатади.

Нобакор жаллодлар қалъага — Муҳаммад Мўмин Мирзо ҳузурига бостириб кирганларида, шаҳзода ётиш олдидан тунги ибодатни тугаллаб, қуръон тиловатига

машгул эди. Чақирилмаган «меҳмон»ларнинг авзоидан хавфсираган шаҳзода ўзини муҳофаза қилишга уринади. Аммо улар шаҳзодани ушлаб, қўл-оёғини боғлаб, овозини чиқармай қалъа девори тагига олиб чиқадилар ва ўша ерда ханжар билан бошини танидан жудо қиладилар. Эртаси тонг чоғида мастликдан хушёр тортган Султон Ҳусайн Бойқаро тундаги маишат асносида фармонга муҳр босгани ёдига тушиб, Низом ул-Мулкни чақириб, фармоннинг мазмунидан огоҳ бўлгач, дарҳол «салтанатимизнинг улуғвор меваси, кўз қорачиғимизга ҳеч бир зиён-захмат етказмасинлар»,— деб кўрсатма ёздириб, Ихтиёрдин қалъасига жўнатади. Аммо вақт ўтган эди. Ҳукм эса шошилинч равишда ижро этилганди. Эртаси куни мақтул шаҳзода Муҳаммад Мўмин Мирзонинг жасади шоҳона маросимлар билан Бадиъа мадрасасига дафн этилади. Шундай қилиб, ўн бир ёшли шаҳзода Муҳаммад Мўмин Мирзо қабиҳлик, мунофиқлик ва хусуматнинг қурбони бўлади.

Муҳаммад Мўмин Мирзонинг хиёнаткорона қатл қилиниши, Бадиуз-Замон Мирзони ўз отаси Султон Ҳусайн Бойқарога нисбатан хундор душманга айлантиради. Шунингдек, Султон Ҳусайн Бойқаронинг бошқа ўғилларини ҳам қаҳр-ғазабини қўзғатиб, оталарига нисбатан ишончсизлик, меҳрсизлик ҳамда адоват чўғини яллиғлантириб юборади.

Муҳаммад Мўмин Мирзо ёш бўлса-да маърифатли кишилар даврасида тарбия кўрган ақлли, зийрак ва жасоратли шаҳзода эди. Зотан Султон Ҳусайн Бойқаро ўғиллари ва набиралари орасида ақли баркамол ҳамда соҳиби салтанатга арзигулик шаҳзода — Муҳаммад Мўмин Мирзо эди.

Улуғ амир Алишер Навоий ёш шаҳзодага эътимоди баланд бўлиб, мамлакат, эл-юрт ва салтанатнинг келажак тақдири Муҳаммад Мўмин Мирзонинг оқилона сарф-ҳаракатига боғлиқ деб биларди.

Муҳаммад Мўмин Мирзо қатл этилган пайтда, улуғ амир Алишер Навоий муқаддас Машҳад шариф зиёратида эди. У машъум воқеадан уч кун ўтгач, Ҳиротга қайтади. Муҳаммад Мўмин Мирзо фожиасини эшитиб, кўп йиғлаган экан. Тарихчи Хондамирнинг сўзига қараганда, улуғ мутафаккир Алишер Навоий «Муҳаммад Мўмин Мирзо фожиасининг келажак асорати ҳақида гапириб, шундай деган эканлар: «Мўмин Мирзо фожиаси худди Шайх Мажиддин Бағдодий фожиасига

ўхшайди. Зотан Шайх Мажиддин Бағдодий қатлидан сўнг кўп ўтмай, Турондан Эронгача бўлган ерлар Чингизхон отининг туёғи остида қолиб кул тепага айланди. Жафокаш халқ қатли омга (умумий қиргин) маҳкум қилинди. Алҳол Муҳаммад Мўмин Мирзонинг қатли туфайли улуғ бир фитна вужудга келиб, мамлакат вайрон бўлиб, фуқаро бошига чексиз мусибат ва қиргин тушмоғидан қўрқадурмен».

Дарвоқе, андак фурсат ўтиши билан деб, афсусланиб ёзади Хондамир, ўзбек лашкари Хуросонга бостириб кириб, мамлакатни поймол қилиб, фуқарони чексиз мусибатларга гирифтор қилди.

Муҳаммад Мўмин Мирзонинг хоинона қатл қилинган хабарини эшитган Бадиуз-Замон Мирзо бир лаҳза ҳуши бошидан учиб, фарзанди аржумандининг фироқидида куйиб, барча ҳарбий гуруҳ бошлиқларига лашкарни тўплашга фармон беради ва ўғли учун қасос олиш ниятида отаси Султон Ҳусайн Бойқарога қарши уруш эълон қилади.

Султон Ҳусайн Бойқаронинг энг яқин кишиси, улуғ амир Алишер Навоийнинг мухлиси Хўжа Афзалиддин Муҳаммад Кермоний бир неча йиллардан буён Ироқда истиқомат қиларди. Шаҳаншоҳ доим унинг номини яхши соатларда тилга олишини ҳамда улуғ амир Алишер Навоий орзиқиб соғинганлигини эшитиб, 1498 йилда Хуросонга қайтиб келади. Унинг қайтиб келганидан шаҳаншоҳ беҳад хурсанд бўлади.

Бу пайтда Султон Ҳусайн Бойқаро Ўланг-нишин мавзеидаги ўрдугоҳда ўғли Бадиуз-Замон Мирзонинг навбатдаги ҳужумини кутиб турарди. Мамлакатнинг барча ишлари Низом ул-Мулк ва унинг авлодлари қўлида эди. Муҳаммад Мўмин Мирзонинг қатлидан сўнг, шаҳаншоҳда Низом ул-Мулкка нисбатан гинакудурат вужудга келиб, ундан ихлоси қайтган, иложини топса мансабдан азл қилиб, хонавайрон қилишга тайёр эди. Алҳол Хўжа Афзалиддиннинг келиши шаҳаншоҳга илҳом бағишлаб, амир Алишер Навоий билан машварат қилиб, Хўжа Афзалиддинни олий мартабага кўтарари ҳамда Низом ул-Мулк ва унинг авлодига қарши пинҳона курашни бошлайди. Бу курашнинг бошида Хўжа Афзалиддин туради.

1498 йил 13 май якшанба куни Низом ул-Мулкнинг қайноғаси Эъмод ул-Ислом ҳибсга олинади. У йигирма йилдан зиёдроқ давр мобайнида вазирлик мансабида қойим эди. 23 майдан бошлаб Хўжа Афзалиддин

вазирлик мансабига тайинланади.

Бу вақтда Бадиуз-Замон Мирзо жанубий Афғонистонда ўгли Муҳаммад Мўмин Мирзо учун қасос олишга тайёрланиб турарди. Шаҳаншоҳ Уланг-нишин ўрдугоҳида туриб Бадиуз-Замон Мирзога қарши бир гуруҳ аскарни Исфизорга жўнатган эди. Исфизорга юборилган ҳарбий гуруҳ орасида Низом ул-Мулкнинг ўгли Умид ул-Мулк ҳам бор эди. Июннинг бошида Уланг-нишин ўрдугоҳида Низом ул-Мулк ҳамда унинг қариндоши Низомиддин Курд қамоққа олинадилар. Исфизор ҳарбий гуруҳидаги Умид ул-Мулкни ҳибса олиш ҳақида чопар юборилади. Шунингдек, Низом ул-Мулкнинг иккинчи ўгли Камолиддинни, синглисининг ўгли — сарой воқеанависи Абдул Азизни ҳамда Низомиддин Курднинг ўғилларини қамоққа олиш ҳақида фармон берилади. Фармонни шахсан амир Алишер Навоийнинг ўзлари Ҳирот шаҳрининг бошлиғи Аҳмад Мирзога олиб келиб топширадилар. Қамоққа олинганларнинг мол-мулки мусодара қилиниб, ўзларини Ихтиёриддин қалъасига қамайдилар. Тунлардан бирида Низом ул-Мулкнинг ўғиллари қалъадан қочишга муваффақ бўладилар. Бироқ эртаси яна қўлга олинадилар.

Маҳбусларнинг қалъадан қочиш хабарини эшитган Султон Ҳусайн Бойқаро бағоят дарғазаб бўлиб, маҳбусларни зудлик билан қатл қилиш ҳақида Ҳирот шаҳар бошлиғи Аҳмад Мирзо ҳамда амир Абдухолиқ номига фармон юборади. 1498 йил июл ойининг бошида Ихтиёриддин қалъасида жаллод Низом ул-Мулкнинг кўз олдида унинг ҳар икки ўгли Хўжа Камолиддин Ҳусайн ва Хўжа Умид ул-Мулкларни сўяди. Сўнгра Низом ул-Мулкни қалъа дарвозасига чиқариб, тириклайин терисини шилиб олади. Шунингдек, Хўжа Эъмод ул-Ислоом, Хўжа Абдул Азиз, Низомиддин Курд ва Маҳмуд Шоҳ Фарраҳийларни Бадиуз-Замон Мирзога хайрихоҳликда айблаб қатл қиладилар.

Султон Ҳусайн Бойқаронинг саройида ва қўшинида содир бўлган воқеалардан руҳланган Бадиуз-Замон Мирзо ва Шужобек арғунлар фурсатни ганимат билиб, дарҳол Гармсёрдан қўшин тортиб, Уланг-нишин томон юрадилар. Бу хабар 1498 йил 13 июн жума куни Султон Ҳусайн Бойқарога етади. Шаҳаншоҳ дарҳол Ҳиротга чопар юбориб, улуғ амир Алишер Навоийга шаҳар ичидаги ва ташқарисидаги барча қўшинларни Уланг-

нишинга жўнатиш ҳақида фармон беради. Улуғ амир Алишер Навоий жума намозидан сўнг амри олийга мувофиқ барча қўшин гуруҳларини Ўланг-нишинга сафарбар қилади.

Бунгача Ҳисори Шодмон вилоятининг ҳукмдори Султон Масъуд Мирзо Хусравшоҳ фитнасидан қочиб, 500 нафар аскар билан Султон Ҳусайн Бойқародан паноҳ излаб келган эди. Астрободга кетган амир Муҳаммад Валибек, амир Умарбек ва амир Бобо Алилар ҳам ўз қўшинлари билан қайтиб келган эдилар. Шунингдек, шаҳаншоҳнинг Сабзавордаги ўғли Фаридун Ҳусайн Мирзо ҳам ўз қўшини билан келиб қўшилган эди.

14 июн тонг отарда Бадиуз-Замон Мирзо Ўланг-нишин яқинига етиб келганда, бу ердаги ҳисобсиз қўшинни кўриб, ҳайрат бармоғини тишлаб, даҳшатга тушади. Аммо ориятни қўлдан бермай жангга киради. Ота билан ўғил ўртасидаги жанг пешингача давом этиб, ҳар икки томондан кўпгина қурбонлар берилади. Ниҳоят Бадиуз-Замон Мирзо жанг шиддатига дош бераолмай, Қандаҳорга қараб қочади. Шаҳаншоҳ қўшин бошлиқларидан амир Умарбек шаҳзодани анча масофагача қувлаб, ниҳоят шаҳзодага яқинлашиб, энди қилич урмоқчи бўлаётганида, шаҳзоданинг амирларидан бири амир Юсуф Исфандиёр Бадиуз-Замон Мирзонинг қўлидаги найзасини тортиб олиб, амир Умарбекнинг юзига қаттиқ зарб билан уради. Амир Умарбекнинг бир неча тишлари синиб, отдан ерга юмалаб тушади. Ушбу мўъжиза туфайли Бадиуз-Замон Мирзо саломат қутилиб кетади. Султон Ҳусайн Бойқаро мазкур ғалабани Султон Масъуд Мирзо шарафига иншо эттиради.

Ўланг-нишин жангидан бир неча кун муқаддам Султон Ҳусайн Бойқаро ўрдугоҳига Бадиуз-Замон Мирзо ва амир Зуннун арғун тарафидан Шайх Жалолиддин Абусайид пуроний келиб, шаҳаншоҳни Бадиуз-Замон Мирзо билан сулҳ тузишга кўндиради. Шаҳаншоҳ сулҳга рози бўлгач, шайхулислом мавлоно Аҳмад Тафтазонийни, Жалолиддин Абусайид пуронийни ва Сайид Ғиёсиддин Муҳаммад садрни Гармсёр томонга жўнатади, токи улар Бадиуз-Замон Мирзога ота-бола орасида вужудга келган жангу жадаллар ҳеч қачон ва ҳеч кимга фойда келтирмагани, билъакс салтанат таназзулига йўл очилажagini тушунтириб, шаҳзодани итоатга мойил қилишлари лозим эди.

Улар Фараҳга яқинлашганларида, Бадиуз-Замон Мирзонинг шаҳаншоҳга қарши лашкар тортиб, Ҳланг-нишинга кетгани хабарини эшитадилар. Шундан сўнг шайхулислом мавлоно Аҳмад Тафтазовий шаҳаншоҳ Ҳрдугоҳига қайтиб келади. Аммо шайх Жалолиддин Абусайид ва Сайид Ғиёсиддин Ғурга — амир Зуннун аргун ҳузурига борадилар. Улар амир Зуннун аргун саройига бориб, ҳануз музокара-мунозира бошламаслариданоқ, Бадиуз-Замон Мирзо Ҳланг-нишин жангида мағлубиятга учраб, Ғурга — амир Зуннун аргун ҳузурига келади.

Шундан сўнг Шайх Жалолиддин Абусайид ва Сайид Ғиёсиддинлар Бадиуз-Замон Мирзонинг сулҳга даъват қиладилар. Бадиуз-Замон Мирзо сулҳга рози бўлишдан аввал элчилар олдига ўз талабларини қўяди. Чунки: «Агар падари бузрукворимиз бизга марҳамат ва меҳрибончилик қилмоқни истаган бўлсалар, алҳол мазкур мулкнинг бир қисмини каминга ивоят қилсинлар, токи арқони давлатим ва муқозимларимнинг маинатларига етгудек бўлсин. Биноан алайхи мен ҳам итбат камарин белимга боғлаб, хизматкорлик риштасини маҳкам тутғумдир», дейди.

Элчилар шаҳаншоҳ Ҳрдугоҳига келиб, Бадиуз-Замон Мирзонинг талабини шаҳаншоҳга арз қиладилар. Шаҳаншоҳ сулҳга рози бўлиб, мазкур элчиларга амир Шайх Али Тағойини қўшиб, сулҳнинг асосларини аниқлаш учун Бадиуз-Замон Мирзо ҳузурига юборди. Лекин элчилар 1498 йил июл ойининг ўрталарида қайтиб келиб, Бадиуз-Замон Мирзонинг «Балх вилоятининг ҳукмдорлиги ҳам аввалги фармон бўйича менинг тасарруфимда қолиши керак», — деб талаб қилаётганини шаҳаншоҳга арз қиладилар. Шаҳаншоҳ бу хабардан газабланиб, сулҳдан воз кечиб, шаҳзоданинг эсини киритиб қўйиш мақсадида ўғлига қарши иккинчи марта жанг тараддудига тушади.

Султон Ҳусайн Бойқаронинг Бадиуз-Замон Мирзога қарши яна уруш ҳаракатларини бошлаган хабарини эшитган улуг амир Алишер Навоий 28 августда Ҳиротдан чиқиб, 29 август чоршанба куни Султон Ҳусайн Бойқаро ҳузурига келади ва Бадиуз-Замон Мирзо билан сулҳ тузишга тарғиб қиладди. Улуг амир Алишер Навоийнинг сўзлари эл-юртнинг осойишталиги, салтанатнинг манфаати йўлида қилинаётган саъй-ҳаракат эканлигини ҳис қилган шаҳаншоҳ сулҳга рози бўлади. Бинобарин, Фараҳ ва Сейистон вилоятларини

Бадиуз-Замон Мирзо тасарруфига берилгани ҳақида фармон берилади. Шаҳаншоҳ фармонни амир Шайх Алига топшираркан, «Сен аввалгидек шахзоданинг мулозиматида қолиб, шундай қилгинки, у Сейистон ҳукмдорлигига рози бўлиб, исендан юз ўгирсин!» — деб кўрсатма беради. 31 август жума куни Султон Хусайн Бойқаро Уланг-нишиндан кўчиб, 3 сентябр душанба куни Боғи Жаҳонорога қадам қўяди.

Фармон етиб боргач, Бадиуз-Замон Мирзо Ғур вилоятидан Сейистонга жўнайтиди. Сейистоннинг собиқ ҳукмдори Муҳаммад Маъсум Мирзо Эса Ҳиротга қайтиб келади.

Султон Хусайн Бойқаронинг иккинчи ўғли **Шоҳғариб Мирзо** эди. У 1471 йил Ҳиротда туғилган, онаси Ҳадича бегим эди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг ёзишчи, Шоҳғариб Мирзо букри бўлиб, сийрати хийла кўримсиз бўлган. Гарчи гавдаси нотавон ва кўримсиз бўлса-да, табиати чиройли, лафзи пок, сўзлари ёқимли бўлган. Унинг шеърятга ихлоси баланд эди. Ўзи ҳам «Ғарибий» тахаллуси билан туркий ва форсий газаллар битарди. Девон ҳам тартиб қилган эди. Қуйидаги байт Шоҳғариб Мирзо қаламига мансубдир:

Дар гузар дидам парирўйи шудам девонааш,
Чист номи ў, кужо бошад надонам хонааш.

Мазмуни: Ўтарда бир парирўйни кўриб, шайдоси бўлдим, унинг номи нима билмадим, уйи қаерда экан.

Улуғ мутафаккир Алишер Навоий ўзининг «Мажолисун-нафоис» номли асарида Шоҳғариб Мирзони қуйидагича таърифлайди: «Шоҳғариб Мирзо — шўх таъблиқ ва мутасарриф (фикри равонлик) зеҳнлик, нозик тахайюллуқ (хаёл қилмоқ) ва дақиқ (нозик) тааққуллуқ (фикр юритувчи) йигитдур. Назм ва насрда назирӣ йўқ ва мутахаййила (чуқур хаёл этиш) ва ҳофизада (хотира қувваси) адили (тенги) номаълум. Ов ва қуш хотирига марғуб (маъқул) ва қурро (қироат қилиш) ва ўқиш кўнглига маҳбуб.

Бу матлаъ анинг дурурким:

Қайси бир гулчехра ул гул барги хандонимча бор,
Қайси бир шамшод қад сарви хиромонимча бор.

Бу матлаъ дағи яхши воқӣъ бўлибтурким:

Тарки меҳр айлаб агарчи бўлди жонон ўзгача,
То тирикмен қилмоғимдур аҳду паймон ўзгача.»

Султон Ҳусайн Бойқаро Ҳирот шаҳарининг ҳокимлигини Шохғариб Мирзога инъом қилган эди. У бир неча муддат давомида мазкур мансабда қойим бўлиб, 1496 йилда вафот этади.

Шохғариб Мирзонинг жасадини Гозургоҳнинг ўнг томонидаги ҳужралардан бирига дафн этадилар. Қабри устига юксак санъат обидаси бўлмиш «Санги ҳафт қалам» — қора мармар қабр тоши ўрнатилади (Мазкур тошнинг тарихи сўнги саҳифаларда баён қилинади).

Шаҳаншоҳнинг учинчи ўғли **Абутуроб Мирзо** эди. У 1472 йил Ҳиротда Минглибий Оғача бегимдан туғилган эди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо Абутуроб Мирзо ҳақида шундай ёзади: «Бурунлар андин хили рушди (яхши, етуклик) ривоят қилурлар эди. Отасининг беҳузурлиги ортганда ўзгача хабар эшитиб, иниси Муҳаммад Ҳусайн Мирзо била қочиб Ироққа борди. Ироқда сипоҳийликни тарк қилиб, дарвешлик ихтиёр қилибтур, яна андин хабари топилмади. Бир ўғли бор эди Сухроб Мирзо отлиқ. Мен Ҳамза Султон била Маҳди Султон бошлиғ султонларни босиб, Ҳисорни олгонда, менинг қошимда эди. Бир кўзи кўр эди. Ғариб бадҳайъат (хунук кўринишли, ёмон шаклли) эди. Ахлоқи ҳам ҳайъатидек эди. Бир безътидоллиқ (меъёрдан ортиқча ҳаракат) қилди, тура олмади, кетди. Астробод навоҳисида бир безътидоллиғидин Нажим Соний азоб била ўлтурди».

Шаҳаншоҳнинг тўртинчи ўғли **Абул Муҳсин Мирзо**, 1472 йилда Ҳиротда туғилган эди. Унинг укаси **Муҳаммад Муҳсин (Кепак Мирзо) Мирзо** 1474 йилда туғилган бўлиб, бу икки шаҳзоданинг онаси Латифа Султон Оғача бегим эди.

Султон Ҳусайн Бойқаро ўғли Абул Муҳсин Мирзога Марв вилоятининг ҳокимлигини, Муҳаммад Муҳсин Мирзога эса Обивард вилоятини инъом қилган эди.

Муҳаммад Мўмин Мирзонинг фожиали ўлиmidан сўнг, шаҳзодалар Ҳадича бегимнинг маккорона кирди-корларидан нафратланиб, ўз оталарига бўлган ихлос ва эътиқодлари сусайиб ёвлаша бошлайдилар. Жумладан Абул Муҳсин Мирзо ўз укаси Муҳаммад Муҳсин Мирзо билан маслаҳатни бир жойга қўйиб, шаҳаншоҳга қарши бош кўтардилар.

Бу хабар 1498 йил сентябр ойида Ҳиротга етиб келгач, Султон Ҳусайн Бойқаро амир Қувомиддин Ҳасан Соримийни Абул Муҳсин Мирзо ҳузурига йўлларкан: «Шаҳзодага панду насиҳатлар қилинг, токи мухалифат йўлидан қайтиб, итоат камарин белига боғлаб, укаси Муҳаммад Муҳсин Мирзони ҳам исендан қайтарсун»,— деб топширик беради.

Амир Қувомиддин Ҳасан Соримий шаҳзода ҳузурига бориб, исендан вужудга келажан жароҳатлар ҳақида кўп тимсоллар келтириб, насиҳат қилади. Аммо шаҳзода амир Қувомиддин сўзини эътиборсиз қолдиради.

Ноиллож, 1498 йил 19 декабрда Султон Ҳусайн Бойқаро Марвга — Абул Муҳсин Мирзога қарши кўшини тортади. Айни вақтда Ҳайдар Муҳаммад Мирзо ва амир Шайх Аҳмад Суҳайли бошлич кўшинни Муҳаммад Муҳсин Мирзога қарши Обивардга жўнатади. Шаҳаншоҳ Марвни қамал қилади. Шаҳар мудофаачиларининг жонбозлиги туфайли, қамал уч-тўрт ойга чўзилиб, ҳар икки томон ҳам ҳолдан тоядилар ва сулҳга мойиллик билдирадилар. Ниҳоят Абул Муҳсин Мирзонинг хоҳишига биноан, шаҳаншоҳ улуг амир Алишер Навоийнинг укаси амир Дарвеш Алини шаҳзода ҳузурига элчи қилиб жўнатади.

Амир Дарвеш Али шаҳзодадан бўлажак сулҳнинг шарт-шароитлари ҳақида сўраганда, шаҳзода «Падари бузрукворимиз гуноҳимизни кечириб, шаҳарни қамалдан озод этсалар ҳамда кўшинларини Сарахс томон олиб кетсалар. Алҳол мен исендан воз кечиб, итоат камарин белга боғлаб, ўз ихтиёрим билан Ҳирот доруссалтанасига борсам»,— дейди. Амир Дарвеш Али шаҳаншоҳ ҳузурига келиб, шаҳзоданинг илтимосини баён қилади. Бу таклиф шаҳаншоҳга мақбул бўлиб, 1499 йил баҳорда ота-бола ўртасида сулҳ битими имзоланади.

Аммо Муҳаммад Муҳсин Мирзога қарши жўнатилган кўшин мағлубиятга учраб, ноумид қайтиб келади.

Султон Ҳусайн Бойқаро Марв қамалини бўшатиб, Сарахс томон юргач, шаҳзода Абул Муҳсин Мирзо Марвни ўз яқин кишиларидан бирига топшириб, ўзи укаси шаҳзода Муҳаммад Муҳсин Мирзо ҳузурига — Обивардга жўнайди. Муҳаммад Муҳсин Мирзо акаси Абул Муҳсин Мирзони эҳтиром билан кутиб олади. Ака-ука шаҳзодалар иттифоқ тузиб, оталарига қарши иккинчи марта бош кўтарадилар.

Султон Ҳусайн Бойқаро Бобо Ҳоки мавзеида исён хабарини эшитади. Ҳирот шахрининг доруғаси (бошлиги) Аҳмад Мирзо (1499 йил) вафот этганлиги туфайли ўрнига янги доруға тайинлаш лозим эди. Бинобарин, шаҳаншоҳ амир Муборизиддин Муҳаммад Валибекни Ҳирот шахрининг доруғаси мансабига тайинлаб, уни Ҳиротга жўнатади. Ўзи дарҳол қўшинни жамлаб, худбин ўғилларининг адабини бериб қўйиш учун Обивардга юради.

Ака-ука шахзодалар 5-6 минг отлиқ аскар тўплаб, жангга тайёрланадилар. Шаҳаншоҳнинг катта қўшин билан келаётган хабарини эшитишгач, ўз қўшинларини шаҳар ташқарисига олиб чиқиб, Нисо шаҳари томон юрабошлайдилар. Бу хабарни эшитган шаҳаншоҳ исёнкор ўғилларини жангдан қочаябди деб гумон қилиб, Музаффар Ҳусайн Мирзо, Ҳайдар Муҳаммад Мирзо, Ибн Ҳусайн Мирзо ва амир Шужоъиддин Муҳаммад Бурундук барлосларни «қочоқ» шахзодалар кетидан қувлаб бориб қўлга олишни буюради ва ўзи кейиндан боради.

Аmmo «қочоқ» шахзодалар Халво чашма мавзеига етганларида, тўсатдан орқага бурилиб, шаҳаншоҳнинг илғор қўшинига ҳужум қиладилар. Кўп ўтмай, Ҳайдар Муҳаммад Мирзо ва Ибн Ҳусайн Мирзо жаёғга бардош беролмай жанг майдонини ташлаб қочадилар. Музаффар Ҳусайн Мирзо ҳам қочишга тараддулланиб турган аснода Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўзи етиб келиб жангга киради. Шундан сўнг зафар шабадаси шаҳаншоҳ томондан эсиб, Абул Муҳсин Мирзо ва Муҳаммад Муҳсин Мирзолар мағлубиятга учрайдилар. Абул Муҳсин Мирзо Марвга ва Муҳаммад Муҳсин Мирзо эса Астрободга қочадилар. Султон Ҳусайн Бойқаро эса шахзода Муҳаммад Муҳсин Мирзони таъқиб қилиб, Астробод томон йўл олади.

Шаҳаншоҳнинг келаётган хабарини эшитган Муҳаммад Ҳусайн Мирзо ўз биродари Муҳаммад Муҳсин (Кепак Мирзо) Мирзо ҳамда аркони давлати билан кенгашиб, Астрободни ташлаб Терек дарёсидан ўтиб, туркманлар ҳудудига ўтишга қарор қилади. Йўлда Муҳаммад Муҳсин Мирзо Муҳаммад Ҳусайн Мирзодан ажралиб, Хуросон томон йўл олади. У акаси Абул Муҳсин Мирзо ҳузурига бориб, бўлган воқеаларни батафсил ҳикоя қилади.

Султон Ҳусайн Бойқаро Астрободга киргач, шахзода Муҳаммад Муҳсин Мирзони Марвга борган хабарини

эшитади. Шундан сўнг шаҳаншоҳ Машҳад ҳокимлигини шаҳзода Муҳаммад Муҳсинга инъом этилгани ҳақида нишон хат ёздириб жўнатади. Шаҳзода Муҳаммад Муҳсин Мирзо нишон хатни олгач, бениҳоя шодланиб, Машҳадга келади ва умрининг охиригача итоатдан бош тўлғамайди.

1500 йил июл ойида Муҳаммад Муҳсин Мирзо биродари Муҳаммад Хусайн Мирзони Исфароинга ҳужум қилганини эшитиб, фурсатни ғанимат билиб, Машҳаддан чиқиб, Нисо ва Обивард вилоятларига қўшин тортади. Аммо август ойида отаси шаҳаншоҳни Астрободга бостириб киргани ҳамда Муҳаммад Хусайн Мирзони Терек дарёси томон қочган хабарини эшитгач, ўзининг содиқ итоаткор эканини изҳор этиш учун шаҳаншоҳ ҳузурига элчилар юборади. Шаҳаншоҳ бу хабардан бағоят шод бўлиб, шаҳзода билан кўришмак орзусида эканини изҳор этади. Шаҳаншоҳ шаҳзоданинг йўлларда кўп тўхтамасликни, эҳтиёткорлик билан юришни, токи биродари Муҳаммад Хусайн Мирзо чангалига тушиб қолмасликни элчиларга таъкидлаб жўнатади.

Аммо тақдир тақозоси билан Кепак Мирзо йўлда Муҳаммад Хусайн Мирзо қўшинига дуч келиб, барча бойлигидан ажралиб, ўровдан чиқиб қочади. Ниҳоят Муҳаммад Муҳсин Мирзо Сари пули сангин мавзеида отаси шаҳаншоҳ билан юз кўришади. Шаҳзода аввалги қилган хатти-ҳаракатлари учун узр сўраб, шаҳаншоҳ ҳузурида тиз чўкади. Султон Хусайн Бойқаро Кепак Мирзонинг садоқатини юксак баҳолаб, Тус, Машҳад, Обивард ва Нисо вилоятларини унга инъом қилади.

Султон Хусайн Бойқаронинг олтинчи ўғли **Музаффар Хусайн Мирзо** эди. У 1473 йил Ҳиротда туғилган, онаси Ҳадича бегим эди. Музаффар Хусайн Мирзо табиатан худбин, ўжар ва тантиқ эди. Шунга қарамай, Султон Хусайн Бойқаронинг энг суюкли ўғли эди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо унинг ҳақида «агарчи хили суйгидек ахлоқ ва афъоли ҳам йўқ эди» деб ёзган эди. Бинобарин шаҳаншоҳнинг бошқа ўғиллари шу боисдан оталарига ёвлашардилар.

Музаффар Хусайн Мирзонинг онаси Ҳадича бегим эрининг ўғлига бўлган муҳаббати ва эътиқодидан фойдаланиб, қандай бўлмасин Музаффар Хусайн Мирзони тахтга валиаҳд қилиб тайинлатмоқ фикрида эди. 1497 йилда Султон Хусайн Бойқаро Астробод вилоятини Музаффар Хусайн Мирзога инъом қилади.

Аммо 1498 йилнинг ёз ойларида Муҳаммад Хусайн

Мирзо Астрободга тўсатдан ҳужум қилиб, Астробод вилоятини ўз тасарруфига киритади. Музаффар Ҳусайн Мирзо биродари билан бўлган жангда енгилиб, Сабзавор вилоятига қараб кетади.

Султон Ҳусайн Бойқаро шаҳзода Муҳаммад Ҳусайн Мирзога қарши Астрободга юриш қилиш нияти бўлсада, бироқ мамлакатда кетма-кет вужудга келаётган исёнлар бунга йўл бермасди.

Айни вақтда Бадиуз-Замон Мирзо ўз қайинотаси амир Зуннун арғун билан бирга лашкар тортиб, Ҳиротга яқинлашадилар. Ҳирот хавф остида қолган эди. Аммо улуғ амир Алишер Навоий ва амир Муборизиддин Муҳаммад Валибеклар шаҳарни мудофаага тайёрлайдилар. Шаҳзода Муҳаммад Маъсум Мирзо бошчилигида қўшин тартибга солинади. Бу пайтда амир Зуннун арғуннинг қўшини Ҳирот атрофидаги қишлоқларни талашга киришади.

Амир Муборизиддин Муҳаммад Валибек шаҳзода Муҳаммад Маъсум Мирзо бошчилигидаги қўшин билан шаҳардан ташқарига чиқиб, душман билан жанг қиладилар. Кучлар тенг эмас эди. Бинобарин, Ҳирот аввалгидек хавф-хатар остида кун кечирарди. Бундай вазият қирқ кунга яқин давом этади. Ниҳоят Султон Ҳусайн Бойқаронинг Астрободдан келаётган хабари маълум бўлади.

Бу пайтда Бадиуз-Замон Мирзо Ўланг-нишинда турарди. Шаҳаншоҳнинг келаётган хабари маълум бўлгач, улуғ амир Алишер Навоий Бадиуз-Замон Мирзога элчилар юбориб, аввало падари бузрукворга нисбатан исён кўтариб, ёғи бўлмақ гуноҳи азим эканлигини яна бир марта таъкидлаб, ҳеч бўлмаганда шаҳаншоҳнинг йўлини тўсмаслик, токи кўз-кўзга тушиб, кўнгул мулки абадул-абад хира тортмаслиги чорасини кўрмаклик лозим ва лобуд эканлигини илтимос қилади.

Зийрак шаҳзода Бадиуз-Замон Мирзо улуғ амир Алишер Навоийнинг самимий маслаҳатини дарҳол қабул қилиб, Ўланг-нишин ўрдугоҳидан кўчиб, Мурғоб дарёси қирғоғига бориб тўхтади.

Султон Ҳусайн Бойқаро Ҳиротга етиб келгач, ўғли Бадиуз-Замон Мирзога қарши жанг тадоригини кўра бошлайди. Аммо жанг қилиш учун салоҳияти ночор эди, чунончи аскарлар узоқ масофадан ҳориб келган, отлар эса чарчаган эди. Бинобарин, шаҳаншоҳ улуғ амир Алишер Навоий билан машварат қилиб, сулҳга

мойиллик билдиради. Ниҳоят Бадиуз-Замон Мирзо билан сулҳ тузилади. Битимга кўра Балх вилояти ҳамда Амударёдан то Мурғобгача бўлган ерлар Бадиуз-Замон Мирзо тасарруфига ўтади. Шунингдек, хутбада Султон Ҳусайн Бойқаро номи билан бирга Бадиуз-Замон Мирзо номи ҳам кўшиб ўқилади. Шу воқеадан сўнг, ҳатто амир Хусравшоҳ ҳам Бадиуз-Замон Мирзо ҳукмронлигини тан олиб, Қундуз, Бақлон, Термиз, Қубодиён, Ҳисори Шодмон, Хутталон ва Бадахшонда унинг номини хутбага кўшиб ўқитиш ҳамда пул зарб қилишга рози бўлади.

Бадиуз-Замон Мирзо Балхга қараб боргач, Балхнинг собиқ ҳукмдори шаҳзода Иброҳим Ҳусайн Мирзо Ҳиротга қайтади. Бадиуз-Замон Мирзо Балхга ўрнашгач, Сейистон вилоятининг ҳокимлигини амир Зуннун аргуннинг укаси амир Султон Али аргунга ҳавола этади.

Султон Ҳусайн Бойқаронинг еттинчи ўғли **Муҳаммад Ҳусайн Мирзо** 1476 йилда Ҳиротда туғилган, онаси Минглибий Оғача бегим эди.

Муҳаммад Ҳусайн Мирзо отаси шаҳаншоҳнинг бетоблик пайтида ўз акаси шаҳзода Абутуроб Мирзо билан тил бириктириб, Ироқ ва Озарбойжон томонга қочади. Улар бир неча вақт Озарбойжонда ночор аҳволда кун кечирадилар. Унинг ҳақида Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо шундай ёзади: «Ироқда муни ва Шох Исмоилни бир ерда банд қилган экандурлар. Ул вақт анга мурид (Шох Исмоилга — Т. Ф.) бўлиб экандур, сўнгра ғализ рофизий бўлиб эди. Бовужудким, ота — оға — иниси бори сунний, бу мундоқ рофизий. Астрободда ўшул гумроҳлик ва батолат била ўлди. Ани хили мардона ва баҳодир дерлар эди. Ҳеч андоқ иши зоҳир бўлмадиким, битмакка лойиқ бўлғай. Табъ назми бор экандур. Бу байт анингдурким:

Олудаи гарди зи пайи сайдки гашти,
Ғарқи арақи дар дили гармики гузашти».

Мазмуни:

Ов кетидан юргандинг, гардига булганибсан,
Ҳароратли қалбинг терига ғарқ бўлиб ўтибсан.

Ниҳоят, Оқ қуюнлилар салтанатига путур етгач, шаҳзода Муҳаммад Ҳусайн Мирзонинг толеъ юлдузи порлайди. 1497 йил кеч кузда Муҳаммад Ҳусайн Мирзо

отаси шаҳаншоҳга элчи юбориб, ватани Хуросонга келиш иштиёқида эканлигини изҳор қилади. Шаҳаншоҳ ўғлининг қайтишидан шодланиб, унга мактуб жўна-тади.

Шу аснода шаҳаншоҳнинг яқин кишиларидан бири олий даргоҳга келиб, «шаҳзода Муҳаммад Хусайн Мирзо бу ерга яхши ният билан эмас, балки бадандеша-лик билан келаётир»,— деб хабар қилади. Бу нохуш хабарни эшитган шаҳаншоҳ амир Муборизиддин Му-хаммад Валибек, амир Умарбек ва амир Бобо Алиларни икки минг отлиқ аскар билан шаҳзоданинг истиқболига юборади. Шунингдек, амирларга «агар иложи бўлса шаҳзодани қуролсизлантириб олиб келинглар»,— деб фармон беради.

Амирлар Машҳадга келганларида у томондан шаҳ-зода ҳам ўз қўшини билан шаҳарга яқинлашади. Аммо баъзи бир кишилар амирларнинг қора ниятларини шаҳзода Муҳаммад Хусайн Мирзога етказадилар. Шаҳзода бу хабардан хавотирга тушиб, Машҳадда тўхтамай, дарҳол Журжонга қараб йўл олади. Шаҳзо-данинг Машҳаддан Журжон томонга қочган хабарини эшитган шаҳаншоҳ амирларга мазкур икки минг сипоҳ билан Астробод вилоятига бориб, Музаффар Хусайн Мирзога қўшилиб, биргаликда Муҳаммад Хусайн Мирзо устига юришни буюради. Шаҳаншоҳ амрига мувофиқ, амирлар Астрободда Музаффар Хусайн Мирзо билан бирлашиб, Астробод вилоятининг туман ва қишлоқларини харобага айлантираётган Муҳаммад Хусайн Мирзога қарши юриш бошлайдилар. Музаффар Хусайн Мирзо ва амирларнинг мардона ҳаракати натижасида, Муҳаммад Хусайн Мирзонинг қўшини батамом парокандаликка учраб, ўзи туркманлар томо-нига қочиб кетади.

1498 йил август ойининг ўрталарида Муҳаммад Хусайн Мирзо катта қўшин тўплаб, Астрободга иккин-чи марта хужум қилади. Астробод ҳукмдори Музаффар Хусайн Мирзо биродари Муҳаммад Хусайн Мирзога қарши қўшин билан шаҳар ташқарисига чиқади. Аммо, ўша аснода Музаффар Хусайн Мирзо мижозидида заифлик вужудга келиб, дам-бадам ҳушдан кетиб, ниҳоят ўзини ўнглай олмай қолади. Ҳолбуки, Му-хаммад Хусайн Мирзонинг қўшини шитоб билан шаҳарга яқинлашиб келмоқда эди. Музаффар Хусайн Мирзонинг бетоблиги туфайли бошлиқсиз қолган қўшин парокандаликка учраб, жанг майдонини ташлаб

қоча бошлайди. Муҳаммад Ҳусайн Мирзо эса шаҳарни осонгина қўлга киритади. Музаффар Ҳусайн Мирзо ўз қўшини билан Сабзаворга чекинади.

Бу нохуш хабарни эшитган Султон Ҳусайн Бойқаро 1498 йил октябрнинг ўрталарида амир Муҳаммад Бурундуқ барлос ва амир Камолиддин Ҳусайн жалойирни Музаффар Ҳусайн Мирзога кўмак бериш учун Сабзаворга жўнатади. Шаҳаншоҳнинг ўзи ҳам Астробод юришига тараддулланиб турган пайтида, Марв ҳукмдори шаҳзода Абул Муҳсин Мирзо ҳамда Обивард ҳукмдори шаҳзода Муҳаммад Муҳсин (Кепак Мирзо) Мирзоларнинг исён кўтарганликлари ҳақидаги хабарни эшитгач, Астрободни қўйиб, Марвга қараб лашкар тортади.

Муҳаммад Ҳусайн Мирзо Астробод вилоятига ўрнашиб олади. Орадан бир йил ўтгач, 1499 йил ёзида Халво чашма жангида енгилиб, Астрободга қочган шаҳзода Муҳаммад Муҳсин Мирзони таъқиб қилиб келаётган шаҳаншоҳ хабарини эшитган шаҳзода Муҳаммад Ҳусайн Мирзо зудлик билан Астрободдан чиқиб Терек дарёсини кечиб, туркманлар ҳудудига қочиб ўтади.

Султон Ҳусайн Бойқаро Астрободда 15 кун туради. Шу аснода Ҳирот доруғаси амир Муборизиддин Муҳаммад Валибекдан чопар келиб, Бадиуз-Замон Мирзонинг яна бош кўтаргани ва энди Ҳиротга хавф солаётганини арз қилади. Шаҳаншоҳ бу нохуш хабарни эшитган заҳоти Астробод вилоятини Муҳаммад Ҳусайн Мирзога инъом қилгани ҳақида нишон хати ёздириб, муҳрлаб мавлоно Шамсуддин Али Шоҳ орқали Муҳаммад Ҳусайн Мирзо ҳузурига жўнатади. Ўзи эса шаҳзода Муҳаммад Ҳусайн Мирзони келишини кутмай, Астрободни вақтинча амир Бадриддин ихтиёрига топшириб, Бадиуз-Замон Мирзо исёнини бартараф қилиш учун шошилинич равишда Ҳиротга жўнайди.

Мавлоно Шамсуддин Али Шоҳ шаҳзода Муҳаммад Ҳусайн Мирзо қароргоҳига бориб, шаҳаншоҳнинг иноятномасини топширади. Шаҳзода бу илтифотдан бағоят хушнуд бўлиб, Астрободга қайтиб келиб, ҳукмронликни давом этдиради.

Аммо Муҳаммад Ҳусайн Мирзо Астробод вилоятига мустаҳкам ўрнашиб олгач, эндиликда фақат Астробод билан қаноатланмай, балки янги-янги вилоятларни ўз тасарруфига киритиш хаёлига тушади. Бинобарин, 1500 йил июл ойида Исфаройин тарафига ҳужум

бошлайди. Исфаройин ҳукмдори амир Бадриддин шаҳаншоҳнинг ихлосманд яқин кишиларидан бўлганлиги туфайли, шаҳзода Муҳаммад Ҳусайн Мирзога итоат қилишдан кўра жанг қилишни афзал кўради. Аммо амир Бадриддиннинг қўшини жуда оз эди. Шунга қарамай, шаҳаншоҳнинг ишончини оқлаб, шаҳзодага қарши жанг бошлайди. Жанг асносида шаҳзода қўшинлари амир Бадриддин қўшинини ўраб олиб, қириб ташлайдилар. Амир Бадриддин ҳам жанг майдонида ҳалок бўлади.

Амир Бадриддиннинг ҳалок бўлган хабарини эшитган Музаффар Ҳусайн Мирзо Сабзавордан укаси Муҳаммад Ҳусайн Мирзога қарши амир Шужоъиддин Муҳаммад Бурундукнинг ўғли амир Муҳаммад Қосим барлос бошчилигида илғор қўшин юборади. Муҳаммад Ҳусайн Мирзо қўшинига эса Дарвеш Муҳаммад Кўкалдош бошчилик қиларди. Ҳар икки қўшин ўртасида қаттиқ жанг вужудга келади. Жанг асносида Дарвеш Муҳаммад Кўкалдош Музаффар Ҳусайн Мирзо қўшинига офат етказиб, ҳатто амир Муҳаммад Қосим барлос ҳам оёғидан ўқ еб, сафдан чиқади. Сабзавор қўшинлари жанг майдонини ташлаб қочадилар. Бу хабарни эшитган Музаффар Ҳусайн Мирзо қайтадан жанг қилишга юраги дов бермай, орқага қайтади. Муҳаммад Ҳусайн Мирзо эса Нишопур вилоятигача босиб келиб, шаҳар ва қишлоқ аҳолисини аёвсиз равишда талайди.

Султон Ҳусайн Бойқаро ноаҳил, исёнкор ўғилларининг қилмишларидан газабланиб, 1500 йил август ойида Ҳиротни улуғ амир Алишер Навоий билан амир Муборизиддин Муҳаммад Валибек ихтиёрига топшириб, ўзи маҳофада катта қўшинга бош бўлиб, Астрободга жўнайди. Йўлда Музаффар Ҳусайн Мирзо ўз қўшини билан келиб шаҳаншоҳ қўшинига қўшилади.

Султон Ҳусайн Бойқаронинг катта қўшин билан келаётган хабарини эшитган шаҳзода Муҳаммад Ҳусайн Мирзо шаҳаншоҳ қўшинига бардош беролмаслигини сезиб, Астрободни ташлаб яна Терек дарёси томон қочади. Шаҳаншоҳ Астрободга кириб, осойишталик ўрнатади, 3-4 кун қўшинга дам беради. Шу аснода Муҳаммад Ҳусайн Мирзо шаҳаншоҳга қарши қилган хатти-ҳаракатларидан афсусланиб, узр сўраб элчилар юборади. Шаҳаншоҳнинг фарзанди аржумандига нисбатан оталик меҳри жўш уриб, яна Журжон мулкани

Муҳаммад Ҳусайн Мирзога инъом қилиб, Ҳиротга қайтади.

Султон Ҳусайн Бойқаронинг Астробод юришидан зафар билан қайтиш хабари Ҳиротга етиб келгач, одатга кўра, аркони давлат, барча яқин кишилар шу жумладан, улуг амир Алишер Навоий шаҳаншоҳни кутиб олиш учун Хўжа Аббос мавзеига пешвоз чиқадилар. Амир Алишер Навоий шаҳаншоҳ билан кўришатуриб, ҳолсизланиб ҳушдан кетади. Уни махсус маҳофага солиб шаҳарга олиб кетадилар. Амир Алишер Навоийга табибларнинг муолажаси фойда бермай, икки кун ҳушсиз ётиб, 1501 йил 3 январ якшанба куни тонгда оламдан ўтади.

1503 йилда **Фаридун Ҳусайн Мирзо** ов қилиш баҳонаси билан Ҳиротдан чиқиб, Астрободга қочиб боради. Астробод ҳукмдори Муҳаммад Ҳусайн Мирзо укаси Фаридун Ҳусайн Мирзони юксак илтифотлар билан кутиб олади. Аммо кўп ўтмай, Муҳаммад Ҳусайн Мирзо ҳасба (қора безгак) касалига чалиниб, 1503 йилда 28 ёшида оламдан ўтади. Унинг ўрнига Фаридун Ҳусайн Мирзо ўтиради.

Фаридун Ҳусайн Мирзо шаҳаншоҳнинг саккизинчи ўғли, 1478 йилда Ҳиротда туғилган. Онаси Минглибий Оғача бегим эди.

Фаридун Ҳусайн Мирзо ҳақида Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо шундай ёзади: «Ёйни кучлук тортиб, ўқни яхши отар эди. Ўзи хийли мардона эди, вале ферузжанг (моҳир жангчи) эмас эди. Ҳар ердаким урушди мағлуб бўлди».

Хондамирнинг ёзишига қараганда, Фаридун Ҳусайн Мирзо Домгон қалъасидан қутулиб чиққач, туркманлар орасига кетади. 1509 йилда Муҳаммад Шайбонийхон Дашти Қипчоққа қўшин тортганда, Фаридун Ҳусайн Мирзо фурсатдан фойдаланиб, бир оз қўшин билан Хуросон ҳудудига кириб, Келот қалъасини қўлга киритади. Бу хабарни эшитган Марв ҳокими Қанбарбий барча ўзбек (шайбоний) аскарларини йиғиб келиб, Келот қалъасини муҳосара қилади. Фаридун Ҳусайн Мирзонинг қўшини кам бўлгани туфайли, қалъани сақлаб қолишга ожизлик қилади ва жанг асносида душман қўлига тушиб, 32 ёшида қатл қилинади.

Шаҳаншоҳнинг тўққизинчи ўғли **Ҳайдар Муҳаммад Мирзо** 1479 йилда Ҳиротда туғилган. Онаси Поянда Султон бегим эди.

* Шаҳаншоҳ бу ўғлига аввал Машҳад вилоятининг

ҳокимлигини берган эди. Кейинчалик Балхда ҳукмронлик қилган. Шаҳаншоҳ Ҳисорни муҳосара қилганда, Султон Маҳмуд Мирзонинг Хонзода бегим исмли хотинидан туғилган қизи — Бекабегимни Ҳайдар Муҳаммад Мирзога никоҳ қилгач, Ҳисор қамалини бўшатиб сулҳ тузиб қайтган эди.

Хондамирнинг ёзишича, Ҳайдар Муҳаммад Мирзо 1502 йилда ўз ажали билан 26 ёшида вафот этади. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг ёзишига қараганда, Ҳайдар Муҳаммад Мирзодан Шодибегим исмли бир қиз қолган экан. Хуросонни Шайбонийлар забт этгач, Шодибегим Кобулга — Бобур Мирзо хузурига келади. Кобулда Бобур Мирзо маслаҳати билан Шодибегим Одил Султонга турмушга чиқади.

Шаҳаншоҳнинг ўнинчи ўғли **Муҳаммад Маъсум Мирзо** 1476 йилда Ҳиротда туғилган. Онаси Попо Оғача бегим эди. Шаҳаншоҳ бу ўғлига Қандаҳор вилоятининг ҳокимлигини инъом қилган эди.

Хондамирнинг ёзишича, 1490 йил 3 февралда Кобул ҳукмдори Улуғбек Мирзо Кобулийнинг қизини Муҳаммад Маъсум Мирзога никоҳ қилинади.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг ёзишига қараганда, Муҳаммад Маъсум Мирзо ўз ака-укаларига қараганда иқтидорсизроқ бўлган. Гарчи Қандаҳорнинг ҳокими бўлса-да, бироқ ҳукумат ишлари амир Зуннун аргуннинг ўғли Шохбек аргуннинг қўлида бўлган. Шаҳзодада эса ҳеч қандай ихтиёр бўлмаган. Бинобарин, Муҳаммад Маъсум Мирзо Қандаҳорда тураолмай, Хуросонга қайтиб келади. 1501 йил сентябр ойида жигар ва ичбуруғ касали билан 26 ёшида оламдан ўтади.

Шаҳаншоҳнинг ўн биринчи ўғли **Иброҳим Ҳусайн Мирзо** 1478 йилда Ҳиротда туғилган. Онаси Попо Оғача бегим эди. Шаҳаншоҳ бу ўғлига аввал Балх ҳукмдорлигини беради. Аммо давлат ишлари улуғ амир Алишер Навоийнинг укаси амир Дарвеш Алининг қўлида эди. 1490 йилда амир Дарвеш Али Балхда ҳокимиятни бутунлай ўз қўлига олиш ва шаҳзода Иброҳим Ҳусайн Мирзони четлаштириш мақсадида қўзғолон кўтаради. Аммо қўзғолон Хўжа Ғиёсиддин Муҳаммад Дехдор томонидан тинч йўл билан бостирилади. Амир Дарвеш Али Ҳиротга жўнатилади. Шаҳаншоҳ унинг гуноҳини кечиради. Шундан сўнг шаҳаншоҳ ўз қўшини билан Балхга бориб, 1491—92 йил қиш мавсумини ўша ерда ўтказади.

Кейинчалик, Қойин вилояти шаҳзода Иброҳим

Ҳусайн Мирзога суюрғол қилиб берилади. Аммо шаҳзода кейинги пайтларда айш-ишратга берилиб, шаробхўрликни авжига чиқаради. У кеча-кундуз ичишдан ташқари ҳатто наҳорга ичишни ҳам одат қилади. Наъижада 1504 йилда ўнглаймайдиган бедаво касалга чалиниб, 1505 йил март ойида 27 ёшида оламдан ўтади.

Шаҳаншоҳнинг ўн иккинчи ўғли **Фарруҳ Ҳусайн Мирзо** 1480 йилда Ҳиротда туғилган эди. Онаси Попо Оғача бегим эди. Шаҳзода Фарруҳ Ҳусайн Мирзо 1503 йилда 23 ёшида вафот этади.

Шаҳаншоҳнинг ўн учинчи ўғли **Ибн Ҳусайн Мирзо эди**. У 1488 йилда Ҳиротда туғилган. Онаси Попо Оғача бегим эди. Ибн Ҳусайн Мирзо барча шаҳзодалардан ёшроғи бўлса-да, жасур ва шижоатли эди. Жангу жадалда акаларидан қолишмасди.

1502 йили Лош қалъасининг бошлиғи Хожам Ҳожилар Сейистон ҳукмдори амир Султон Али аргун билан низолашиб, Султон Ҳусайн Бойқарога арз қилиб, агар шаҳаншоҳ шаҳзодалардан бирини Сейистонга юборсалар, бу вилоят осонлик билан тасарруфларига кириши муқаррардир», — дейди. Бинобарин, Султон Ҳусайн Бойқаро шаҳзода Ибн Ҳусайн Мирзога 2000 аскар бериб, Нимруз вилоятига жўнатади. Ибн Ҳусайн Мирзо Сейистон чегарасига кириб, лашкаргоҳ қуради. Бу хабар амир Зуннун аргунга етгач, у ўз ўғли Шужоъбек билан барча аргун қўшинини йиғиб, шаҳзода Ибн Ҳусайн Мирзога қарши юради ва тонг саҳарда шаҳзоданинг лашкаргоҳини ўраб олади. Бу пайтда шаҳзода ҳали ноз уйқуда бўлиб, қўшини ҳар ер-ҳар ерда дам олмоқда эди. Шаҳзоданинг ёнида фақат уч юзга яқин аскар бор эди. Шаҳзода ўровдан чиқиш учун уч юз аскар билан жангга киради. Бироқ яраланиб, ўровдан аранг чиқиб, жанг майдонини ташлаб, Ҳиротга қочади.

1504 йилда Иброҳим Ҳусайн Мирзо вафот этгач, унинг тасарруфида бўлган Қоин вилоятини Ибн Ҳусайн Мирзога суюрғол қилиб берилганди.

Шаҳаншоҳнинг ўн тўртинчи ўғли **Муҳаммад Қосим Мирзо**, 1488 йилда Ҳиротда туғилган. Онаси Попо Оғача бегим эди. Муҳаммад Қосим Мирзо шаҳаншоҳнинг энг кичик ўғли эди.

Бу вақтга келиб ўзбеклар ҳукмдори Муҳаммад Шайбонийхоннинг толеъ юлдузи шўъла соча бошлади. У 1501 йилда Самарқанд ҳукмдори Султон Али Мирзони қатл қилдириб, Мовароуннаҳрни ўз тасарру-

фига киритганди. Эндиликда Муҳаммад Шайбонийхондек хавфли ва забардаст душман кўланкаси Хуросон узра соя солмоғи муқаррар эди.

Аммо Хуросонда аҳвол ўзгача кечмоқда эди. Зотан мамлакат устига оғир дамлар яқинлашиб Хуросоннинг аввалги шон-шуҳрати сўнаётган эди. Кейинги пайтларда Султон Ҳусайн Бойқаронинг саломатлиги кундан-кун ёмонлашиб, куч-қувватдан қолаётган эди. Шунингдек, мамлакатнинг ички аҳволи ҳам айтарли яхши эмас, шаҳаншоҳ билан шаҳзодалар орасида вужудга келаётган қонли низолар, адоват ва хусуматлар салтанат пойдеворига раҳна солабошлаганди.

Бинобарин, Султон Ҳусайн Бойқаро яқинлашиб келаётган офатнинг олдини олиш мақсадида, ўғли Бадиуз-Замон Мирзога ўзбекларга қарши жанг қилиш мажбуриятини юклайди. 1502 йили Бадиуз-Замон Мирзо амир Зуннун аргунга мактуб йўллаб, Заминдовар ва Сейистон қўшини билан етиб келишини сўрайди. Амир Зуннун аргун Заминдовар ва Сейистондан қўшин тўплаб, шаҳзода ўрдугоҳига келиб қўшилади. Бадиуз-Замон Мирзо 12 минг қўшин билан Амударё соҳилига келиб ўрнашади. Шундан сўнг, аввалги битимга мувофиқ Бадиуз-Замон Мирзо Ҳисори Шодмон ҳукмдори Хусравшоҳни тезликда ўз қўшини билан келиб қўшилишини таъкидлаб, амир Султон Ҳусайн, амир Зуннун ва амир Абдулло Қорақулоқни элчи қилиб жўнатади. Аммо амир Хусравшоҳ ўз сўзидан қайтиб қўшин юбормайди. Шундан сўнг Бадиуз-Замон Мирзо юришни давом этдиришга ботинмай, Балхга қайтиб келади. Шу воқеадан сўнг Бадиуз-Замон Мирзонинг аркони давлати орасида фитна ва ихтилофлар вужудга кела бошлайди.

1503 йилнинг ўрталарида Муҳаммад Шайбонийхон Балхга лашкар тортади. Бадиуз-Замон Мирзо якка ўзи Муҳаммад Шайбонийхонга қарши курашолмаслигини англаб, ўғли шаҳзода Муҳаммад Замон Мирзони ўз ўрнига қўйиб, амир Султон Қулихонни унинг мулозаматига тайинлаб, ўзи шаҳаншоҳ Султон Ҳусайн Бойқаро ҳузурига кўмак истаб кетади. Хондамирнинг сўзига қараганда, Бадиуз-Замон Мирзо Муҳаммад Шайбонийхоннинг ҳозир Балх шаҳрини қамал қилиб тургани, эртага бутун Хуросон музофотига хавф солажанини таъкидлаб, отаси Султон Ҳусайн Бойқаро ҳузурига бир неча бор мактуб йўлласа-да, бироқ шаҳаншоҳ ўғлининг сўзларига қулоқ солмайди. Зеро, Султон

Ҳусайн Бойқаро ўғли Бадиуз-Замон Мирзодан кўп марта дили оғригани туфайли унинг сўзига эътибор бермай, ўзини тағофилга солиб, кўмак беришни хаёлига келтирмайди. Лекин Мурғоб дарёсининг қирғоқларида мустаҳкам мудофаа иншоотларини қуриш учун амир Абдуллатиф билан амир Абулқосим Бахшини мутасадди қилиб жўнатади. Бадиуз-Замон Мирзо эса Чечакту қўргонини мустаҳкамлаш учун кетади. Шунингдек, Бадиуз-Замон Мирзо Муҳаммад Шайбонийхонга қарши курашда ҳамжихатлик истаб, Ҳисор ҳукмдори Хусравшоҳга мактуб юборади. Хусравшоҳ ўз укаси амир Валибекни қўшин билан шаҳзода ҳузурига жўнатади. Амир Валибек ҳали Бадиуз-Замон билан учрашмасиданоқ, амир Умарбек туркманга йўлиқади. Амир Умарбек туркман Шибиргон вилоятини Бадиуз-Замон Мирзодан ажратиб олиш васвасасига тушган эди. Бинобарин, амир Умарбек туркман амир Валибекнинг ҳузурига ярим тунда келиб, гўё Бадиуз-Замон Мирзо амир Валини ушлаб йўқ қилиш тараддудида эканлигини айтади. Амир Валибек бу хабарни эшитгач, шаҳзода ҳузурига боришдан чўчиб, ўз қўшини билан Қундузга қайтиб кетади. Амир Умарбек туркман ўз қўшини билан Шибиргонга жўнайди.

Бадиуз-Замон Мирзо амир Умарбекнинг хиёнатидан воқиф бўлгач, уни ихтилоф йўлидан қайтариш учун бир неча марта кишилар юбориб, панду насихатлар қилади, аммо фойда бермайди. Амир Умарбек туркман ўз йўлидан қайтмайди. Шундан сўнг, Бадиуз-Замон Мирзо Заминдовар ҳукмдори амир Зуннун аргунга элчи юбориб, тезлик билан Шибиргонга амир Умарбек туркманга қарши юришни буюриб, ўзи Чечактуга жўнайди. Зеро амир Умарбек туркман ихтилофи туфайли Чечакту қўшинида ҳам тартибсизликлар кучайган эдиким, агар Муҳаммад Шайбонийхон қўшини бостириб келгундай бўлса, ҳеч бир қаршиликсиз сувдан кечиб ўтиши муқаррар эди.

Амир Умарбек туркманнинг Шибиргонга кетиб қолиши ҳамда Бадиуз-Замон Мирзонинг Чечактуга қайтиб келиш воқеаси ҳаммага маълум бўлади. Жумладан, Султон Ҳусайн Бойқаро ҳам бу хабарни эшитгач, амир Умарбекни ихтилофдан қайтармоқ ҳамда ўжар ўғли Бадиуз-Замон Мирзони ўз ройишига киритмоқ мақсадида, Мурғоб дарёси томон қўшин тортади. Аммо шаҳаншоҳ йўл асносида ўзини нохуш сеза бошлайди. Қўшин Тарноб манзилига етганда, шаҳаншоҳнинг аҳволи оғирлашиб, дам-бадам ҳушидан кетабошлайди.

Аркони давлат машварат қилиб, юришни тўхтатиб, пойтахтга қайтишга қарор қиладилар.

Бу пайтда Бадиуз-Замон Мирзо Ола-Тамур тоғининг этагида турарди. Отаси шаҳаншоҳнинг тўсатдан бетобланганини эшитгач, фарзандлик меҳри товланиб олий ўрдугоҳга бориб, шаҳаншоҳни зиёрат қилмоқ фикрига тушади. Бинобарин, шаҳаншоҳ билан мулоқотда бўлиб, унинг хусни таважжухидан баҳраманд бўлмоққа изн сўраш учун амир Султон Боязид барлосга қўйилаги сўзларни таъкидлаб, олий ўрдугоҳга элчи қилиб жўнатади:

Агар шаҳаншоҳ ҳазратлари бу маслак саргардонининг гуноҳларини авф ва марҳамат суви билан ювиб, биноан алайҳи қайтадан қисд ва тажовуз қилмаслик ҳақида Ҳирот дорус-салтанасиндаги шаҳзодалар ҳамда саййидлар ҳузуринда аҳду паймон қилсалар, токи бу гуноҳкор банда итоат ҳалқасин қулоққа тақиб, тобеълик ридосин бўйнига солиб, ул зоти бобаракотнинг шафқат ва марҳаматлари соясинда абадий ором олин бахтига мушарраф бўлса.

Амир Султон Боязид барлос Султон Ҳусайн Бойқаро ўрдугоҳига бориб, шаҳзоданинг пайғомини маълум қилади. Шаҳаншоҳ бу муждадан хушнуд ва масрур бўлиб, дарҳол Ҳиротга чопар юбориб, барча шаҳзодаю ақобирларни чақиртириш тараддудига тушади. Аммо Ҳадича бегим бошлиқ бир гуруҳ аъёнлар маслаҳатлашиб, «алҳол шаҳаншоҳнинг вужуди касалдин батамом фориг бўлгани йўқ. Инчунин ўрдугоҳда Музаффар Ҳусайн Мирзо ҳам йўқдир. Шундай ночор вазиятда Бадиуз-Замон Мирзо бу ерга келса, ногаҳон хиёнат эшиги очилиб, салтанатни ўз тасарруфига киритмоғи эҳтимолдан ҳоли эмасдур. Зеро қўшин орасида шаҳзода тарафдорлари кўпдир. Бинобарин, Бадиуз-Замон Мирзони бу ерга келтирмаслик лозим», деган қарорга келадилар ва шаҳаншоҳни ҳам кўндирадилар. Натижада Бадиуз-Замон Мирзонинг илтимоси шаҳаншоҳ томонидан кейинга сурилади.

Нихоят 1504 йили сентябр ойида Карруҳ ёнидаги Ғори Аббос мавзеида Султон Ҳусайн Бойқаро билан шаҳзода Бадиуз-Замон Мирзо ўртасида яраш маросими бўлиб, ота-бола бир-бирлари билан йиғлашиб кўришадилар. Бу маросимда Бадиуз-Замон Мирзо томонидан амир Зуннун арғун ва амир Хусравшоҳ ҳам қатнашадилар. Шаҳаншоҳ бу икки амирни ҳам гуноҳларини кечиб, юксак илтифотлар кўрсатади. Шаҳзода ва амирлар

бир неча кун шаҳаншоҳ ҳузурида меҳмон бўладилар.

1505 йил феврал ойида шаҳаншоҳ Бадиуз-Замон Мирзо билан Музаффар Ҳусайн Мирзони Мурғоб дарёси соҳилидаги ҳарбий истехкомни мустаҳкамлаш ва қўшин билан таъминлаш учун жўнатади. Токи Муҳаммад Шайбонийхон қўшини дарёдан кечиб ўтишга муваффақ бўлмасин. Бадиуз-Замон Мирзо Мурғобга жўнаб кетгач, Амир Ҳусравшоҳ ўз қўшини билан Қундузга қараб кетади. Аммо Қундуз шаҳри Муҳаммад Шайбонийхон қўшини томонидан мусаххар қилинган эди. Бинобарин, Қундуз шаҳрининг доруғаси ўз қўшини билан Ҳусравшоҳга қарши ҳужум қилади. Ҳар икки қўшин ўртасида қаттиқ жангу жадал бўлиб, амир Ҳусравшоҳнинг қўшини мағлубиятга учраб, жанг майдонини ташлаб қочади. Амир Ҳусравшоҳ эса жанг майдонида асирга олинади. Амир Ҳусравшоҳни эшакка миндириб Қундуз шаҳарига олиб кириб, шаҳарни айлантирадилар. Чунки амир Ҳусравшоҳ Қундузнинг собиқ ҳукмдори эди. Бинобарин уни шу ерда қатл қилдилар.

Амир Ҳусравшоҳ ўткинчи дунёнинг ҳою-ҳавасига учиб салтанат ва мулкгирлик дағдағаси билан ўз валинеъмат, Самарқанд ҳукмдори марҳум Султон Маҳмуд Мирзонинг катта ўғли Султон Маъсуд Мирзонинг кўзига мил тортдириб, кўр қилган ва кичик ўғли Султон Бойсунғур Мирзони бўғиб ўлдириб, Ҳисор, Хутталон, Бақлон ва Қундуз вилоятларига ҳукмрон бўлган эди. Зеро алқасосул миналҳақ деганларидек, фалакнинг гардиши билан андак фурсат ўтмасданоқ интиқом ханжари ўз бўғзига тақалади. Бу ҳақда «Ҳабиб уссияр»нинг муалллифи Гиёсиддин бин Ҳумомиддин Хондамир қуйидаги ибратли назмни тараннум қилибдур:

Чу аз лавҳи дил шуст нақши вафо,
Ба сад меҳнат ва дард шуд мубтало.
Вафо кун ба кас валинеъмат аст,
Ки дар бевафойи басе заҳмат аст.

Мазмуни:

Чунончи, дил тахтасидан вафо нақшини ўчирса,
Юз дарду машаққатга бўлур мубтало.

Кимки валинеъматинг бўлса вафо қил,
Шунингдек, бевафоликда кўпдир захмат, бил!

1505 йилнинг ёз ва куз ойларида Муҳаммад Шайбонийхон қўшини Маймана ва Фарёб вилоятларини босиб, талон-тарож қилабошлайдилар. Султон Ҳусайн Бойқаро бу хабарни эшитгач, салтанат тақдиридан ташвишланиб, душманга қарши кураш тараддудига тушади. Шунингдек, Бадиуз-Замон Мирзонинг Муҳаммад Шайбонийхонга қарши барча куч-қудратни бирлаштириш борасида қилган таклифига ўз вақтида қулоқ солмаганига афсус ва надоматлар қилади. Дарҳол аркони давлатни йиғиб кенгаш ўтказди. Кенгашда Бадиуз-Замон Мирзони зудлик билан Ҳиротга таклиф қилишга қарор қилинади. Бинобарин, шахзоданинг ҳузурига саройнинг энг обрўли аёнларидан Хўжа Шамсуддин Муҳаммад Муншини элчи қилиб жўнатадилар. Хўжа Шамсуддин Муҳаммад Мунши шахзода ҳузурида шаҳаншоҳнинг шавқат ва марҳамати беқиёс ҳамда саховат ва муруввати беназир эканлигини мафтункор иборалар билан баён қилиб, шаҳзодани отаси шаҳаншоҳ билан учрашишга кўндиради.

1506 йил январида Бадиуз-Замон Мирзо амир Зуннун аргунга Замиңдоварга бориб, қўшин тўплаб, аввали баҳорда Мурғоб дарёси соҳилига етиб келишни буюради ва ўзи Ҳиротга — олий даргоҳга йўл олади.

Бадиуз-Замон Мирзо Ҳиротга келиб, шаҳаншоҳ ҳузурида 20 кун туради. Шу аснода Муҳаммад Шайбонийхон қўшинининг Балх, Андхўй, Шибирғон, Маймана ва Фарёб вилоятларини босиб олган хабари келади. Шаҳаншоҳ дарҳол Бадиуз-Замон Мирзони Мурғоб дарёси соҳилига илғор қилиб жўнатади ва ўзи кейиндан боришга қарор қилади. Шунингдек, шаҳаншоҳ барча вилоятлардаги ўғиллари ҳамда бекларга тезликда олий ўрдугоҳга қўшин билан етиб келишлари ҳақида фармон беради. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг ёзишича, Султон Ҳусайн Бойқаро Муҳаммад Шайбонийхонга қарши биргаликда курашмоқ учун Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо ҳузурига Саййид Афзални элчи қилиб юборади.

Султон Ҳусайн Бойқаро хасталигига қарамай, Хурсон қўшинини йиғиб, Муҳаммад Шайбонийхонга қарши Мовароуннаҳр ҳудудига қараб йўл олади. Бироқ тез суръат билан жангга отланиш ҳамда йўл машаққатлари қариб қолган шаҳаншоҳнинг бусиз ҳам ночор бўлган

саломатлигига салбий таъсир кўрсатиб, касаллик аломатлари ботиндан зоҳирга ружу қилади. Шаҳаншоҳ Бобо Илоҳий мавзеига етганда, унинг аҳволи оғирлашиб, кўшинни тўхтатишга қарор қилинади.

Бу вақтда Бадиуз-Замон Мирзо Саринул мавзеида шаҳаншоҳни кутиб турарди. Арқони давлат кенгашиб, шаҳаншоҳнинг оғир хасталигидан айрим шаҳзодалар ва кўшин бошлиқлари фойдаланиб, фитна-фужур йўлига ўтишлари эҳтимолдан холи эмаслигини назарда тутиб, Бадиуз-Замон Мирзо ҳузурига чопар юбордилар. Бу хабар Бадиуз-Замон Мирзога етиб келгач, у ўзининг яқинларидан 300 киши билан йўлга чиқиб, олий ўрдугоҳга келиб бир фарсаҳ бериди тўхтади. Эртаси шаҳаншоҳнинг ҳузурига кириб, уни ниҳоятда беҳол ва оғир аҳволда кўради. Шаҳзода отасининг аҳволидан гоъят даражада маҳзун бўлиб, ўрдугоҳда кўп тўхтамай, ўз манзилига қайтиб кетади.

Бадиуз-Замон Мирзо кетгач, арқони давлат яна кенгашиб, алҳол шаҳаншоҳнинг сижат тоғишидан умид йўқ, бинобарин мамлакат ва эл-удуснинг осойишталиги борасида, шунингдек шаҳаншоҳдан сўнг, шаҳзодалар итоатдан бош тортиб, тахт талашмасликлари учун салтанат тахтига Бадиуз-Замон Мирзо билан Музаффар Хусайн Мирзони номзод этиб тайинланса деган қарорга келадилар.

1506 йил 2 май жума куни амир Муҳаммад Бурундуқ барлос, амир Муҳаммад Валибек, амир Носириддин Умарбек ва амир Низомиддин Абдуллатифлар шаҳзода Музаффар Хусайн Мирзо, Муҳаммад Қосим Мирзо, Сайид Абдулло Мирзо ва Абдулбоқи Мирзолар бошчилигида олий ўрдугоҳдан чиқиб, Бадиуз-Замон Мирзо ҳузурига келадилар.

Бадиуз-Замон Мирзо тарафидан амир Жаҳонгир барлоснинг ўғли амир Султон Боязид, амир Шайх Али Тағойини ҳамда шаҳзода Музаффар Хусайн Мирзо тарафидан Мирзо Алибек, амир Муҳаммад Жаъфар ва амир Муҳаммад Бурундуқни битим анжуманига таклиф қиладилар.

Бадиуз-Замон Мирзо билан Музаффар Хусайн Мирзо қўлларини қуръони каримга қўйиб, маврусий салтанатни бир-бирлари билан аҳиллик ва ҳамжихатликда бошқариш ҳамда зимдан адоват ва таъаддий қилмасликка аҳду паймон қиладилар.

Султон Хусайн Бойқаронинг дарди кундан-кун кучайиб борар, табибларнинг муолижаси фойда бермас

эди. Ниҳоят 1506 йил 5 май душанба куни кечқурун салтанат соҳиби Абулғозий Султон Ҳусайн Бойқаро сактаи қалб (апоплексия) касали билан 69 ёшида оламдан ўтади. Шаҳаншоҳнинг бемаврид вафоти аркони давлат ва қўшин учун мушкул вазиятни вужудга келтирган эди. Зеро ташқаридан Муҳаммад Шайбонийхондек забардаст ёғийнинг бостириб келиш хавфи кун сайин яқинлашмоқда эди. Шунингдек, шаҳаншоҳ вафот қилганда унинг 14 нафар ўғилларидан еттитаси оламдан ўтган бўлиб, еттитаси барҳаёт эдилар. Мазкур шаҳзодалар энг катта акалари Бадиуз-Замон Мирзони тахт соҳиби деб тан олсаларда, бироқ Ҳадича бегимнинг эркатой ўғли Музаффар Ҳусайн Мирзони тахтга муносиб деб билмасдилар. Ҳатто Марв вилоятининг ҳукмдори шаҳзода Абулмуҳсин Мирзо Музаффар Ҳусайн Мирзога нисбатан ёши улуг бўлгани туфайли, унинг ҳузурига келишга бўйни ёр бермасди. Бундай вазиятда шаҳзодалар орасида ўзаро низолар чиқмаслигига ҳеч ким кафиллик беролмасди.

Бинобарин, зудлик билан шаҳаншоҳни дафн этиб, салтанат ишларини йўлга қўймоқ, қўшин салоҳиятини мустаҳкамлаб, умумий душманга қарши курашмоқ чораларини изламоқ лозим эди.

Хондамирнинг ёзишига қараганда, Султон Ҳусайн Бойқаронинг жасадини Ҳиротга келтириб, ўзи қурдирган мадрасага дафн қилинади ҳамда таъзиянинг еттинчи куни юртга ош тортилади.

Маълумки, 1967 йилда Кобул шаҳрида қўлёзма асарлар ёдгорликларни ўрганишга доир халқаро анжуман бўлиб ўтган эди. Мазкур анжуманда Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номли шарқшунослик институтининг олимларидан Убайдулла Каримов ва Қувомиддин Мунировлар ҳам қатнашган эдилар. Анжуманда тингланган маърузалардан бирида Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўлими ва дафн қилинишига оид ғайри табиий ва мунозарали фикрлар айтилган.

Ҳикоя қилишларича, Султон Ҳусайн Бойқаро Муҳаммад Шайбонийхонга қарши урушга кетаётиб, йулда — Бобо Илоҳийда вафот этади. Гарчи уруш бошланмаган бўлса-да, бироқ жангу жадалга жазм қилиб, йўлга чиққан душманнинг тасодифан йўлда вафот этиши истиқболда Муҳаммад Шайбонийхон ғалабасидан башорат эди. Бинобарин, аркони давлат ва шаҳзодалар шаҳаншоҳнинг ўлими ҳақидаги хабар атрофга тарқалиб, Муҳаммад Шайбонийхонга етиб боргунга қадар, шошилиш равишда шаҳаншоҳни дафн

этиб, қўшин салоҳиятини тузатиб, жанг тадоригини кўришга жазм қиладилар. Аммо қандайдир сабабларга кўра, шаҳаншоҳнинг жасадини мадраса ичидан оддий қабр қаздириб омонат дафн қиладилар. (Балки шаҳаншоҳ учун жиҳозланиши лозим бўлган қабр ёки макбара битмагандир.) Шундан сўнг бир неча муддат ўтгач, шаҳаншоҳ жасадини ҳақиқий қабрга олиб қўйиш мақсадида аввалги қабрини очадилар. Хайҳот! Қайси кўз билан кўрсинларки, лаҳад ичида шаҳаншоҳ тўнтарилиб ётар, устидан кафанлари тушиб кетган, лаҳаднинг деворлари қўл билан тимдаланган ҳолда эди. Гап шундаки, Султон Ҳусайн Бойқаро сакта касали билан вафот этган. Беморнинг томирлари бир неча муддат беҳол уруши натижасида ҳаёт учкуни сезилмай қолган. Табиийки, касалликнинг бундай пинҳоний сирларидан воқиф бўлолмаган табиблар ва шаҳаншоҳнинг яқинлари уни оламдан ўтди деб ҳисоблаб, дафн этганлар. Бироқ совуқ лаҳадда бир мунча муддат ётгач, беморнинг томирлари яна ўз меъёрида ҳаракатга келган бўлиши мумкин. Бинобарин, бемор қоронгу лаҳад ичра ўзига келиб, лаҳаддан чиқишга ҳаракат қилган. Аммо барча ҳаракат зое кетган.

Султон Ҳусайн Бойқаронинг қабри устига ўрнатилган қора мармар тошни «Санги ҳафт қалам» деб аталади. Мазкур мўъжизавий нақшинкор, нафис қора тошни XV асрда Камолиддин Беҳзод тарҳи асосида унинг Ҳиротдаги шогирдларидан бири ишлаган. «Санги ҳафт қалам» дейилишининг сабаби шундаки, бу тошга етти қатор шаклни етти хил услубда ўйиб битилган. Шунингдек, етти қатордаги етти хил шакл етти хил бўлиб, мутлақо бир-бирига ўхшамайди.

Афғонистонлик олимларнинг сўзига қараганда,— деб ҳикоя қилади шарқшунос олим Ориф Усмонов,— мазкур қабртошнинг ясалиш тарихига оид ривоят ҳам бор экан.

Кунлардан бир кун Султон Ҳусайн Бойқаро ўз замонасининг машҳур ва моҳир санъаткорларидан бирини ҳузурига чорлаб, ўзи учун қабр тоши ясаб беришни буюрибди. Сангтарош уста етти йил муттасил меҳнат қилиб, мазкур «Санги ҳафт қалам» ни тайёрлашга муваффақ бўлибди. Аммо ҳали қабр тоши тугал битмай туриб, шаҳаншоҳнинг севикли ўғли Шоҳғариб Мирзо вафот қилади. Шаҳаншоҳ сангтарош устани чорлаб, ўзи учун ишланаётган қабр тошига ўғлининг номини ёзишга, ўзига эса бошқасини ясаб беришни буюради.

Сангтарош уста шаҳаншоҳга қараб замзама оҳангида,— Шоҳим, мен қариб қолган кишиман, битта тошга етти йил умр сарф бўлди. Яна иккинчи тош учун умрим кифоя қилармикан? — дейди. Шунда шаҳаншоҳ устанинг нозик замзамасининг маъносига тушуниб, ҳазил-мутойиба аралаш амрона тарзда «Мен ҳам ҳали бери ёруғ дунёдан кўз юмишни истаётганим йўқ. Боринг, зудлик билан ишга киришинг», — деган экан.

«Санги ҳафт қалам» ҳақидаги ривоятларни исботловчи айрим ёзма маълумотлар ҳам мавжуддир. Чунончи, Афғонистонлик олимлардан Ризо Мойил Ҳиравий машҳур Абдулло Ансорийнинг туғилганига 1000 йил тўлиши муносабати билан қўлёзма асарлар асосида ёзган «Пири Ҳирот» номли асарида «Санги ҳафт қалам» ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Санги ҳафт қалам» жаҳондаги ҳаттотлик санъатининг бебаҳо дурдоналаридан бўлиб, Султон Ҳусайн Бойқаро тарафидан шахсан ўз қабрига атаб буюртирган қабртош эди. Аммо тақдир тақозоси билан 1496 (902) йил ўғли Шоҳ ғариб Мирзо вафот этади. Мазкур қабртош эса шаҳзоданинг қабрига қўйилади».

Султон Ҳусайн Бойқаронинг қабрига эса юқорида зикр қилингандек, ўша моҳир сангтарош уста томонидан иккинчи «Санги ҳафт қалам» ясалади. Мазкур тошларнинг бири Гозургоҳнинг ўнг томонидаги хужралардан бирига дафн этилган шаҳзода Шоҳғариб Мирзонинг қабри устига, иккинчи қабртош эса Султон Ҳусайн Бойқаро қабри устига қўйилган.

Тарихчи Хондамирнинг ёзишича, Султон Ҳусайн Бойқаронинг жасадини ўзи қурдирган мадраса гумбази остига дафн қилинган. Мазкур мадраса Мусалло ёнига қурилган бўлиб, ўзининг салобатли ва муҳташамлиги билан кишини лол қолдирган. Бироқ XIX асрда Афғонистон амири Абдураҳмонхон замонида инглиз мушовирлари «Руслар Ҳиротни забт этмоқчи», бинобарин мазкур баланд ва улкан миноралар уларнинг замбаракларига нишон бўлиши муқаррар», деб минораларни бузиб ташлашни маслаҳат берадилар. Шундан сўнг маҳаллий ҳукмдорлар мазкур мадраса минораларининг остига динамит қўйиб портлатадилар, натижада бир неча осори атиқа ёдгорликлари култепага айланган. Жумладан, Султон Ҳусайн Бойқаро қурдирган мадраса ҳам вайронага айланган. Ҳозирги кунда Афғонистонга бориб, Ҳирот осори атиқаларини зиёрат қилиб қайтган кишиларнинг сўзига қараганда, Султон

Хусайн Бойқаро қабри вайроналар орасида, очик майдонда қолиб, бир оз ерга чўккан, устига ўрнатилган мрамар тош — «Санги ҳафт қалам» эса бир томонга оғиб, қийшайиб қолган.

Султон Хусайн Бойқаро вафотидан сўнг, аввалги битимга мувофиқ маврусий тахтга Бадиуз-Замон Мирзо билан Музаффар Хусайн Мирзо ўтирадилар. Бу ҳақда Заҳириддин Муҳаммад Мирзо шундай ёзади: «Бадиуз-Замон Мирзо жонибидин шаҳр доруғаси Шайх Али Тағойи, Музаффар Мирзо тарафидин Юсуф Али кўкалдош. Бу ғариб амре эди, ҳаргиз подшолиқта ширкат эшитилган эмас. Шайх Саъдий сўзининг мазмунининг хилофи воқия бўлди: Нечукким, «Гулистон» да келтурубтур:

Даҳ дарвеш дар гилеме биҳусбанд ва ду
Подшоҳ дар иқлиме нагунжанд».

Мазмуни:

(Ун дарвеш бир гиламга сиғиб ётадилару,
икки подшоҳ бир иқлимга сиғмайдилар.)

1506 йилда Муҳаммад Шайбонийхон Султон Хусайн Бойқаронинг вафот қилган хабарини эшитгач, Хуросонни забт этиш тараддудига тушади. У Мавлоно Хитойи номли кишини Хиротга элчи қилиб жўнатади. Элчи Бадиуз-Замон Мирзо ва Музаффар Хусайн Мирзо ҳузурига дохил бўлиб, Муҳаммад Шайбонийхон пайғомини етказади. Пайғомда жумладан шундай дейилганди: «Сизларнинг ота-боболарингиз аввалги вақтларда бизнинг шонли ҳукмдор хон ота-боболаримиз қўл остида бўлганлар. Алҳол сизлар ҳам ўз боболарингиз суннатига иқтидо қилиб, ихтилофсиз таслим бўлмоғингиз лозим. Токи қалъаю шаҳарлар вайрон, фуқаролар қирғинга дучор бўлмағайлар».

Бадиуз-Замон Мирзо барча аркони давлатини йиғиб кенгаш ўтказади. Кенгаш асносида Балх ҳокимидан чопар келиб, Муҳаммад Шайбонийхон Балх шаҳарини қамал қилгани ҳақида хабар келтиради. Кенгашда Шайбонийхонга қарши курашмоққа қарор берилади. Дарҳол қўшинни йиғиб, Балхга қараб юрадилар. Қўшин Чилдухтарон мавзеига етганда Марвдан шахзода Абдулмуҳсин Мирзо ўз қўшини билан келиб қўшилади. Қоин вилоятдан Ибн Хусайн Мирзо ва

Сейистондан амир Султон Али арғунлар ҳам етиб келиб қўшинга қўшиладилар.

Шу аснода Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг Султон Хусайн Бойқаро руҳига фотиҳа ўқиш муносабати билан Хиротга келаётган хабари лашкаргоҳга етиб келади. Шаҳзодалар ва аркони давлат улуғ меҳмонни муносиб кутиб оладилар. Бобур Мирзо шаҳзодалар ҳамда Хуросон аёнлари билан учрашиб сўзлашгач, шаҳзодалар ўртасида ҳам, аркони давлат орасида ҳам ҳамжиҳатлик йўқлигига, аксинча бир-бирига хусумат ва зимдан душманлик мавжудлигига ишонч ҳосил қилади ва афсус-надоматлар билан Кобулга қайтиб кетади. Дарҳақиқат, Машҳадда ҳукмронлик қилаётган шаҳзода Муҳаммад Муҳсин Мирзо ўз биродарларининг Муҳаммад Шайбонийхонга қарши юришларида қатнашмайди. Қолбуки, Хуросон қўшини кўмакка муҳтож эди. Бахтсизлик фақат шундан иборат эмас эди. Зотан, Бадиуз-Замон Мирзо бошлиқ барча аркони давлат шаҳзода Муҳаммад Муҳсин Мирзодан хавфда эдилар. Чунончи, Хуросон қўшини Шайбонийхон дафъи учун Хиротдан чиққач, дарҳол Муҳаммад Муҳсин Мирзо Хиротга босиб кириши ҳамда тахтни эгаллаши муқаррар эди. Бинобарин, Бадиуз-Замон Мирзо Хиротга Амир Зуннун арғун билан амир Низомиддин Шайх Али Тағойини қўйиб, ўзи Бодхез яйлоғида лашкаргоҳ қуриб қишлайди. Шу пайт, яъни 1507 йил май ойида Бадиуз-Замон Мирзонинг қизи Чучук бегим Хиротда оламдан ўтади.

1507 йил май ойининг ўртасида Муҳаммад Шайбонийхон Амударёни кечиб ўтиб, Андхўйга яқинлашгани ҳақида маълумот олинади. Муҳаммад Шайбонийхон Андхўйдан чиқиб, 19 май пайшанба куни тонг пайтида Бодхезга етиб келади. Унинг қўшинига ўғли Темур-Султон ва Убайдулло Султон ибн Маҳмудхон саркардалиқ қиларди. Бадиуз-Замон ва Музаффар Хусайн Мирзо ҳам қўшинни жангга ораста қилиб, душманга қарши юрадилар. Ҳар икки қўшин жангга кириб, беадад қурбонлар берилади. Аммо жанг ниҳоясида Хуросон қўшини мағлубиятга учраб, жанг майдонини ташлаб, дуч келган томонга қоча бошлайдилар. Амир Зуннун арғун жангда ажал шарбатини ичади. Амир шайх Али Тағойи эса барча аскарлари билан ўзбеклар қўлига тушади.

Хуросон қўшини мағлубиятга учрагач, шаҳзодалар ва умароларнинг ҳар қайсиси ўзи хоҳлаган томонга қараб қоча бошлайдилар. Жумладан, Сайид Абдулло

Мирзо бир неча умаролар билан Муҳаммад Муҳсин Мирзо хузурига — Машҳадга қочиб боради, Абдулбоқи Мирзо ва Муҳаммад Бурундуқ барлос бир неча ҳарбий гуруҳлар билан шаҳзода Ибн Хусайн Мирзо хузурига — Сабзаворга қочадилар. Бадиуз-Замон Мирзо Ҳирот томон бориб, шаҳар ташқарисидаги Боғи навда тунаб, бир оз дам олгач, саҳарда Қандаҳорга кетади. Музаффар Хусайн Мирзо эса Ҳирот ташқарисида тунни ўтказишдан хавфсираб, шаҳар ичидаги боғга кириб, шайхулислом мавлоно Сайфиддин Аҳмад Тафтазонийни, амир Ғиёсиддин Муҳаммад бин амир Жалолиддин Юсуф ар-Розийни ва Қози Ихтиёриддинларни хузурига чорлаб, Ҳиротни сақлаб қолишни илтижо қилади. Улар шаҳарни сақлаб қолиш фақат қўшинга боғлиқдир, деб жавоб берадилар. Қани қўшин? Мен билан бирга фақат учта навкар келди, холос — дейди Музаффар Хусайн Мирзо ва афсус-надоматлар билан онаси ва ҳарами билан видолашиб, тонг отгач, барча мулозимлари билан Ҳиротнинг Ферузобод дарвозасидан чиқиб, Туршиз орқали юриб, Астробод вилоятига кетади.

1507 йил 23 майда Муҳаммад Шайбонийхон қўшини Ҳирот шаҳрига кириб, талон-тарож қилади. Султон Хусайн Бойқаронинг, Бадиуз-Замон Мирзонинг, Музаффар Хусайн Мирзонинг ҳарамлари ва мол-мулкларини, шунингдек бошқа аъёнларнинг хотин-қизлари, бола-чақаларини ҳибсга олиб, ғолиб хон — Муҳаммад Шайбонийхон хузурига олиб борадилар. Музаффар Хусайн Мирзонинг Хонзода бегим номли хотини хонга манзур бўлиб, ўз никоҳига киритади. Хондамирнинг таъкидлашича, Музаффар Хусайн Мирзо мазкур Хонзода бегимни бундан икки йил муқаддам талоқ қилган экан. Музаффар Хусайн Мирзонинг Хонзода бегимдан туғилган Меҳрангиз номли қизини эса Убайдулло Султон ўз никоҳига киритади. Бошқа маликаларни қўшин сардорлари, амир ва бекларга инъом қилинади. 27 май жумъа куни Ҳиротнинг жомеъ масжидида ғолиб хон — Муҳаммад Шайбонийхон номи хутбага қўшиб ўқилади.

Шундан сўнг Ихтиёриддин қалъасини таслим қилдириш учун ҳаракат бошланади. Бадиуз-Замон Мирзо шайбонийларга қарши жангга кетаётган пайтда ўз ҳарамидаги севиқли хотинларидан Улуғбек Мирзо Кобулийнинг қизи Кобулий бегимни ҳамда «Андалиб» (Булбул) номи билан шуҳратланган Руқия Оғо бегимни мазкур

қалъага қўйиб кетган эди. Шунингдек, шаҳаншоҳнинг севикли беваси Ҳадича бегим ҳамда амир Ошиқ Муҳаммад аргун ва Шайх Абдулло баковуллар ҳам Ихтиёриддин қалъасига беркинган эдилар.

Муҳаммад Шайбонийхон қалъага элчилар юбориб, таслим бўлишни таклиф қилади. Қалъадагилар қабул қилмагач, ер остидан лаҳм (йул) қазишга буйруқ беради. Шундан сўнг қалъа бошлиғи омонлик сўраб, таслим бўлади. Қалъа ичидаги барча мол-мулклар мусодара қилиниб, Кобулий бегимни Қамбар Мирзо Кўкалдош ўз никоҳига киритади. Андалибни эса Темур Султон ўз ҳарамига жўнатади.

Муҳаммад Шайбонийхон Хуросонга киргач, шаҳзода Абул Муҳсин Мирзо ўз хазина ва дафинасини Сарахс қалъасига беркитиб, 1507 йил июн ойида укаси Муҳаммад Муҳсин ҳузурига — Машҳадга боради. Ака-ука шаҳзодалар шайбонийларга қарши курашмоқ режасини тузадилар. Бу пайтда Темур Султон ва Убайдулло Султоннинг қўшини Жом вилоятида турарди. Шаҳзодаларнинг ҳаракатидан воқиф бўлган шайбоний султонлар Машҳадга қўшин тортадилар. Айни вақтда ака-ука шаҳзодалар ҳам душманни Машҳад ташқарисида кутиб олишга қарор берган эдилар.

Шаҳзодалар ўз аркони давлатлари билан тунни маишат билан ўтказиб, саҳар пайтида эндигина роҳат уйқусига кетганларида, чопар келиб душман бостириб келаётгани ҳақида хабар беради. Шаҳзодалар ва ҳарбий бошлиқлар мастона уйқудан уйғониб, гарангсиган ҳолда қўшинни душманга қарши қўядилар. Жанг майдонида ака-ука шаҳзодалар қаттиқ жонбозлик кўрсатадилар. Бироқ ўзбек қўшини ҳар жиҳатдан устунлик қилади. Натижада шаҳзодаларни ўраб олиб, қўл-оёқларини боғлаб, ғолиб ҳукмдор ҳузурига олиб борадилар. Муҳаммад Шайбонийхон ҳар икки шаҳзода-ни дарҳол қатл қилдиради.

Хондамирнинг ёзишича, Абул Муҳсин Мирзонинг уч ёшли ўғли бўлиб, исми шарифи Султон Муҳаммад Бойқаро эди. Абул Муҳсин Мирзо қатл қилинган, унинг яқин мулозимлари ўғлини Ўрдун (Иордания)га қочирадилар. Султон Муҳаммад Бойқаро Ўрдунда яшаб, улғайиб бир неча йиллардан сўнг ўз ажали билан вафот этади.

Абул Муҳсин Мирзо ва Муҳаммад Муҳсин Мирзо Машҳад яқинида тор-мор этилганда, шаҳаншоҳнинг

энг кичик ўгли Муҳаммад Қосим Мирзо Нисо вилоятига қочган эди. У бирмунча қўшин йиғиб, 1507 йил куз пайтида Машҳадга келади. Машҳад ҳукмдори Сайид Ҳоди Хўжа Машҳаддан қочиб Марвга боради ва содир бўлган воқеани Муҳаммад Шайбонийхонга арз қилади. Муҳаммад Шайбонийхон шаҳзода Муҳаммад Қосим Мирзони даф этишни Убайдулло Султонга топширади. Убайдулло Султон Бухородан қўшин тортиб, Чоржўй кечигидан ўтиб Марвга келади. Марв ҳукмдори Қамбарбийнинг ҳамда Сайид Ҳоди Хўжанинг қўшинларини ўзига бирлаштириб, Машҳадга юради. Шаҳзода Муҳаммад Қосим Мирзо шаҳар дарвозаларини беркитиб жангга ҳозирланади. Ниҳоят, ҳар икки қўшин жангга кириб, жанг асносида шаҳзода қўшинидан кўп киши ҳалок бўлиб, қолганлари эса шаҳар мудофаасига ожизлик қиладилар. Ўзбек қўшини шаҳарга ёриб кириб, шаҳзода Муҳаммад Қосим Мирзони ушлаб қатл қиладилар.

Маълумки, 1507 йилда Бадиуз-Замон Мирзо жангда енгилиб, Қандаҳорга кетгач, Абдулбоқи Мирзо, Сайид Абдулло Мирзо ва бир неча қўшин бошлиқлари Ибн Ҳусайн Мирзо ҳузурига — Қоин вилоятига борадилар. Ибн Ҳусайн Мирзо Хуросонни шайбонийлардан мудофаа қилишга бел боғлаб, Нишопур ва Сабзаворга қўшин тортади.

Шаҳзоданинг ниятидан воқиф бўлган Темур Султон ва Убайдулло Султон зудлик билан қўшинни Сабзаворга бурадилар. Қаттиқ жанг бошланади. Жанг асносида Ибн Ҳусайн Мирзо Убайдулло Султонга захм етказилади. Жангни биринчи палласида хуросонликларни қўли баланд келади. Ғалабага ишончлари комил бўлган хуросонликлар, ўлжа йиғиш билан овора бўлиб турганларида, шайбонийлар қўққисдан ҳужум қиладилар. Натижада Хуросон қўшини енгилиб, Сайид Абдулло Мирзо ва Абдулбоқи Мирзолар жанг майдонида ҳалок бўладилар. Ибн Ҳусайн Мирзо шайбонийлар таъқибидан қочиб, ўз яқинлари билан Ироқ ҳудудига ўтиб кетади. У Кошон нойибининг ҳимоятида шоҳона ҳаёт кечирилади. Бироқ, 1513 йилда ногаҳоний фалокатга учраб, 34 ёшида вафот этади.

Бадиуз-Замон Мирзо Шужоъбек аргун билан Қандаҳор чегарасига етганда, Шужоъбекдан бевафолик гумон қилиб, Нимруз вилоятига ўтиб кетади. У ердан бир кишини амир Султон Али ҳузурига йўллаб, ўгли Муҳаммад Замон Мирзони юборишини буюради. Амир

Султон Али аргун фармонга мувофиқ, Муҳаммад Замон Мирзони Бадиуз-Замон Мирзо ҳузурига жўнатади.

Бадиуз-Замон Мирзо ўғли Муҳаммад Замон Мирзони олиб Астрободга кетади. Музаффар Хусайн Мирзо ҳам Ҳиротдан қочиб чиққач, Туршиз орқали юриб Астрободга келади. Ака-ука шаҳзодалар яна Астрободда учрашадилар. Астрободда ҳукмрон бўлган укалари Фаридун Хусайн Мирзони Дамғон вилоятига юбориб, ўзлари Астрободда қоладилар. Шу кундан эътиборан Хуросон музофотида сарсон-саргардон юрган темурийлар улусига мансуб бўлган сипоҳийлар Астрободга тўплана бошлайдилар.

Бадиуз-Замон Мирзо ва Музаффар Хусайн Мирзони Астрободда эканликлари ҳақидаги хабар Ҳиротга ҳам бориб етади. Шундан сўнг Ҳадича бегим, Поянда Султон Бегим ва шаҳаншоҳнинг бошқа хотинлари Ҳирот доруғаси Жон Вафо Мирзодан рухсат олиб, Астрободга келадилар. Аммо бир неча муддат ўтгач, Музаффар Хусайн Мирзо тузатиб бўлмайдиган оғир дардга мубтало бўлиб, 1509 йилда вафот этади. Таъзиядан беш-олти ой ўтгач, Муҳаммад Шайбонийхоннинг Астрободга келаётган хабари тарқалади.

Бадиуз-Замон Мирзо Муҳаммад Шайбонийхонга қарши тура олмаслигига ақли етгач, ўғли Муҳаммад Замон Мирзони Дамғонга — Фаридун Хусайн Мирзони ҳузурига жўнатади. Ўзи эса яқин кишилари билан Озарбайжонга кетади.

Муҳаммад Шайбонийхон Бадиуз-Замон Мирзони Озарбайжонга кетган хабарини эшитгач, Астрободни қўлга киритиб, сўнг Дамғонни қамал қилади. Дамғон қалъасида турган Фаридун Хусайн Мирзо ва Муҳаммад Замон Мирзо хон қўшинига бардош беролмасликларини билиб, Муҳаммад Шайбонийхон ҳузурига омонлик тилаб элчи юборадилар. Ғолиб хон элчини мамнуният билан қабул қилиб, «шаҳзодалар ҳузуримга келсинлар, ҳеч бир зиён-заҳмат етказилмайди»,—деб ваъда беради. Шаҳзодалар шаҳар дарвозаларини очиб, хон ҳузурига борадилар. Хон уларни авф этиб, озод қилади. Шаҳзодалар хондан ижозат олиб, Муҳаммад Замон Мирзо Озарбайжонга ва Фаридун Хусайн Мирзо эса туркманлар орасига кетадилар.

1509 йилда Фаридун Хусайн Мирзо бир оз қўшин тўплаб, яна Хуросон ҳудудига кириб, Келот қалъасини забт қилади. Бу хабарни эшитган Марв ҳокими

Қанбарбий, барча ўзбек қўшинини йиғиб келиб Келотни муҳосара қилади. Фаридун Ҳусайн Мирзо қалъа муҳофазасига ожизлик қилади ва ўзбеклар қўлида ҳалок бўлади.

Бадиуз-Замон Мирзо Озарбайжонда уч-тўрт ой тургач, Эрон шоҳининг кўрсатмасига мувофиқ, Рай шаҳрига келиб истиқомат қилади. У ердан ўзининг атрофига йиғилган қўшини билан Астрободга боради. Астробод ҳокими Хўжа Аҳмад Қўнғирот билан жанг қилади. Жангда мағлуб бўлиб, ўз яқинлари билан Ҳиндистоннинг Синд вилоятига ўтиб кетади. Бадиуз-Замон Мирзо Синдда бир йилдан кўпроқ истиқомат қилгач, 1513 йили яна Эрон шоҳининг ҳузурига қайтиб, Табризда истиқомат қилади.

1514 йил сентябр ойида турк султони Салим I (1512 тахтга ўтирган) Табризга келганда Бадиуз-Замон Мирзони ўзи билан бирга Станбулга олиб кетади. Бадиуз-Замон Мирзо Станбулда уч-тўрт ой истиқомат қилади. Аммо кўп ўтмай вабо касалига чалиниб, 1515 йил бошида 58 ёшида Станбулда вафот этади.

Унинг ўғли Муҳаммад Замон Мирзо эса Эрон шоҳининг мулозаматида эди. Аммо отаси Станбулга кетгач, ўз атрофида йиғилган қўшин билан Астрободга боради. Астробод ҳукмдори амир Ҳусайн шаҳзода Муҳаммад Замон Мирзонинг Астробод вилоятига бўлган маврусий ҳуқуқини тан олиб, Астробод ҳокимлигини шаҳзодага топширади. Бироқ шаҳзода Астрободда бир неча муддат ҳукмронлик қилгач, 1516 йилда Балх вилоятини ўз тасарруфига киритиш иштиёқида қўшин тортади. Аммо Балх ҳукмдори шаҳарни Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзога таслим қилади. Ниҳоят Бобур Мирзо мулозимлари Муҳаммад Замон Мирзони қўлга олиб, Кобулга келтирадilar. Бобур подшоҳ Муҳаммад Замон Мирзони юксак эҳтиромлар билан қарши олиб, саройнинг гўзал, моҳпора қизларидан бирига уйлантиради. Уч-тўрт ой Кобулда сақлаб, сўнгра Балх вилоятига ҳоким қилиб тайинлайди.

Шундай қилиб, 1516 йилга келганда Амир Темур соҳибқироннинг иккинчи ўғли Умар Шайх Мирзо зурриётига мансуб бўлган шаҳзодалардан фақат Муҳаммад Замон Мирзо қолган эди.

Валлоҳу аълам биссабоб.

МИРОНШОҲ МИРЗО

Амир Темурнинг учинчи ўғли. 1366 йилда туғилган. Унинг онаси Менглибек Оғойи Жон Қурбонидир. Мироншоҳ Мирзо 1380 йилда 14 ёшидаёқ Темурнинг Хуросон юришида қатнашган. Темур ана шу юриш олдидан ҳали қўлга киритилмаган Хуросонга Мироншоҳни ҳукмдор қилиб тайинлаган эди. Бинобарин, Хуросон Темур томонидан забт этилгач, Мироншоҳ Хиротга келиб ўрнашади. 1393 йилда эса Темур Шимолий Эрон, Ироқ ва Закавказиядек улкан мамлакатни (собиқ Хулагухонга қарашли) идора қилишни Мироншоҳга топширади.

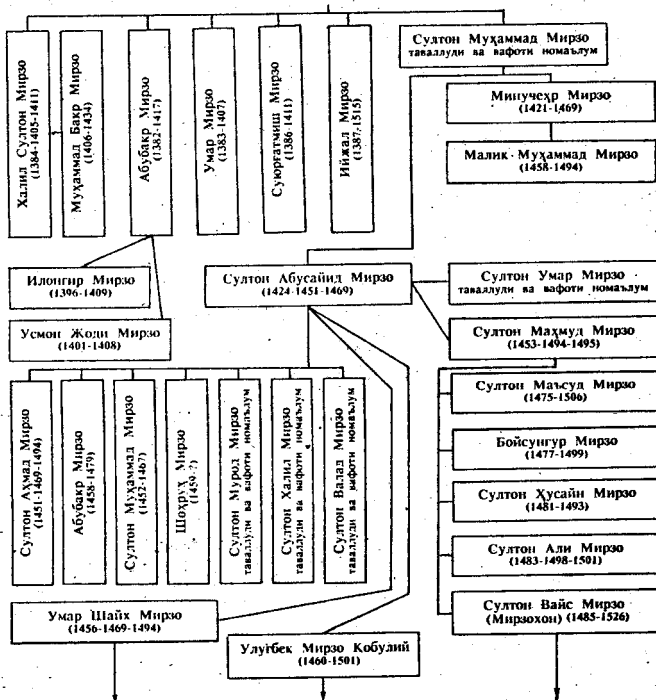
Мироншоҳ Мирзо ёшлигиданоқ ҳарбий санъатдан маълум даражада хабардор, жасур ва ёвга нисбатан шафқатсиз жангчи сифатида ном таратган эди. Шунингдек ўта маккор, майхўрлик ва маишатга берилган киши эди. Тарихий манбаъларда нақл қилинишича, Самарқандда бир зиёфат асносида Хиротнинг собиқ ҳукмдорининг ўғли Пир Муҳаммаднинг калласини кулиб туриб, қилич билан узиб ташлаган. Кейинчалик ўзининг бу қилмишини «мастлик»ка йўйган.

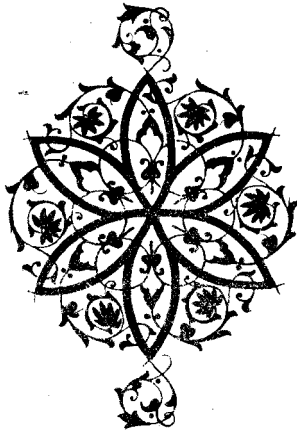
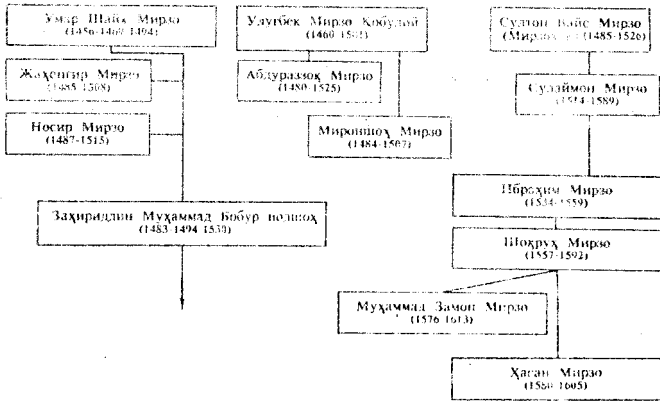
1376 йилда Жаҳонгир Мирзо вафот этгач, унинг катта беваси Хонзода (Севин бека) бегимни 1382 йилда Темур тарафидан Мироншоҳ Мирзога никоҳлаб берилган. Мироншоҳ Мирзо Ўзбекхоннинг набираси Хонзода бегимга уйлангач, отаси Темур каби «Курагон» деган лақабга мушарраф бўлган.

Мироншоҳ Мирзо ўз пойтахтини Озарбайжоннинг Султония шаҳарига ўрнатган эди. У кейинги пайтларда маишатга берилиб, тез-тез овга чиқарди. 1396 йил кузида навбатдаги овда отдан йиқилиб шикастланади.

Мироншоҳ Мирзо (1366-1408)

Тарихий манбаларда ёзилишича, ана шу жароҳатдан сўнг унда бир оз миянинг чалғиш аломатлари вужудга келган. Аммо Клавихонинг ёзишича, у Мироншоҳда ҳеч қандай савдойилик аломатини кўрмаган. Аксинча Мироншоҳ Кастилиялик элчиларни ўз замонасининг қонун-қоидаларига мувофиқ тарзда қабул қилган ва қиролнинг соғлигини сўраган.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, кейинги вақтларда Мироншоҳ айшу ишратга берилиб кетиб, давлат ишларига қарамай қўяди. У шаръий ва но-шаръий хотинлар олишни кўпайтиради. Узлуксиз давом этган базмлар ва ҳар хил кўнгул очар ўйинлар хазинага сезиларли равишда зарба беради. Бундан ташқари, Султония шаҳарида энг чиройли ва ҳашаматли бинолардан бирини буздиради. Шунингдек Табриз шаҳаридаги машҳур тарихчи Рашидиддиннинг мақбарасини буздириб, мархумнинг суяқларини йиғдириб, шаҳардаги яҳудийлар қабристонига олиб кўмишни буюради. Ўзининг бундай хатти-ҳаракатига тарихчи Рашидиддиннинг яҳудий мазҳабига мансуб эканлигини асосий сабаб қилиб кўрсатди.

Мироншоҳ ўз ҳарамдаги хотинларига ҳам ҳар хил тухмат ва бўҳтонлар қилиб, жабр-зулмни ҳаддан оширади. Ниҳоят, 1399 йилда Мироншоҳнинг катта хотини Хонзода бегим эридан яшириқча Самарқандга — қайнотаси Темурнинг хузурига бориб, Мироншоҳнинг кирдикорларидан шикоят қилади. Темур севикли келинидан бу аҳволни эшитиб, қаттиқ изтиробга тушади. Ўша давр тарихчиларининг ёзишича, Темур бир ҳафта давомида йиғлаб, ҳеч кимга кўриниш бермаган. Ниҳоят, Темур машҳур етти йиллик юришга бел боғлаб, йўл-йўлакай, қўққисдан Озарбайжонга бостириб киради. Темур Султонияга киргач, дарҳол Мироншоҳ ва унинг ҳамтовоқлари — аркони давлатини тутдириб, зиндонга ташлатади.

Эртаси кун Темур ўзининг энг нуфузли кишиларини тўплаб, Мироншоҳ масаласини ўртага ташлайди. Улуғ девонга йиғилган амалдорлардан Мироншоҳ ва унинг ҳамтовоқларига берилажак жазо нимадан иборат бўлиши кераклигини айтишларини талаб қилади. Бироқ йиғилганлардан садо чиқмайди. Ниҳоят Темурнинг ўзи Мироншоҳ ва унинг аркони давлатига ўлим жазосини эълон қилади. Темурнинг диний раҳнамоси, пири Сайид Барака ва айрим амалдорлар бу ҳукмга қатъиян қарши турадилар. Лекин Темур

ўз сўзида маҳкам турабергач, амир Шоҳ Малик ўрнидан туриб, «ўз ўглингиз-ку, давлатпаноҳ» — дейди. Темур тортишиб ўтиришни ёқтирмасди бинобарин, ғазаби қайнаб кетади ва ўрнидан туриб, амир Шоҳ Маликка ғазаб билан тикилади. Шоҳ Малик эса яна «шаҳзода сизнинг фарзанди аржумандингиз эрур, давлатпаноҳ, қатл қилдирсангиз Ислом қиличига фарзандкушлик исноди доғ бўлиб тушмоғи муқаррардур», — дейди. Темурнинг янада ғазаби авжга чиқаркан, «Мен аҳкоми шариатда эмас, ўз салтанатимда тартиб ўрнатмоғим лозим!» — дейди. Шунда Сайид Барака ўрнидан туриб, — «Барибир, ҳар бир ишдан аллоҳ-таоло воқифдур, ҳукмдор», — дейди. Шундан сўнг Темур ўзича бир қарорга келади-да, ғазабдан тушиб ўз ўрнига ўтиргач, кенгаш тугаганини маълум қилади.

Эртаси шаҳар фуқаросини катта майдонга йиғиб, Мироншоҳ бошлиқ унинг барча амир ва амалдорларини қўллари боғлиқ ҳолда зиндондан чиқариб, шаҳар майдонига олиб келадилар. Майдон ўртасида турган жаллод Темурнинг сўнгги буйруғини кутарди. Ниҳоят, Темур қатлини бошлашга ижозат беради. Жаллод Мироншоҳнинг ўнга яқин бек ва амалдорларини биринкетин қатл қилгач, навбат Мироншоҳга келади. Шу аснода Сайид Барака бошлиқ барча амир ва беklar ҳамда шаҳзодалар ўртага тушиб, Мироншоҳнинг гуноҳидан ўтишни Темурдан илтижо қилиб, ёлборадилар. Шундан сўнггина, Мироншоҳ банддан озод қилиниб, гуноҳи кечирилади. Қатл қилинган бек ва амалдорларнинг тўплаган мол-мулки мусодара қилиниб, хазинага қайтарилади.

Мироншоҳнинг ҳарамидаги хотинлари ва канизакларидан фақат болаликларинигина қолдирилиб, боласизлари эса ҳарамдан чиқарилиб, ҳайдалади. Мироншоҳни эса ҳокимиятдан азл қилиб ўрнига унинг иккинчи ўғли Умар Мирзони тайинлайди. Мироншоҳнинг катта ўғли Абубакр Мирзо отаси Мироншоҳни бундан бунён ўзи билан бирга қолишини бобоси Темурдан илтимос қилади. Абубакр Мирзонинг илтимоси қондирилгач, у отаси Мироншоҳни олиб, ўз ҳукмида бўлган Бағдодга жўнади.

1408 йил 21 апрелда Мироншоҳ Озарбайжоннинг Сардруд мавзесида туркман Қора Юсуф билан бўлган жангда ўлдирилади ва Сурҳоб туманига дафн қилинади. Бир неча муддат ўтгач, Шамс Ғурий номли шахс дарвеш кийимида Сурҳобга бориб, яшириқча Мироншоҳнинг

суякларини олиб, Мовароуннаҳрга келтиради ва Шахрисабзда темурийлар мақбарасига дафн қилинади.

Кейинчалик, кимнингдур ташаббуси билан Мироншоҳнинг хоки Шахрисабздан Самарқандга келтирилиб, Гўри Амирда — Темурнинг ёнига дафн этдирилади. М.Е. Массон, ҳар ҳолда Мироншоҳнинг хоки Шахрисабздан Самарқандга келтирилиб, Гўри Амирда дафн қилиниши Султон Абусайд Мирзонинг ҳукмронлик даврида амалга ошган бўлса керак, деб тахмин қилади.

Мироншоҳдан олти ўғил ва бир неча қиз қолган. Энг катта ўғли Абубакр Мирзо, иккинчиси Умар Мирзо, учинчиси Халил Султон Мирзо, тўртинчиси Суюрғатмиш Мирзо, бешинчиси Ийжал Мирзо ва олтинчиси Султон Муҳаммад Мирзодир.

АБУБАКР МИРЗО 1382 йилда Мироншоҳ Мирзонинг Хоника бегим исмли мўғул хотинидан туғилган катта ўғлидир.

1399 йилда Амир Темур Мироншоҳ Мирзони жазолаб, уни ҳокимиятдан маҳрум этгач, унинг тасарруфидаги вилоятларга Абубакр Мирзони ҳоким этиб тайинлайди. Аммо Абубакр Мирзо отаси Мироншоҳга бўлган ҳурмати юзасидан бобосининг таклифини рад этади. Темур набираси Абубакр Мирзони кўнгли бўшлиқда айблаб, ҳокимиятга Мироншоҳнинг иккинчи ўғли — Умар Мирзони тайинлайди.

Темур вафотидан сўнг, Умар Мирзо акаси Абубакр Мирзога нисбатан пинҳоний душманлик руҳида бўлиб, 1405 йил апрел ойида Султонияга келган акаси Абу Бакр Мирзони ушлатиб, қалъага қаматади ва унга тегишли ҳарам ва барча мол-мулкни ўлжага олади.

1405 йил 15 июлда Султония қалъасида Абубакр Мирзо бир неча бандиларни ўзига ром қилиб, ўзини ўлдириш учун юборилган Одил хазиначи, Исо қўрчи ва Шайх Ҳожиларни ўлдириб, кўпгина аскарларини ўзи билан бирга олиб, Султонияга кириб, у ердаги бойликларини олиб, Рай йўли билан Хуросонга қараб кетади.

Абубакр Мирзо Султонияни қўлга киритгач, Умар Мирзога тегишли бекларнинг кўпчилиги Абубакр Мирзога мулозамат қилиб келадилар. Абубакр Мирзо заррин тахт безатдириб, отаси Мироншоҳни тахтга ўтказади. Бироқ Абубакр Мирзога укаси Умар Мирзо тарафидан хавф-хатар кўпаябергач, Абубакр Мирзонинг хос кишилари тахтга Абубакр Мирзонинг ўзи

ўтиришини лозим кўрадилар. Абубакр Мирзо тахтга ўтиргач, Тукал ўрус Буқонинг қизини ўз никоҳига киритади.

1408 йил апрел ойида Абубакр Мирзо Озарбайжоннинг Сардруд мавзесида туркман амир Қора Юсуф билан бўлган жангда енгилиб, орқага чекинади. Мазкур жангда Абубакр Мирзонинг ёш қизи бир неча канизаклари билан бирга амир Қора Юсуф қўлига тушади. Амир Қора Юсуф қизни яхши парвариш қилиб, вояга етгач, ўз никоҳига киритади. Амир Қора Юсуф вафотидан сўнг, Қорабоғга қишлоқ учун борган Шохрух Мирзонинг ҳузурига мазкур малика келиб, ўзини танитади. Шохрух Мирзо биродарзодаси маликани Ширвон шаҳзодаси Халилуллоҳга ақд қилдиради. 1421 йил 4 апрелда катта тўй ўтказилади.

Абубакр Мирзонинг иккита ўғли бўлиб, каттаси Илонгир Мирзо 1397 йилда, кичиги Усмон Жодий эса 1401 йилда Султонияда туғилган эдилар.

УМАР МИРЗО Мироншоҳ Мирзонинг иккинчи ўғли бўлиб, 1383 йилда Хуросонда туғилган. 1399 йилда Мироншоҳ Мирзони Амир Темур ҳокимиятдан азл қилгач, ўрнига Умар Мирзони тайинлаб, унга Ироқ, Озарбайжон, Аррон, Муғон, Гуржистон ва Ширвон мамлакатларини, шунингдек, мазкур вилоятлардаги барча қўшин бошлиқлари, шаҳзодалар ҳамда мансабдорларни итоат этмоқлари ҳақида олий фармон берилган эди.

Темур вафотидан сўнг, Умар Мирзода ўз отаси Мироншоҳга ва ака-укаларига нисбатан шубҳа вужудга келади. «Абубакр Мирзо» бобида ҳикоя қилганимиз воқеа ака-ука ўртасида кечгач, Умар Мирзо акаси Абу Бакр Мирзога қарши курашмоқ учун амакиси Умар Шайх Мирзонинг фарзанди Рустам Мирзонинг ҳузурига кўмак истаб боради. Умар Мирзо Рустам Мирзога «қадим султонлар қайғули кунларда ва бахтсиз ҳодисалар рўй берганда бир-бирларидан бошпана тилаб, шафқат топишга умид боғлаганлар ва агар бу бобда бепарволикка йўл қўйган бўлсалар, асрлар бўйи яқин ва йироқлар тилида таънага учраб, унутилиб кетганлар; ака-укалар жам бўлмасангизлар, Мирзо Абубакрга қарши юриб бўлмайди; вазифа шуки, элчи юбориб Пир Муҳаммад Мирзо ва Искандар Мирзони чақирамиз ҳамда, то улар етиб келгунича, Абубакр Мирзонинг Суқбулоқда гофил ўтирган уғруқини қўлга тушира-

миз»,— дейди. Шундан сўнг Сукбулоққа бориб, Абу Бакр Мирзонинг ўғруқини ўлжа олиб, ҳарамдаги хотинлар ва болаларни банд қилади, ва Шерозга Пир Муҳаммад Мирзо ҳузурига борадилар. Қишни ўтказиб, баҳорда Язддан Искандар Мирзо ҳам келиб қўшилгач, ҳаммалари Исфaxonга қараб йўл оладилар.

Абу Бакр Мирзо ҳам ўз қўшинлари билан келиб, Исфaxonни қамал қилади ва қаттиқ жанглардан сўнг Исфaxon ҳам Абу Бакр Мирзо тасарруфига ўтади. Шу воқеадан сўнг Умар Мирзо амакиваччаларининг ҳам Абу Бакр Мирзога бас келолмаслигига кўзи етади ва улардан ажраб Хуросонга қараб кетади, 1406 йилда 16 август куни Самалқон яйловидаги Хожа Қанбар мавзеида овга чиққан Шохруҳ Мирзонинг қабулига мушарраф бўлади ва бир неча муддат Шохруҳ Мирзо мулозиматида туради. Умар Мирзо 1407 йилда вафот этади.

ХАЛИЛ СУЛТОН МИРЗО Мироншоҳ Мирзонинг учинчи ўғли бўлиб, 1384 йилда туғилган. Унинг онаси Ўзбекхоннинг набираси бўлмиш Хонзода (Севин бека) бегим эди. Халил Султон Мирзо ёшлигидан бошлаб Сарой Мулк Хоним тарбиясига топширилган эди.

Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, Халил Султон Мирзо жасоратли, қатъиятли, ҳарбий салоҳиятга эга, истеъдодли йигит бўлган. У ҳали 15 ёшидаёқ бобоси Темурнинг Ҳиндистон юришида иштирок этиб, ажойиб ҳарбий санъатини намоён қилган. Бу юришда Амир Темур қўшини Дехли остонасида Султон Маҳмудхон қўшини билан тўқнашади. Султон Маҳмудхон ўзининг 500 жангчи филларини Темур қўшинига қарши жанггоҳга ташлайди. Жанговар филлар наъра тортиб, олға босиб душман томон интиларкан, йўлларида дуч келган хоҳ отлиқ, хоҳ пиёда, хоҳ туя бўлсин, пора-пора қилиб, аёвсиз топтаб, душманни қалъага яқин келтирмайдилар.

Кеч киргач, ҳар икки томон жанггоҳдан ўз қароргоҳига чекинади. Амир Темурнинг қовоғидан қор ёғар, ҳалигача учрамаган жангнинг бундай турига қарши чора излаб топмоқ зарур эди. Ана шундай тадбирни ёш Халил Султон Мирзо топади ва бобоси Темурнинг розилигини олади. Ўша кечаси 5—6 юз кажава саватга эски-туски латга ва увада пахталар солиб, устидан мой қуйилади. Тонг отарда уч юз туяга саватлар ортилиб, ҳар бир туя ёнига қўлида кичик машғала ушлаган бир

аскар қўйилади. Тонг отгач, жанговар қўшин саф тортгач, туяларни олдинги сафга тизадилар ва жанг бошланишига мунтазир турадилар.

1398 йил 18 ноябр эрталаб яна жанг нақоралари чалинади. Султон Маҳмудхон яна жанговар филларни жангга солади. Филлар душман қўшинига қарши юриши билан туябонлар саватдаги пахталарга ўт бериб, туяларни олға қараб етаклайдилар. Ўз устларида ёнаётган оловни кўрган туялар даҳшатдан бўкириб, олға томон чопабошлайдилар. Қаршидан келаётган филлар оддий туяни кўп марта кўрган бўлсалар-да, аммо ёниб келаётган туяларни умрларида биринчи кўришлари эди. Бинобарин, филлар кўрқувдан эсларини йўқотиб, орқага қараб қочадилар. Улар жон аччиғида қочарканлар, уларни тўхтатишга ҳаракат қилган қўшинни топтаб кетадилар. Натижада Султон Маҳмудхон қўшинида парокандалик вужудга келиб, Темур қўшинлари ғалабага эришади.

Халил Султон Мирзо Темурнинг 1399—1404 йилларда ғарбга қилган етти йиллик юришида ҳам фаол қатнашган. 1402 йилда Темур Туркистон чегараларида олий қўмондонликни Халил Султон Мирзога топширган эди.

Темур набираси Халил Султон Мирзодаги жасорат, истеъдод ва ҳарбий салоҳиятга зимдан назар солар ва валиаҳд набираси Султон Муҳаммад Мирзо билан бир қаторда кўрарди. Бинобарин, 1404 йилда Хитойга қарши юришга тайёргарлик кўраркан, қўшиннинг ўнг қанотига (Тошкент ва унинг атрофидан йиғиладиган аскарларга) бошлиқ қилиб тайинлайди.

1405 йил 18 февралда Темур Ўтрорда вафот этгач, Халил Султон Мирзо ўз қўл остидаги қўшин билан Самарқандга қайтиб келади ва пойтахтни ўз қасарруфига киритади. Халил Султон Мирзо ҳокимиятни қўлга киритгач, Темурнинг аввалги валиаҳди Муҳаммад Султон Мирзонинг ўғли Муҳаммад Жаҳонгир Мирзони «хон» қилиб кўтаради ва давлат ишини асосан ўзи бошқаради. Халил Султон Мирзонинг бу жасорати ўз замонасига кўра катта бир янгилик эди. Зеро, «хон»лик мансабини чингизийлар сулоласидан темуррийлар сулоласига ўтказилиши биринчи ҳодиса — қилинмаган иш эди. Ҳатто Темурнинг ўзи ҳам бундай қилишга журъат қилмаган.

Халил Султон Мирзо Самарқандни 1409 йилгача ўз қўлида сақлаб турди. Мовароуннаҳрдан ташқарида

Халил Султон Мирзонинг ҳукмронлигини ҳеч ким тан олмади. Айниқса, мамлакатнинг шимолий қисмидаги исёнчи ҳарбий бошлиқлар у билан чиқишаолмадилар. 1405 йил декабр — 1406 йил январида Хоразмни босиб олиб, Бухоро чегарасигача ҳужум қилиб келган Олтин Урда татарларига қарши бир неча марта урушлар қилиб турди. Халил Султон Мирзо ўз душманлари билан бўлган очиқ жангларда кўпинча ғолиб келарди. Халил Султон Мирзонинг Шохруҳ Мирзо билан бўлган сўнгги жангда эса, енгилиши албатта Шохруҳ Мирзонинг ҳарбий салоҳиятида устунлиги эмас, балки Шохруҳ Мирзо тарафидан уюштирилган хилма-хил макр-ҳийлалар сабаб эди.

1409 йил баҳорда Шохруҳ Мирзонинг кўшини Бодхез мавзеида Халил Султон Мирзонинг кўшини эса Шахрисабз (Кеш)да урушга тайёр ҳолда турарди. Шу аснода шимолда амир Худойдод бошчилигида кўзғолон кўтарилгани ҳақида хабар келади. Халил Султон Мирзо асосий кўшинни Шахрисабзда қолдириб, 4000 аскар билан амир Худойдодга қарши боришга мажбур бўлади. 1409 йил 30 март куни Халил Султон Мирзо амир Худойдод томонидан асирга олиниб, Самарқандга келтирилади. Кейинчалик эса Фарғонага олиб кетилади. Унинг хотини Шодмулк бегимни эса Шохруҳ Мирзога топширадилар. Уша замон айрим тарихчиларнинг ёзишига кўра, Шохруҳ Мирзо Шодмулк бегимни таҳқирлаб, кўп азобларга дучор қилади.

Ниҳоят, Халил Султон Мирзони Фарғонадан Ўтрор-га келтирадилар, Амир Шайх Нуриддиннинг воситачилигида Шохруҳ Мирзо билан Халил Султон Мирзо ўртасида битим тузилади. Битимга мувофиқ Халил Султон Мирзо Мовароуннаҳр ҳукмронлигидан воз кечади. Бунинг эвазига Рай вилояти ҳокимлигига эга бўлади. Хотини Шодмулк бегим қайтариб берилади. Кўп ўтмай 1411 йил 4 ноябр чоршанба куни Халил Султон Мирзо Рай шаҳарида касал бўлиб вафот этади. Айрим тарихчиларнинг ёзишича, у заҳардан ўлади.

Халил Султон Мирзодан Муҳаммад Бакр Мирзо исмли бир ўғил қолади. Унинг туғилган йили номаълум. Муҳаммад Бакр Мирзо ҳеч қаерда ҳукмронлик қилмаган. У 1434 йил 10 ноябрда вафот этади.

❖ **ШОДМУЛК БЕГИМ** Халил Султон Мирзонинг хотинидир. Тарихчи Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, Шодмулк бегим Самарқанд шаҳрининг қуйи табақасига мансуб бўлган ҳунарманд оиласидандир.

Халил Султон Мирзо Шодмулк бегимни севиб қолиб, ўз замонасининг таомилига зид ўлароқ, ушбу қизга уйланади. Албатта бундай «тенгсиз» никоҳга Темур бошлиқ бутун авлод қарши турадилар. Бироқ Халил Султон Мирзонинг қатъий қарори ғолиб чиқади. Темур аввалида ғазабланган бўлса-да, кейинчалик Халил Султонга бўлган юксак эътимоди туфайли, унинг гуноҳини кечиради.

Темур вафотидан сўнг тахтга ўтирган Халил Султон Мирзонинг салтанатни бошқаришида Шодмулк бегим фаол қатнашади. Шодмулк бегимнинг аралашуви билан Халил Султон 1406 йилда Темурнинг бева хотини Туман Оғони амир Шайх Нуриддинга хотинликка беради. Хазина ва салтанат ишларида Шодмулк бегимнинг фаолияти янада кучаяди. Шодмулк бегимнинг иродаси билан қуйи табақага мансуб бўлган кишилар юқори лавозимларга кўтарилади. Темур сафдошларига қарама-қарши ўлароқ, Шодмулк бегимнинг хоҳишига мувофиқ қандайдир Бобо Турмуш деган кимса тўла ҳуқуқли вазирлик мансабини эгаллайди.

Аввалги амалдорлардан Оллоҳдод ва Арғуншоҳларга ҳам ҳеч қандай илтифот кўрсатилмайди. Шодмулк бегим Темурнинг барча бева хотинлари ва канизакларини ҳарбий бошлиқлар ва амалдорларга инъом қилиш ҳақида Халил Султон Мирзога маслаҳат беради ва шунга кўндиради. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Темурнинг энг катта хотини Сарой Мулк хоним ва Тукал хонимлар Шодмулк бегим томонидан заҳарлаб ўлдирилганлар.

1411 йилда Халил Султон Мирзо вафот этгач, эридан кейин яшашни истамаган Шодмулк бегим заҳар ичиб ўлади.

ИЙЖАЛ МИРЗО Мироншоҳ Мирзонинг тўртинчи ўғли бўлиб, 1487 йилда туғилган. Ийжал Мирзо Шохруҳ Мирзо қўл остида бўлган Бадахшон вилоятлари устидан ҳукмронлик қиларди. 1414 йилда Ироқ ва Форс Шохруҳ Мирзо тасарруфига ўтгач, Ийжал Мирзони Бадахшондан олиб Рай вилоятига ҳукмдор қилиб тайинлайди. Аммо Ийжал Мирзо Райда кўп ҳукмронлик қилмайди. У 1415 йил апрел ойининг бошида қандайдир касалга учраб, уч кун ётиб, 11 апрел 1415 йилда Рай шаҳарида вафот этади.

СУЮРҒАТМИШ МИРЗО Мироншоҳ Мирзонинг бешинчи ўғли бўлиб, 1399 йилда туғилган. У бирор

вилоятда ҳукмронлик қилмасдан, 1411 йилдаёқ вафот этган.

СУЛТОН МУҲАММАД МИРЗО Мироншоҳ Мирзонинг олтинчи ўғли деб нақл қилинади. Унинг қачон туғилиб ва қачон вафот этгани ҳам номаълум. Шунингдек, Султон Муҳаммад Мирзонинг бирор вилоятда ҳукмрон бўлганлиги ҳақида ҳам ҳеч қандай асосли маълумот учрамайди.

Бироқ Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо ўзининг машҳур «Бобурнома» асарида ўз насли ва насабини мазкур Султон Муҳаммад Мирзога боғлайди. Шуниси қизиқки, Шоҳруҳ Мирзо ҳаётлик даврида тузилган «Насабнома»да ҳам Мироншоҳ Мирзонинг Султон Муҳаммад Мирзо номли ўғли бўлганлиги ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқ. Яъни, «Насабнома»да Султон Муҳаммад Мирзонинг номи зикр қилинмайди. Фикри-мизча, Султон Муҳаммад Мирзо Мироншоҳнинг ўғли эмас, куёви бўлса ҳам ажаб эмас. Тарихий маълумотларга қараганда, Мироншоҳнинг қизларидан бирини Темур ниҳоятда яхши кўрган ва ўз саройида тарбиялаган. 1397 йилда мазкур набирасига атаб Самарқандда Боғи шамолни қурдирган. Темур ушбу набирасини ўзи бош бўлиб, турмушга чиқарган.

МИНУЧЕҲР МИРЗО Султон Муҳаммад Мирзонинг катта ўғли бўлиб, 1418 йилда туғилган. У укаси Султон Абусайид Мирзо мулозиматида бўлган. Укаси вафотидан сўнг, Мозандаронга келиб ҳаёт кечиради. Хондамирнинг ёзишича, Минучеҳр Мирзо Рустамдор шаҳрида Султон Ҳусайн Бойқарога қарши фитна уюштириб, исёнга сабаб бўлгани туфайли 1469 йилда қатл қилинади.

Унинг Қоракўз бегим номли қизи бўлиб, иниси Султон Абусайид Мирзонинг тўртинчи ўғли Умар Шайх Мирзога никоҳ қилинган эди.

Шунингдек, Минучеҳр Мирзонинг Малик Муҳаммад Мирзо исмли ўғли бўлиб, 1448 йилда туғилган. Ҳеч қаерда ҳукмронлик қилмай, 1494 йилда вафот этган.

СУЛТОН АБУСАЙИД МИРЗО Султон Муҳаммад Мирзонинг иккинчи ўғлидир. У 1424 йилда туғилган. Унинг ёшлик даврига оид маълумот учрамайди.

1450 йил 8 майда Абдуллатиф Мирзога суиқасд қилиниб, қатлга етказилгач, Самарқанд тахтига Улуғбек Мирзонинг жияни ҳамда куёви бўлмиш

Абдулло Мирзо (Иброҳим Мирзонинг ўғли) ўтиради. Бу даврда Султон Абусайид Мирзо темурийлар давлатининг шимолий чегара шаҳари Туркистон (Ясса)ни қўлга киритган эди. Эндиликда Самарқанд тахтига даъвогар бўлиб, Абдулло Мирзога қарши юриш бошлайди. Абдулло Мирзо Туркистон шаҳарига қўшин юбориб шаҳарни қамал қилади. Султон Абусайид Мирзо эса макр-ҳийла йўлига ўтиб, бир неча айғоқчиларни Самарқанд қўшини орасига юборади. Улар қўшин орасида «Ўзбек хони Абулхайрхон Туркистон шаҳарига ёрдамга келаётир»,— деб гап тарқатадилар. Самарқандликлар бу гапни рост фаҳмлаб, қамални ташлаб, орқага чекинадилар. Бу хабар Абдулло Мирзога етгач, шахсан ўзи катта қўшинга бош бўлиб, Султон Абусайид Мирзога қарши урушга чиқади.

Абдулло Мирзонинг катта қўшин билан келаётган хабарини эшитган Султон Абусайид Мирзо дарҳол ёрдам сўраб, ўзбек хони Абулхайрхонга элчи юборади. Абулхайрхон ҳам фурсатдан фойдаланиб, Самарқандни яна иккинчи марта талаш ниятида ўз қўшинлари билан Туркистонга келиб, Султон Абусайид Мирзо қўшинлари билан биргалашиб Тошкентга, у ердан Хўжандга келадилар. Бу вақтда Абдулло Мирзонинг аскарлари энди Сирдарёдан ўтган эдилар. Султон Абусайид Мирзо билан Абулхайрхон қўшинлари Мирзачўл орқали ўтиб, Абдулло Мирзо қўшинларига Булунғурда рўбарў келадилар. 1451 йил июн ойида Булунғур даштининг жанубидаги Шероз қишлоғи яқинида ҳар икки қўшин ўртасида қонли жанг бўлади. Натижада, Абулхайрхон Абдулло Мирзонинг кўп сонли қўшини устидан ғалаба қозонади. Абдулло Мирзо мардона курашиб, жанг майдонидан орқага қайтаётганда ўқ тегиб ҳалок бўлади. Султон Абусайид Мирзо эса ҳеч қандай қаршиликка учрамай, Самарқандга киради ва тахтни эгаллайди.

1457 йил март ойида Машҳадда Абулқосим Бобур вафот этгач, Султон Абусайид Мирзо Ҳиротни босиб олиб, Хуросон музофотини ўз тасарруфига киритади. Султон Абусайид Мирзо Самарқанд тахтини ўзининг катта ўғли Султон Аҳмад Мирзога бериб, ўзи Ҳиротни пойтахт қилади.

Султон Абусайид Мирзо мулкгирлик ҳавасига мубтало бўлган, шафқатсиз ҳукмдор эди. У ўзининг бутун салтанатини жабр-зулм ва истибдод асосига қурган эди. У Бадахшонни забт этгач, Бадахшоннинг собиқ ҳукмдори Муҳаммад Бадахшийнинг қизини

ўз никоҳига олган. Ундан Абу Бакр исмли ўгли ҳам бор эди. Муҳаммад Бадахший ва унинг ўглини эса Ҳиротга келтириб, махсус назоратда сақларди. Бадахшийнинг ўгли Қашгарга қочиб бориб, у ердан куч тўплаб, Бадахшонга келиб исён кўтаради. Султон Абусайид Мирзо исённи бостиргач, қайнотаси Муҳаммад Бадахший ҳамда қайнисини қатл қилдиради.

1457 йилда Султон Абусайид Мирзо Хуросонни қўлга киритгач, ўз қариндоши Улуғбек Мирзонинг набираларидан 16 ёшли Аҳмад Мирзо, 17 ёшли Абдураззоқ Мирзо ҳамда Маҳмуд Мирзоларни қатл қилдиради. Худди шу йили Улуғбек Мирзонинг қариб қолган онаси — малика Гавҳаршод бегимни ўз набирасини салтанатга қарши исён кўтаришда айблаб, шафқатсизларча чопиб ташлашга ҳукм қилади. 1464 йилда Абдуллатиф Мирзонинг ўгли Муҳаммад Жўки Мирзони хиёнаткорона Ихтиёриддин қалъасига қаматиб, кейинчалик ўша ерда бўғиб ўлдиртиради.

1464 йили Алишер Навоий Машҳаддан Ҳиротга келади. Унинг мақсади Абулқосим Бобур Мирзо ўрнига тахтга ўтирган Султон Абусайид Мирзо томонидан мусодара қилиб юборилган отасидан қолган ҳовлижойларга эга бўлиш ва қандай бўлмасин, тирикчилик учун зарур бўлган шароитни вужудга келтириш ҳамда ҳукмдордан ўзининг ҳолига яраша риоят ва тарбият топиш эди. Аммо Султон Абу Сайид Мирзо Абулқосим Бобур Мирзо саройида тарбияланган, боз устига ўзининг тахт душмани Султон Ҳусайн Бойқаронинг яқин дўсти бўлмиш Алишер Навоийга ҳурмат ва марҳамат кўрсатмайди, аксинча унга нисбатан салбий муносабатда бўлади. Бу ҳақда «Равзат ус-сафо»да шундай деб ёзилган «Абусайид Султоннинг замонида Хуросон дорулсалтанасига (Алишер Навоий — Т. Ф.) бориб, бир неча кунни... остони мулозаматида ўтказди... аммо ўзининг ҳолига яраша риоят ва тарбият топаолмади».

Аксинча, Султон Абусайид Мирзо ўзининг «остони мулозимат»идан Алишер Навоийни четлатишга ҳаракат қилади. Бу ҳақда Заҳириддин Муҳаммад Бобур Алишер Навоийнинг Ҳиротдан Самарқандга қувилишига доир сабабларни кўрсатмаса-да, бироқ Ҳиротдан Самарқандга бадарга қилинганлигига шубҳа қилмайди ва бу ҳақда «Бобурнома»да шундай ёзади: «Билмайман не жарима билан Абу Сайид (Алишерни — Т. Ф.) Ҳиротдан ихрож қилди».

Султон Абусайид Мирзонинг жоҳилона кирдикорлари ҳақида Алишер Навоий ўзининг «Садди Исқандарий» номли достонида алоҳида тўхталиб, шундай ёзади: «Султон Абусайид курагон ҳикоятим, кўп мамлакатлар олди ва тиф билан кўп мухолиф элга ошуб солди ва лекин сипоҳийси рози эмас эрканидан уруш вақти барча қўзғолди ва ўзи адув (майдон — Т. Ф.) аро таҳликага қолди».

Султон Абусайид Мирзо нечоғлиқ шафқатсиз бўлмасин, ҳар ҳолда ўз салтанатида тартиб ва адолат ўрнатишга ҳаракат қиларди. Чунончи, 1462 йилда амалдорлардан Шайх Аҳмад билан Муизиддин Хўжа поражўрликда айбланадилар. Шайх Аҳмаднинг тириклайин териси шилиниб олинади. Муизиддин Хўжани эса қайнаб турган қозонга ташлатади.

Султон Абусайид Мирзо нечоғлиқ маккор, тадбиркор ва донишманд бўлмасин ва лекин унинг табиатида оламгирлик васваси устун эди. 1469 йилда Султон Абусайид Мирзо туркман ҳукмдори Жаҳоншоҳнинг вафотидан сўнг ғарбий Эрон (Ироқ)ни забт этиш мақсадида жангга отланади ва Оқ қўйунлу туркман сулоласи билан жангда ҳалок бўлади. Султон Абусайид Мирзонинг жасади Ҳиротга келтирилиб, Гавҳаршод бегим мадрасаси ёнида темурийлар даҳмасига дафн этилади.

Султон Абусайид Мирзодан ўн бир ўғил ва ўн тўрт нафар қиз қолади. Энг катта ўғли Султон Аҳмад Мирзо, иккинчи ўғли Султон Муҳаммад Мирзо, учинчи ўғли Султон Маҳмуд Мирзо, тўртинчи ўғли Умар Шайх Мирзо, бешинчи ўғли Улуғбек (Кобулий ёки Соний) Мирзо, олтинчи ўғли Абу Бакр Мирзо, еттинчи ўғли Шохруҳ Мирзо, саккизинчи ўғли Султон Мурод Мирзо, тўққизинчи ўғли Султон Халил Мирзо, ўнинчи ўғли Султон Валад Мирзо ва ўн биринчи ўғли Султон Умар Мирзодир.

Қизлари: 1) Мехрлик бегим — Султон Абусайид Мирзонинг Султон Бахт Бегим исмли хотинидан туғилган. 2) Оппоқ бегим — Фаҳри Жаҳон бегимдан туғилган. 3) Кичкина бегим — Фаҳри Жаҳон бегимдан туғилган. 4) Шоҳ бегим — Фаҳри Жаҳон бегимдан туғилган. 5) Оқ бегим — Ҳадича бегим номли канизакдан туғилган. 6) Зайнаб Султон бегим — кейинчалик Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг Кобулдаги саройида истиқомат қилган. 7) Султон Бахт бегим — кейинчалик Кобулда Бобур Мирзо саройида истиқомат

қилган. 8) Бадъиул Жамол бегим — кейинчалик Кобулда Бобур Мирзо саройида истиқомат қилган. 9) Хадича Султон бегим — кейинчалик Кобулда Бобур Мирзо саройида истиқомат қилган. 10) Фаҳри Жаҳон бегим — кейинчалик Кобулда Бобур Мирзо саройида истиқомат қилган. 11) Гавҳаршод бегим — кейинчалик Бобур Мирзо саройида истиқомат қилган. 12) Шаҳрибону бегим — кейинчалик Султон Ҳусайн Бойқаро ўз никоҳига олган. 13) Поянда Султон бегим — кейинчалик Султон Ҳусайн Бойқаро Мирзонинг хотини. 14) Оқ бегим — кейинчалик Кобулда истиқомат қилган.

СУЛТОН АҲМАД МИРЗО Султон Абусайид Мирзонинг катта ўғли бўлиб, Султон Абусайид Мирзо Самарқанд тахтига ўтирган йили, яъни 1451 йилда Самарқандда туғилган. Онаси Ўрда Буға тархоннинг қизи, Дарвеш Муҳаммад тархоннинг эгачиси эди. Султон Абусайид Мирзонинг эътиборли хотини бўлган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг ёзишига қараганда, Султон Аҳмад Мирзо баланд бўйлик, қўнғир (қўнқор) соқоллик, қизил юзлик, лўппи (семиз) киши эди. Соқоли фақат энгакида бўлиб, икки яноғида соқоли йўқ эди. Ниҳоятда гапдон ва хушмуомала бўлган. Саллани ўша замон қоидасига мувофиқ тўрт ўрам чирмаб, алоқасини қошининг устига қўярди. Ханафий мазҳабига мансуб, покиза эътиқодли киши бўлиб, беш вақт намозни тарк қилмас, ҳатто майхўрлик суҳбат асносида ҳам намозни тарк қилмасди. Ҳазрат Хожа Убайдуллога мурид эди. Хожа Убайдулло ҳам унга мураббий ва раҳнамо эди. Кўп одобли киши бўлиб, айниқса Хожанинг суҳбатларида ўлтирганда ҳеч қачон тиззасини тиззасига тегизиб ўтирмаган экан. Бир марта ҳазрат Хожанинг суҳбатида тарки одат қилиб, оёгини бир-бирига яқинлаштириб ўтирибди. Мирзо кетгач, Ҳазрат Хожа одамларига буюрибдиларким, Мирзо ўтирган ерни қарагайлар. Қарасалар, Мирзо ўтирган намат остида бир суяк ётган экан. Мирзо ўқимаган, саводсиз бўлса-да, бовужудким, шаҳарда ўсган, турк ва содда киши эди. Аҳдига вафодор ва қавли(сўзи)га эга эди. Ундан хилофлик зоҳир бўлмади.

Шижоатли эди. Ўқни яхши отар эди. Илвосинга отган ўқи аксар тегарди. Қовоқни майдоннинг у бошидан бу бошига кириб аксар урар эди. (Майдоннинг ўртасига 40—50 газ узунликда ёғоч ўрнатиб, учига қовоқ санчиб қўйилади. Ўқ отувчилар майдон бошидан отда чопиб келатуриб, қовоққа ўқ отадилар.) Кейинги

пайтларда семизлик натижасида қирғовул ва беданани ҳам яхши овлайолмай қолди. Овчи қушларга ишқибоз эди. Кўпгина овчи қушларни овга соларди, яхши овларди. Улуғбек Мирзодан кейин овчи қушга ишқибоз бунчалик одам йўқ эди. Кўп хаёлик эди. Айтишларича, хилват жойларда ҳам ўз маҳрамлари ва уй ичи кишиларидан оёқларини ёпиб юрар экан. Ичкиликка бир ружу қилса, 20—30 кун пайдар-пай ичар, сўнгра 20-30 кун ичмас эди. Гоҳо майхўрлик мажлисида бир ўтирганича бир кеча-кундуз ўтирарди. Яхши ичар эди. Ичкилик ичмаган кунлари кишини тетиклантирувчи овқатларни кўп тановул қиларди. Камгап ва одми киши бўлиб, табиатида бахиллик мавжуд эди. Инон-ихтиёри беқларининг қўлида эди.

Отаси Султон Абусайид Мирзо Самарқанд ва Бухоро вилоятларини Султон Аҳмад Мирзога берган эди. Шайх Жамолни Абдул Қуддус ўлдиргандан сўнг Тошкент, Шохруҳия ва Сайрамни ўз тасарруфига киритган эди. Кейинроқ Тошкент ва Сайрамни укаси Умар Шайх Мирзога берган эди. Хўжанд билан Ўратепа ҳам бир неча муддат Султон Аҳмад Мирзо тасарруфида эди.

Ҳукмдорлик йилларида тўрт марта уруш қилди. Аввал Зомин навоҳийсида Шайх Жамол арғуннинг укаси Неъмат арғун билан жанг қилиб, ғолиб чиқди. Иккинчиси ўз укаси Умар Шайх Мирзо билан Ховосда жанг қилиб, ғолиб бўлди. Учинчиси Тошкент навоҳийсида Чирчиқ дарёсининг ёқасида Султон Маҳмудхоннинг мўғул аскарлари билан рўбарў келиб, бир-икки отишмадан сўнг ҳар икки томон орқаларига қайтиб кетдилар. Аскарларнинг кўп қисми Чирчиқ сувига ғарқ бўлди. Тўртинчиси Хайдар кўжалтош билан Ёр яйлоқ навоҳийсида жанг қилиб ғолиб чиқади.

1493 йилда Султон Аҳмад Мирзо ўз куёви, мўғул улусининг ҳукмдори (кейинчалик Тошкент ҳукмдори) Султон Маҳмудхон билан иттифоқ тузиб, Андижонга — укаси Умар Шайх Мирзога қарши юриш бошлайди. Султон Аҳмад Мирзо Хўжанд сувининг жануб тарафидан, Султон Маҳмудхон эса шимол тарафидан юриб келиб Андижон, Аҳси ва Марғилонни қамал қиладилар. Айни шу вақтда Аҳсида Умар шайх Мирзо жардан йиқилиб вафот этади.

Умар Шайх Мирзонинг аркон давлат бошлиқлари унинг катта ўғли 12 ёшли Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзони тахтга ўтқаздилар. Бек ва амирлар йиғилишиб, душманга қарши курашмоқ учун барча халқни

сафарбарликка чақирадилар. Халқ фидоийлари ватан химояси учун мисли кўрилмаган жонбозлик кўрсатиб, душман ҳуружларини барбод қиладилар. Халқнинг мардонавор курашини қайтаришга ожизлик қилган Султон Маҳмудхон қолган кўшинларини йиғиб олиб, ўз юртига қайтиб кетади. Сув устига қурилган кўприк синиб, Султон Аҳмад Мирзонинг кўпгина кўшини сувга фарқ бўлади. Бу хабарни эшитган Султон Аҳмад Мирзо уруш бошланганига пушаймон бўлиб турганда Бобур Мирзодан илтимоснома келгач, Фарғона ҳукмронлигини яна Бобур Мирзога «инъом» қилиб; Самарқандга қараб жўнайди. Бироқ бир-икки манзил юргач, аҳволи ўзгариб, қаттиқ иситмалаб қолади. Ўратепа навоҳийсига етганда касаллик оғирлашади ва 1494 йил июл ойининг ўрталарида Оқсув мавзеёида қирқ тўрт ёшида вафот этади.

Султон Аҳмад Мирзонинг олтита хотини бор эди. Биринчиси, Меҳр Нигор хоним — Юнусхоннинг катта қизи эди. Меҳр Нигор хонимни Султон Абусайид Мирзонинг ўзи унаштириб, олиб берган эди. Иккинчиси тархонлардан бўлиб, Тархон бегим дейишарди. Учинчиси Қутлуқ бегим бўлиб, Тархон бегим билан кўкракдош (эмукдош) эди. Султон Аҳмад Мирзо Қутлуқ бегимга ошиқ бўлиб олган эди. Бинобарин, ўта суюқлик, аммо ҳукмрон, шаддот аёл бўлиб, май ичар эди. Бу хотин ҳаётлигида Султон Аҳмад Мирзо бошқа хотинларининг ёнига бормас эди. Натижада Мирзо Қутлуқ бегимни ўлдириб бадномликдан қутилди.

Тўртинчиси Хонзода бегим Термиз хонзодаларидан эди.

Бешинчиси Латифа бегим. Аҳмад Ҳожибекнинг қизидан туғилган набираси эди. Султон Аҳмад Мирзо вафотидан сўнг Латифа бегимни шайбонийхонлардан Ҳамза Султон олади. Ҳамза Султондан уч ўғил туққан эди. Олтинчиси Ҳабиба Султон бегим бўлиб, Султон аргуннинг биродарзодаси (укасининг қизи) эди.

Султон Аҳмад Мирзо мазкур хотинларидан икки ўғил ва беш қиз кўрган эди. Ўғиллари ёшликдаёқ вафот қилган эдилар. Қизларининг тўрттаси Қутлуқ бегимдан туғилган эди. Энг каттаси Робия Султон бегим бўлиб, Қорақўз бегим ҳам дердилар. Султон Аҳмад Мирзо бу катта қизини ўзи ҳаётлик даврида Тошкент ҳукмрони (кейинчалик) Султон Маҳмудхонга узатган эди. Султон Маҳмудхондан бир ўғил туққан бўлиб, исмини Бобохон қўйган эдилар. Ўзбеклар Султон Маҳмудхонни Хў-

жадда шаҳид қилганларида, унинг ўғли Бобохон ва она бир неча норасида гўдакларни нобуд қилган эдилар. Султон Маҳмудхон воқеасидан кейин Робия Султон бегимни Жонибек Султон ўз никоҳига олади.

Иккинчи қизи Солиҳа Султон бегим бўлиб, Оқ бегим ҳам дердилар. Султон Аҳмад Мирзо вафотидан сўнг, Мирзонинг укаси Султон Маҳмуд Мирзо ўзининг катта ўғли Султон Масъуд Мирзога катта тўй қилиб олиб берган эди. Кейинчалик Шоҳ бегим Меҳр Нигор хоним билан бирга Қашгарга кетган.

Учинчи қизи Ойша Султон бегим эди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо беш яшарлигида Самарқандга келганда, Ойша Султон бегимни унга унаштирилган. Кейинчалик Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг дарбадарлик йилларида Ойша Султон бегим Хўжандга келади ва шу ерда Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг никоҳига киради. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо Самарқандни иккинчи марта қўлга киритганида Ойша Султон бегим қиз туққан, исмини Фаҳринисо бегим қўйганлар. Аммо Фаҳринисо бегим 40 кунлигида вафот этган. Ойша Султон бегим кейинчалик эгачисининг қутқуси билан Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг никоҳидан чиқиб, Тошкентга қолади.

Тўртинчи қизи Султон бегим эди. Султон бегим Султон Маҳмуд Мирзонинг Зухра бегим номли хотинидан туғилган ўғли Султон Али Мирзога (Султон Али Мирзо 1499—1501 йилларда Самарқанд ҳукмдори) никоҳ қилинган эди. Султон Али Мирзонинг катлидан (1501) сўнг Султон бегимни шайбонийлардан Темур Султон ўз никоҳига олган, Темур Султондан сўнг эса Маҳди Султон ўз ҳарамига киритган.

Бешинчи, энг кичик қизи Маъсума Султон бегим эди. Онаси Султон Аргуннинг биродарзодаси (укасининг қизи) Ҳабиба Султон бегим эди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо Хуросонга борганда Маъсума Султон бегимни кўриб ёқтириб қолган, кейинчалик Кобулга таклиф қилган. Маъсума Султон бегим Бобур саройига келгач шу ерда ўз никоҳига олган. Маъсума Султон бегим бир қиз туққан, ўзи эса туғиш асносида зожа (қон кетиш) касали билан вафот этган. Туғилган қизга онасининг исми Маъсума Султон бегим деб ном берилган.

СУЛТОН МУҲАММАД МИРЗО Султон Абусайид Мирзонинг иккинчи ўғлидир. Султон Муҳаммад Мирзо 1452 йилда Самарқандда туғилган. Ҳар ҳолда отаси

Султон Абусайид Мирзо хузурида тарбияланиб, саройда истиқомат қилган бўлиши керак. Зеро, «Хулосатул-ахбор» асарининг муаллифи Ғиёсиддин бин Ҳумомиддин Хондамирнинг ёзишича, 1468 йилда Султон Абусайид Мирзо Ироқни забт қилиш мақсадида жангга отланганда ўғилларидан Султон Муҳаммад Мирзони ва Шохруҳ Мирзони ўзи билан бирга олиб кетади. Жанг асносида Султон Муҳаммад Мирзо ва Шохруҳ Мирзо амир Ҳасанбек қўшинлари қўлига тушиб қоладилар ва узоқ муддат қамоқда қолиб кетадилар. Қамоқдан озод бўлганларидан сўнг ўша ерда жуда оғир аҳволда кун кечирадилар. Ниҳоят 1493 йилда Султон Муҳаммад Мирзо Ҳиротга қайтиб келади ва 1499 йилгача ҳам ҳаёт эди. Унинг бундан кейинги аҳволи ҳақида маълумот учратолмадик.

СУЛТОН МАҲМУД МИРЗО Султон Абусайид Мирзонинг учинчи ўғли бўлиб, 1453 йилда туғилган. Султон Аҳмад Мирзо билан бир онадан туғишган ака-ука эди. Онаси Ўрда Буга тархоннинг қизи, Дарвеш Муҳаммад тархоннинг эгачиси эди.

Султон Муҳаммад Мирзо Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг таърифича, паст бўйли, сийрак соқолли, семиз, гапга нўноқроқ киши бўлган. Аҳлоқ ва атвори яхши бўлиб, сиёқ (ҳисоб ўйини ва уни ҳисоблаш тартиблари — геометрия) илмини яхши билган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг ёзишича, Султон Маҳмуд Мирзо намозни тарк қилмас, салтанатни бошқариш тартиби яхши эди. Вилоятда ундан сўрамасдан бирор дирҳам ёки бирор динор сарф қилинмасди. Қўшинларининг маоши ҳеч қачон тўхтаб қолмас, анжумани, ҳадылари, кўпчиликка бериладиган овқати (шулон) ва маҳкамаси яхши эди. Ҳамма ишлари қоидали ва тартибли эди. Унинг жорий қилган тартиб ва қоидаларидан қўшин ҳамда фуқаро четга чиқмас эди. Аммо зулм ва фисқ-фасодга кўп машғул эди. Пайдарпай май ичарди. Қилган зулм ва жабрининг касофатига барча ўғиллари жувонмарг бўлдилар. Таъби ғазалга мойил бўлиб, ғазал ёзарди. Девон тузган эди. Лекин ғазаллари жуда паст ва бемаза эди. Ёмон эътиқодли киши эди. Хожа Убайдуллога паст назар билан қарарди. Журъатсиз киши эди. Ҳаёси камроқ эди. Бир неча масҳарабоз ва бепарволар ўртасида юрарди. Маҳкамада ва халойиқ олдида ёқимсиз, хунук ҳаракатлар қиларди. Тили заҳар бўлиб, сўзини англаб бўлмас эди.

Султон Абусайид Мирзо ўгли Султон Маҳмуд Мирзога Астробод вилоятини берган эди. Султон Абусайид Мирзонинг ўлиmidан сўнг Термиз, Чағониён, Ҳисор, Хатлон, Қундуз, Бадахшон ва Ҳиндикуш тоғигача бўлган ерлар Султон Маҳмуд Мирзо тасарруфига ўтади.

Ҳисор воқеасидан сўнг Хуросонга келади. (Ироқ воқеасида Султон Абусайид Мирзо ўлдирилади.) Шу вақтда Қанбар Алибек Ҳисор ҳокими эди. Султон Абусайид Мирзонинг буйруғига мувофиқ Ҳиндистон қўшинини йиғиб, Ироққа кетаётиб Хуросонда Султон Маҳмуд Мирзо билан учрашади. Бу вақтда Султон Абусайид Мирзо ҳалокатини ва Хуросонга Султон Ҳусайн Бойқаро Мирзонинг келаётганини эшитган Хуросон халқи Султон Маҳмуд Мирзони Хуросон тупроғидан ҳайдаб чиқарадилар. Султон Маҳмуд Мирзо Самарқандга — акаси Султон Аҳмад Мирзо ҳузурига келади. Бир неча муддат Самарқандда тургач, Аҳмад Муштоқ бошлиқ Саид Бадр, Хусравшоҳ ва бир неча йигитлар Султон Маҳмуд Мирзони Ҳисорга — Қанбар Алибек олдига қочириб олиб борадилар. Уша даврдан то умрининг охиригача Қаҳқа билан Кўхтанг тоғининг жанубидаги Термиз, Чағониён, Ҳисор, Хатлон, Қундуз ва Бадахшон вилоятлари то Ҳиндикуш тоғигача Султон Маҳмуд Мирзонинг тасарруфида эди. Акаси Султон Аҳмад Мирзо вафотидан сўнг, аркон давлат маслаҳат қилиб, Мирзонинг укаси Султон Маҳмуд Мирзони Самарқанд тахтига таклиф қилиб чопар юборадилар.

Султон Маҳмуд Мирзога бу хабар етгач, ҳаялламай Самарқандга етиб келади ва тахтни эгаллайди. Султон Маҳмуд Мирзо тахтга ўтиргач, жабр-зулмни ҳаддан оширади. Шу боис мамлакатнинг бир неча катта-кичик аслзодалари, сипоҳийлар ва оддий халқ ҳар тарафга тарқалиб, қоча бошлайдилар.

Султон Маҳмуд Мирзо Самарқанд тахтига ўтиргач, тахтга даъвогар бўлиб келган ўз амакиваччаси ҳамда куёви бўлмиш Малик Муҳаммад Мирзо ибн Минучеҳр Мирзони ва яна тўртта бегуноҳ ёш Мирзоларни Кўк саройда қатл қилдиради. Бу ҳақда Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо шундай ёзади: «Султон Аҳмад Мирзо вафот этгач, Султон Абусайид Мирзонинг акаси Минучеҳр Мирзонинг ўгли Малик Муҳаммад Мирзо салтанат дағдагасини қилиб, бир неча бебош така-салтанглар билан келиб, Самарқандда ҳеч иш чиқараолмади. Султон Маҳмуд Мирзо Малик Муҳаммад

Мирзони тутдириб, унинг ёнига яна тўртта бегуноҳ мирзоларни қўшиб, Кўк саройга чиқариб, шаҳид қилдирди. Малик Муҳаммад Мирзо Султон Маҳмуд Мирзонинг куёви ҳам амакисининг ўгли эди. Агар гуноҳкор бўлса, Малик Муҳаммад Мирзо гуноҳкор эди. Қолган мирзоларда ҳеч қандай гуноҳ йўқ эди. Уларга подшолик ҳам тегмас эди. Улар подшолик ҳақида таъма ҳам қилмасдилар. Яна бири шулки, агарчи мамлакатни бошқариш усул --- идораси яхши бўлса ҳам маҳкамабоз эди. Сиёқ илмини билур эди. Аммо табиати зулм ва фисқу фужурга мойил эди. Самарқанд тахтига ўтиргач, ўзгача тартиб, равиш ва ҳаражатларни вужудга келтирди. Яна бири буким, Султон Маҳмуд Мирзонинг ўзи солим ва фосиқ (ярамас ишлар қилувчи) бўлиб, бекалари, бекалари, хос хизматчилари ва хизматкорлари ўта солим ва фосиқ эдилар. Ҳисор эли, умуман Хусравшоҳга таъллуқли эл ҳамиша майхўрлик ва зинога машғул эдилар. Кунлардан бир кун Хусравшоҳнинг хос хизматчиларидан бири бир одамнинг чиройли хотинини зўрлик билан тортиб олиб кетади. Мазкур хотиннинг эри Хусравшоҳ олдида келиб, додхоҳлик (адолат) сўрайди. Хусравшоҳ шундай жавоб беради: бу хотин неча йилдан буён сенинг билан бирга эди, қўй энди бир неча кун у билан ҳам бўлсин!».

Султон Маҳмуд Мирзо ўз ҳукмронлик даврида икки марта уруш қилган. Ҳар иккаласи ҳам Султон Хусайн Бойқаро билан бўлган. Бир мартаба Астрабодда урушиб мағлуб бўлди. Иккинчи марта Андхўй навоҳийсида Чакман деган ерда ҳам мағлуб бўлди. Икки марта Бадахшоннинг жануб тарафида Кофиристонга бориб, газот уруши қилган. Бинобарин, фармонларининг юқори қисмига катта ҳарфларда «Султон Маҳмуд гозий» деб ёзарди.

Самарқанд аҳли 25 йил давомида Султон Аҳмад Мирзо қўл остида тинчлик ва фароғатда яшаган эдилар. Султон Маҳмуд Мирзодан бундай жабр-зулм, фисқу фужурни кўриб, кўп ранж ва машаққатлар чекдилар. Мамлакатдаги барча катта-кичик, фақир мискин Султон Маҳмуд Мирзога лаънатлар ўқиб, унинг ҳақида дуойи бад қилиб, фотиҳа ўқийдилар. Шубҳасиз, жабр-зулм ва фисқу фужурнинг касофатидан бўлса керак, Самарқанд тахтида беш-олти ойдан ортиқ ҳукмронлик қилаолмади. 1495 йил январ ойида Султон Маҳмуд Мирзо огир касалликка мубтало бўлиб, олти кун ётиб, 43 ёшида вафот этди.

Чу бад карди мабош эмин зи офот,
Ки вожиб шуд табиатро мукофот.

(Емонлик қилдингми, офатлардан сақланолмайсан,
Чунки табиатнинг берадиган жазоси нақддур).

Султон Маҳмуд Мирзонинг бешта хотини бўлиб, энг катта хотини Хонзода бегим эди. Мир Бузург Термизийнинг қизи эди. Мирзо бу хотинини ниҳоятда севарди. Хонзода бегим вафот этганда Султон Маҳмуд Мирзо кўп вақтгача таъзия тутган.

Иккинчи хотини ҳам Хонзода бегим дердилар. Бу ҳам Мир Бузург Термизийнинг набираси эди. Хонзода бегим бир ўғил, беш қизнинг онаси эди.

Учинчи хотини Пошшо бегим, Қора қўйунлунинг Баҳорлу аймағи туркман бекларидан Алишербекнинг қизи эди. Жаҳоншоҳ Мирзо Бороний Қора қўйунлунинг ўғли Муҳаммад Мирзо олган эди. Озарбайжон ва Ироқни Жаҳоншоҳ авлодидан Оқ қўйлик Узун Ҳасан олганда, Алишербекнинг ўғиллари 4—5 минг уйлик Қора қўйунлу туркманлар билан Султон Абусайид Мирзо хизматига келган эдилар. Султон Абусайид Мирзо Ироқда шикаст еганда, бу вилоятларга тушадилар. Султон Маҳмуд Мирзо Самарқанддан Ҳисорга келганда, мазкурлар Султон Маҳмуд Мирзо хизматига келганлар. Султон Маҳмуд Мирзо Пошшо бегимни ўша пайтда ўз никоҳига киритган эди. Бир ўғил, уч қизнинг онаси эди.

Тўртинчи хотини Султон Нигор хоним бўлиб, Юнусхоннинг қизи, Тошкент ҳукмдори Султон Маҳмудхоннинг эгачиси, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг холаси эди.

Бешинчи хотини Зухра оға бегим эди. Зухра бегим ўзбек канизакларидан бўлиб, Мирзо наздида анча эътиборли эди. Султон Маҳмуд Мирзо Зухра бегимни Султон Абусайид Мирзонинг ҳаётлигидаёқ олган эди. Зухра бегим бир ўғил ва бир қизнинг онаси эди. Султон Маҳмуд Мирзонинг мазкур бешта хотинидан ташқари яна бир неча канизак ва чўрилари бор эди.

Султон Маҳмуд Мирзодан беш ўғил ва ўн бир қиз қолган эди.

СУЛТОН МАЪСУД МИРЗО Султон Маҳмуд Мирзонинг катта ўғли бўлиб, 1475 йилда туғилган. Онаси Мир бузург Термизийнинг қизи Хонзода бегим. Султон Маҳмуд Мирзо ўғли Султон Маъсуд Мирзога Ҳисор

хукмронлигини бериб, Хусравшоҳни отабек қилиб тайинлаган эди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг ёзишича, Султон Маҳмуд Мирзо вафот қилган чоғда, унинг ўғиллари — Султон Маъсуд Мирзо Ҳисорда, Султон Бойсунғур Мирзо Бухорода эди. Султон Маҳмуд Мирзонинг энг яқин кишиси Хусравшоҳ Самарқандда эди. Султон Маҳмуд Мирзо вафотидан фойдаланган Хусравшоҳ хазинадан бойлик ўмаришга ҳаракат қилади. Аммо унинг бу ҳаракати сарой аъёнлари ҳамда Самарқанд аҳлига маълум бўлиб қолади. Самарқанд аҳли ғавго кўтариб, Хусравшоҳни жазоламоқчи бўлади. Аммо сарой аъёнларидан Аҳмад Ҳожибек ва тархон беклари жанжални босиб, Хусравшоҳни Ҳисорга жўнатадилар.

Шундан сўнг сарой аъёнлари кенгашиб, Бухородан Бойсунғур Мирзони чақириб келтиришга қарор қиладилар. Бойсунғур Мирзо келиб тахтга ўтиради. Бойсунғур Мирзо бу пайтда 18 ёшда эди. 1496 йил июн ойида Султон Маъсуд Мирзо Самарқанд тахтига даъвогар бўлиб, ўз укаси Бойсунғур Мирзога қарши қўшин тортиб Шаҳрисабз (Кеш)га келиб тушади. Султон Али Мирзо ҳам акаси Бойсунғур Мирзога қарши чиқиб, Самарқанд томон қўшин тортади. Андижонда Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо ҳам бу хабарни эшитгач, амакиваччаси Бойсунғур Мирзога қарши Самарқанд тахтига даъво қилиб, қўшин тортади. Бироқ шахзодалар Самарқандда Бойсунғур Мирзога қарши бирор иш чиқараолмай, ўз вилоятларига қайтиб кетадилар. Фақат Султон Маъсуд Мирзо Шайх Абдулло Барлоснинг қизига мойил бўлгани туфайли, ушбу қизни ўз никоҳига киритгач, Ҳисорга қайтиб кетади.

1497—1498 йилда Хусравшоҳнинг қутқуси билан Бойсунғур Мирзо қўшин тортиб, Чағониёнга келиб, макр-ҳийла ишлатиб, «Келинг, Самарқанд устига юрайлик, биримиз Самарқандда, биримиз Ҳисорда хукмрон бўлайлик»,— деган мазмунда Султон Маъсуд Мирзога элчи юборади. Айни вақтда Султон Маъсуд Мирзонинг қайнотаси Шайх Абдулло Барлос Бойсунғур Мирзодан ранжиб, куёвининг вилояти — Ҳисорга кўчиб келган, Султон Маъсуд Мирзо Шайх Абдулло Барлосга Хатлон вилоятини инъом қилган эди. Гарчи Хатлонда бошқа бекларнинг ҳам мулки бўлса-да, бироқ Шайх Абдулло Барлос ҳамма мулкларни ўз тасарруфига киритган эди. Бундай ўзбошимчаликдан беклар ран-

жиб, секин-аста Бойсунғур Мирзонинг мулозаматига ўтиб кетабошлаган эдилар.

Хусравшоҳ билан Бойсунғур Мирзо ёлгон сўзлар билан Султон Маъсуд Мирзони гафлатда қолдириб, ярим тунда қўшин билан келиб, Ҳисор қалъасини қамал қиладилар. Ўша тунда Султон Маъсуд Мирзо шаҳар ташқарисидаги Давлат сарой номли саройда эди. Қалъа қамалидан хабар топган Султон Маъсуд Мирзо Хатлонга — Шайх Абдулло Барлос ҳузурига қочиб боради. Хатлондан эса қайнота-куёв биргалашиб қочадилар. Ярим йўлда Султон Маъсуд Мирзо Шайх Абдулло Барлосдан ажралиб, Убож орқали юриб Хуросонга — Султон Ҳусайн Бойқаро ҳузурига жўнайди. Шайх Абдулло Барлос эса Шаҳрисабзга кетади.

Султон Ҳусайн Бойқаро Султон Маъсуд Мирзони яхши кутиб олади ва ўз қизларидан бирини бериб, ўзига куёв қилмоқчи бўлади. Бироқ Хусравшоҳнинг укаси Боқи Чағониёний Султон Ҳусайн Бойқаронинг саройида хизматда эди. Султон Маъсуд Мирзо ана шу кишининг қутқуси билан Султон Ҳусайн Бойқаронинг рухсатисиз Хуросондан қочиб, Хусравшоҳнинг олдига боради. Айти шу пайтда Улуғбек Мирзо Кобулий (соний)нинг ўғли Мироншоҳ Мирзо отаси билан низолашиб, Ҳазорага келиб, у ерда ҳам эътиқодсизлик қилиб, тураолмай, у ҳам Хусравшоҳ олдига борган эди. Хусравшоҳ Ҳисордан Бойсунғур Мирзони ҳам чақиртириб келтиради. Баъзи бир калта ўйловчи беқлар, ҳар учала шаҳзодани ўлдириб, хутбани Хусравшоҳ номига ўқилишини маслаҳат берадилар. Аммо Хусравшоҳ қабул қилмайди ва ўзи ёшлигидан тарбиялаб ўстирган Султон Маъсуд Мирзони ушлатиб, оёқ-қўлини боғлаб, кўзига мил тортиради.

Шундан сўнг, Султон Маъсуд Мирзонинг бир неча эмикдош, қариндош ва яқин кишилари Мирзони Самарқандга — укаси Султон Али Мирзонинг олдига олиб бориш ниятида йўлга чиқиб, Шаҳрисабзга келиб тушадилар. Бироқ Султон Али Мирзонинг Султон Маъсуд Мирзога нисбатан нияти яхши эмаслигини эшитгач, Шаҳрисабздан қочиб, Чоржўй орқали юриб, Султон Ҳусайн Бойқаро мамлакати — Хуросонга борадилар. Султон Ҳусайн Бойқаро Султон Маъсуд Мирзони аввалгидек эҳтиром билан қабул қилиб, Попо Оғача номли хотинидан туғилган Бегим Султон исмли қизини Мирзога никоҳлаб беради. Султон Маъсуд Мирзодан бир ўғил ва бир қиз туғилади. Қизини Султон Ҳусайн

Бойқаронинг хотини Опоқ бегим тарбиялайди. Султон Маъсуд Мирзони шайбонийлар ўлдиргач, қизи Ҳиротдан Кобулга келади ва Сайид Мирзо Опоққа никоҳланади. Бегим Султон эса ўглини олиб Каъбатуллога кетади.

БОЙСУНҒУР МИРЗО Султон Маҳмуд Мирзонинг иккинчи ўгли бўлиб, 1477 йилда Ҳисорда туғилган. Онаси Пошшо бегим эди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг таърифлашича, Бойсунғур Мирзо катта кўзлик, юмалоқ юзлик, ўрта бўйлик, туркман чехралик, малоҳатлик йигит бўлган. У анча одми, хуштабиатли, адолат ва фазилатли шахзода бўлган. Унинг устози Сайид Маҳмуд шиа мазҳабига мансуб бўлганлиги туфайли Бойсунғур Мирзо кўп маломатларга қолган эди. Кейинчалик Мирзо Самарқандда ҳукмронлик қилган даврида шиа мазҳабидан воз кечиб, сунна мазҳабига иқтидор қилгани ҳақида маълумотлар бор. Майга анча майли бор бўлиб, май ичмаган вақтларида намоз ўқиркан. Саховати ва инъоми ўрта даражада эди. Настаълик хатини анча яхши ёзар, ғазални ҳам яхши айтарди. «Одилий» таҳаллус қилур эди. Ғазаллари девон тартиб беришга озлик қиларди. Самарқанднинг деярлик ҳар бир уйида Бойсунғур Мирзонинг ғазаллари ардоқлаб сақланарди.

Султон Маҳмуд Мирзо Бойсунғур Мирзога Бухоро вилоятини берган эди. Султон Маҳмуд Мирзо вафот этганда Бойсунғур Мирзо Бухорода эди. Сарой аъёнлари машварат қилиб, Бойсунғур Мирзони Бухородан чорлаб келтириб Самарқанд тахтига ўтқаздилар. Бухорода тархонлар исёни бошлангунга қадар Бухоро вилояти ҳам Бойсунғур Мирзо тасарруфида эди.

Шу фурсатда, яъни 1494 йилда Султон Маҳмудхон Султон Жунайд барлоснинг қутқуси ва Самарқанднинг баъзи бир улуғларининг маслаҳати билан Самарқандни забт қилиш фикрида Канбой навоҳийсига келади. Самарқанддан Бойсунғур Мирзо катта қўшин билан чиқиб, Канбойда Султон Маҳмудхон қўшини билан жанг қилиб, ғолиб чиқади. Уч-тўрт минг мўғулларнинг калласини кесишга буюради. Бу жангда Султон Маҳмудхоннинг энг ишончли кишиси ва маслаҳатчиси Ҳайдар Кўкалтош ҳалок бўлади.

1496 йил май-июн ойлари Самарқандда тархонларнинг исёни даром этарди. Мазкур исёнга сабаб, Бойсунғур Ҳисор беклари ва қўшин бошлиқлари билан

жуда яқин алоқада бўлиб, Самарқанд ва бошқа ерлик беклар билан унчалик иноқ эмас эди. Шунингдек, Шайх Абдулло барлос улуг иштиёрли бек даражасида бўлиб, унинг ўғиллари Бойсунгур Мирзонинг энг яқин кишиларига айланган эдилар. Табиийки, бундан тархон беклари ва Самарқанд беклари қаттиқ ранжиган эдилар.

Дарвеш Муҳаммад тархон Бухородан келиб, Қаршидан Султон Али Мирзони олиб келиб, подшоҳ деб эълон қилади. Бойсунгур Мирзо Самарқанднинг Боғинавида эди. Дарвеш Муҳаммад тархоннинг одамлари Боғинавга бориб, Бойсунгур Мирзони ушлаб, йигитларидан айириб, аркка олиб келадилар. Султон Али Мирзо билан Бойсунгур Мирзони бир жойга ўтқазадилар. Кеч намоз асрга яқин Бойсунгур Мирзони Кўк саройга чиқаришга (қатл Кўк саройда бўларди) қарор қиладилар. Бойсунгур Мирзо таҳорат қилиш баҳонаси билан Бўстон саройнинг шарқи-шамол тарафидаги иморатлардин-бирига киради. Эшик олдида тархонлар қоровулда турадилар. Бойсунгур Мирзо уй ичига киргач, уйнинг юқори қисмида орқа майдонга чиқадиган эшик бўлиб, эшик устидан ғишт териб девор қилинганини кўради. Бойсунгур Мирзо дарҳол деворни бузиб, майдонга чиқиб, сув омбордан ўтиб, сарой деворидан ошиб қочади. Бойсунгур Мирзо Хожя Кафширга Хожяка Хожанинг ҳузурига қочиб боради.

Эртаси тархон беклари йиғилишиб Хожяка Хожанинг ҳузурига борадилар. Хожя шаҳзодани тархон бекларига бермайди. Тархон беклари куч ишлатиб олиш мумкин эмаслигига кўзлари етгач, ноилож қайтиб кетадилар. Чунки Хожанинг обрўси жуда катта эди. Бир-икки кундан сўнг Хожя Макорим, Аҳмад Хожибек ва яна баъзи бир беклар, бегимлар, қўшинлар ҳамда шаҳар халқи тархон бекларига ҳужум қилиб, Султон Али Мирзо бошлиқ тархон бекларини аркка қамаб, Бойсунгур Мирзони Хожанинг уйдан олиб келадилар.

Бойсунгур Мирзони Аҳмад Хожибекнинг уйига олиб кириб ҳузурига Дарвеш Муҳаммад тархонни олиб келадилар. Бойсунгур Мирзо Дарвеш Муҳаммад тархондан бир-икки оғиз сўз сўрайди. У эса муносиб жавоб беролмайди. Бойсунгур Мирзо уни ўлимга ҳукм қилади. Дарвеш Муҳаммад тархон қўрқиб кетганидан айвон устунини маҳкам кучоқлаб олади. Уни ўша ердаёқ қатл қиладилар. Бойсунгур Мирзо ўз укаси Султон Али

Мирзони Кўк саройга чиқариб, кўзига мил тортишга фармон беради.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо Кўк сарой ҳақида шундай ёзади: «Темурбек солгон олий иморатлардин бири Кўк саройдурким, Самарқанднинг аркида воқеъ бўлибтур. Ажаб ҳосиятлик имораттур. Темурбек авлодидан ҳар ким бош кўтариб тахтқа ўртурса ҳам мунда ўлтирур, ҳар ким тахт доияси била бош қўйса ҳам мунда қўяр, ҳаттоким, кинояти бўлуб эдиким, фалон подшоҳзодани Кўк саройга чиқардилар, яъни ўлтурдилар».

Фармонга мувофиқ, Султон Али Мирзони Кўк саройга чиқариб кўзларига мил тортадилар. Жаллоднинг хоҳиши биланми ёки наштарнинг хато кетишиданми, ҳарқалай, Султон Али Мирзонинг кўзига зарар етмайди. Аммо Султон Али Мирзо бу ҳақда ҳеч кимга ҳеч нарса демайди ва ўзини кўрликка солиб, икки-уч кундан сўнг Бухорога — тархон беклари ёнига қочиб кетади.

Мана шу баҳона билан, машҳур Хожа Убайдулло ўғиллари орасига нифоқ тушади. Уларнинг каттаси Хожака Хожа шаҳзода Бойсунғур Мирзони, кичиги Хожа Яҳё эса шаҳзода Султон Али Мирзони ўз ҳимояларига оладилар. Бир неча кундан сўнг Хожа Яҳё ҳам Бухорога кетади.

Бойсунғур Мирзо қўшин тортиб, Султон Али Мирзога қарши юради. Султон Али Мирзо ҳам тархон беклари бошчилигида катта қўшин тўплаб, Бухоро яқинида Бойсунғур Мирзо билан жанг қилади. Уруш кўпга чўзилмай Бойсунғур Мирзонинг мағлубияти билан тугайди. Урушда Аҳмад Ҳожибек ва яна бир неча беклар қўлга тушадилар. Уларнинг кўпчилиги қатл қилинади. Аҳмад Ҳожибекни эса Дарвеш Муҳаммад тархоннинг хуни эвазига шармандаларча ўлдирадилар.

Бойсунғур Мирзога қарши Султон Али Мирзо Самарқандга қўшин тортади. Бу хабар Андижонга Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзога етгач, 1496 йил июн ойида Самарқанд тахтига даъво қилиб, қўшин тортиб келади. Шу аснода Ҳисордан Султон Маъсуд Мирзо ҳам қўшин билан Шаҳрисабзга келади. Самарқандни уч тарафдан уч шаҳзода 3-4 ой давомида қамал қиладилар. Ниҳоят Хожа Яҳё Султон Али Мирзо тарафидан вакил бўлиб, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо ҳузурига келиб, сулҳ ва ҳамжиҳатликни ўртага ташлайди.

Битимга мувофиқ Суғд тарафидан Заҳириддин

Муҳаммад Бобур Мирзо, нариги тарафидан Султон Али Мирзо келиб, Кўҳак сувидан ўтиб, от устида бир-бирлари билан кўришадилар. Улар «ёзда яна келиб Самарқандни қамал қиламиз»,— деган битимга келишишгач, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо Андижонга, Султон Али Мирзо Бухорога қайтиб кетадилар. Чунки қиш яқинлашиб қолган эди.

Ана шу битимга мувофиқ, 1497 йил май ойида Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо Андижондан қўшин тортиб, Самарқандга юради.

Самарқанд ҳукмдори Бойсунғур Мирзо душманга якка ўзи дўш беролмаслигига кўзи етгач, Шайбонийхондан ёрдам сўраб, Туркистонга элчилар юборади. Шайбонийхон қулай фурсатдан фойдаланиш мақсадида тезлик билан қўшин тортиб, Самарқандга етиб келади ва Бобур Мирзо қўшини билан тўқнашади. Бироқ ҳеч бир иш чиқараолмай орқага чекинади. Бойсунғур Мирзо эса кутган мақсади рўёбга чиқмагач, Шайбонийхонга нисбатан етарлик эҳтиром ва илтифот кўрсатмайди. Бобур Мирзодан енгилган, Бойсунғур Мирзодан илтифотсизлик кўрган Шайбонийхон аламзадалик билан Туркистонга қайтиб кетади.

Шундан сўнг Бойсунғур Мирзо етти ой қамални бошидан кечиради. Ниҳоят шаҳарда очарчилик бошланади. Сабр косаси тўлган Бойсунғур Мирзо очликдан тинкаси қуриган уч-тўрт юз қўшини билан Самарқандни ташлаб чиқиб, Қундузга — Хусравшоҳ хузурига қараб кетади. Бойсунғур Мирзо Термиз навоҳийсида Амударёдан кечаётганда Термиз ҳокими Сайид Ҳусайн Акбар, уни асир олишга ҳаракат қилади. Сайид Ҳусайн Акбар Султон Маъсуд Мирзонинг авлоди ва энг яқин, ҳурматли кишиси эди. Бойсунғур Мирзо эпчиллик билан сувдан кечиб ўтади. Аммо унинг барча мол-мулки ҳамда бир неча мўътабар кишилари Сайид Ҳусайн Акбар қўлида асирликда қоладилар.

Хусравшоҳ Бойсунғур Мирзони яхши кутиб олади. 1498 йилда Хусравшоҳ билан Бойсунғур Мирзо ҳийла ишлатиб, Чағониённи босиб оладилар. Шундан сўнг Ҳисор ҳукмдори Султон Маъсуд Мирзога ҳийла ишлатиб, ёлғон мактублар ёзиб, Ҳисор қалъасини босиб оладилар. Султон Маъсуд Мирзо Ҳисордан чиқиб, ўз яқин кишиларини олиб, Султон Ҳусайн Бойқаро хузурига — Хуросонга қочиб кетади.

1499 йили Хусравшоҳ Балх устига қўшин тортишни ўйлаб, Бойсунғур Мирзони Ҳисордан чақиртириб кела-

ди ва Балх устига юриш бошлайди. Қўшин Уёж мавзеъига етганда, Хусравшоҳнинг феъли бузилиб, тахтгирлик васвасасига учраб, Бойсунғур Мирзони бир неча беклари ва яқин кишилари билан бирга бандга солади. 1499 йил 17 августда Бойсунғур Мирзонинг бўйнига чилвир солиб, бўғиб ўлдиради. Бекларидан ва яқин кишиларидан бир нечасини қатл қилдиради. Бойсунғур Мирзо 24 ёшида шахид бўлади.

Бойсунғур Мирзо ўз ҳукмронлик йилларида бирор кишини тарбиялаб юқори мансабга ёки беклик мартабасига чиқараолмаган эди. Унинг ёнидаги беклар ва амалдорлар унинг учун жон куйдирадиган кишилар эмас эдилар.

Бойсунғур Мирзо Самарқандни Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзога олдириб, Хусравшоҳнинг паноҳига қочиб боргандан сўнг, амакиси Султон Халил Мирзонинг қизига уйланган эди. Бойсунғур Мирзодан мутлақо авлод қолмаган. Қанизақ ва чўрилари ҳам йўқ, бошқа хотини ҳам бўлмаган.

СУЛТОН АЛИ МИРЗО Султон Маҳмуд Мирзонинг учинчи ўғли бўлиб, 1483 йилда туғилган. Онаси Зухра бегим эди.

Султон али Мирзо отаси Султон Маҳмуд Мирзо вафотидан сўнг Қарши вилоятига ҳоким бўлиб, кейинчалик Бухорони акаси Бойсунғур Мирзодан тортиб олган эди. 1497 йил декабрда Бойсунғур Мирзодан Самарқандни Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо тортиб олади. Бироқ Самарқандда етти ойлик қамалдан сўнг қаттиқ очарчилик бошланиб, қўшин учун озиқ-овқат топилмас, от-улов учун ем-хашак масаласи ҳам душвор эди. Ана шундай мушкул вазиятда, Бобур Мирзонинг ота мерос шаҳри Андижон ҳам душман қўлига ўтиш хавфи бор эканлиги ҳақида хабар келади. Бобур Мирзо Андижонни қўлда сақлаб қолиш учун қолган қўшинни йигиб, Самарқандга ўз бекларидан бирини қўйиб, Андижонга юради. Шундан сўнг Султон Али Мирзо 1498 йил феврал-март ойида Самарқандни ишғол қилади.

1499 йилда Султон Али Мирзо билан Мазид тархоннинг орасида низо вужудга келади. Чунки тархонлар Бухорода жуда катта эътиборга ва эҳтиромга молик эдилар. Бухоро вилоятини Вали тархон ўз қўлига олган ва вилоятдан тушадиган даромаднинг ақалли белгиланган олтидан бир улушини ҳам хазинага тўламас эди. Муҳаммад Мазид тархон эса Самарқандда ҳоки-

ми мутлақ эди. У Самарқанд ва унинг атрофидаги мулкларни ўз ўғиллари, қариндош-уруғлари ва яқин кишилари ихтиёрига бериб қўйган эди.

Султон Али Мирзо тахтга муқим ўрнашиб олгач, Муҳаммад Мазид тархонга қарши сиёсат юрита бошлайди. Хукмдорнинг мақсадини тушунган Муҳаммад Мазид тархон барча уруғлари, яқинлари, навкарлари ҳамда беклардан Султон Ҳусайн аргун, Пир Аҳмад аргун, Хожа Ҳусайн, Узун Ҳасаннинг иниси Қаро барлос, Солиҳ Муҳаммад ва яна баъзи йигитлари билан шаҳардан чиқиб кетади.

Айни шу пайтда Султон Маҳмудхон ўз жияни Хон Мирзо ибн Султон Маҳмуд Мирзо бошчилигида Муҳаммад Ҳусайн дуғлат, Аҳмадбек ва яна бир неча мўғул бекларини қўшин билан таъминлаб (Хон Мирзо Султон Али Мирзонинг укаси), Самарқандни забт этиш учун жўнатади. Муҳаммад Мазид тархон бир неча одамни Хон Мирзо ҳузурига юбориб (Хон Мирзони Мирзохон ҳам дердилар), уларни тақлиф қилади ҳамда ўзи Шавдор навоҳийсига келиб, Мирзохонни зиёрат қилгач, мўғул беклари билан учрашади. Аммо Муҳаммад Мазид тархон мўғул беклари билан муроса қилаолмайди. Мўғул беклари Муҳаммад Мазид тархонга ёрдам бериш уёқда турсин, балки уни ушлаб қолишга ҳаракат қиладилар. Буни сезган Муҳаммад Мазид тархон ўз одамларини олиб, мўғуллар қароргоҳидан қочиб кетади. Шундан сўнг мўғуллар ҳам орқага қайтиб, Ёр яйлоққа келганларида Султон али Мирзо кичик қўшин билан Самарқанддан чиқиб, Хон мирзо бошлиқ мўғул қўшинига ҳужум қилиб, тор-мор қилади.

Шу воқеадан сўнг Муҳаммад Мазид тархон Абдуваҳоб исмли мўғулни Андижонга — Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо ҳузурига жўнатади. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо дарҳол қўшин тортиб Самарқанд илинжида йўлга тушади. Бироқ Дарғомга етганда Шайбонийхоннинг Бухорони олиб, Самарқанд томон юргани ҳақидаги хабарни эшитиб, қўшинни Шаҳрисабзга олиб боради. Чунки Самарқанд бекларининг кўпчилигини кўчлари шу ерда эди. 1500 йилда Султон Али Мирзо Самарқандни Шайбонийхонга топширибди, деган овозалар тарқайди. Бу хабар бежиз эмас эди. Султон Али Мирзонинг онаси Зухрабегим нодонлик ва беақлик юзасидан Шайбонийхонга махфий равишда мактуб йўллаб: «Агар Шайбонийхон менга уйлансалар, ўғлим Султон Али мирзо Самарқандни хон ҳазратлари-

га топширгай, Хон ҳазратлари Самарқандни олганларидан сўнг, уни (Самарқандни) инъом тарзида яна Султон Али Мирзога қайтарсалар», — дейди.

Шайбонийхон Зухрабегимнинг ваъдасига мувофиқ Боғи майдонга келиб ўрнашади. Зухрабегим ўғли Султон Али Мирзонинг бошини айлантириб, ўз режасига кўндиради. Султон Али Мирзо аркони давлатидаги ҳеч ким билан маслаҳатлашмай, бир неча катта-кичик яқин кишилари билан бирга Самарқанднинг Чорраҳа дарвозасидан чиқиб, Боғи майдонга Шайбонийхон ҳузурига боради. Шайбонийхон Султон Али Мирзога илтифот қилмайди ва ўтириш учун пастроқдан жой кўрсатади.

Султон Али Мирзони Шайбонийхон ҳузурига кетганини эшитган Хожа Яҳё қаттиқ изтиробга тушади. Мирзони қутқариб қолиш йўлини тополмагач, ўзи ҳам Шайбонийхон ҳузурига боради. Шайбонийхон Хожа Яҳё билан ўтирган жойида кўришади ва бир неча калима аччиқ кинояли сўзларни айтади. Хожа Яҳё ўрнидан туриб кетишга жазм қилгач, Шайбонийхон ўрнидан туриб Хожа Яҳёга таъзим қилади.

Зухра бегим ўзининг эрга тегиш ҳаваси билан ўғлининг хонумонини барбод қилади. Шайбонийхон Зухра бегимга парво ҳам қилмайди, ақалли канизак ёки чўри ўрнида ҳам назарига илмайди. Султон Али Мирзо ҳам қилган ишидан ҳайрон ва шаҳардан чиққанига пушаймонда эди. Султон Али Мирзонинг баъзи бир яқин кишилари Шайбонийхоннинг кайфиятидан хавотирланиб, Мирзони олиб қочиш фикрига тушадилар. Лекин Султон Али Мирзо рози бўлмайди. Султон Али Мирзо Темур Султон назорати остида эди. 1500 йил Султон Али Мирзони Қўлба яланглигига олиб чиқиб, қатл қиладилар.

Султон Али Мирзо қатл қилинган, Шайбонийхон Хожа Яҳёга икки ўғли Хожа Муҳаммад Зикриё ва Хожи Боқи билан Хуросонга кетиш учун ижозат беради. Бироқ Хожа Яҳё икки ўғли билан йўлга чиқиб, Корузан навоҳийсига етишганда, орқадан ўзбеклар бориб, учаласини ҳам шаҳид қиладилар. Шайбонийхон Хожа Яҳёни очик майдонда қатл қилдиришдан чўчирди. Бинобарин, Хожани махфий равишда йўқотишга ҳаракат қиларди.

СУЛТОН ҲУСАЙН МИРЗО Султон Маҳмуд Мирзонинг тўртинчи ўғли бўлиб, 1481 йилда туғилган. Онаси Мир Бузрукнинг набираси Хонзода бегим эди. Султон

Хусайн Мирзо Ӯратепа вилоятида ҳоким эди. 1493 йилда отасининг ҳаётлик давридаёқ, 13 ёшида вафот этган.

СУЛТОН ВАЙС МИРЗО Султон Маҳмуд Мирзонинг бешинчи ўғли бўлиб, 1485 йилда туғилган. Онаси Юнусхон қизи Нигор хоним эди.

Султон Вайс Мирзо отаси Султон Маҳмуд Мирзо вафотидан сўнг, тоғаси Тошкент хони — Султон Маҳмудхоннинг саройида истиқомат қиларди.

1500 йилда Самарқандда Султон Али Мирзо билан Муҳаммад Мазид тархон ўртасида низо чиқиб, Муҳаммад Мазид тархон Самарқанддан қочиб чиққан чоғда, Султон Маҳмудхон жияни Султон Вайс (Мирзохон) Мирзога Муҳаммад Хусайн дуғлат, Аҳмадбек ва бир неча мўғул бекларини ҳамроҳ қилиб, катта қўшин билан Самарқанд устига — Султон Али Мирзога қарши жўнатган эди.

Муҳаммад Мазид тархон Шавдор навоҳийсига келиб, Султон Вайс Мирзони зиёрат қилгач, Султон Али Мирзога қарши курашда ёрдам беришини сўрайди. Аммо мўғул беклари Муҳаммад Мазид тархон ва унинг беклари билан чиқишаолмайдилар. Аксинча Муҳаммад Мазид тархонни тутиб йўқ қилиш пайига тушадилар. Қалтис вазиятни сезган Муҳаммад Мазид тархон Султон Вайс Мирзо лашкаргоҳидан хуфиёна чиқиб қочади. Улар кетгач, мўғул қўшинлари ҳам орқага қайтиб Ёр яйлоққа келиб, истироҳат учун тўхтайдилар. Шу аснода Самарқанддан Султон Али Мирзо оз сонли қўшин билан етиб келиб, мўғул қўшинини босади. Мўғул қўшини душман зарбасига дош беролмай ҳар томонга пароканда бўлиб кетади. Султон Вайс Мирзо ҳам ноумид бўлиб, Тошкентга қайтади.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо Кобулни ўз тасарруфига киритгач, Султон Вайс Мирзо онаси Нигорхоним билан бирга Бобур Мирзо мулозаматига келган эди. Зотан, Султон Вайс Мирзо Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзога ота томонидан амакивачча, она тарафидан холавачча эди.

1506 йилда Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо Султон Хусайн Бойқаро руҳига фотиҳа ўқимоқ учун Кобулдан Хуросонга жўнагач, Кобул тахтига Султон Вайс Мирзони ўтқазибдилар, деган хабарни эшитади. Шундан сўнг Бобур Мирзо Кобулни бир ҳамла билан қўлга киритиб, Мирзохонни қидиртиради. Мирзохон қўрққанидан онаси Нигорхонининг уйига кириб,

бекиниб олади. Уни тутиб Бобур Мирзо ҳузурига келтирадилар. Бобур Мирзо Мирзохоннинг гуноҳини кечирган ва ҳоласининг кўнгли учун аввалгидек муомалада бўлган экан. Кейинчалик Мирзохоннинг Хуросонга кетишига рухсат берган. 1507 йилда Бобур Мирзо Мирзохонни Бадахшонга ҳоким қилиб жўнатади. 1526 йилда Мирзохон (Султон Вайс Мирзо) Бадахшонда вафот этади.

СУЛАЙМОН МИРЗО Мирзохоннинг (Хон Мирзо) ўғли бўлиб, 1514 йилда туғилган. Мирзохон Бадахшонда вафот этгач, 1526 йилда Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо, Сулаймон Мирзони отасининг ўрнига — Бадахшонга ҳоким қилиб тайинлайди. Сулаймон Мирзо Ҳумоюншоҳ даврида ҳам Бадахшонда барқарор қолади.

Сулаймон Мирзо табиатан хушфەъл, ҳазил-мутойибага мойил киши бўлган. У «Зукко» тахаллуси билан форсча ва туркча ғазаллар битган. Сулаймон Мирзонинг мижози бир оз заифроқ бўлиб, ҳарамидаги хотинлари орасида унчалик обрў-эътиборга сазовор бўлмаган. Унинг хотинлари орасида энг забардаст, тадбиркор ва оқиласи Ҳарам бегим исмли хотин эди. У кўлоблик Султон Вайснинг қизи бўлиб, Сулаймон Мирзонинг макр-ҳийласига учиб, унинг никоҳига кириб қолган эди.

Ҳарам бегим давлат ишларига фаол аралашар ва кези келганда салтанатни бошқарар эди. У эрининг асосий маслаҳатчиси ва раҳнамоси эди. Сулаймон Мирзонинг Ҳарам бегимдан Иброҳим Мирзо номли ўғли бўлиб, ота-бола Бадахшонда ҳукмронлик қилардилар.

Сулаймон Мирзо Ҳумоюншоҳ вафотини эшитгач, ўғли Иброҳим Мирзо билан биргаликда 1556 йилда Кобулни босиб олиш қасдида қўшин тортиб келиб, шаҳарни тўрт ой давомида қамал қилади. Бироқ Акбаршоҳ ўз тарафидан бир неча саркардаларни Кобул ҳукмдори — укаси Муҳаммад Ҳаким Мирзога ёрдам учун юборади. Сулаймон Мирзо кўмак келаётган хабарини эшитгач, Кобулни қамалдан бўшатиб, ноумид бўлиб Бадахшонга қайтиб кетади.

1559 йилда Сулаймон Мирзо қандайдир васваса билан Балхни забт қилиш орзусида қўшин тўплаб, ҳарбий юриш бошлайди. Балх ҳукмдори ўзбек Пир Муҳаммад Сулаймон Мирзо қўшинини тор-мор келти-

ради. Жангда Сулаймон Мирзонинг ўгли Иброҳим Мирзо душман тарафидан асирга олинади. Сулаймон Мирзо эса Бадахшонга қайтиб кетади. Ўша йили Пир Муҳаммад Иброҳим Мирзони қатл қилдиради.

Сулаймон Мирзо Балхни забт этолмагач, яна Кобулни босиб олиш ҳаракатига тушади. 1563 йилда Кобулда Абдулмаоли фитнаси вужудга келгач, Кобул хукмдори Муҳаммад Ҳаким Мирзо Сулаймон Мирзодан кўмак истаб, элчи юборади. Сулаймон Мирзо фурсатдан фойдаланиб, дарҳол қўшин билан Кобулга етиб келиб, Абдулмаоли қўшинини мағлубиятга учратиб, ўзини асирга олади. Шу йили апрел ойида Муҳаммад Ҳаким Мирзо ва Сулаймон Мирзолар тантана билан Кобулга кирадилар. Сулаймон Мирзо ўз қизини Муҳаммад Ҳаким Мирзога никоҳлаб беради.

Сулаймон Мирзо Кобулдан Бадахшонга қайтаётиб, ўзининг ишончли бекларидан бир нечасини Кобул, Ғазна ва бошқа шаҳарларга қўйиб кетади. Ўзи Бадахшонга етиб боргач, у ердан яна бир неча бекларни Кобулга жўнатади. Мазкур беклар Кобулда сарой тўнтаришини вужудга келтиришлари лозим эди.

Аммо Сулаймон Мирзонинг машғум ниятидан воқиф бўлган Кобул беклари воқеани Муҳаммад Ҳаким Мирзога хабар қиладилар. Муҳаммад Ҳаким Мирзо фармонига мувофиқ Бадахшон беклари қўлга олиндилар. Улардан айримлари қочиб Бадахшонга бориб, Сулаймон Мирзо ҳузурида воқеани баён қиладилар. Сулаймон Мирзо ғазаб отига миниб, қўшин тортиб Кобулга келади. Бу хабарни эшитган Муҳаммад Ҳаким Мирзо Кобул мудрофаасини ишончли беклардан бири Боқи Қоқшолга топшириб, ўзи Пешоварга — акаси Жалолоддин Муҳаммад Акбаршоҳ ҳузурига кетади. Сулаймон Мирзо Муҳаммад Ҳаким Мирзони Жалолободгача қувлаб боради, аммо тутаолмай орқага қайтади.

Акбаршоҳ укаси Муҳаммад Ҳаким Мирзодан воқеани эшитгач, Кобулга катта қўшин жўнатади. Акбаршоҳ қўшинига бардош бераолмаслигига кўзи етган Сулаймон Мирзо Кобулни ташлаб Бадахшонга қайтиб келади. Кобул яна Муҳаммад Ҳаким Мирзо тасарруфида қолади.

Акбаршоҳ Мир Муҳаммадхонни Муҳаммад Ҳаким Мирзога отабек қилиб тайинлайди. Бироқ Муҳаммад Ҳаким Мирзонинг ноиттифоқлиги туфайли кўп ўтмасдан Мир Муҳаммадхон Кобулни ташлаб, Акбаршоҳ саройига қайтиб кетади. Шундан сўнг Кобулда

Муҳаммад Ҳаким Мирзо мустақил ҳукмрон бўлиб қолади.

1565 йил Сулаймон Мирзо Кобулда Муҳаммад Ҳаким Мирзонинг ёлғиз қолганини билгач, яна қўшин тўплаб тўртинчи марта Кобулга қараб юради. Бу хабарни эшитган Муҳаммад Ҳаким Мирзо Кобулга ўзининг ишончли кишиси Маъсумхонни қўйиб, ўзи Шакар дарага кетади. Сулаймон Мирзо Кобулни қамал қилади. Бироқ, Маъсумхон Кобул мудофаасини яхши уюштирганлиги туфайли, Сулаймон Мирзо Кобулни ололмай, макр-ҳийла йўли билан Муҳаммад Ҳаким Мирзони қўлга туширишга ҳаракат қилади. Аммо Муҳаммад Ҳаким Мирзо бу ҳийладан воқиф бўлиб, Жалолободга қочади. У ердан Пешоварга бориб, Акбаршоҳни можародан хабардор қилади. Акбаршоҳ укасининг ихтиёрига Панжоб қўшинини юборади. Бироқ қиш яқинлашиб қолгани туфайли Сулаймон Мирзо Кобулни ололмай Бадахшонга қайтиб кетади.

Сулаймон Мирзо Кобулни олиш ниятига тўртинчи марта ҳам эришаолмагач, ўз қўл остидаги бек ва амалдорларига нисбатан ишончсизлик билдириб, уларни мансаб ва лавозимларини ўзгартира бошлайди. Жумладан Қундуз ҳокими Муҳаммад Қулининг ўрнига Ҳожи Туманбегини тайинлайди. Шундан сўнг бек ва амалдорлар Сулаймон Мирзодан қочиб, Ҳожи Туманбегини томонига ўтадилар. Муҳаммад Қули эса исён кўтаради.

Сулаймон Мирзонинг ўғли Иброҳим Мирзо Муҳтарама бегим номли аёлга уйланган эди. Муҳтарама бегим илгари Комрон Мирзонинг хотини эди. Комрон Мирзо вафотидан сўнг Иброҳим Мирзо никоҳига кирган эди. Муҳтарама бегимнинг Иброҳим Мирзодан Шохруҳ Мирзо исмли ўғли бор эди.

Сулаймон Мирзога қарши Муҳаммад Қули бошчилигида сарой аъёнлари исён кўтаришгач, Муҳтарама бегим ҳам етти ёшли Шохруҳ Мирзо билан бирга исёнчилар томонига ўтади. Сулаймон Мирзо исённи даф этишга ҳаракат қилиб, Қундузни 40 кун қамал қилади. Натижада Муҳаммад Қули қайтадан Қундуз ҳокими этиб тайинланади.

Бироқ кўп ўтмай Муҳаммад Қули Шохруҳ Мирзони Бадахшон тахтига ўтқазиб учун яна исён кўтаради. Сулаймон Мирзо Қундузга ҳужум қилиб, Муҳаммад Қулини енгади. Қундуз қўлдан кетгач, Муҳтарама бегим ўғли Шохруҳ Мирзони олиб, Ҳиндикуш томон

юради ва Андаробни қўлга киритадилар. Сулаймон Мирзо невараси Шохруҳ Мирзо кетидан қувиб бориб, уни тор-мор келтиради. Шохруҳ Мирзо онаси билан қочиб кетаётиб, муҳофазасиз қолган Қундуз қалъасига кириб, қалъани ҳеч бир қаршиликсиз қўлга олади. Қалъадаги барча мол-мулк Шохруҳ қўлига ўтади. Шундан сўнг Сулаймон Мирзо невараси Шохруҳ Мирзо билан битим имзолашга ва битимга мувофиқ, Шохруҳ Мирзонинг отаси Иброҳим Мирзога тегишли бўлган ерларни қайтариб беришга мажбур бўлади. Лекин бир оз вақт ўтгач, Шохруҳ Мирзо Толқонга ҳужум қилади. Айни вақтда ҳокимият иккига бўлингач, Сулаймон Мирзонинг аввалги ҳарбий кучи қолмаган, бинобарин невараси Шохруҳ Мирзога қарши курашмоққа қурби етмас эди. Бинобарин, муқаддас жойларни зиёрат қилиш баҳонасида Бадахшонни Шохруҳ Мирзога ташлаб кетади.

Сулаймон Мирзо куёви Кобул ҳукмдори Муҳаммад Ҳаким Мирзо ҳузурига боради. У эса Сулаймон Мирзони Пешоварга жўнатади. Сулаймон Мирзо Пешовардан Аграга — Акбаршоҳ мулозаматига боради. Акбаршоҳ Сулаймон Мирзони яхши кутиб олади ва Бадахшонни унга қайтариб олиб беришга ваъда қилади.

Лекин кўп ўтмай Акбаршоҳ саройига Шохруҳ Мирзонинг вакиллари келадилар. Қизиғи шуки, Акбаршоҳ Шохруҳ Мирзо элчиларини ҳам жуда яхши кутиб олади ва Шохруҳ Мирзони Бадахшон ҳокими деб, тан олади. Албатта, бу ерда Акбаршоҳ узоқни ўйлаб иш тутган бўлиши мумкин. Зотан, айти пайтда Бухоро ҳукмдори Абдуллахон Бадахшонга кўз тикиб турар ва қулай фурсатни кутарди. Агар Акбаршоҳ Шохруҳ Мирзони қўллаб-қувватламаса, у ҳолда Шохруҳ Мирзо Абдуллахондан ёрдам сўраши ва натижада Бадахшон Бухоро таъсирига тушиб қолиш эҳтимоли бор эди.

Шу воқеадан сўнг, алданганини сезган Сулаймон Мирзо 1575 йилда Макка зиёратига жўнаб кетади. Маккада беш йил туриб, қайтишда Эрон шоҳи Исмоил II ҳузурига келади. У Бадахшонни қайтариб олишда Сулаймон Мирзога ёрдам беришга ваъда беради. Аммо Сулаймон Мирзо Бадахшонга етмасданок Исмоил II вафот этади. Сулаймон Мирзо учун эндиликда битта йўл қолган эди. У ҳам бўлса Бухоро ҳукмдори Абдуллахондан ёрдам олиши мумкин эди. Лекин Шохруҳ Мирзо бу кўнгилсиз воқеанинг олдини олиш мақсадида бобоси Сулаймон Мирзо билан битим тузган,

деган ривоятлар ҳам бор. Бироқ Ҳофиз Таниш Бухорийнинг берган маълумотига қараганда, Сулаймон Мирзо куёви Муҳаммад Ҳаким билан бирга икки йил давомида Шохруҳ Мирзога қарши жанг қиладилар. Жангда Сулаймон Мирзо ғолиб чиқади. 1580 йилда ҳар икки томон сулҳ тузади. Сулҳга мувофиқ Толқондан Ҳиндикушгача бўлган ерлар Сулаймон Мирзо тасарруфига киради. Натижада, Бадахшонда яна қўш ҳокимият вужудга келади.

Аммо Сулаймон Мирзо билан Шохруҳ Мирзо ўртасидаги кураш мазкур сулҳ билан тинчимайди. Улар орасидаги низо кундан-кунга чуқурлашиб, қонли тўқнашувларга сабаб бўларди.

«Мирот ул-Олам»да ёзилишича, 1584 йилда Шохруҳ Мирзо бобосидан енгилиб, Акбаршоҳ саройига қочиб келади. Дарвоқеъ, бу жангда Сулаймон Мирзо Бухоро хукмдори Абдуллахондан ёрдам олган эди.

Юқорида келтирилган маълумотларга қараганда, бобо билан набира ўртасида тўхтовсиз кураш давом этган. Натижада ҳар икки томоннинг кучсизланиши туфайли Абдуллахон учун қулай фурсат вужудга келган. Зотан, кўп ўтмай Бухоро қўшини Бадахшонга ҳужум қилиб, забт этади. Сулаймон Мирзо билан Шохруҳ бирин-кетин ҳокимиятдан маҳрум бўлиб, Аграга — Акбаршоҳ ҳузурига бориб, сиғинадилар. Бадахшон учун бўлган урушда бухороликлар Шохруҳ Мирзонинг ўғли Муҳаммад Замон Мирзони асирга туширадилар.

Сулаймон Мирзо Ламғонда яшаб, янгидан куч тўплаб, 1587 йилда Толқонга ҳужум қилади. Бироқ Балх ҳокими Абдумўминхон Сулаймон Мирзони тормор келтиради. Сулаймон Мирзо Кобулга қайтиб келиб, у ердан Акбаршоҳ саройига бориб, ундан паноҳ излайди. Сулаймон Мирзо Акбаршоҳ саройида икки йил яшаб, 1590 йилда 77 ёшида Лоҳурда вафот этади. Акбаршоҳ Шохруҳ Мирзога Мальва ўлкасидан жогир беради.

«Акбарнома» муаллифининг берган маълумотига кўра, Шохруҳ Мирзонинг иккинчи ўғли Ҳасан Мирзо Бадахшонда Абдуллахонга қарши курашиб, ҳеч бир иш чиқараолмагач, Ҳиндистонга келиб, Акбаршоҳ саройидан бошпана топади. 1601 йил январ ойида Ҳинддан қочиб Эронга — Шоҳ Аббос ҳузурига боради. Шоҳ Аббос уни Ҳирот ҳокими Ҳусайнхон ихтиёрига юборади. Ҳусайнхон Ҳасан Мирзони қўшин билан таъминлаб

Бадахшонга жўнатади. Ҳасан Мирзо бу сафар ҳам Бадахшонда бирор иш чиқараолмай Ҳазорага қайтиб келади ва Ҳазора қабилаларини ўз орқасидан эргаштириб, Қандаҳорнинг шимолий қисмида исён кўтаради. Қандаҳорнинг Акбаршоҳ томонидан қўйилган ҳоқими Шохбек Ҳасан Мирзо исёнини бостиради. Ҳасан Мирзо Шохбек таъқибидан қочиб, Чаҳчарон тоғига кетади ва ўша ердан паноҳ топади.

БЕКАБЕГИМ Султон Маҳмуд Мирзонинг Хонзода бегим исмли хотинидан туғилган қизи.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг ёзишчи, Султон Ҳусайн Бойқаро Султон Маҳмуд Мирзога хужум қилиб, Ҳисорни қамал қилади. Шунда Султон Ҳусайн Бойқаро Султон Маҳмуд Мирзога, агар қизи Бекабегимни келинликка берса, Ҳисор қамалини бўшатиб кетажagini билдиради. Султон Маҳмуд Мирзо бу талабга рози бўлади. Султон Ҳусайн Бойқаро ўзининг Поянда Султон Бегим номли хотинидан туғилган ўғли Ҳайдар Мирзога Бекабегимни ақд қилиб, Ҳисорни қамалдан бўшатиб кетади.

Султон Маҳмуд Мирзонинг Хонзода бегимдан туғилган учинчи қизининг исми Оқбегим эди.

ОЙБЕГИМ Султон Маҳмуд Мирзонинг Хонзода бегимдан туғилган тўртинчи қизи эди.

Султон Ҳусайн Бойқаро Қундуз вилоятига бостириб кирганда, Султон Маҳмуд Мирзонинг укаси Андижон ҳукмдори Умар Шайх Мирзо ўз ўғли Жаҳонгир Мирзони қўшин билан Султон Ҳусайн Бойқарога қарши юборган эди. Ўша пайтда Ойбегим Жаҳонгир Мирзога ақд қилинган эди.

1504 йилда Амударё ёқасида Боқи Чағониёний ўз кўч-кўрони билан Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо мулозаматига келиб қўшилади. Ўша пайтда марҳум Султон Маҳмуд Мирзонинг хотин ва қизлари Термизда эдилар. Улар ҳам Боқи Чағониёний билан бирга келдилар. Бобур Мирзо қўшинлари Коҳимардга етганда Жаҳонгир Мирзо Ойбегимни ўз никоҳига олади. Ойбегим фақат биттагина қиз туғади. Кейинги пайтларда Ойбегимнинг қизи бувиси Хонзода бегим билан бирга Бадахшонда истиқомат қилади.

ЗАЙНАБ СУЛТОН БЕГИМ Султон Маҳмуд Мирзонинг Хонзода бегимдан туғилган бешинчи қизи эди.

Захириддин Муҳаммад Бобур Мирзо Кобулни олгандан сўнг, онаси Қутлуқ Нигорхонимнинг қистови билан Зайнаб Султон бегимни ўз никоҳига киритади. Бироқ Зайнаб Султон бегимдан Бобур Мирзонинг кўнгли тўлмайди. Икки-уч йилдан сўнг Зайнаб Султон бегим чечак (обила) касали билан вафот этади.

МАҲДУМА СУЛТОН БЕГИМ Султон Маҳмуд Мирзонинг Зухра бегим исмли хотинидан туғилган қизи эди. Султон Али Мирзонинг синглиси эди. Маҳдума Султон бегим Бадахшонда истиқомат қилган.

РАЖАБ СУЛТОН БЕГИМ Султон Маҳмуд Мирзонинг канизак хотинидан туғилган қизи эди.

МУҲИБ СУЛТОН БЕГИМ Султон Маҳмуд Мирзонинг канизак хотинидан туғилган қизи эди.

МИНУЧЕҲР МИРЗО Султон Муҳаммад Мирзонинг катта ўғли. Султон Абу Сайид Мирзонинг акаси. Минучеҳр Мирзо салтанат тузмаган.

МАЛИК МУҲАММАД МИРЗО Минучеҳр Мирзонинг ўғли эди. Малик Муҳаммад Мирзо амакиваччаси Султон Маҳмуд Мирзонинг энг катта қизига уйланган эди. Бу қиз Бойсунгур Мирзо билан бир онадан—Пошшобегимдан туғилганди.

1494 йилда Султон Аҳмад Мирзо вафот этиб, ўрнига укаси Султон Маҳмуд Мирзо Самарқанд тахтига ўтиргач, Малик Муҳаммад Мирзо Самарқанд тахтига даъвогар бўлиб, қўшин тортиб келади. Ҳолбуки, ҳеч бир ишни удалай олмайди ва жангда қайнотаси Султон Маҳмуд Мирзо қўлига асир тушади. Султон Маҳмуд Мирзо куёви Малик Муҳаммад Мирзони ўз қариндоши эканига ҳам қарамай, Кўк саройга чиқариб, қатл қилдиради.

СУЛТОН МУРОД МИРЗО Абусайид Мирзонинг бешинчи ўғли бўлиб, 1456 йилда Самарқандда туғилган эди. Тарихчи Хондамирнинг «Хулосат ул—ахбор» асарида ёзилганига қараганда, Султон Абусайид Мирзо бу ўғлига Гармсер ва Қандаҳор вилоятларининг ҳокимлигини инъом қилган эди. Бинобарин, Султон Мурад Мирзо мазкур вилоятларда отаси Султон Абусайид Мирзонинг Ироқда ҳалокатга учрағунига қадар ҳукмронлик қилади.

Султон Абдусайид Мирзо Ироққа қарши қўшин тортаркан, Султон Мурод Мирзога ҳам ўз қўшини билан Ироққа етиб боришини таъкидлаб хабар юборди. Султон Мурод Мирзо фармонга мувофиқ йўлга чиқиб Кишонга етганда, отасининг ҳалокатга учрагани ҳақидаги хабарни эшитади ва Гармсера қайтиб келади.

1469 йилда Султон Ҳусайн Бойқаро Ҳирот тахтига ўтиргач, Султон Мурод Мирзо ҳукмдор ҳузурига мулозиматга келади. Султон Ҳусайн Бойқаро Султон Мурод Мирзони Самарқандга—акаси Султон Аҳмад Мирзо ҳузурига жўнатади. Аммо Султон Мурод Мирзо ўз акаси Султон Аҳмад Мирзодан илтифот кўрмагач, яна Ҳиротга—Султон Ҳусайн Бойқаро хизматига қайтиб келади. Хондамирнинг ёзишича, Султон Мурод Мирзо бир неча кун яна Султон Ҳусайн Бойқаро тарбиясида юриб, 1475 йил июн ойида Султоннинг баъзи бир мулозимлари билан биргаликда Нерату қалъасига жўнаб кетади. Шундан сўнг унинг тақдири ҳақида ҳеч ким ҳеч нарса билмади,— деб яқунлайди Хондамир.

ШОҲРУҲ МИРЗО Султон Абдусайид Мирзонинг олтинчи ўғли бўлиб, 1458 йилда Ҳиротда туғилган. Онаси Алоуд давла Мирзонинг қизи Султон бегим эди.

«Хулосат ул — ахбор»да ёзилишича, Шоҳруҳ Мирзо отаси Султон Абусайид Мирзонинг Ироқ юришида бирга бўлиб, жанг асносида акаси Султон Муҳаммад Мирзо билан бирга Муҳаммад Ёдгор Мирзонинг яқин кишиларидан амир Ҳасанбекнинг қўлига тушиб қоладилар ва узоқ муддат давомида қамоқда ётадилар.

Шоҳруҳ Мирзо бир неча муддатдан сўнг қамоқдан озод бўлса-да, бироқ Хуросонга қайтиб келишга илож тополмай кўп йиллар машаққатли оғир аҳволда кун кечиради. Ниҳоят, 1493 йилда Ҳиротга қайтиб келаётиб, йўлда вафот этади. Унинг жасадини Ҳиротга келтириб, Гавҳаршод бегим мадрасасининг хонақоҳига дафн этадилар.

АБУБАКР МИРЗО Султон Абусайид Мирзонинг бадахшонлик хотинидан 1458 йилда туғилган эди. Отаси унга Бадахшон ҳокимлигини инъом қилган эди. Бинобарин, отаси вафот қилган чоғда шаҳзода Бадахшонда турарди. Абубакр Мирзо шижоатли, жасур ва баланд ҳимматли шаҳзода эди.

Султон Ҳусайн Бойқаро Чакман жангида Ҳисор ҳукмдори Султон Маҳмуд Мирзо устидан ғалаба қилгач, Абубакр Мирзода шаҳаншоҳ билан учрашиб,

унинг мулозиматига кириш иштиёқи пайдо бўлади. Унинг Султон Ҳусайн Бойқарога ихлоси ошиб, ҳатто унга куёв ҳам бўлиш орзусида эди. Шу боис ўзининг яқин аёнларидан бири амир Жалололиддин Мазид аргун билан йўлга чиқиб, Жайхун бўйига етганда шаҳаншоҳ ҳузурига ўз элчисини юборади. Бу хабар шаҳаншоҳга етгач, у хурсанд бўлиб шаҳзоданинг ҳузурига улуг амир Алишер Навоийни жўнатади. Амир Алишер Навоий шаҳзоданинг ҳузурига бориб, шаҳаншоҳнинг унга бўлган юксак эҳтиромини бир неча далиллар билан исботлаб, уни Ҳирот доруссалтанасига олиб келади.

Абубакр Мирзо шаҳаншоҳ ҳузурда юксак эҳтиромга ноил бўлиб, илтифотларга сазовор бўлади. Шунингдек, шаҳаншоҳ Абубакр Мирзога ва у билан бирга келган кишиларга қимматбаҳо инъомлар ҳадя қилади. Абубакр Мирзо бир неча кун Ҳиротда шоҳона айш-ишратда кун кечиради. Ниҳоят шаҳаншоҳ ўзининг энг катта қизи Султоним бегимни шаҳзода Абубакр Мирзога унаштиради. Шундан сўнг Абубакр Мирзо Бадахшонга жўнаб кетади.

Шаҳзода Бадахшонга қайтиб келгандан сўнг, кўп ўтмай амир Жалололиддин Мазид аргундан ранжиб, уни ўлдиради. Ҳарҳолда Абубакр Мирзонинг бундан кейинги бахтсизликлари ана шундан бошланади. Тез орада Султон Маҳмуд Мирзо Бадахшонни забт этишга ҳаракат бошлайди. Абубакр Мирзо эса яна Султон Ҳусайн Бойқаро ҳузурига паноҳ истаб боради. Шаҳаншоҳ унга юксак илтифотлар кўрсатиб, саройдан муайян жой белгилайди.

Шу пайтда Балх ҳокими Аҳмад Муштоқнинг олий салтанатга қарши махфий исён тайёрлаб, Самарқанд ҳукмдори Султон Аҳмад Мирзога ва Ҳисор ҳукмдори Султон Маҳмуд Мирзо ҳузурига элчилар юбориб, кўмак сўрагани ҳақида хабар келади. Султон Ҳусайн Бойқаро амир Абдухолиқни бир неча ишбилармон аёнлар билан бир гуруҳ қўшинни ҳамроҳ қилиб Балхга жўнатиб, кетидан катта қўшин билан ўзи ҳам кетади. Аммо Балх ҳокимига кўмак бериш баҳонаси билан Самарқанд ва Ҳисор қўшинининг етиб келиши шаҳаншоҳни орқага чекинишга мажбур қилади. Шаҳаншоҳ ўз қўшини билан Фарёбга келиб тўхтади. Бу пайтда шаҳаншоҳнинг кўрсатмасига мувофиқ, Абубакр Мирзо Фарёбда истироҳатда эди. Бироқ шаҳаншоҳнинг келаётганини эшитган шаҳзода дарҳол ўз яқинлари билан бирга Фарёбдан Бадахшонга қочади.

Абубакр Мирзо акаси Султон Маҳмуд Мирзонинг Бадахда эканлигидан фойдаланиб, Ҳисорга бостириб кириб, аҳолини талайди. Бироқ Султон Маҳмуд Мирзонинг келаётганини эшитгач, Ҳисорни ташлаб, Бадахшон тоғларига қочиб кетади. У ердан қўшин тўплаб, Хуросон ҳудудига ўтиб, Марв яқинига келади. Бу хабар шаҳаншоҳга етгач, амир Абдухолик, амир Ферузшоҳ ва Муизиддин Ясовул ва амир Аҳмад Ёрийни бир минг аскар билан шаҳзодага қарши жўнатади. Абубакр Мирзо шаҳаншоҳ қўшинидан шикастланиб, Балхга қочади. У ердан Кобул йўли орқали Сейистонга кетади. Сейистондан эса Кермонга бориб, шаҳарнинг тўрт томонидан тўсатдан карнай-сурнай чалдириб, шовқин-суронни фалакка етказди. Кермон шаҳрининг доруғаси (бошлиғи) Алихон Мирзо эса ногоҳоний қийчудан эсанкираб, шаҳарни ташлаб қочади. Абубакр Мирзо тантана билан шаҳарга кириб, бир неча ой давомида айшу ишратда ҳаёт кечиради. Ироқ ва Озарбайжон подшоҳи бу воқеани яхшилаб аниқлагач, Абубакр Мирзога қарши аскар юборади. Шаҳзода жанг қилишга қурби келмай, Кермондан чиқиб яна Сейистонга келади. Шу аснода Султон Ҳусайн Бойқаронинг касал бўлиб ётган хабарини эшитади. Шундан сўнг Абубакр Мирзо Байрамбек, Пир Али Туркман билан иттифоқ тузиб, Ҳирот устига қўшин тартади. Аммо шаҳаншоҳ шаҳзода Абубакр Мирзонинг қора ниятидан воқиф бўлиб, касалнинг шиддатига қарамай, беш юз жанговар аскарга бош бўлиб, тахтировонда жангга чиқади. Ҳар икки томон жангга киришиб, жанг ниҳояси Абубакр Мирзонинг мағлубиятга учраб, жанг майдони-ни ташлаб қочиши билан яқунланади. Абубакр Мирзо Фароҳ вилоятига келиб ўрнашади.

Султон Ҳусайн Бойқаронинг мухлисларидан бири Жон Аҳмад Чўли номли киши бўлиб, у илгари Султон Абусайид Мирзо хизматида ҳам бўлган эди.

Жон Аҳмад Чўли шаҳаншоҳдан ижозат олиб, Фароҳга боради. Йўл асносида кечаси Сабзавор чегарасига етганда, Абубакр Мирзо томонидан қўйилган қоровулларга дуч келади. Уни ушлаб, дарҳол шаҳзода ҳузурига олиб борадилар. Шаҳзода Жон Аҳмад Чўлидан шаҳаншоҳ ҳақида айрим маълумотларни сўрайди. У эса ҳозир Ҳиротда 10—15 минг қўшин жанговар ҳолда тургани ва атрофга айғоқчилар юборилгани ҳақида сўзлаб, «бу банданинг зиммасида марҳум падари бузрукворингиз Султон Абусайид Мирзонинг ҳақ ва

хуқуқлари бениҳоя кўпдир, бинобарин, шаҳардан яширинча қочиб, сизни қидириб топиб, душманларнинг кирдикорларидан огоҳ қилишга жазм қилдим», — дейди.

Абубакр Мирзо бу сўзни эшитгач, Жон Аҳмад Чўлига бир от ҳадя қилади. Уша тун Жон Аҳмад Чўли шаҳзода билан бўлиб, эртаси тонг саҳарда Ҳиротга жўнайди. Шаҳзода эса Ҳиротга ҳужум қилиш ниятидан қайтиб, ўз жонини сақлаш мақсадида Астробод томонга қочади. Жон Аҳмад Чўли эса Ҳиротга келиб, шаҳаншоҳга барча воқеани баён қилади. Шаҳаншоҳ шаҳзоданинг кетидан қувиб, Астробод томон юради. Шаҳзода Гургон дарёсига етиб боргач, ундан кечиб ўтиб соҳилда тунайди. Аммо шаҳаншоҳ ҳам шитоб билан саҳарда соҳилга етиб боради. Бу пайтда шаҳзода ноз уйқуда эди. Шовқин сурондан уйғониб кетган шаҳзода отга қамчи босиб, Деҳистон томонга қараб қочади. У мазкур мавзе катталаридан бирининг уйига кириб, от сўрайди. Уй соҳиби қабул бармоғини пешонасига қўйиб, шаҳзодани эҳтиром билан уйга олиб киради ва олдида дастурхон ёзиб, ўзи шаҳаншоҳ ҳузурига бориб, воқеани баён қилади.

Шаҳаншоҳ дарҳол Қанбар Али жаллодни бир неча баҳодирларга ҳамроҳ қилиб, шаҳзода Абубакр Мирзони қўлга олиш учун жўнатади. Улар шаҳзода ўлтирган уйга босиб кириб, шаҳзодани бандга оладилар ва 1479 йил октябр ойида қатл қиладилар.

УЛУҒБЕК МИРЗО Султон Абусайид Мирзонинг саккизинчи ўғли бўлиб, 1460 йилда Ҳиротда туғилган. Кўпгина тарихий асарларда Улуғбек Мирзони — Улуғбек Мирзо Соний ёки Улуғбек Мирзо Кобулий деб ҳам ёзганлар. Улуғбек Мирзони «Кобулий» деб ном олишига сабаб, Султон Абусайид Мирзо бу ўғлига Кобул вилоятининг ҳукмдорлигини берган эди. Иккинчидан, Мовароуннаҳрнинг собиқ ҳукмдори Улуғбек Мирзо Курагондан фарқли ўлароқ «Кобулий» иборасини қўшиб айтиларди.

Улуғбек Мирзо Кобулий умрининг охиригача, яъни 1501 йилгача Кобулда ҳукмронлик қилади. Ундан икки ўғил ва бир неча қиз қолади.

АБДУРАЗЗОҚ МИРЗО Улуғбек Мирзо Кобулийнинг катта ўғли бўлиб, 1480 йилда Кобулда туғилган эди. У отаси вафотидан сўнг Кобулда ҳукмронлик қилади. Бироқ кўп ўтмай Зуннун аргун Кобулни Абдураззоқ

Мирзодан тортиб олади. 1504 йилда Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо Кобулни Зуннун аргуннинг ўғли Муҳаммад Муқимдан тортиб олади. Шундан сўнг Абдураззоқ Мирзо амакиваччаси Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо хизматида бўлади.

1507—1508 йилларда Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо Ҳиндистон устига қўшин тортаётганда Қолот ва Тарнук вилоятларини Абдураззоқ Мирзога инъом қилади. Бироқ шайбонийлар Қандаҳорни босиб олгач, Абдураззоқ Мирзо Қолотда туролмай, Кобулга қайтиб келади. Шундан сўнг Бобур Мирзо Абдураззоқ Мирзони Кобулга қўйиб, ўзи Ҳиндистон сари йўл олади. Аммо Ҳиндистонга боролмай Кобулга қайтиб келгач, Абдураззоқ Мирзога Нангинаҳор тумани ҳамда Миндаровар, Дарайи Нур, Қоз ва Нургулни инъом қилади.

Абдураззоқ Мирзо 1525 йилда вафот этади ва Ғазна шаҳрида отаси Улуғбек Кобулийнинг даҳмасига дафн қилинади.

МИРОНШОҲ МИРЗО Улуғбек Мирзо Кобулийнинг кичик ўғли бўлиб, 1484 йилда туғилган эди. Мироншоҳ Мирзо Кобулда отаси Улуғбек Мирзо Кобулий хизматида эди. Аммо, 1498 йилда отаси билан жанжаллашиб, Ҳазорага келади. Ҳазорада ҳам эътиқодсизлик қилиб, у ерда ҳам тураолмайди. Ниҳоят, Хусравшоҳ ҳузурига боради. Айти шу пайтда Хусравшоҳ ҳузурига Султон Маъсуд Мирзо ҳам келган эди. Султон Маъсуд Мирзонинг Хусравшоҳ ҳузурига келишининг сабаби, Ҳисор вилоятини ўз укаси Бойсунғур Мирзо забт этгач, Султон Маъсуд Мирзо Ҳисордан қочиб, Ҳиротга — Султон Ҳусайн Бойқаро саройига паноҳ тортиб борган эди. Бироқ Султон Ҳусайн Бойқаро саройида хизмат қилаётган Хусравшоҳнинг укаси — Боқи Чағониёний Султон Маъсуд Мирзони йўлдан уради. Гарчи Султон Ҳусайн Бойқаро Султон Маъсуд Мирзони юксак эҳтиром билан кутиб олган бўлса-да, Хусравшоҳ ҳузурига боришга қарор қилади ва Султон Ҳусайн Бойқародан яшириқча жўнаб кетади.

Хусравшоҳ Султон Маъсуд Мирзо билан Мироншоҳ Мирзо ҳузурига Ҳисордан Бойсунғур Мирзони таклиф қилади. Шундан сўнг Хусравшоҳ ўз беклари билан кенгаш ўтказди. Кенгашда беклар ҳар учала шаҳзода-ни ўлдириб, салтанатни Хусравшоҳ қўлига топширмоқчи бўладилар. Аммо Хусравшоҳ бу маслаҳатни қабул қилмайди.

Кенгашдан сўнг, Мироншоҳ Мирзонинг ёнига Сайид Комилни ёрдамчи тайинлаб Бомийёнга жўнатади. Шундан сўнг ундан дарак бўлмайди.

СУЛТОН УМАР МИРЗО Султон Абусайид Мирзонинг ўғли бўлиб, туғилган йили номаълумдир. «Хулосат ул — ахбор» да хабар берилишича, Султон Абусайид Мирзо Ироққа юриш бошлаганда, Султон Умар Мирзо Самарқандда эди. Отасининг ҳалокатидан сўнг, акаси Самарқанд ҳукмдори Султон Аҳмад Мирзо ёнида қолади. Бир неча муддат ака-ука иноқ яшашади. Кейинчалик ака-укалар ўртасида қарама-қаршилик вужудга келиб, Султон Аҳмад Мирзо укаси Султон Умар Мирзони Мовароуннаҳр ҳудудидан чиқариб юборишга фармон беради.

Султон Умар Мирзо биродари Абубакр Мирзо хузурига — Бадахшонга бориб, ўша ерда яшайди. Абубакр Мирзо қатл қилинган, Султон Умар Мирзо ҳам Султон Ҳусайн Бойқаро мулозимлари қўлига тушади. 1479 йил октябрда уни Ҳиротда Ихтиёриддин қалъасига қамайдилар ва кейинчалик Нерату қалъасига жўнатадилар. Унинг бундан кейинги тақдири ҳақида маълумот йўқ.

СУЛТОН ВАЛАД МИРЗО Султон Абусайид Мирзонинг ўғлидир. Аммо Султон Валад Мирзонинг таржимаи ҳоли ҳақида ҳозирча маълумот учрамади. Фақат тарихчи Хондамирнинг «Хулосат ул — ахбор» асарида қисқача маълумот учрайди. У ҳам бўлса, Султон Валад Мирзо умрининг охиригача Арлот умаролари ўртасида оддий кишилардек ҳаёт кечирган.

СУЛТОН ХАЛИЛ МИРЗОНИНГ ҳам қачон ва қаерда туғилгани ҳамда вафоти ҳақида ҳозирча маълумот учрамади. Фақат Хондамирнинг берган маълумотига қараганда, Султон Халил Мирзо отаси Султон Абусайид Мирзонинг ҳалокати вақтида, Ҳиротда яшаб турган. Ҳирот тахтига Султон Ҳусайн Бойқаро ўтиргач, Султон Халил Мирзони Мовароуннаҳрга жўнатади.

УМАР ШАЙХ МИРЗО Султон Абусайид Мирзонинг тўртинчи ўғли бўлиб, 1456 йилда Самарқандда туғилган эди. Отаси Султон Абусайид Мирзо Кобул вилоятини Умар Шайх Мирзога берган эди. Умар Шайх Мирзо ҳали ёш бўлганлиги туфайли унга Бобойи Кобулийни отабек (бекатка) қилиб тайинлаб, Кобулга жўнатган эди.

Лекин кўп ўтмай, мирзоларнинг хатна тўйини ўтказиш муносабати билан Дарайи Газдан қайтариб, Самарқандга келтиради.

Тўй ўтгач, Султон Абусайид Мирзо улуғ бобоси Темурга тақлид қилиб, Андижон вилоятини Умар Шайх Мирзога бориб, Худойберди туғчи Темуртошни отабек тайинлаб жўнатади. (Темур ўзининг иккинчи ўғли Умар Шайх Мирзога Фаргона вилоятини берган эди).

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг ёзишича, Умар Шайх Мирзо паст бўйлик, узун ва пахмоқ соқолли, юмалоқ юзли, семиз, лўппи киши эди. Кийимни тор тиктириб кияр, саллани чирмаб ўрарди. Ёйиш-ичишда бетакаллуф эди. Ёз кезларда, аркони давлатдан ташқари жойларда аксар мўғулий бўрк киярди.

Умар Шайх Мирзо ахлоқ ва атворда Ханафий мазҳаблик, покиза эътиқодли бўлиб, беш вақт намозни тарк қилмас эди. У равон саводли бўлиб, «хамсатайн», маснавий китоблар ва тарихларни ўқирди. Айниқса, «Шоҳнома» ни кўп ўқирди. Таъб назми ҳам бўлган, бироқ шеърга унчалик парво қилмаган. Адолатли эди. Бунга мисол шулки, Хитойдан Андижонга келаётган минг кишилиқ катта карвонни Андижоннинг шарқий тарафидаги тоғлардан қор кўчиб (кўчкина) босади. Бу мудҳиш фожиадан фақат икки киши омон қолади.

Умар Шайх Мирзо бир неча одамларни юбориб, қор остида қолган мол-мулкларни олдириб келиб, хат-ҳисоб қилдириб, хазинага қўйдиради. Гарчи, мазкур мол-мулк эгаларининг ворислари қидириб келмаса-да, уни икки йил давомида «омонат»деб сақлайди. Икки йил ўтгач Самарқанд ва Хуросондан ворисларни топдириб келиб, мол-мулкларини батамом топширади.

Умар Шайх Мирзо хушхулқ, саховатли ва мардона киши бўлган. Камондан ўқ отиши ўртача бўлса-да, муштининг зарби ниҳоятда қаттиқ бўлган. Унинг мушт зарбидан йиқилмаган йигит кам топилган. Мулкгирлик (босқинчилик) дағдағаси жиҳатидан кўпгина сулҳлар урушга, дўстликлар душманликка айланиб кетган. Авваллари кўп ичган, кейинчалик ҳафтада бир-икки марта суҳбат қурган. Суҳбатларда майдан ташқари қора дори ҳам еб турган. Етимпарвар, хушсуҳбат, ўйин-кулгини ҳаддан ташқари севган, ҳамиша нард ўйнаган ва гоҳо-гоҳо қимор ҳам ўйнаб турган.

Умар Шайх Мирзога отаси Султон Абусайид Мирзо

Фаргонани берган эди. Кейинчалик Мирзонинг акаси Султон Аҳмад Мирзо Тошкент билан Сайрамни беради. Шохруҳияни эса ҳийла-найранг билан олиб, ўз тасарруфига киритади. Кейинги йилларда Тошкент ва Шохруҳия қўлдан кетиб, Мирзонинг тасарруфида фақат Фаргона, Хўжанд ва Ҷратепа қолган эди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг нақл қилишича, «Умар Шайх Мирзо уч масоф уруш қилиб эди. Аввал Юнусхон била Андижоннинг шимол тарафида Сайхун дарёсининг ёқасида Такасекирган ерда, бу жиҳаттин ул мавзуъ бу исмға мавсумдурким, тоғ доманаси жиҳатидин бу дарё андоқ тор оқарким, ривоят қилурларким, ул ердин така секригандур, мағлуб бўлиб иликка тушди. Яна Юнусхон яхшилик қилиб вилоятига рухсат беради. Бу ерда уруш бўлгон учун Такасекирган уруши сўзи ул вилоятта тарих бўлубтур. Яна Туркистонда Арс суйи ёқасида, Самарқанднинг навоҳисини чопиб борадургон ўзбак била Арс суйини муз била кечиб, яхши босиб, асир ва молни айириб, тамом эгаларига ёндурабериб, ҳечнима таъма қилмади. Яна бир Султон Аҳмад Мирзо била Шохруҳия ва Ҷратепа орасида Хавос деган кентта урушиб мағлуб бўлган»

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг ёзганига қараганда, Умар Шайх Мирзо баланд ҳимматлик, юксак орзу-ҳаваслик подшоҳ бўлгани туфайли ҳамиша ўз салтанат ҳудудини кенгайтиришга ҳаракат қилган. Умар Шайх Мирзонинг ўзбошимча ҳаракатларидан ранжиган акаси — Самарқанд ҳукмрони Султон Аҳмад Мирзо ўз куёви — Тошкент ҳукмрони Султон Маҳмуд билан иттифоқ тузиб, 1494 йилда Умар Шайх Мирзо устига қўшин тортиб келади. Бироқ тақдирнинг тақозаси билан Ахсикентда гаройиб бир воқеа содир бўлади. Чунончи, Умар Шайх Мирзо Ахсикент саройида каптар боқар, каптархона эса баланд жарлик ёқасида ўрнатилган эди. Умар Шайх Мирзо бўш пайтларда каптарбозлик ҳам қилган. 1494 йил 9 июнда навбатдаги каптар учирини асносида каптархона билан бирга жарга қулаб, ҳалок бўлади.

Умар Шайх Мирзонинг еттита хотини ҳамда уч ўғил ва беш қизи бор эди.

Биринчи хотини — Қутлуқ Нигор хоним бўлиб, Чигатойхоннинг наслидан бўлган Юнусхоннинг иккинчи қизи, шунингдек Тошкент ҳукмдори Султон Маҳмудхоннинг эгачиси эди. 1505—1506 йилда Қутлуқ Нигор хоним Кобулда ҳасба касали билан вафот этади.

Қутлуқ Нигор хонимдан бир қиз ва бир ўғил туғилган бўлиб, Хонзода бегим ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо эди.

Иккинчи хотини Улус Оқо бегим бўлиб, Хожа Хусайнбекнинг қизи эди. Ундан гарчи бир қиз туғилган бўлса-да, ёшлигида вафот этган эди. Шундан бир ярим йил ўтгач, ўзини ҳам ҳарамдан чиқариб юборганлар.

Учинчиси Фотима Султон бегим бўлиб, мўгул туман бекларидан бирининг қизи эди. Фотима Султон бегим Жаҳонгир Мирзонинг онаси эди.

Тўртинчиси Маҳзума Султон бегим бўлиб, уни Қоракўз бегим ҳам деб атардилар. Умар Шайх Мирзо Маҳзума Султон бегимни кейинги пайтларда олган эди. Мирзонинг севиқли хотини бўлган. Бинобарин, Умар Шайх Мирзога хушомад юзасидан Маҳзума Султон бегимнинг насл-насабини Султон Абу Сайид Мирзонинг акаси Минучеҳр Мирзога олиб бориб тақардилар. Маҳзума Султон бегим Умар Шайх Мирзонинг ўлимидан сўнг қиз туққан. Бу қизга Руқия Султон бегим деб ном қўйганлар.

Бешинчиси Оға Султон бегим бўлиб, канизаклардан эди. Умар Шайх Мирзонинг вафотидан сўнг Оға Султон бегим қиз туққан. Бу қизга Ёдгор Султон бегим деб исм қўйганлар.

Олтинчи хотини Умид хоним андижонлик канизаклардан бўлган. Умид хоним икки қиз ва бир ўғилнинг онаси бўлиб, каттаси Меҳрбону бегим, кичиги Шаҳрбону бегим, ўғлининг исми эса Носир Мирзо эди.

Еттинчи хотини Турсун Султон бегим эди. Умар Шайх Мирзо Турсун Султон бегимни ҳаётининг сўнгги йилларида олган эди.

Умар Шайх Мирзонинг энг катта қизи ХОНЗОДА БЕГИМ эди. У 1478 йилда туғилган. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо 1501 йилда Самарқандни охириги марта забт қилганда, Шайбонийхон келиб шаҳарни қамал қилади. Қамал кўпга чўзилади. Шаҳарда даҳшатли очарчилик ва ўлим авжига чиқади. Бобур Мирзонинг кўпгина одамлари шаҳарни ташлаб қочадилар. Бобур Мирзо ниҳоят даражада кучсизланиб қолади ва қамални ёриб чиқиб кетиш имконияти ҳам бўлмай қолади. Ана шундай вазиятда Шайбонийхон Бобур Мирзога сулҳ таклиф қилади. Кейинчалик ана шу воқеани Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо қуйидагича тасвирлайди: «Бу маҳалда Шайбонийхон

сулҳ сўзини орага солди. Агар бир тарафдин умидворлик бўлса эди, ё заҳира бўлса, сулҳ сўзига ким қулоқ солар эрди. Зарурат бўлди, сулҳгина қилиб, кечадан икки паҳр бўла ёвушиб эдиким Шайхзода дарвозасидан чиқилди. Волидам хонимни олиб чиқдим. Яна икки хотин киши чиқди: бири Бичка халифа эди, яна бири Минглик кўгалтош эди. Менинг эгачим Хонзода бегим ушбу чиққанда Шайбонийхоннинг илкига тушди». Воқеа аслида сулҳга мувофиқ, Хонзода бегимни Шайбонийхонга хотинликка беришга рози бўлингач, ўз навбатида Шайбонийхон ҳам Бобур Мирзога шаҳар дарвозаларидан бири бўлган Шайхзода дарвозасидан ўз ҳарамини олиб чиқиб кетишига имконият яратиб берган. Шундай қилиб, Хонзода бегим Шайбонийхонга хотин бўлиб, ундан бир ўғил туғиб, исмини Хуррамбек деб атаганлар.

Шайбонийхон вафотидан сўнг, унинг ўғли Хуррамбек ҳам вафот этади. Хонзода бегим эса Кобулга — укаси Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо ҳузурига қайтиб келади. Хонзода бегим ўзининг ақл-идрок ва тадбиркорлиги натижасида Бобур Мирзо саройидаги хотин-қизлар орасида махсус эътиборга эга эди. Зотан, Хонзода бегим Бобур Мирзо ва унинг ўғли Ҳумоюншоҳ саройида маслаҳатчи вазифасини бажарган. 1544 йилда Хонзода бегим Қобилҳақ деган жойда вафот этади. Орадан уч ой ўтгач, хокини Кобулга келтириб, Бобур подшоҳ мақбарасига дафн қиладилар.

МЕҲРБОНУ БЕГИМ Умар Шайх Мирзонинг Умид бегим номли хотинидан 1481 йилда туғилган иккинчи қизи эди. У Носир Мирзо билан бир онадан туғилган эди.

ШАҲРБОНУ БЕГИМ Умар Шайх Мирзонинг Умид бегим номли хотинидан 1491 йилда туғилган учинчи қизи эди.

ЁДГОР СУЛТОН БЕГИМ Умар Шайх Мирзонинг Оға Султон бегим исмли канизагидан 1494 йилда туғилган бўлиб, отаси вафотидан сўнг туғилганлиги учун ҳам шу ном билан атаганлар.

1504 йилда Шайбонийхон Аҳси ва Андижонни ўз тасарруфига киритгач, Ёдгор Султон бегимни Ҳамза Султоннинг ўғли Абуллатиф Султонга никоҳлаб берди.

РУҚИЯ СУЛТОН БЕГИМ Умар Шайх Мирзонинг Маҳзума Султон бегим исмли хотинидан 1494 йилда отаси вафотидан сўнг туғилган эди.

1504 йилда Шайбонийхон Аҳси ва Андижонни ўз тасарруфига киритгач, Руқия Султон бегимни Жонибек Султонга никоҳлаб берган эди.

ЖАҲОНГИР МИРЗО Умар Шайх Мирзонинг Фоти-ма Султон исмли хотинидан 1485 йилда туғилган иккинчи ўғли эди. Умар Шайх Мирзо Султон Танбал исмли бекни Жаҳонгир Мирзога отабек қилиб тайинла-ган эди.

Умар Шайх Мирзо вафотидан сўнг, Жаҳонгир Мир-зонинг ёшлигидан фойдаланган Султон Танбал ўз ихти-ёрича ҳукмронлик қилиш мақсадида Жаҳонгир Мирзо-ни Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзога қайраб, оталари марҳум Умар Шайх Мирзодан мерос қолган Фарғона мамлакатини иккига тақсимлашини талаб қи-лишни уқтиради. Мазкур режанинг пировард оқибати-га кўзи етган Бобур Мирзо аввал бу талабни рад этади. Аммо кейинчалик ноилож бўлиб, розилик беради. Келишувга мувофиқ, Сирдарёнинг Аҳси тарафига дохил ерлар Жаҳонгир Мирзога ва Андижон тарафига дохил ерлар Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо ҳукмронли-гида қолади.

Келишув битимнинг яна бир шарти шу эдики, ҳар иккала шаҳзода ҳарбий кучларини бирлаштириб, Самарқанд устига юриш қилишлари лозим эди. Агар Самарқанд тахти қўлга киритилса, у ҳолда Андижон ҳукумати ҳам Жаҳонгир Мирзо қўл остига ўтиши лозим эди.

Бироқ бу дабдабали режалар охирига етмай, Шайбо-нийхон аввал Бобур Мирзони, сўнгра Жаҳонгир Мирзони тор-мор келтиради. Султон Танбални эса қўлга тушириб, қатл қилдиради. Жаҳонгир Мирзо яна акаси Заҳириддин Муҳаммад Бобур билан биргаликда дарбадар бўлиб қолади.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо Самарқанд ва Андижон тахтидан ноумид қайтгач, Хуросон тарафига қараб юради. Жаҳонгир Мирзо ҳам акаси Бобур Мирзо билан бирга Хуросонга кетади.

1504 йилда Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо Кобул ва Ғазнани қўлга киритгач, Ғазна вилоятининг ҳокимлигини укаси Жаҳонгир Мирзога инъом қилади.

Жаҳонгир Мирзонинг вафоти ҳақида аниқ маълумот

учрамади. Ҳар ҳолда «Бобурнома»да ишора қилинишига қараганда, 1508 йилда вафот этган бўлса керак.

НОСИР МИРЗО Умар Шайх Мирзонинг учинчи ўгли бўлиб, 1487 йилда туғилган.

Носир Мирзо акаси Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо билан бирга Хуросонга келади. Бобур Мирзо Кобул ва Қандаҳорни қўлга киритгач, 1504 йилда Нангинаҳор тумани ва Мандиновар, Дарайи Нур, Қанру, Нургул ва Жигон саройни укаси Носир Мирзога инъом қилади.

1508 йилда Бобур Мирзо Қандаҳорни ўз тасарруфига киритгач, Қандаҳор ҳокимлигига Носир Мирзони тайинлайди. Аммо тез орада Шайбонийхон Қандаҳорни қамал қилади. Носир Мирзо қамалдан чиқиб, Ғазнага қочади. Бобур Мирзо Ғазнани Носир Мирзога иноят қилади.

Носир Мирзо кейинчалик ичкиликка кўпроқ майл қилиб, 1515 йилда Ғазнада ҳукмронлик даврида, одатдагидек кечаси меъёридан кўп май ичиб, ўз ётоғида уйқуда ўлиб қолади.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР МИРЗО

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо Умар Шайх Мирзонинг катта ўғли бўлиб, 1483 йил феврал ойида Андижонда туғилган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг болалик ва ёшлик даври асосан Андижон ҳамда Аҳси шаҳарларида ўтган. У ёшлигиданоқ отаси саройида ҳам маънавий, ҳам ҳарбий таълимни чуқур ўзлаштиради. Гарчи Андижон илм-маърифатда Самарқандчалик равноқ топмаган бўлса-да, бироқ, Умар Шайх Мирзо Самарқанд ҳукмдори бўлмиш акаси Султон Аҳмад Мирзога тақлидан ўз саройига кўплаб олимлар, адиб ва шоирларни таклиф қилган.

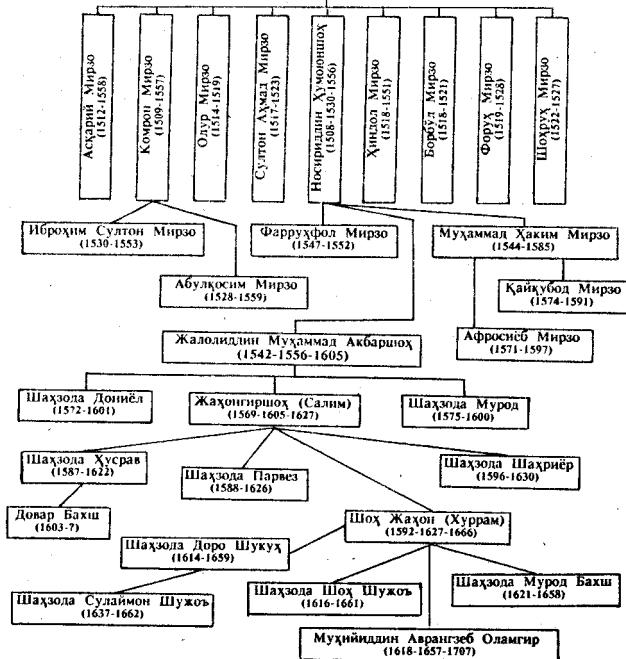
Умар Шайх Мирзо вафот этгач, 1494 йил 10 июн сешанба куни, ҳали балогатга етмаган 12 ёшли Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо Фарғона улусининг ҳукмрони сифатида тахтга ўтиради.

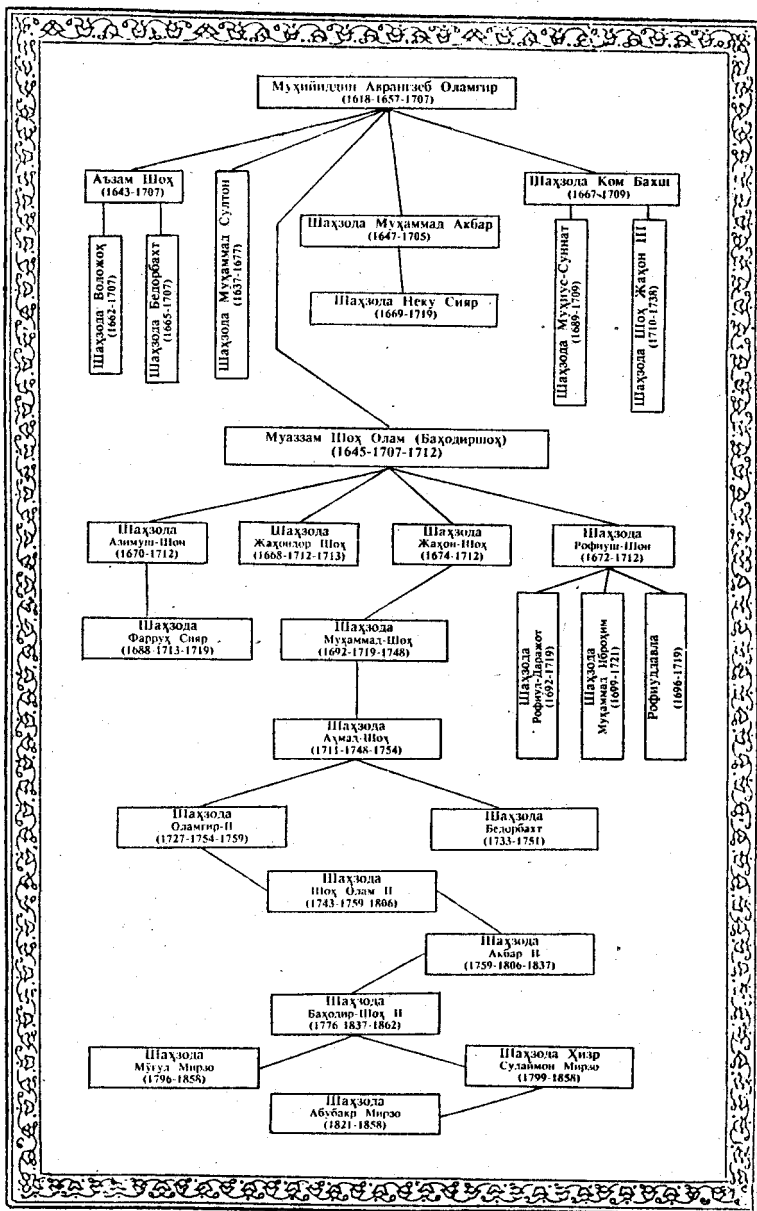
Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо ўзига ишончли беклари билан Аҳсидан Андижонга келганда, тўрт ёгоч масофада бўлган Қува шаҳарида ўз амакиси — Мовароуннаҳр ҳукмдори Султон Аҳмад Мирзо қўшин билан Андижон қасдида турганлиги ҳақида хабар келади. Иккинчи томондан Тошкент ҳукмдори (Бобур Мирзонинг тоғаси) Султон Маҳмудхон Косонни забт этиб, Аҳсини қамал қилади. Учинчи томондан Қашқар хони Абубақр дуғлот ўз қўшини билан Фарғона улусига бостириб келиб, Ўзгандни ўраб олади.

Аммо Фарғона беклари ва амалдорлари ўз мустақилликларини сақлаб қолиш йўлида қўлларидан келган барча чора-тадбирни ишга соладилар. Жумладан, улар Фарғона тахтига Заҳириддин Муҳаммад Бобур

Заҳириддин Муҳаммад
Бобур
(1483-1494-1530)

Мирзони маврусий ҳукмдор этиб тайинлашни Султон Аҳмад Мирзодан талаб қилган ҳолда Хожа Қози ва Узун Ҳасанни элчи қилиб жўнатадилар. Мазкур элчилар талабнома билан бирга Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг махсус мактубини ҳам олиб борадилар. Мактубда «... бу вилоятга албатта Сизнинг мулозимларингиздан бирор киши тайинланмоғи лозим. Мен Сизга ҳам мулозим, ҳам фарзандмен, агар бу хизматни менга топширсалар осонроқ ва яхшироқ ҳал бўлгусидир», — деб ёзилган эди.

Зотан Бобур Мирзо таърифлаганидек, Султон Аҳмад Мирзо ҳар бир ишни бекларининг раъйдан ташқари қилмас эди. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Элчиларнинг сўзини беклар қабул қилмай, олға қараб ҳужумга ўтадилар. Қуванинг ботқоқ қора сувидан фақат кўприк орқали ўтиш мумкин эди. Кўприк эса кўп мингли отлиқ қўшинга дош бераолмай синиб, кўп кишилар сувга гарқ бўлганлар. Бунинг устига отларга ўлат келиб, юзлаб отлар ерга юмалаб ўлабошлайди. Ниҳоят, душман қўшини орасида ваҳима ва саросималик авж олиб, парокандалик бошланиб кетади. Бу вақтда маҳаллий халқ ўз озодлиги йўлида жондан кечиб, босқинчиларга қарши қақшатғич ҳужумни бошлайди. Бундай чигал вазиятда чорасиз қолган Султон Аҳмад Мирзо сулҳга рози бўлиб, орқасига қайтиб кетади.

Фарғона халқи Султон Аҳмад Мирзодек забардаст душмандан хотиржам бўлгач, Султон Маҳмудхон ва Қашқар хони Абубакр дуғлот аскарларига ҳам бирин-кетин зарба бериб, Фарғона мустақиллигини қўлда сақлаб қоладилар.

Бу вақтда Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо ёш бўлганлиги туфайли, салтанат ишларини асосан ишончли беклардан бири Хожа Қози ва Бобур Мирзонинг бувиси Эсон Давлат бегим (Юнусхоннинг хотини — Қутлуқ Нигор хонимнинг онаси) бошқарадилар.

XV асрнинг охирида Мовароуннаҳр ва Хуросонда феодал тарқоқлик ҳукм сураб, ҳар бир бек ўз ихтиёрича иш тутишга ҳаракат қиларди, Шайбонийхоннинг тарихчиси Муҳаммад Солиҳнинг таъбирича, «ҳамма бир-биридан кўрқар, ўзича шоҳлик талаб қилиб, мамлакатда иғво уруғини сочардилар». Мовароуннаҳр тупроғида авж олган ўзаро жангларда Бобур Мирзо ҳам қатнашишга мажбур бўлди. Халқ оммаси оғир аҳволда қолган эди.

Султон Маҳмуд Мирзо вафотидан сўнг, 1495 йил

швар ойида унинг иккинчи ўғли Бойсунғур Мирзони Самарқанд тахтига ўтказадилар. 1496 йил май-июн ойларида Бойсунғур Мирзога қарши Самарқандда тархонлар исёни бошланади. Бундан хабар топган Бобур Мирзо ҳам Самарқанд тахтига даъвогар бўлиб, 17 июнда ўз қўшини билан Шавдор туманига етиб келиб, Самарқанд қамалига киришади. Айни шу пайтда Султон Маъсуд Мирзо Самарқанднинг иккинчи тарафидан, Султон Али Мирзо эса учинчи тарафдан қамал қиладилар.

Аммо қиш яқинлашиб қолгани туфайли мазкур шаҳзодалар Самарқандни қамалдан бўшатиб, ўз юртларига қайтиб кетадилар.

1497 йил май ойида Бобур Мирзо Самарқандга иккинчи марта қўшин тортиб келиб, Ёр яйлоқ туманига ўрнашиб, Бойсунғур Мирзога қарши уруш очади ва Бойсунғур Мирзони шаҳар ичига қамайди. Самарқанд шаҳари иттифоқчилар томонидан яна қамал қилинади. Бироқ қиш яқинлашгани туфайли қамални тўхтатиб, шаҳардан чекинадилар. Аммо бу сафар Бобур Мирзо узоққа кетмайди. У Хўжа Дийдор қалъасини ўзига лашкаргоҳ қилиб белгилаб, ўша ерда қишлайди.

Бу вақтда шаҳар ичида озиқ-овқат танқислиги бошланиб, Бойсунғур Мирзо қўшинлари орасида парокандалик вужудга келади. Бойсунғур Мирзо иттифоқчиларга бас келаолмаслигини сезиб, Шайбонийхондан кўмак сўраб, Туркистонга одам юборади Шайбонийхон фурсатдан фойдаланиб, дарҳол қўшин тортиб келиб, шаҳар ташқарисида Бобур Мирзо лашкаргоҳининг рўпарасига ўрнашади. Бобур Мирзо Шайбонийхон билан жанг қилиш мақсадида майдонга чиқса-да, бироқ Шайбонийхон уруш майдонига чиқмай, шаҳар ичига киришга ҳаракат қиладди. Лекин Бойсунғур Мирзо Шайбонийхонни шаҳарга киритмайди. Бу илтифотсизликдан ранжиган Шайбонийхон ўз қўшинини олиб, Туркистонга қайтиб кетади.

Шундан сўнг Бойсунғур Мирзо Самарқандни сақлаб қололмаслигига ақли етиб, шаҳарни ташлаб чиқиб, Қундуз ҳукмрони Хусравшоҳ ҳузурига кетади. Ниҳоят Самарқанд аркони давлати кенгашиб, навқирон Бобур Мирзони шаҳарга киритадилар ва салтанатни бошқаришни тақлиф қиладилар. Шундай қилиб, 1497 йил ноябр ойининг охирида Бобур Мирзо тантанали равишда Самарқанд тахтига ўтиради ва Темур тахтининг ҳақиқий соҳиби деб эълон қилинади.

Узоқ давом этган ўзаро урушлар натижасида Самарқанд ва унинг атрофидаги аҳоли ниҳоят даражада қийналган ва эзилган эди. Шаҳар деярлик вайронага айланган, аҳолининг мол-мулки эса таланган эди. Бинобарин, Бобур Мирзо Самарқандда узоқ тураолмади. Қўшинни боқиш, от-уловни ем-хашак билан таъминлаш учун ҳеч нарса йўқ эди. Аҳолига бирор нарса билан кўмаклашиш ҳақида гапирмаса ҳам бўларди. Бундай вазиятдан саросимага тушган беklar бирин-кетин Бобур Мирзони ташлаб қоча бошлайдилар. Бунинг устига Андижонда Узун Ҳасаннинг салтанатга қарши исёни ҳақидаги хабар келади. Юз берган сиёсий ва иқтисодий тангликни мушоҳида қилган Бобур Мирзо, қандай бўлмасин Андижонни сақлаб қолиш пайига тушади. Мазкур сабабларга кўра, Бобур Мирзо Самарқандда 100 кун ҳукмронлик қилгач, уни тақдирнинг иродасига ҳавола қилиб, ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлади.

Бобур Мирзо Самарқанддан чиқиб, Хўжандга етганда, Андижоннинг қўлдан кетганлиги, Узун Ҳасан ҳокимиятни қўлга олиб, Бобур Мирзонинг диний мураббийси ва ҳомийси Хожа Қозини асирга олиб, қатл қилингани ҳақида хабар келади. Хўжандда эса Муҳаммад Ҳусайн Қурагон ўз ҳокимиятини ўрнатган эди. Самарқандни эса Султон Али Мирзо эгаллаган эди. Гарчи Бобур Мирзо икки йил давомида Самарқанд билан Андижон орасида саргардон бўлса-да, бироқ ҳар икки шаҳардан ақалли бирини қўлга киритишга муваффақ бўлолмади.

Фарғона вилоятида Узун Ҳасаннинг ҳукмронлиги мустаҳкам эмас эди. Чунки халқ оғир солиқлар, ўлпон ва турли жарималарнинг кўплиги оқибатида сўнг даражада қашшоқлашган эди. Боз устига узлуксиз ўзаро қирғинлар меҳнаткаш халқнинг тинқасини қуритган эди. Ниҳоят халқ қўзғолонлари бошланиб, Узун Ҳасан ҳокимияти ларзага келабошлайди. Вазиятдан моҳирлик билан фойдаланган Носир Мирзо (Бобур Мирзонинг кичик укаси) шаҳарга ҳужум қилиб, Узун Ҳасан ҳокимиятини тугатиб, шаҳарни қўлга олади ва кейин акаси Бобур Мирзога топширади. Бобур Мирзонинг Андижон тахтига иккинчи марта ўтириши 1499 йил июл ойига тўғри келади.

Бироқ Андижон тахтига бўлган жангу жадаллар тинқимади. Бобур Мирзонинг энг хавфли рақиби Султон Аҳмад Танбал Умар Шайх Мирзонинг иккинчи

ўгли Жаҳонгир Мирзони Бобур Мирзога қарши қайрай бошлайди. Мазкур ака-ука шаҳзодалар ва уларнинг орқасида турган гуруҳбоз бек ва амалдорларнинг ўзаро қонли низолари ҳар икки томонга ҳам бирор манфаат келтирмади. Аксинча, халқ оммасининг оғир аҳволи янада мушкуллашди. Мамлакатда озиқ-овқат танқислиги кучаяборди. Ниҳоят 1500 йил феврал ойининг охирида Бобур Мирзо билан Жаҳонгир Мирзо ўртасида тинчлик сулҳи имзоланди.

1500 йилда Муҳаммад Шайбонийхон Самарқандга ҳужум қилади. Аммо ҳужум муваффақиятсиз тугайди. Шайбонийхоннинг Бухорони забт этиши Самарқанд бекларини анча ташвишга солади ва улар Султон Али Мирзонинг сиёсатига қарши турадилар. Айни пайтда Самарқандда озиқ-овқат танқислиги бошланиб, очарчилик авжига чиқади. Халқ норозилиги кучаяди ва саройдаги бекларнинг ораси бузилади. Бу тангликдан қутулиш учун Султон Али Мирзо Шайбонийхон билан музокара бошлашга мажбур бўлади. Султон Али Мирзонинг тутган сиёсатидан норози бўлган бек ва амирлар Бобур Мирзога одам йўллаб, Самарқандга таклиф қиладилар. Аммо Бобур Мирзо кечикади. 1500 йилда Султон Али Мирзонинг розилиги билан Самарқанд Шайбонийхонга урушсиз таслим бўлади. Шайбонийхон Самарқандга киргач, темурий шаҳзодаларга нисбатан ўта шафқатсизлик қилади ва уларни қиличдан ўтказди. Бу жазодан Султон Али Мирзо ҳам бенасиб қолмайди.

1500 йилда Шайх Абул Мукаррам бошчилигида Самарқанд шаҳарининг Феруза дарвозасини Бобур Мирзога очиб берадилар. Бобур Мирзо тўсатдан шаҳарга бостириб кириб, Шайбонийхоннинг асосий кучини қириб ташлайди. Бу пайтда Шайбонийхон Кониғилда эди. У қолган қўшинини йиғиб, Туркистонга чекинишга мажбур бўлади. Бобур Мирзо Самарқанд тахтига иккинчи марта ўтиришга мушарраф бўлади.

Лекин Бобур Мирзо бу сафар ҳам Самарқандда узоқ муддат тураолмайди. Чунки шаҳарда вайроналик ҳамда даҳшатли очарчилик ҳукм сурарди. Бу ҳақда Бобур Мирзонинг ўзи шундай ёзади: «Элга бисёр танқислик бўлди. Анга еттиким, фақир ва мискин ит этини, эшак этини ея кириштилар». Ана шундай бир вазиятда Шайбонийхон Бобур Мирзога сулҳ ҳақида музокара юритишни таклиф қилади.

Бобур Мирзо ҳеч қаердан ҳеч қандай ёрдам ололма-

гач, ноилож сулҳга рози бўлади. Сулҳ битимининг шарт-шароити ҳақида Бобур Мирзо ўзининг «Бобурнома» аса-рида ҳеч нарса демайди. Мазкур сулҳнинг шарт-шароит-ларини Бобур Мирзонинг қизи Гулбаданбегим ўзининг «Ҳумоюннома» аса-рида қуйидагича изоҳлайди: «Ана шундай вақтда Шоҳибекхон (Шайбонийхон) «агар ўз синглингиз Хонзода бегимни менга берсангиз, орамизда сулҳ тузилади ва иттифоқчилик алоқалари ўрнатилади», — деб айтгизиб юборди. Охир Хонзода бегимни ўша хонга бериб, ўзларининг қайтишлари зарур бўлади.

Бобур Мирзо Самарқандни ташлаб чиққач, ўзига содиқ кишилари билан Тошкент ҳукмдори — тоғаси Султон Маҳмудхон ҳузурига келади ва Шайбоний-хондек маккор душманга қарши бирлашиб курашмоққа даъват қилади. Кўп илтижолардан сўнг, Султон Маҳмудхон рози бўлиб, Қашқар ҳукмдори Султон Аҳмадхон билан ҳарбий иттифоқ тузишади. Аммо ҳар икки ҳукмдор Шайбонийхонга қарши боришдан аввал Фарғона вилоятидаги қўш ҳокимиятчиликни туга-тишга қарор қиладилар. 1503 йилда 30 минглик қўшин билан Фарғонага — Султон Аҳмад Танбалга қарши юриш бошлайдилар.

Иттифоқчиларнинг юриш хабарини эшитган Султон Аҳмад Танбал Шайбонийхондан ёрдам сўраб, унинг ҳузурига ўз укалари Бек Телба ва Шоҳ Боязидларни жўнатади. Шайбонийхон қулай фурсатдан фойдала-ниб, Самарқанддан чиқиб, Уратепа ва Хўжанд орқали ўтиб Тошкент яқинида иттифоқчиларга қаттиқ зарба беради. Ана шундан сўнг Фарғона вилоятида ҳам теурийлар ҳукмронлиги инқирозга учраб, ҳалокатга юз тутади.

Бобур Мирзонинг эндиликда ўзаро жанглар ва қирғинлар натижасида ниҳоятда эзилган ва қашшоқ-лашган Фарғонани душман қўлидан қайтариб олишга кўзи етмайди. Чунки мамлакатдаги ички аҳвол беқарор, бек ва амирларнинг халққа нисбатан ўтказган истибдоди халқнинг ҳукмдорларга бўлган ишончини бутунлай йўққа чиқарганди. Шунингдек, Шайбоний-хондек кучли душман қаршисига чиқмоқлик учун ҳам Бобур Мирзода етарли куч-қудрат йўқ эди. Зеро Бобур Мирзога келиб қўшилган қўшин аҳлининг кўпчилиги маҳаллий бек ва амирларга қарашли кишилардан иборат эди. Бундай кишилар кўпинча беқарор бўлиб, айни жанг асноларида панд бериб кўярдилар. Ҳолбуки, Бобур Мирзога садоқатли киши-

лар қўшинда жуда оз қолган эди. Улар икки юздан ортиқ эмас эди.

Бобур Мирзо мазкур вазиятни ўзининг ўткир идроки билан ақл тарозусида ўлчаб, Мовароуннахрда бундан буён саргардон бўлиб юриш бефойда эканлигига имони комил бўлгач, қолган аскарлари ва яқин кишиларини олиб, Ҳисор томон кетади.

1503 йил июл ойида Ҳисор яйлоқларидан бири Илок яйлоғига келиб тушади. Бобур Мирзо Ҳисорга келишидан мақсади Ҳисор ҳукмдори Хусравшоҳдан умидвор эди. Бироқ Хусравшоҳга юборган кишиси ундан яхши хабар олиб келмайди. Шундан сўнг, Бобур Мирзо Илокдан кўчиб, Қубодиёнга келади. Кўп ўтмай Хусравшоҳнинг иниси Боқи Чағониёний ўз қўшини ва кўч-кўрони билан келиб, Бобур Мирзога мулозимат кўрсатади.

Боқи Чағониёний Термиз, Шаҳрисафо ва Чағониёнинг ҳукмдори эди. Муҳаммад Шайбонийхон Бадахшон ва Ҳисорга босиб келаётганини эшитган Боқи Чағониёний вақт ганиматида Бобур Мирзога келиб қўшилган эди. Ана шу аснода Хуросон ҳукмдори Султон Ҳусайн Бойқародан Бобур Мирзога мактуб келади. Мактубда «Ҳоло ҳам агар ўзбек мутаважжих бўлса, ман Мурғоб ёқасини беркитай, Бадиуз-Замон Мирзо Балх ва Шибирғон ва Андхўй кўрғонларига мазбут кишиларини қўйиб, ўзи Гурзивон ва Дарайи Зангда ул Кўҳистонни беркитсун. Сен (Бобур Мирзо — Т. Ф.) Коҳмард ва Ожарда ул Кўҳпояни беркитиб, Хусравшоҳ, Ҳисон ва Қундуз кўрғонларида эътимодли кишиларини қўйиб, ўзи ва иниси Вали Бадахшон ва Хатлон тоғларини беркитсунлар. Ўзбек иш қилолмай ёнгисидур», — дейилган эди.

Аммо Бобур Мирзонинг таъбирича, Коҳмард ва Ожар тоғ истехкомлари Султон Ҳусайн Бойқаро айтгандай мудофаага бардош бераоладиган даражада эмас эди. Иккинчидан, Шайбонийхондек кучли душманга зарба бераоладиган қўшин ҳам йўқ эди. Учинчидан, Шайбонийхоннинг Ҳисорга яқинлашаётганини эшитган Боқи Чағониёний ва бошқа беклар айни замонда Шайбонийхонга рўпара келмасликни талаб қиладилар. Бобур Мирзо ҳам қўшиннинг озлигини назарда тутиб, Самту йўли билан Қизил сув томонга юради. Худди шу аснода Ҳисор ва Қундузда бўлган мўғул беклари ўзларининг уч тўрт минг уйлик кишилари билан келиб, Бобур Мирзога қўшиладилар. Бу хабарни эшитган Хусравшоҳ ўз куёви Яъқуб Аюбни мактуб билан Бобур

Мирзо ҳузурига юборади. Мактубда «агар аҳд (битим) қилсалар, қулликга келгумдир»,— дейилган эди. Бобур Мирзо Яъқуб Аюб билан битим тузади. Битимга мувофиқ Хусравшоҳ ўз қўшини билан келиб қўшилади. Хусравшоҳ ўз қўл остидаги аҳолига, сипоҳларига жабр-зулми ҳаддан оширган эди. Бинобарин, эл ва улусининг хатти-ҳаракатларида Хусравшоҳга нисбатан душманлик аломатлари зоҳир эди. Унинг золимлиги шу даражага етган эдики, ўз тарбиясидаги Маъсуд Мирзони кўзига мил тортиб кўр қилган. Бойсунгур Мирзони бўғиб ўлдирган эди.

Хусравшоҳнинг золимлиги, безътиқодлигидан безган барча қўшинлари Бобур Мирзо томонига ўтадилар. Бунга чидай олмаган Хусравшоҳ Бобур Мирзодан ижозат олиб, Хуросонга кетади. Шайбонийхон Хуросонни олганда, Хусравшоҳни тутдириб қатл қилдиради.

Бобур Мирзо Кобул томон юриб, 1504 йил сентябр ойида Кобулни Зуннун аргуннинг ўғли Муҳаммад Муқимдан тортиб олади. Шундай қилиб, Кобул ва унинг атрофи Бобур Мирзо тасарруфига ўтади.

1505 йилда Хусайн Бойқаро барча ўғиллари қатори Бобур Мирзони ҳам Ҳиротга чақиртиради. Бу йиғилишдан мақсад — Шайбонийхонга қарши иттифоқ тузиб, урушга тайёргарлик кўриш эди. Бобур Мирзо бу кенгашга албатта боражагини айтиб, Сайид Афзални жўнатади.

1506 йил 5 май куни Султон Хусайн Бойқаро Шайбонийхон устига қўшин тортиб, Бобо Илоҳий мавзеига етганда вафот этади. Бобур Мирзо фотиҳа зарурати билан Ҳиротга боради ва Султон Хусайн Бойқаронинг ўғиллари билан учрашиб, уларнинг ўзаро ички низо ва хусуматларини сезади ҳамда бу шаҳзодалар билан иттифоқ тузиб, Шайбонийхонга қарши курашиб бўлмаслигига ақли етиб, ноумид бўлиб қайтиб келади. Кобулга яқинлашаркан, амакиваччаси Мирзохон Кобулда исён кўтариб, ўзини шоҳ деб эълон қилгани ҳақида хабар келади. Бобур Мирзо кўп қийинчиликлардан сўнг, Кобулни исёнчилардан тозалаб, ўз қўлига олади. Исён бошлиғи Муҳаммад Хусайн Мирзо билан Мирзохонни Хуросонга жўнатади.

1507 йилда Шайбонийхон Ҳирот билан бутун Хуросонни забт этгач, Қандаҳорга юришга жазм қилади. Бу пайтда Бобур Мирзо Қандаҳорни ака-ука Шохбек ва Муҳаммад Муқим аргунлардан тортиб олади ва укаси Носир Мирзони Қандаҳор ҳокимлигига

тайинлаб, ўзи Кобулга қайтиб келади. Қандаҳорнинг собиқ ҳукмдорлари Шайбонийхон ҳузурига бориб, арз қиладилар. Шайбонийхон Бобур Мирзони Қандаҳорда деб гумон қилиб, ўз қўшини билан келиб, шаҳарни қамал қилади. Носир Мирзо шаҳарда туropolмай, Кобулга қочиб келади.

Бу хабарни эшитган Бобур Мирзо Шайбонийхон билан учрашишдан кўра ҳарҳолда кўзидан нарироқ туришга қарор қилади. Бобур Мирзонинг фикрича, мавжуд вазият тақозосига кўра, Шайбонийхон кўзидан йироқроқ туриш мақсадида Бадахшонга ёки Ҳиндистонга юрмоқлик лозим эди. Ниҳоят, Ҳиндистон томонга юришга қарор қилинади.

1507 йил сентябр ойида Бобур Мирзо Кобулга амакиваччаси Абдураззоқ Мирзони (Улуғбек Мирзо Кобулийнинг ўғли) қўйиб, Ҳиндистон сафарига йўл олади. Аммо Шайбонийхон Қандаҳорни ололмай, сулҳ қилиб, орқага қайтган хабарни эшитган Бобур Мирзо яна Кобулга қайтиб келади.

Носир Мирзога Ғазна вилоятини ва Абдураззоқ Мирзога Нангинаҳор, Миндаравур, Дарайи Нур, Қаз ва Нургул ҳокимлигини инъом қилади.

1508 йил март сешанба кечаси Бобур Мирзонинг катта ўғли Ҳумоюн Мирзо туғилади. Шу муносабат билан Бобур Мирзо ўзини бундан буён Бобур подшоҳ деб аташларини буюради.

1510 йилда Марв яқинида Шайбонийхоннинг ўлимидан сўнг, Бобур подшоҳ Эрон шоҳи Исмоил Сафавий билан ҳарбий битим тузиб, Самарқандга юриш бошлаб, шаҳарни қўлга киритади ва битимга мувофиқ, шоҳ Исмоил Сафавий номига хутба ўқитдиради. Сунна мазҳабига мансуб бўлган Мовароуннаҳр халқи, айниқса Самарқанд беклари шиа мазҳабига мансуб бўлган шоҳ Исмоил Сафавий номига хутба ўқитилишидан қаттиқ норози бўладилар. Натижада шаҳар халқи орасида «Бобур подшоҳ шиа мазҳабини қабул қилибди», деган миш-мишлар тарқалади. Рухонийлар таъсири остида бўлган кенг халқ оммаси, миш-мишларга ишониб, Бобур подшоҳга нисбатан душманлик кайфиятида бўладилар. Шунга қарамай, Бобур подшоҳ Самарқандда саккиз ой ҳукмронлик қилади.

Бу аснода Шайбонийлардан Убайдуллохон беш минг қўшин билан Бухорога юриш бошлайди. 1512 йил 28 апрелда Ҳайробод билан Қоракўл ўртасидаги Кўли-малик ёнида ҳал қилувчи жанг бўлади. Бу жангда

Убайдуллахон қўшини кутилмаганда Бобур подшоҳ қўшинини тор-мор келтиради. Бобур подшоҳ тезлик билан Самарқандга қайтиб келади ва ўз яқинлари ва қолган аскарларини олиб, Ҳисор орқали Кобулга кетади. Бобур подшоҳ эндиликда Мовароуннаҳрга ҳукмронлик қилишни хаёлидан бутунлай чиқариб ташлайди ва тақдирга тан бериб, яна Ҳиндистон томон юриш масаласини кун тартибига қўяди.

Бобур подшоҳ Кобулдан Ҳиндистонга беш марта юриш қилади. Бешинчи юришда, яъни 1526 йил 21 апрелда тарихда машҳур жанг — Панипат жанги бўлади. Бу жанг Деҳли ҳукмдори Султон Иброҳим ибн Султон Искандар ибн Бахлул Лўдий билан бўлиб ўтади. Тарихчиларнинг ҳамжиҳатлик билан берган маълумотларига қараганда, Султон Иброҳим Лўдийнинг юз мингга яқин аскар ва мингтага яқин жангари филлари бўлган. Бобур подшоҳнинг эса жами ўн-ўн икки минг аскари бор экан.

Бобур подшоҳнинг қизи Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюннома» асарида ёзишча, Султон Иброҳимнинг бир юз саксон минг отлиқ аскари, бир минг беш юзга яқин ҳарбий жангари филлари бўлган. Бобур подшоҳнинг эса қўшини савдогарлар ва яхши-ёмон билан қўшганда, ўн икки минг кишидан иборат бўлиб, булар ичида жангга яроқлилари олти-етти минг кишидан иборат бўлган. Бу жангда Бобур подшоҳ янгича ҳарбий санъат — «тўлғам» усулини қўллайди. Етук саркарданинг кўп жангларда орттирган ҳарбий тажрибаси Султон Иброҳимнинг тартибсиз кўп сонли қўшини устидан ғалаба қозонишига сабаб бўлади. Бобур подшоҳ бу жангда шимолий Ҳиндистонни Деҳли ва Агра шаҳарлари билан қўлга киритади ва ўз ҳукмронлигини ўрнатади.

Бобур подшоҳ шимолий Афғонистон ва шимолий Ҳиндистонда ўз ҳукмронлигини ўрнатиб, европалилар таъбири билан айтганда, «Буюк мўғул империя»сини тузади ва бобурийлар сулоласига асос солади. 1526 йил 27 апрел куни Деҳлида Бобур подшоҳ номига хутба ўқилади.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур подшоҳ бир-бири билан душманлик кайфиятида бўлган майда мустақил князлик (рожа)ларни секин-аста қурол ва музокара йўли билан бирлаштириб, то умрининг охиригача, яъни 1530 йилгача марказлашган йирик империяни вужудга келтиради. Табиийки, бундай катта марказлашган

империяни вужудга келтириш, бебош бек ва амирларнинг бошини қовуштириш осонликча бўлмайди. Бундан ташқари айрим эркесвар қабилаларнинг бўйсунмаслиги натижасида кўтарилган исён ҳамда қўзғолонларни шафқатсизлик билан бостиришга, юзлаб, минглаб кишиларни қиличдан ўтказишга тўғри келган. Масалан, Бобур подшоҳ Панипат жанги ҳақида ёзаркан, «Тангри таоллоҳ фазл ва карами билан мундоқ душвор ишни бизга осон қилди ва андоқ қалин черикни ярим кунда андоқ ер била яксон қилди. Беш-олти минг киши Иброҳимнинг яқинида бир ерда — ўқ қатлга етибтурлар. Ўзга ҳар ерда ўлганларни бу маъракада ўн беш — ўн олти минг тахмин қилур эдик. Сўнгра Ограга келганда Ҳиндустон эли тақриридин андоқ маълум бўлдимки, қирқ-эллик минг киши бу маъракада ўлгон экандур», — дейди.

Гулбадан бегим Бобур подшоҳнинг Ҳиндистонни фатҳ қилганидан кейинги воқеалар ҳақида ёзаркан, Бобур подшоҳнинг сўнгги ҳукмронлик даврларини ҳамда ўлими сабабларини қуйидагича изоҳлайди: «Бобур подшоҳ Султон Иброҳим Лўдийни жангда ҳалок этгач, бутун ҳокимиятни қўлга олади. Султон Иброҳим Лўдийнинг Байда исмли онаси бўлиб, Бобур подшоҳ инсоф ва диёнат юзасидан собиқ шоҳ авлодига шафқат кўрсатиб, мазкур малика Байдани ўз ҳузурига чорлаб: «Сиз менинг ҳам онамсиз, мени ўғлингиз Султон Иброҳим қаторида ўғлим деб қаранг», — деб катта илтифотлар кўрсатади. Унга махсус қаср, боғ ва ерлар инъом қилади. Бироқ малика Байда ўз ўғлининг хунини олиш мақсадида Бобур подшоҳнинг баковули (ошпаз) Аҳмад Чашнагирни бир бўлак заҳарни подшоҳ ошига қўшиб беришга ундайди ва катта бойлик эвазига рози қилади.

Аҳмад Чашнагир мазкур заҳарни нонга қўшиб беради. Бобур подшоҳ мазкур нондан озроқ тановул қилади. Заҳар аста-секин таъсир қилувчи кучга молик бўлган. Ана шу воқеадан сўнг, Бобур подшоҳ кундан-кун озиб, дармонсизланиб, касалга чалинган.

Гулбадан бегимнинг ёзишича, ана шу кунларда Бобур подшоҳ ҳукмдорликдан қўнгли совиб, табиатида дарвешлик, узлатга чекиниш иштиёқи намоён бўлади. Ҳатто кунлардан бир кун ўз аҳли аёли, фарзандлари ҳамда яқин кишиларини ҳузурига йиғиб, «қўнглим салтанат ва подшоҳликдан олинди. Шу Зарафшон боғида бир бурчакда ўтирсам, менинг хизматим учун Тоҳир офтобачи ҳам етиб ортади, подшоҳликни

Хумоюнга берсам», — дейди. Аммо сарой аҳли йиғи-сиғи қилиб, қабул қилмайди. Бунинг устига ёш ўғли Олур Мирзо қорин оғриғига учраб, вафот этади. Олур Мирзонинг вафотига чидайолмаган онаси — Дилдор бегим савдойи бўлиб қолади. Бу мусибатлардан ортиқ даражада эзилган Бобур подшоҳ Дебалпурга сайр қилмоқ ва бир оз кўнгулни ёзмоқ учун кетади.

Шу аснода Сумбулга ҳоким қилиб тайинланган Муҳаммад Хумоюннинг бетоблиги ҳақида хабар келади. Хумоюнни Сумбулдан кемада олиб келишади. Бобур подшоҳ Дебалпурдан қайтиб келиб, Хумоюннинг аҳволи оғирлигидан қаттиқ ташвишга тушади. Шу пайт Моҳим бегим эрига, «Сиз менинг фарзандимга бепарвосиз, чунки подшоҳсиз, нима ғамингиз бор, сизнинг бошқа фарзандларингиз ҳам бор, менинг эса битта, яккаю-ягона фарзандим бор», — дейди. Бу таҳқиромуз сўздан қаттиқ таъсирланган Бобур подшоҳ дарҳол бир кишини топиб, ҳазрат Муртазо Алининг мозорини зиёрат қилмоқ учун жўнатаркан, унга ўз номидан, «Худоё, агар жон ўрнига жон бериш мумкин бўлса, менки Бобурмен, умри жонимни Хумоюнга бағишлаймен», — деб дуо қилишини сўрайди.

Гулбадан бегимнинг ёзишича, шу куннинг ўзидаёқ Бобур подшоҳнинг тоби қочади. Хумоюн Мирзо эса ўз бошидан сув қуйиб, гусл қилиб, ташқарига чиқади ва кўргани келувчиларни қабул қилабошлайди. Бобур подшоҳ эса шу ётганча касали оғирлашиб, қайта ўрнидан турмайди. Ниҳоят, бир кун барча шахзодалар, маликалар, амалдорлар беклар ва ўзига яқин кишиларни ўз ҳузурига чорлаб, подшоҳлик тахтига Хумоюн Мирзони муносиб кўрганлигини ва ҳамма катта-кичик унга бўйсунishi лозим эканлиги ҳақида васият қилади. Шундан сўнг 1530 йил 25 декабр душанба куни 47 ёшида вафот этади.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур подшоҳ ақлли, ўқимишли, зийрак, тадбиркор ва жасур киши бўлган. Ёш Бобурнинг ота тахтига ўтириш даври — Мовароуннаҳрда феодал тарқоқликнинг кучайган ҳамда ўзаро қонли курашларнинг авжига чиққан даврига тўғри келади. Бинобарин, давр тақозаси Бобурни ҳам бу можароларда фаол қатнашмоққа мажбур қилади. Ун йилдан зиёдроқ олиб борилган тўхтовсиз урушлар ва ниҳоят Мовароуннаҳрнинг Шайбонийхон тарафидан босиб олиниши, Бобурни ўз ватанини ташлаб, Афғонистон томонга бош олиб кетишга мажбур қилади.

Захириддин Муҳаммад Бобур подшоҳ гарчи шимолий Афғонистон билан шимолий Ҳиндистонни бирлаштириб, йирик салтанат барпо этиб, буюк ҳукмдор шоҳ даражасига кўтарилган бўлса-да, бироқ у ўз ватанини осдан чиқараолмади. У ватанни орзиқиб кўмсади, унга янада муҳаббати ортди. У умрининг охиригача ўз ватани Мовароуннаҳрда содир бўлаётган воқеалардан доимо кўз-қулоқ бўлиб яшади. Бобур бегона юртларга бориб қолиб, ватанни соғиниб, замондан норози бўлиб, тақдирга эътироз билдириб, ўзининг машаққатли қисматида аччиқ-аччиқ нолиди:

Яна маҳруми хонумон қилдинг,

Яна оворайи жаҳон қилдинг.

Толъе йўқи жонимга балолиғ бўлди,

Ҳар ишники айладим, хатолиғ бўлди.

Ўз ерни қўюб Ҳинд сори юзладим,

Ераб нетайин, не юз қаролиғ бўлди.

Захириддин Муҳаммад Бобур подшоҳ ўз замонасининг истеъдодли давлат арбоби, етук саркарда, ҳассос шоир, талантли адиб, адабиёт ва санъатнинг қадрини улуғловчи ҳамда илму фан равнақи учун қайғурган буюк донишманд аллома бўлган. Бинобарин, бизнинг давримизгача етиб келган унинг асарлари жаҳон тарихчилари ва шарқшуносларини ҳамон қизиқтириб келмоқда. Бобурнинг фикр доираси ниҳоятда кенг, хотираси эса кишини ҳайратга соладиган даражада ёрқиндир. Уни табиатнинг барча мавжудотлари, шунингдек ижтимоий ҳаётнинг турли-туман соҳалари-ю, ҳодисалари қизиқтирган.

Жавоҳарлал Неру ўзининг «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» номли асарида Бобурга баҳо бериб, шундай ёзади: «Бобур дилбар шахс, уйғониш даврига хос ҳукмдор, довюрак, серғайрат ва эпчил инсон, у ҳаёт нафосатидан лаззатлана билган». Яна «Бобур Ҳиндистонга келиши билан у ерда янги давр ва янги салтанат бошланди. Мамлакат қудрати ва шуҳрати ошиб, бобурийлар салтанатининг шуҳрати бутун Осиё ва Европа бўйлаб тарқалди»,— деб ёзади. Муаллиф яна Бобур ҳақида гапираркан, уни диний жаҳолат (мутаассиблик)дан ҳоли ҳукмдор бўлганлиги ва Ҳиндистонликларнинг миллий урф-одатлари, расм-русмларини барбод қилмаганлигини алоҳида таъкидлайди.

«Бобурнома»ни 1826 йилда инглиз тилига таржима қилган В. Эрскин ҳамда Джон Лейден Бобурга баҳо берарканлар «Биз Осиёдаги ҳукмдорлар ичида Бобур

сингари зукко ва талантли кишиларни камдан-кам учратамиз. Ундаги ақлнинг актив фаолияти, хушчақчақ, совуққонлик, бевафо тақдирнинг найрангларига қарамай, руҳининг тетиклиги, подшоҳлар орасида камдан-кам учрайдиган сахийлик, мардлиги, истеъдодлилиги, фанга, санъатга муҳаббати ва улар билан муваффақиятли шуғуллана олиши жихатидан олиб қараганда, Осиёдаги подшоҳлар орасида Бобурга тенг келадиган бирорта ҳам подшоҳ топаолмаймиз»,— деб ёзадилар.

XIX аср инглиз олими Эдуард Холден Бобур ҳақида қуйидаги сўзларни ёзиб қолдирган: «Бобур олижанобликда қандай хислатлар бор бўлса, уларнинг барчасини эгаллаган. Агар вақт ва шароитнинг хилма-хиллигини назарга олинса, у пайтда Бобур лашкарбони, маъмур ва адабиётчи сифатида Цезарь билан бир қаторда туришга арзимайдиган бўлиб кўринмайди. Бобурнинг характерида қараганда севишга арзийдиган характердир».

Шунингдек, йирик шарқшунос С. П. Толстов ҳам Бобур ҳақида қуйидаги сатрларни ёзган: «Фарғоналик Заҳириддин Муҳаммад Бобур — Шарқдаги уйғониш даврининг энг атоқли сиёсат ва маданий арбобларидан биридир».

Бобурнинг мероси хилма-хилдир. У ҳам шоир, ҳам ёзувчи бўлган, у музика илми, шеърий услуб ҳамда ҳарбий санъат ҳақида илмий рисолалар ёзган. Аммо унинг бу асарларидан кўплари ҳозиргача топилмаган ёки бизгача етиб келмаган. Унинг «Бобурнома»дан ташқари «Шеърлар девони» бўлиб, мазкур девон Бобурнинг Лутфий ва Навоийдан қолишмайдиган даражада етук бир лирик шоир эканига далилдир. Бобур ўзининг «Мубаййин» номли асарида солиқ солиш тартиблари, экин майдонларини тайинлаш, қандай ерлардан қайси ҳажмда солиқ олишни шариат мезони билан ўлчаб, чиройли назм билан ёзган. Тахминларга кўра, ҳарҳолда, Бобур мазкур асарини ўғли Ҳумоюн Мирзога атаб ёзган бўлиши керак. Чунки қуйидаги мисралар юқорида айтилган тахминни ёритади.

Билгайсен, эй хужастайи фарзанд,
Жигарим билан жонимга пайванд.
Масъалаларким, ул зарур эрди,
Билмасанг динингга қусур эрди.
Етди кўнглимга ким, йиғиштирсам

Тонглалик кундаким ҳисоб ўлгай,
Манга ажру санга җавоб ўлгай.
Жаъмида саъю эҳтиром қилай.
Сени отинга мен тамом қилай.
Дину донишда ҳар кун афзун бўл,
Давлату бахт ила Ҳумоюн бўл.
Комрон бўл, жаҳонда давлат кўр,
Юз туман обрў-ю иззат кўр.
Бу демакдин ғаразким эрди бас,
Шеърү шоирлик эрмас эрди ҳавас.
Йил тўққиз юз йигирма секиз эди,
Фиқҳда Бобур ушбу назм деди.

Зотан мазкур ғазалда ўз ўғли Ҳумоюн Мирзо билан Комрон Мирзоларнинг номини тилак сифатида зикр қилиб ўтган.

Бундан ташқари, Бобур Хўжа Аҳрорнинг тасаввуфга доир «Волидия» номли асарини назмга солиб, эски ўзбек тилига таржима қилган. Шунингдек, Бобур аруз илмига мансуб бўлган «Мухтасар» номли қимматли асарнинг ҳам муаллифидир. Бу асарнинг ягона мўътабар нусхаси Париж Миллий кутубхонаси фондида сақланаётир. Париж Миллий кутубхонасида сақланаётган, 1533—1554 йилларда Ҳожи Муҳаммад Самарқандий томонидан кўчирилган мазкур қўлёзма нусхаси 1971 йилда Ўзбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги адабиёт музейи тарафидан биринчи марта нашрга тайёрланди.

Бобур алифбе масалалари билан ҳам шуғулланган. У алоҳида хат тури — «Хатти Бобурий»нинг ихтирочисидир.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур исми луғавий маъноси — «Йўлбарс»дир. Унинг жисми исмига монанд бўлиб, йўлбарсдек кучли, довюррак, абжир ва эпчил бўлган. Эпчилликда унга тенг келадиган одам кам топилган. У шунчалик кучли ва чапдаст бўлганки, икки қўлтиғига икки одамни олиб, қалъа девори устида югуриб машқ қилган. Ҳар қандай хавф-хатар ва қийинчиликларни писанд қилмаган. Барча мушкул масалаларни совуққонлик ва ақл тарозуси билан ҳал қилган. У ажойиб сузувчи ва ғаввос ҳам бўлган. Бинобарин, ўз йўлида учраган барча дарёлардан (Ганга дарёси бундан мустасно) сузиб ўтган.

Нақл қилишларича, Бобур подшоҳ кунлардан бир

кун ўз мулозимлари билан улкан дарё бўйлаб сайр қилиб юрарди. Подшоҳдан норози бўлган баъзи бир гуруҳлар уни қатл қилиш учун моҳир ханжарбоз ҳиндуни ёллашади. Мазкур ҳинду узоқдан туриб ўз рақибига ханжар отишда шунчалик чапдаст эканки, отилган ханжар рақибнинг томоғига беҳато санчилиб, тил тортмай ўлдирад экан. Ҳинду ханжарини енг ичига беркитиб аста-секин юриб Бобур подшоҳга яқинлаша бошлайди. Шу пайт қирғоқда югуришиб ўйнаб юрган норасида болалардан бири — олти ёшлик ҳинду боласи ногоҳ дарёга тушиб кетади ва қудратли дарё мавжлари уни ўраб, оқизиб кетабошлайди. Бу фожиали воқеани кўрган Бобур подшоҳ атрофидаги мулозимларга ҳеч нарса демай, дарҳол ўзини дарёга отиб, ҳинду боласини ҳалокатдан қутқариб олиб чиқади. Подшоҳ томонидан содир бўлган ажойиб инсонпарварлик, меҳр-шафқат ва олий фазилатни кўрган ҳалиги ҳинду ханг-манг бўлиб қолади-да, бир оздан сўнг эс-ҳушини йиғиб олгач, подшоҳ ҳузурига бориб таъзим қилгач, ханжарини подшоҳга узатиб, «Эй олампаноҳ! Мана бу ханжарни қўлингга ол-да, менинг кўксимни пора-пора қилиб ташла. Чунки мен сенинг олдинда гуноҳқормен. Зеро, ширин жонингга қасд қилмоқчи эдим. Аммо сенинг инсонга бўлган меҳр-шафқатинг, мурувватинг ва баҳодирлигинг қаршисида бошимни эгиб, таслим бўламан. Ҳамда сенинг қатлингга мени оёқлантирган малъунларга лаънатлар ўқийман! Эй олижаноб подшоҳим, олампаноҳим! Агар истасанг ўла-ўлгунимча ҳузурингда қолиб, садоқат камарини белга боғлаб хизматингда бўлай», — дейди.

Дарҳақиқат, Заҳириддин Муҳаммад Бобур подшоҳнинг ҳаёт тарзини ифодаловчи тарихий асарлар, ривоятлар ва нақлларда унинг адолатли, имони баркамол мусулмон ва оқ кўнгилли пок инсон эканлиги ҳақида ёзилган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур машҳур «Бобурнома» асарининг бир неча саҳифаларида ўзининг хотинлари ва фарзандларининг исмини ёзиб қолдирган. Лекин Бобур подшоҳнинг хотинлари, ўғиллари ва қизларининг мукамалроқ рўйхатини унинг қизи Гулбадан бегимнинг «Ҳумоюннома» асарида учратиш мумкин. Чунончи, Бобур беш яшарлик вақтидаёқ Самарқандда ўз амакиси — Самарқанд ҳукмдори Султон Аҳмад Мирзонинг қизи Ойша Султон бегимга бешикетти қилинган ва унга уйланган. Биз аввалги саҳифаларда

Бобурнинг икки хотини Ойша Султон бегим ва Зайнаб Султон бегим ҳақида эслатиб ўтдик.

Бобур Мирзонинг учинчи хотини Моҳим бегим эди. Моҳим бегим Бобур подшоҳ ҳарамидаги барча хотинларидан ўктами эди. Моҳим бегим ҳусн-латофатда бениёз, ақл-идроқда бенуқсон, тадбиркор ва хушфеъл аёл бўлган. Кези келганда салтанат ишларида етук маслаҳатдон ҳам эди. Моҳим бегимдан беш фарзанд дунёга келади. Жумладан, Ҳумоюн Мирзо, Борбўл Мирзо, Меҳр Жаҳон бегим, Эшон Давлат бегим ва Форуқ Мирзо. Булардан фақат Ҳумоюн Мирзодан бошқаси ёшлигидаёқ ўлиб кетадилар.

Бобур подшоҳнинг тўртинчи хотини Гулруҳ бегим эди. Бобур подшоҳ Гулруҳ бегимга 1508 йилда уйланган эди. Гулруҳ бегимдан Комрон Мирзо, Аскаррий Мирзо, Шохруҳ Мирзо, Султон Аҳмад Мирзо ва Гулиъзор бегимлар туғилган. Бироқ Комрон Мирзо билан Аскаррий Мирзодан бошқалари ёшлигида вафот қилганлар.

Бобур подшоҳнинг бешинчи хотини Дилдор бегим эди. Дилдор бегимдан Гулранг бегим, Гулчехра бегим, Ҳиндол Мирзо, Гулбадан бегим ва Олур Мирзолар туғилганлар. Олур Мирзо ўлимидан кейин савдойи бўлиб қолган онаси Дилдор бегим ҳарҳолда кейинчалик яна соғайиб кетган бўлиши эҳтимол, чунки Дилдор бегимнинг Ҳумоюншоҳ ҳукмдорлик даврида ҳам сарой йиғилишларида, анжуманларида иштирок қилгани ҳақида Гулбадан бегим муфассал маълумот беради. Олтинчи хотини Маъсума Султон бегим ҳақида ўтган саҳифаларда эслатилди.

Бобур подшоҳнинг еттинчи хотини Меҳри бегим эди, ундан битта қиз туғилиб, исмини Меҳржон бегим деб атаганлар.

Бобур подшоҳнинг саккизинчи хотини Афғоний оғача эди. У Малик Мансур Юсуфзайнинг қизи эди. Афғоний Оғачанинг асли номи Биби Мубаракадир.

Афғонистон ва Покистоннинг Субаи Сарҳад вилоятидаги паштунларнинг фольклор асарларида Бобур номи алоҳида эҳтиром билан тилга олинади. Айниқса, Юсуфзай қабиласи орасида «Бобур ва Биби Муборака» номли афсона қадимдан ҳикоя қилиб келинади. Мазкур асарда нақл қилинишича, ёз кунларининг бирида Бобур подшоҳ дарвеш либосида Юсуфзай қабиласи орасида тўсатдан пайдо бўлади. У ногоҳон тоғ ён бағридан оқиб чиқаётган булоқдан кўзачада сув олаётган Биби Муборакага рўпара келиб қолади. «Дарвеш» билан

гўзал қиз орасида оташин ва пок муҳаббат пайдо бўлади. Паштун малагининг чиройига маҳлиё бўлган «дарвеш» эртасига унинг ота-онасига совчи юборади. Шундан сўнг Бобур подшоҳ билан Биби Мубораканинг тўйи бўлади. Кейинчалик Бобур подшоҳ Биби Муборакани ўзи билан бирга Ҳиндистонга олиб кетади. Афғонистонлик Ҳабибийнинг маълумотига қараганда, Бобур подшоҳ билан Биби Мубораканинг никоҳи 1516 йилда бўлган. Биби Муборака Юсуфзай қавмидан Шох Мансур Божавурийнинг қизи эди. «Ҳумоюннома» да Биби Муборакани — Афғоний Оғача деб берилган. Биби Муборака Шер Шох Сурий замонасида Бобурнинг хокини Кобулга келтириб дафн эттиради. Сўнгра у Ҳиндистонда то Акбар подшоҳ замонасигача яшаган. Биби Мубораканинг Бобур подшоҳдан фарзанди бўлмаган.

Бобур подшоҳ тўққиз ўғил ва тўққиз қизнинг отаси бўлган. Бироқ уларнинг ўн биттаси ёшлигида вафот қилганлар. Бобур подшоҳ вафотида ҳаёт бўлган фарзандлари — Ҳумоюн подшоҳ, Комрон Мирзо, Аскаррий Мирзо, Ҳиндол Мирзо, Гулранг бегим, Гулчехра бегим ва Гулбадан бегим эдилар.

Гулранг бегим ва Гулчехра бегимлар Бобур подшоҳнинг Дилдор бегимдан туғилган қизларидир. Бобур подшоҳ ўлим тўшагида ётган чоғида катта хотини Моҳим бегимни ўз ҳузурига чорлаб, «Гулранг бегим билан Гулчехра бегимни шавҳарга (эрга) узатиш лозим. Бинобарин, фикримча, Гулранг бегимни Эсон Темур Султонга, Гулчехра бегимни эса Тўхта Буға Султонга узатилса хўброқ бўлур», — деган буйруқни беради.

ГУЛБАДАН БЕГИМ Бобур подшоҳнинг Дилдор бегим номли хотинидан туғилган учинчи қизидир. Гулбадан бегим 1523 йилда Кобулда туғилган. Гулбадан бегим отаси Бобур подшоҳнинг фармониغا кўра, катта онаси Моҳим бегим қўлида тарбияланади.

Гулбадан бегим 1529 йилгача Кобулда яшайди. Бобур подшоҳ Ҳиндистонни қўлга киритгач, Моҳим бегим билан бирга подшоҳ отасининг ҳузурига — Аграга боради. Отаси Бобур подшоҳ вафотидан сўнг, акаси Ҳумоюн подшоҳ саройида яшайди. 1539 йилда Гулбадан бегимни Ҳизр Хўжахонга турмушга чиқардилар. У бир ўғил туғади, исмини Саодатёр қўядилар.

1556 йил Хумоюн подшоҳ вафотидан сўнг салтанат тахтига унинг ўғли Жалолоддин Акбаршоҳ ўтиргач, шоҳнинг онаси Ҳамида бону билан Гулбадан бегим саройга — Деҳлига қайтиб келадилар. Ана шундан сўнг, Гулбадан бегим то умрининг охиригача жияни Акбар подшоҳ саройида яшайди.

Гулбадан бегим ўз замонасининг энг ўқимишли, оқила ва донишманд аёлларидан эди. У жияни Жалолоддин Акбар подшоҳнинг «Фирдавс макон ва жаннат ошён Ҳазрат ҳақидаги воқеалардан нимаики билсангиз, ёзингиз, деган ишорасига мувофиқ, «Хумоюннома» номли ажойиб ва муҳим асарни ёзди. «Хумоюннома» Бобур подшоҳ билан Хумоюн подшоҳнинг ҳаёт тарзи ва саргузаштларининг мухтасар тарихи бўлиб, мантиқан «Бобурнома»нинг давомидир. Бу асарнинг муҳимлиги яна шундаки, «Бобурнома» асаридаги айрим воқеаларнинг келиб чиқиш сабабларини мукаммал очиб беради. Аммо асарнинг охириги қисми ўша замоннинг суронли йилларида йўқолиб кетган.

Гулбадан бегимнинг «Хумоюннома» асари тарих, жуғрофия, этнография, тил ва адабиёт фанига қизиқувчилар учун муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

«Акбарнома» муаллифининг ёзишига қараганда, 1575 йилда Гулбадан бегим Макка зиёратига кетади ва 1582 йилда кўп қийинчиликлар билан зиёратгоҳдан қайтиб келади.

Гулбадан бегим 1603 йилда 80 ёшида вафот этади. Акбар подшоҳ уни катта ҳурмат билан дафн этади. «Акбарнома» муаллифи Абулфазлнинг ёзишича, Акбар подшоҳнинг ўзи ўғил сифатида унинг тобутини кўтариб, дафн маросимида ўғиллик вазифасини эътимомига етказди.

НОСИРИДДИН ХУМОЮН ПОДШОҲ Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг энг катта ўғли бўлиб, 1508 йил март ойида Кобул аркида Моҳим бегимдан туғилган. Хумоюн яхши маълумотли, юмшоқ табиатли оддий одам эди. Гарчи қаҳрамонликка хос хислатлари мавжуд бўлса-да, бироқ қатъиятсизлик ундаги асосий нуқсон эди. У 1530 йил декабр ойида 23 ёшида тахтга ўтиради ва ўзини Хумоюн подшоҳ деб атади. Хумоюн ўзининг қатъиятсизлиги туфайли ўз укаларига нисбатан тахтга — подшоҳликка нолойиқроқ кўринарди.

Бобур подшоҳ вафот қилганда ҳали Бенгалия қўлга киритилмаган, кўпгина афгон амирлари марказий ҳокимиятни тан олмас эдилар. Бу ҳам етмагандек, Хумоюн

тахтга ўтириши биланоқ жанжалкаш укалари ҳар хил иғво ва фасодни қўзғай бошлайдилар. Ҳумоюн подшоҳ укаларининг даъвосини тинчитиш мақсадида, катта укаси Комрон Мирзога Кобул билан Қандаҳордан (Кобул ва Қандаҳор аввалдан Комрон Мирзо тасарруфида эди) ташқари Панжоб ва Ҳинд воҳасини, ўртанча укаси Аскарӣ Мирзога Меватни, ўз улуши бўлмиш Сумбулни эса кичик укаси Ҳиндол Мирзога инъом қилади. Ҳумоюн подшоҳнинг мазкур тадбири ўз манфаатларига зид бўлиб, марказий салтанат қудратини ниҳоят даражада мушкул аҳволга солиб қўйган эди. Натижада, марказий салтанат, қўшиннинг моддий тақдирини ҳал қилувчи иқтисодий марказлардан маҳрум бўлиб қолган эди. Иккинчидан, Гужарот подшоҳлиги ҳамда Бенгалия ва Биҳарда ҳукмронлик қилаётган забардаст афғон феодаллари Ҳумоюнга қарши курашга ҳозирлик кўраётган эдилар.

Ҳумоюн подшоҳ ўз ҳукмронлигининг дастлабки йилларида афғон феодалларига қарши курашда катта маҳорат кўрсатди. Шунингдек, марҳум Иброҳим Лўдийнинг укаси Муҳаммад Лўдийга қарши қаттиқ жанглар олиб борди. 1532 йилда Муҳаммад Лўдий мамлакатнинг шарқий чегарасидан бостириб киради. Бироқ Лакнау яқинидаги жангда қаттиқ зарбага учрайди. Шунини ҳам айтиш лозимки, Муҳаммад Лўдийнинг тарафдорларидан Шерхон (Шершоҳ) номи билан машҳур бўлган афғон амири бор эди. Шерхон афғон амирлари орасида ўзининг қатъиятли ва жасурлиги билан донг чиқарган эди. Шерхон ёшлигида Деҳлининг собиқ султони марҳум Иброҳим Лўдийнинг саройида бир гуруҳ аскарга бошчилик қиларди. Иброҳим Лўдий Бобур подшоҳ томонидан тор-мор этилгач, Шерхон Бобур подшоҳ хизматида ўтиб, лашкарбошилиқ мансабига кўтарилган ҳамда Бобур подшоҳ қўшинида кўзга кўринган лашкарбошилардан эди. Кейинчалик, Бобур подшоҳ Шерхонни Биҳар вилоятига ҳоким қилиб тайинлаган эди.

Бобур подшоҳ вафотидан сўнг Ҳумоюн шоҳнинг ҳукмронлик даврида ички ва ташқи низоларнинг вужудга келишидан фойдаланган Муҳаммад Лўдий қўлдан кетган ҳокимиятни, яъни акаси марҳум Иброҳим Лўдийнинг ҳокимиятини қайта тиклашга жазм қилади. Муҳаммад Лўдий Биҳарни босиб олганда Шерхон унга байъат билдиради ва унинг томонида туриб Ҳумоюнга қарши курашади. Бироқ тез кунда

Муҳаммад Лўдий навбатдаги жанглardan бирида ўлдирилгач, Шерхон Биҳар вилоятда ўзини мустақил ҳукмрон деб эълон қилади. 1537—1540 йиллар мобайнида Шерхон Ҳумоюнга қарши бир неча марта уруш қилиб, ниҳоят 1540 йилда Деҳлини босиб олади ва Ҳумоюнни таъқиб қилиб, секин-аста унинг ерларини тасарруф қила бошлайди. Ниҳоят, охири жангда Шерхон Ҳумоюн лашкаргоҳига шабихун уриб, Ҳумоюннинг деярлик барча аскарларини қириб ташлайди. Ҳумоюнни ўзи эса ўнг қўлидан яраланиб, мўъжиза юз бериб омон қолади. Ҳатто Ҳумоюн ҳарамининг бир қисми Шерхон қўлига тушиб қолади.

Ҳумоюн қолган аскарлари билан Кобулга қочади. Лекин Кобул ҳукмрони Комрон Мирзо акаси Ҳумоюнни Кобулга киритмайди. Ҳумоюн кўп қийинчиликлар билан иккинчи укаси Қандаҳор ҳокими Аскарӣ Мирзо хузурига боради. Бироқ Аскарӣ Мирзо ҳам акасини шаҳарга киритмайди. Ана шундан сўнг Ҳумоюннинг дарбадарлик даври бошланиб, у вилоятдан бу вилоятга ўтиб, биридан марҳамат кутиб, иккинчисидан қувғин бўлиб, сарсон-саргардонликда юради. Айти пайтда Шершоҳ Ҳумоюнни таъқиб қилиб Лохургача келади. Ҳумоюн Лохурдан Рожпутга боради. Рожпут ҳокими Ҳумоюнни шаҳарга киритмайди. Ҳумоюн ночор аҳволга тушиб, дашту саҳроларда изғиб юришга мажбур бўлади. Ҳумоюн ана шундай аянчли ҳолда оч-наҳор қочиб юрган кезларида ҳам душман таъқибидан қутилмайди. У қайси вилоят яқинидан ўтса, ўша вилоят ҳукмдорлари унинг кетидан қувиб жанг қилардилар. Шершоҳ эса ҳали ҳам Ҳумоюнни таъқиб қиларди. Ҳумоюн қаерга борса, у ерда кўп туropolмас ва қароргоҳни янгилашга мажбур бўларди. Ҳумоюн бир йил давомида дарбадарликда юргач, ниҳоят Қандаҳор ҳукмрони — укаси Аскарӣ Мирзодан кўмак истаб шаҳарга яқин боради. Бироқ Аскарӣ Мирзо ёрдам бериш ўрнига уни асир олишга уринади. Ҳумоюн укасидан қочиб Қазвинга келади. Гулбадан бегимнинг ёзишича, Эрон шоҳи Таҳмосп Ҳумоюнни яхши қабул қилади ва у 1544 йилгача Эронда қолади.

Ҳумоюн Эрон шоҳи Таҳмоспдан (1524—1576) ёрдам сўрайди. Шоҳ Таҳмосп эса Қандаҳорни Эронга қўшиб олиш илинжида, Ҳумоюнга 14 минг пиёда аскар беради. Ҳумоюн шу йили Қандаҳорга ҳужум бошлайди. 1545 йилда Ҳумоюн укаси Аскарӣ Мирзони енгиб, Қандаҳорни қўлга киритгач, шаҳарни Шоҳ Таҳмоспнинг ўғлига

топширади. Бироқ кўп ўтмай шоҳ Тахмоспнинг ўгли шаҳзода вафот этади. Қандаҳорга эса Байрамхон ҳоким қилиб тайинланади.

Хумоюн энди Кобулга — укаси Комрон Мирзога қарши юриш бошлайди. Бу хабарни эшитган Комрон Мирзо Кобулни ташлаб Ҳиндистонга қочади. 1545 йилнинг кузида Комрон Мирзо Ҳиндикушдан ўтиб, Бадахшонни эгаллайди. Хумоюн Бадахшонга аскар тортиб боради ва Бадахшонни қўлга киритгач, ўзи касал бўлиб ётиб қолади. Комрон Мирзо Бадахшондан қочиб чиқаркан, акаси Хумоюннинг бетоблигини эшитгач, тезликда Кобулга келиб, қалъани эгаллайди. Гулбадан бегим бу воқеани қуйидагича изоҳлайди: «Мирзо Комроннинг одамлари Ҳисор (қалъа) дарбонларини (соқчиларини) ушлаб олдилар ва Мирзо Комрон олдига олиб келдилар. У киши қаманглар деб буюрдилар. Шундан кейин Мирзо Комроннинг одамлари Ҳисорнинг тепасига чиқиб кетишди. Ҳарам аҳлининг беҳисоб нарсаларини талон-тарож қилиб, Мирзо Комрон саркорининг қўлига топширдилар. Бегимларнинг катталарини Мирзо Аскарининг уйига киритиб, унинг эшигини ёшиқ билан уриб, ганч билан суваб беркитдилар. Шу уй тўрт деворининг тепасидан бегимларга ош ва сув берар эдилар».

Бу хабарни бемор ётган Хумоюншоҳ эшитгач, ноилож тўшақдан туриб, Бадахшондан Кобулга келиб, шаҳарни мухосара қилади. Комрон Мирзо қамалга дош беролмаслигини сезиб, кечаси Кобулни ташлаб қочади. Хумоюншоҳ Кобулни қўлга киритади.

Комрон Мирзо Кобулдан қочиб, Бадахшонга боради ҳамда у ерни ишғол қилади. Хумоюн Мирзо тезликда Бадахшонга бориб, Комрон Мирзони қароргоҳи Толиқонни қамал қилади. Комрон Мирзо ноилож қолиб, таслим бўлади. Хумоюн унинг гуноҳини кечириб, унга Кўлоб вилоятини беради. Шундан сўнг Хумоюн ички низоларни бироз тинчитгач, Балх ҳукмдори Пир Муҳаммадхонга қарши юриш қилади. Бироқ, Хумоюн аскарлари Балх қалъасини ололмай, Дашти Қипчоқ томон юради. Хумоюн Дашти Қипчоқда бошидан яраланиб Бадахшонга қайтади. Бироз вақт ўтгач, Кобулга қайтиб келади. Аммо Комрон Мирзо яна Хумоюнга қарши бош кўтаради. Ака-ука ўртасида яна жанг бошланади. Бироқ жангда Комрон Мирзо қаттиқ шикастланиб, Ламғонот томонга қочади.

1553 йилда Комрон Мирзо яна қўшин тўплаб

Ҳумоюнга қарши уруш бошлайди. Аммо жангда енгилиб, Шершоҳ Сурийнинг ўғли Салимшоҳнинг олдига қочиб боради. Салимшоҳ Комрон Мирзога яхши илтифот кўрсатмагач, у ердан кечаси Хушобга қочади. Лекин чегарага қўйилган одамлар уни ушлаб Ҳумоюнга топширадилар. Бу сафар Ҳумоюн укаси Комрон Мирзонинг ҳар иккала кўзига мил тортиб, кўр қилиш ҳақида фармон беради. Ҳумоюн Комрон Мирзодан хотиржам бўлгач, иккинчи укаси Аскарӣ Мирзонинг гуноҳини кечириб, унинг илтимосига кўра Бадахшонга кетишига ижозат беради.

Ҳумоюншоҳ ноахил укаларидан фориг бўлгач, қўлдан кетган Ҳиндистон мамлакатини қайтадан мусаххар қилишга киришади. Бу вақтда Ҳумоюншоҳни дарбадарликка маҳкум қилган Шершоҳ Сурий вафот этган эди. Шершоҳ Сурий 1545 йилда Ражпутни забт этгач, Читторани қамал қилади. Қамал асносида шаҳар ичидан отилган дайди ўқ Шершоҳга тегиб, ҳалок қилган эди. Тахтга унинг кичик ўғли Жалолхон ўтиради. Жалолхон ўзини Салимшоҳ деб атайти ва саккиз йил (1545—1553) ҳукмронлик қилади. Салимшоҳ вафотидан сўнг унинг акаси Одилшоҳ тахтга ўтиради. Одилшоҳ қатъиятсиз ва айш-ишрат бандаси бўлгани туфайли салтанатни бошқаролмайди. Тез кунда унинг набираси Феруз тахтга ўтиради. Бироқ 1554 йилда Феруз амакиси Одилшоҳ номи билан машҳур бўлган Муборизхон тарафидан ўлдирилади. Айни пайтда тахтга яна икки даъвогар бор эди. Булар Искандаршоҳ ва Иброҳимшоҳлар бўлиб, улар ўзларини шоҳ деб эълон қилган эдилар. Чунончи, Аградан то Мальвагача бўлган ерлар Муҳаммад Одилшоҳга, Деҳлидан Рахтосгача бўлган ерлар Искандаршоҳга ҳамда Ҳималай тоғларидан то Гужаротгача бўлган ерлар Иброҳимшоҳга қарам эди.

Ҳиндистонни қайтадан қўлга киритиш учун Ҳумоюншоҳда ҳамма имкониятлар мавжуд эди. Чунки, асосий душман Сур сулоласининг ўз ичида ҳамжиҳатлик йўқ эди. Бинобарин, Ҳумоюншоҳ Кобулдан Ҳиндистон томон юради. 1555 йил феврал ойида Ҳумоюншоҳ Лохурни қўлга киритади ва июл ойида Искандаршоҳнинг қўшинига қаттиқ зарба бериб, Деҳлини қўлга киритади ҳамда Ҳиндистонда Буюк мўғул империясининг асосини тиклайди. Аммо Ҳиндистон ҳали бутунлай фатҳ этилмаган эди. Бироқ Деҳли фатҳидан етти ой ўтгач, тасодифий ҳодиса рўй бериб,

Ҳумоюншоҳ оламдан ўтади. Чунончи, кунлардан бир кун ўрда ичидаги кутубхонада Ҳумоюншоҳ мунажжимлар билан суҳбатлашаётган чоғда масжид мезанасидан кечки намозга даъват этаётган муаззиннинг овози эшитилади. Ҳумоюншоҳ намозни қазо қилмаслик учун шошилиб кутубхонадан чиқиб, пиллапояга қадам қўяди ва ногаҳон оёғи тойиб, йиқилиб пиллапоядан юмалаб ерга тушади. Боши ёрилиб, икки кун ётгач, 1556 йил 24 январ куни 49 ёшида вафот қилади. Ҳумоюншоҳ ҳаммаси бўлиб 25 йил ҳукмронлик қилади. Жумладан 15 йил Кобул, Қандаҳор ва Шимолий Афғонистон вилоятларида ҳукмдорлик қилади. Ҳумоюншоҳ отаси Бобуршоҳдек заҳматкаш ва фаол киши эди. У ҳам ўзининг қисқа умри давомида жуда кўп заҳматлар чекди. Лекин ноумид бўлмади, оқибатда, Ҳиндистондек улуг мамлакат ҳукмронлигини қўлда сақлаб қолаолди. Жавоҳарлаъл Неру ёзганидек, «Ҳумоюн маданиятли ва ўқимишли киши эди, аммо, у отаси каби жангчи эмасди».

Ҳумоюншоҳ юмшоқ табиатли киши эди. У китоб ўқишни ёқтирар, бинобарин, ўзининг жанг сафарларида ҳам бир неча китобларни бирга олиб юрарди. У дунёвий илмлардан математика ва фалакиётга қизиқар, шунингдек, мусиқа тинглашни ҳам ёқтирар ва ҳафтада икки марта мусиқа анжуманида қатнашарди. У асирга тушганлар орасидан мусиқа илмидан хабардор бўлган кишиларни ажратиб олиб, уларга алоҳида эътибор билан қарарди. Ҳумоюншоҳ саройдаги файласуфлар, мунажжимлар, шоирлар, руҳонийлар ва бошқа аҳли илмлар билан суҳбатлар ўтказарди. У Эрондан икки моҳир рассомни Деҳлига таклиф қилган, ҳамда улардан ўзига ва ўғли Акбарга рассомликдан дарс беришларини илтимос қилган эди.

Ҳумоюншоҳ охириги вақтларда афъюн ейишга ўрганган эди. Унинг шеърятга иқтидори кучли эди, туркий ва форсий тилида газаллар битарди. Ўзининг газалларини тўплаб бир девон тартиб берган. Ҳумоюншоҳнинг еттита хотини бўлиб, улардан беш ўғил ва олти қиз кўрган эди. Тўнғич ўғли Алъамон Мирзо, кейингиси Иброҳим Султон Мирзо ва Фарруҳфол Мирзо деган ўғиллари ёшлиқда вафот қилганлар. Ҳумоюншоҳнинг биринчи хотини Ҳамида Бону бегим бўлиб, Жалолиддин Муҳаммад Акбаршоҳнинг онасидир. Иккинчиси Моҳи Чучук бегим бўлиб, у Муҳаммад Ҳаким Мирзо, Фарруҳфол Мирзо, Бахтинисо бегим, Омина Бону бегим

ва Сакина Бону бегимларнинг онаси эди. Учинчиси Хониш ого бегим бўлиб, у Иброҳим Султон Мирзонинг онаси эди. Тўртинчиси Бека бегим бўлиб, у Ақиқа бегимнинг онаси эди. Бешинчиси Биби Гуннор бегим бўлиб, у Бахши Бону бегимнинг онаси эди. Олтинчиси Чон бегим ва еттинчиси Меважон бегим бўлиб, Ҳаданг Ясовулнинг қизи эди. Ҳумоюншоҳнинг олтинчи қизи — Жаҳон Султон бегим Кобулни Комрон Мирзо забт қилган вақтда, икки ёшлигида қамалда вафот этган.

КОМРОН МИРЗО Заҳириддин Муҳаммад Бобуршоҳнинг иккинчи ўғлидир. У 1509 йилда Кобулда туғилган. Онаси — Гулруҳ бегим. Комрон Мирзо ҳам акаси Ҳумоюншоҳ каби ўқимишли ва билимдон киши эди. Аммо унинг табиатида ўжарлик, такаббурлик ва шуҳратпарастлик аломатлари бўлиб, бироқ Ҳумоюншоҳдан фарқли ўлароқ журъатли, қатъиятли ва жанг талаб киши эди. У илм-фан аҳлига хайрихоҳ бўлиб, ўз саройига олимлар, шоирлар ва адибларни йиғар, махсус анжуманлар ўтказарди. Китоб йиғиш ва китоб мутолаа қилиш унинг сеvimли машғулоти эди. Ўзи ҳам туркий ва форсий тилларда ғазаллар ёзарди.

Отаси Заҳириддин Муҳаммад Бобуршоҳ вафот қилганда, Комрон Мирзо Кобул ва Қандаҳорда ҳукмрон эди. Ота тахтига ўтирган акаси Ҳумоюншоҳга нисбатан душманлик аломатлари зоҳир бўла бошлади. Комрон Мирзо укаси Аскарый Мирзо билан биргалашиб, тахтга даъвогар бўлиб, Ҳумоюншоҳга қарши уруш ҳаракатларини бошлайди. Ҳумоюншоҳ жанжалкаш укаларини тинчителиш мақсадида Комрон Мирзога Панжоб ва Ҳинд воҳасини инъом қилади. Шунга қарамай Комрон Мирзо Ҳумоюншоҳга бўйсунидан бош тортади ва душманлик ҳаракатларини тўхтатмайди. Ҳумоюншоҳ Шершоҳ Сурий билан жанг қилиб турган бир пайтда, Комрон Мирзо Ҳумоюншоҳга ёрдам бериш ўрнига Аграга келиб, Ҳумоюншоҳга қарши бош кўтарган укаси Ҳиндол Мирзога қўшилиб, Аграни ишғол қилади. Натижада Ҳумоюншоҳ қўшинлари Шершоҳ Сурийдан енгилиб, Эрон чегарасига қочишга мажбур бўлади. Эрон шоҳи Тахмоспдан ёрдам олган Ҳумоюншоҳ 1545 йилда Аскарый Мирзони енгиб, Қандаҳорни олгач, Кобулга — Комрон Мирзога қарши юриш бошлайди. Комрон Мирзо эса Кобулни ташлаб Ҳиндистонга қочади ва 1545 йилнинг кузида Бадахшонни забт қилади. Ҳумоюншоҳ Бадахшонга боради. Комрон Мирзо Бадахшон-

дан қочиб келиб Кобулни эгаллайди. Хумоюншоҳ яна Кобулга қайтишга мажбур бўлади. 1548 йили Комрон Мирзо Кобулдан қочиб Бадахшонга бориб, у ерни эгаллайди. Хумоюншоҳ яна Бадахшонга бориб, Комрон Мирзони жангда енгиб, унинг гуноҳини кечириб Кўлоб ҳукмронлигини беради. Аммо бир йилдан сўнг Хумоюншоҳнинг Балхга қарши қилган юриши муваффақиятсиз тугагач, бундан фойдаланган Комрон Мирзо яна акасига қарши жанг тараддудига тушади. Ниҳоят 1550 йилда Кобул яқинидаги Тангиҳо деган жойда уруш бошланади. Атрофни хандақ билан ўраб, ушбу хандақнинг икки томонида икки ҳукмдорнинг қўшинлари саф тортади. Комрон Мирзо одамлари томонидан отилган ўқ хандақ яқинида турган Ҳиндол Мирзога тегиб, ҳалок қилади. Шундан сўнг ҳар икки қўшин бири-бири устига ёпирилиб, жанг бошланади. Жанг ниҳоясида Комрон Мирзо енгилиб, жангоҳни ташлаб қочади. Унинг укаси Аскаррий Мирзо асирга олинади.

Комрон Мирзо Шершоҳ Сурийнинг ўғли Салимшоҳнинг олдига қочиб бориб, ўз аҳволини баён қилади ва ундан ёрдам беришни сўрайди. Гулбадан бегимнинг ёзишига қараганда, Салимшоҳ Комрон Мирзонинг илтимосига очиқ жавоб бермайди, Комрон Мирзо ташқарига чиққач, «ўз укасини (Ҳиндол Мирзони) ўлдирган кишига ёрдам бериш жоизмикан, аксинча бундай одамни йўқотиб юбориш керак» — дейди. Салимшоҳнинг бу сўзи Комрон Мирзонинг қулоғига чалингач, ўз одамлари билан ҳам кенгашмай, кечаси қочиб кетади. Комрон Мирзо Хушобга келиб, шу ерда яна янги исёнга ҳозирлик кўраётган чоғда, яъни 1553 йили шу ерга қўйилган Хумоюншоҳ одамлари уни ушлаб, Хумоюншоҳ ҳузурига олиб борадилар.

Гулбадан бегимнинг ёзишича, Комрон Мирзо дастидан ҳам тортган хонлар, султонлар ва барча кишилар Хумоюншоҳга: «Давлат тепасида подшоҳ бўлиб ҳукм эгаси бўлган кишига биродарлик расми манзур бўлмайди. Агар биродарлик рўйхотирини қилсангиз, подшоҳликдан кечинг, агар подшоҳликни хоҳласангиз биродарликдан кечинг» — деган талабни қўядилар ва «Мамлакатга раҳна солганнинг боши кесилгани яхши», деган қарорга келадилар. Хумоюншоҳ ноилож кўпчиликнинг талабига рози бўлиб, Комрон Мирзонинг икки кўзига мил тортириб, кўр қилишни буюради.

Комрон Мирзонинг кўзига мил тортилиб, кўр қилингач, у Каъбатулло зиёратига жўнаб кетган.

Комрон Мирзо бир неча муддат Маккада яшаб, 1557 йил 6 декабрда ўша ерда вафот этган. Уша замон тарихчиларининг ёзишига қараганда, Комрон Мирзонинг жасади Макка шаҳрининг қабристонида, Муҳаммад пайгамбарнинг катта хотинлари — Ҳадичайи Кубронинг қабрларининг оёқ томонида дафн қилинган.

Комрон Мирзодан икки ўғил ва икки қиз қолган. Унинг хотини Хоним бегим деб аталган. Катта қизи — Ҳабиба бегимни ўзи ҳаётлик даврида Оқ Султон исмли бекка никоҳлаб берган эди. Комрон Мирзонинг Ҳумоюнга қилган бефойда жангу-жадалларидан зериккан куёви Оқ Султон қайнотасига эътироз билдириб: «...Сиз ҳамма вақт ҳазрат Ҳумоюншоҳга қарши чиқасиз, бунинг нима маъниси бор, сизга бу муносиб эмас. Ҳазратнинг фармонларини бажаринг ва итоат қилинг ёки менга шундай қилишга ижозат беринг, чунки одамлар буни биздан гумон қилмоқдалар»,— дейди. Комрон Мирзо эса: «Энди сен ҳам менга насиҳат қиладиган бўлиб қолдингми?»,—деб газабланади. Қайнотасидан бу тариқа истехзоли кинояни эшитган Оқ Султон ниҳоят даражада аччиғланиб: «Мен бундан буён сизнинг ҳузурингизда бўлсам, ҳалол хотиним харом бўлсин!»,—деб, хотинини олиб, Комрон Мирзодан ажралиб Бакҳарга жўнаб кетади. Унинг кетидан Комрон Мирзо Шоҳ Ҳусайн Мирзога фармон юборади. Фармонда «Оқ Султон бизни хафа қилиб кетди. Агар ўша томонга борса, уни хотини билан кетишга йўл қўйманг. Хотинини ажратиб олинг, ўзига хоҳлаган тарафига кетишига ижозат беринг» — дейилган эди. Шоҳ Ҳусайн фармонга мувофиқ, Ҳабиба бегимни Оқ Султондан ажратиб олади ва ўзига Каъбатулло зиёратига кетишга рухсат беради.

Комрон Мирзонинг иккинчи қизи Ойша Султон бегим эди. Комрон Мирзонинг катта ўғли Абулқосим Мирзо бўлиб, 1528 йилда туғилиб, 1559 йилда вафот этган. Иккинчи ўғли Иброҳим Султон Мирзо 1530 йилда туғилган ва 1553 йилда вафот этган. Мазкур шахзодаларнинг ҳаёт тарзи ва тақдири ҳақида ҳозирча маълумот учрамади.

АСКАРИЙ МИРЗО Заҳириддин Муҳаммад Бобуршоҳнинг учинчи ўғлидир. У 1512 йилда Кобулда, Комрон Мирзо билан бир онадан — Гулруҳ бегимдан туғилган. Бобуршоҳ вафотидан сўнг тахтга ўтирган Ҳумоюншоҳ укаси Аскарый Мирзога Меват вилояти-

нинг ҳукмронлигини берган эди. Гулбадан бегимнинг ёзишига қараганда, Аскарӣй Мирзо ўз туғишган акаси Комрон Мирзонинг таъсирига берилиб, Ҳумоюншоҳга нисбатан душманлик кайфиятида бўлиб, бир неча марта исён кўтарган. Аскарӣй Мирзони қаноатлантириш мақсадида кейинчалик Қандаҳор вилоятини ҳам унга топширган. Бироқ, 1542 йилда Ҳумоюншоҳ Шершоҳ Сурийдан енгилиб, қаёққа боришини билмай, саргардон бўлиб юрган кезларида, нажот истаб Қандаҳорга — укаси Аскарӣй Мирзо ҳузурига борганда, у акасига бошпана бериб, ёрдам кўрсатиш ўрнига уни ушлаб, асирга олмоқчи бўлади. Ҳумоюншоҳ укасининг ниятидан воқиф бўлиб қолгач, унга чап бериб қочади ва шундан сўнг Эронга ўтиб кетади.

Ҳумоюншоҳ Эрондан ёрдам олиб қайтиб келгач, биринчи навбатда Қандаҳорга — укаси Аскарӣй Мирзога қарши жанг бошлайди ва ундан Қандаҳорни тортиб олади. Кейинчалик Аскарӣй Мирзонинг гуноҳидан ўтиб унга Ғазна вилоятини беради. Ҳумоюншоҳ Қандаҳорга учинчи укаси Ҳиндол Мирзони ҳоким қилиб тайинлаган эди. Комрон Мирзонинг қутқуси билан Аскарӣй Мирзо яна Қандаҳорни қўлга киритиш учун шаҳарни қамал қилади. Комрон Мирзо билан Аскарӣй Мирзо укалари Ҳиндол Мирзони алдаб, агар шаҳар дарвозасини очиб, Қандаҳорни топширса, унга Ғазна вилоятини беришга ваъда қиладилар. Қамал чўзилиб халқ оғир аҳволда қолганини ҳисобга олган Ҳиндол Мирзо акаларининг таклифини қабул қилади ва Қандаҳорни ташлаб чиқиб Ғазнага боради. Бироқ Аскарӣй Мирзо Қандаҳорга кириб олгач, Ҳиндол Мирзога Ғазнани эмас, Ламғонотни беради. Бундай риёкорликдан ранжиган Ҳиндол Мирзо Бадахшонга кетади.

Ҳумоюншоҳ Қандаҳорга бостириб келиб, Аскарӣй Мирзони асир олади ва яна унинг гуноҳидан ўтиб, унга Толиқонни беради. 1550 йилда Аскарӣй Мирзо акаси Комрон Мирзо билан бирлашиб яна Ҳумоюншоҳга қарши бош кўтаради. 1551 йилда Қобул яқинида бўлган жангда Аскарӣй Мирзо яна асирга олинади. Бу сафар унинг гуноҳи кечирилмайди. Ўзининг илтимосига кўра, Бадахшонда яшашга ижозат берилади. Аммо у Бадахшонда ҳам яшай олмайди. Ниҳоят Аскарӣй Мирзо иродаи ҳаж қилиб, Қаъбатулло зиёратига жўнайди. 1554 йилда, Абул Фазлнинг маълумотига кўра, 1558 йилда Аскарӣй Мирзо Шом (Сурия) билан Макка оралиғидаги водийда оламдан ўтади ва Макка шаҳрида-

ги қабристонда акаси Комрон Мирзо қабрининг рўбарў-сига дафн қилинади.

Тарихчиларнинг берган гувоҳлигига қараганда, Аскарий Мирзо ҳарбий ишда салоҳиятли, ўқимишли, адиб ва шоиртабиат киши бўлган. Унинг хотини Султоним бегим эди. Ундан фарзанд қолган-қолмаганлиги маълум эмас.

ҲИНДОЛ МИРЗО Заҳириддин Муҳаммад Бобуршоҳнинг тўртинчи ўғли бўлиб, 1518 йилда Кобулда туғилган. Онаси Дилдор бегим эди. Ҳиндол Мирзонинг туғилган хабари келганда, Бобуршоҳ Баҳрани олган, яъни Ҳиндистонни фатҳ қилишга киришган даври эди. Бинобарин, янги туғилган фарзандига «Ҳиндни ол!» рамзий маъносида Ҳиндол деб исм қўйган эди.

Бобуршоҳ ҳаётлик даврида Бадахшон ҳукмрони Мирзохон вафот (1526) этгач, Бадахшонни идора қилиш учун Ҳумоюн Мирзони юборган эди. Кейинчалик Бобуршоҳ Ҳумоюн Мирзони Бадахшондан ўз ҳузурига чақириб олганда, Ҳумоюн Мирзо ўз ўрнига укаси Ҳиндол Мирзони қўйиб келган эди. Бироз вақт ўтгач, Бобуршоҳ Мирзохоннинг ўғли Сулаймон Мирзони Бадахшонга ҳоким қилиб тайинлайди ва у ердан ўғли Ҳиндол Мирзони ўз ҳузурига чақириб олади.

Ҳумоюншоҳ тахтга ўтиргач, укаси Ҳиндол Мирзога Меват ва Олур вилоятларининг ҳукмронлигини берган эди.

1538 йили Ҳумоюншоҳнинг қатъиятсизлиги туфайли вужудга келган ички низолардан фойдаланган Шершоҳ Сурий Биҳар, Жунпур ва Канаужгача бўлган ерларни босиб олади. Шу аснода Ҳиндол Мирзо Ҳумоюншоҳга қарши бош кўтаради ва Агра шаҳарини босиб олади ҳамда ўзини подшоҳ деб эълон қилади. Бироқ Комрон Мирзо ўз қўшини билан келиб, Ҳиндол Мирзони ўзига бўйсундириб, Аграни ундан тортиб олади. Аммо тез фурсатда Шершоҳ Сурий Агра ва бошқа шаҳарларни бирин-кетин босиб олгач, Комрон Мирзо билан Ҳиндол Мирзо Кобулга қочиб бориб, жон сақлайдилар.

1544 йилда Ҳумоюншоҳ Эрондан қайтиб келгач, бошқа укалари қатори Ҳиндол Мирзонинг ҳам гуноҳини кечиради ва у умрининг охиригача акаси Ҳумоюншоҳга содиқ қолади.

1551 йилдаги «ҳандақ жанги»да Ҳиндол Мирзо Комрон Мирзо одамлари томонидан яраланади ва ўша кунни оламдан ўтади. Ҳиндол Мирзонинг жасади

Кобулда отаси Бобуршоҳ мақбараси ёнига дафн этилади. 1607 йилда Нуриддин Муҳаммад (Салим) Жаҳонгиршоҳ бобокалони Заҳириддин Муҳаммад Бобуршоҳ қабрини зиёрат қилиш учун Кобулга келганда Ҳиндол Мирзонинг қабрига лавҳа ўрнатишга фармон беради.

Ўша давр тарихнависларининг ёзишича, Ҳиндол Мирзо диловар ва олим киши бўлган. Унинг саройида олимлар, шоирлар ва дин аҳллари тарбият топганлар. У шеъриятга қизиқар, ўзи ҳам туркий ва форсий тилларда ғазаллар битарди. Ҳиндол Мирзонинг хотини Маҳди Хўжанинг синглиси Султоним бегим эди. Ҳиндол Мирзодан фарзанд бор-йўқлиги ҳақида маълумот учратмадик:

ЖАЛОЛИДДИН МУҲАММАД АКБАРШОҲ Ҳумоюншоҳнинг катта ўғлидир. У 1542 йил 15 октябрда ҳарбий сафар пайтида туғилади. Онаси Ҳамида Бону бегимдир. Акбаршоҳнинг ёшлик даври отаси Ҳумоюншоҳнинг узлуксиз жангу жадаллар ва дарбадарликда юрган даврига тўғри келди. Ҳумоюншоҳнинг Сирҳиндаги ғалабасидан сўнг, 1555 йил 22 июнда Акбаршоҳ расмий равишда валиаҳд деб эълон қилинади. Шу йили ноябр ойида эса Ҳумоюншоҳ ўғли Акбаршоҳни Панжобга ҳоким қилиб, ёнига Байрамхонни отабек қилиб тайинлайди. 1556 йил январ ойида Ҳумоюншоҳнинг тўсатдан вафот қилган хабари Панжобга етиб келади. 14 февралда эса Панжобнинг Каланаур боғида Акбаршоҳни тахтга ўтириш маросими бўлиб ўтади.

Ҳумоюншоҳнинг фожиали ўлими сабаб, тахт талашувлар бошланиб кетади.

Чунончи, Деҳли тахтига даъвогарлардан афғон Одилош бор эди. У Хему номли сардорини 50 минг отлик аскарга лашкарбоши тайинлаб, мингга яқин жангари филлар ҳамда 51 дона замбарак билан Деҳлига юриш бошлайди. Деҳли нойиби Турдибекхон ҳарчанд қаршилик кўрсатса-да, бироқ Хему уни янчиб ташлайди. Шу аснода Панжобдан Акбаршоҳ билан Байрамхон ўн минг қўшин билан Деҳлига етиб келиб, Хемунинг замбаракларини қўлга киритадилар. Бу жангда Акбаршоҳ қўшини зўр ҳарбий истеъдод ва маҳорат кўрсатади. Жангда Хемуга ўқ тегиб, ярадор ҳолда асирга олинади ва қатл қилинади. Натижада, Сур сулоласига мансуб бўлган афғонлар ҳаракати бутунлай тарқалиб кетади.

Индияда Деҳли ва Агра учун ҳеч қандай хавф қолмаган эди.

Акбаршоҳ ҳокимиятга келиши биланоқ, отаси Ҳумоюншоҳ даврида қўлдан кетган ерларни яна империяга қайта қўшиш бошланган эди. Акбаршоҳ бутун Шимолий Ҳиндистонни, ҳатто, жанубни ҳам фатҳ этганди. У Гужарот, Бангола, Синд, Кашмир ва Ориссани ўз тасарруфига киритади. У ҳатто Марказий ва Жанубий Ҳиндистонда ҳам ғалаба қозониб, у ерлардан ўлпон ундиради.

Жаҳонга машҳур давлат арбоби Жавоҳарлаъл Неру Акбаршоҳ ҳақида эҳтирос билан шундай ёзади: «Акбар 1556 йилдан то 1606 йилгача, қарийб эллик йил Ҳиндистонда ҳукмронлик қилди. Акбар номи Ҳиндистон тарихида буюк ном бўлиб, айрим жиҳатлари Ашокани эслатади. Ажабланарлиси шуки, Ҳиндистоннинг эрампиздан аввалги учинчи асрида яшаган буддойи императори Ашока билан Ҳиндистонда эрампизнинг ўн олтинчи асрида яшаган мусулмон императори Акбар деярли айнан бир хил мавзуларни тилга олиб, бир хил сўзларни ишлатишган. Бутун Ҳиндистон шу икки буюк фарзандининг тилида сўзлаган бўлса ажаб эмас».

Акбаршоҳ Заҳириддин Муҳаммад Бобуршоҳ асос солган сулоланинг учинчи ҳукмдори эди. Акбаршоҳ ақл-идрок ва ўткир зеҳн соҳиби эди. Акбаршоҳ чекланмаган ҳокимият эгаси — мустабид шоҳ эди. Акбаршоҳ гарчи мустабид ҳукмрон бўлса-да, лекин ҳокимиятни бошқаришда ақл мезони билан иш тутиб, ўта тадбиркорлик билан доно сиёсат юритади. Бинобарин, ана шу даврдан бошлаб Заҳириддин Муҳаммад Бобуршоҳ асос солган давлат бутун дунёга машҳур бўлади ва Европада бу давлатни «Буюк мўғул империяси» дейиш одат тусига киради.

Акбаршоҳ даврида Буюк мўғул империясига шимолда Тибет чегараларидан жанубдаги Годавари дарёсигача ва ғарбда Гужаротдан шарқда Бангол қўлтиғигача бўлган улкан ерлар кирганди. Ражпутан ҳокимликлари — Мевар, Марвар (Амбер) ҳамда Гондванадаги бир неча майда ҳинд рожаликлари ҳам Акбаршоҳ қўл остида эди. Шунингдек, Мальва, Берар, Хандеш, Гужарот, Кашмир ва Аҳмаднагардаги мусулмон ҳокимликларнинг бир қисми, кейинчалик Қандаҳор ҳам Акбаршоҳ империясига қўшиб олинган эди.

Акбаршоҳ бобоси Бобуршоҳга ўхшаш мард жангчи ва иқтидорли саркарда эди. У ҳеч қачон уруш қилишдан қочмасди, лекин қилич билан қозонилган ғалабадан кўра, меҳр-шафқат ва ҳамият билан эришилган ғалабани афзал кўрарди. У ҳинд халқининг фаровонлиги йўлида жуда кўп куч ва ғайрат сарфлади. Акбаршоҳ Ҳиндистонда мавжуд бўлган ислом дини билан ҳиндуизм динини бир-бирига яқинлаштиришга ҳаракат қилади. Натижада унинг ўзи ижод этган янги дин — «дини илоҳий»ни вужудга келтирди. Аммо унинг бу «янги дини» равнақ топмади. Аксинча, мусулмон руҳонийларининг ғазабини келтириб, ўзига душман ортирди. Шунга қарамай, Акбаршоҳ аста-секин ҳинд оммасининг ва ҳинд зодагонларининг эътиборини қозона бошлади. У мусулмон бўлмаган кишилардан олинадиган жон солиғи — жузияни бекор қилди. Ўзи эса аслзода ражпут оиласига мансуб бўлган қизга уйланди. Ўз ўғлини ҳам кейинчалик ражпут қизига уйлантирди. У ҳинд зодагонларини ўз саройидаги энг юқори мансабларга тайинлади. Зотан, Акбаршоҳнинг энг жасур лашкарбошилари, энг истеъдодли ва тадбиркор вазирлари ҳамда вилоятлардаги ноибларнинг кўпчилиги ҳиндлардан эди. Мана шундай тадбиркорлик натижасида омма орасида зўр шухрат қозонди. У билимга иштиёқманд бўлиб, жуда кўп нарсаларга қизиқарди. Чунончи, ҳарбий билим ва сиёсат соҳасида етук билимдон бўлибгина қолмай, кўпгина касб-ҳунарлардан ҳам яхши хабардор эди. Акбаршоҳ ўз атрофига кўпгина иқтидорли, садоқатли кишиларни тўплашга эришганди. Чунончи, Абулфазл, Бирбол энг яқин ёрдамчилари эди. Унинг молия вазирини Тодар Мал Акбаршоҳнинг фармонида кўра солиқ солиш низомини қайтадан ишлаб чиқди. Жайпурлик Рожа Ман Сингх шоҳнинг энг истеъдодли лашкарбошиси эди.

Акбаршоҳ жисмонан ғоят кучли, ғайратли одам эди, у ўта хавfli ваҳший ҳайвонларни ов қилишни яхши кўрарди. Унинг бирор кимсадан дили оғриси ҳам унга нисбатан мулойим ва марҳаматли бўлишга ҳаракат қиларди. У камдан-кам ғазабланарди, агар ғазаблангудай бўлса, атрофидагилар унинг ғазабига дош беролмасдилар. Лекин ғазаби узоққа чўзилмасди. У ғоят даражада бесаранжом умр кечирди. Чунки унинг умри ўзининг улкан мамлакатини бирлаштириш ташвишида ва босқинчилик юришларда ўтди. У ўзини қизиқтирган саволларга жавоб бераоладиган ҳар қандай одамни

ўз ҳузурига чорлаб ундан жавоблар оларди. Шунингдек, хилма-хил дин ва мазҳабларга мансуб бўлган рухонийларни йигиб, диний мавзуларда мунозаралар олиб борарди.

Акбаршоҳ илм-маърифатга ниҳоятда ташна эди. Унинг ҳукмронлик даврида (1556—1605) махсус давлат тасвирий санъат корхонаси ва расмлар бўлмаси — наққошлик таъсис этилган. Наққошхонада Ҳирот рангли нафис суратлар (миниатюра) мактаби намояндларининг нодир тасвирий санъат асарлари кўз қорачигидек сақланар ва бу ижодий камолот намуналари асосида талабаларга дарс бериларди. Акбаршоҳнинг фармониға мувофиқ «Бобурнома», «Темурнома», «Чингизнома», Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», «Калила ва Димна», Жомийнинг «Баҳористон»и, Низомийнинг «Ҳамса»си, «Маҳабҳарата»нинг форс тилидаги таржимаси «Размнома», «Рамаяна» ва бошқа кўпгина асарлар қўлғезмаси рангли нафис суратлар билан безатилади. Бу ажойиб санъат намуналарини ижод этишда Мир Саййид Али ва Хўжа Абдусамадлар билан биргаликда таланти хинд мусаввирлари Басаван, Дасвант, Мадху, Мискин, Лаъл, Кесу ва бошқалар ҳам фаол иштирок этганлар.

Хинд аёллари орасида бева қолган хинд аёли ўзини гулханга ташлаб ўлдириш (сати) урфи қадим замонлардан буён давом этиб келарди. Акбаршоҳнинг фармони билан мазкур удум бекор қилинган.

Агра шаҳри Акбаршоҳнинг дастлабки пойтахти бўлган. Кейинчалик Аградан ўн беш миля нарида Фотихпур — Сикрида янги бир шаҳарни бунёд этади. Бу ерда Шайх Чештий яшагани сабабли Акбар шу жойни танлаган эди. Чунки Акбаршоҳ мазкур Шайх Салим Чештийга ихлосманд эди. Акбаршоҳ бу ерда ҳақиқатан ҳам ажойиб бир шаҳар қурдиради. Фотихпур — Сикра қарийб ўн беш йил давомида мамлакат пойтахти бўлиб турди. Кейинчалик эса Акбаршоҳ Лохурни ўзига пойтахт қилиб олади.

Хитой тарихчиси Чен Ханшенгнинг ёзишиға қараганда, Акбаршоҳ узоқ вақт фарзанд кўрмайди. У ражпутлик маликадан битта валиахд туғилишини кўп интизорлик билан кутади. Бир неча ибодатхоналарға бориб, мозорларға бориб, худодан фарзанд сўрайди. Ниҳоят 1569 йил 30 август илтижоси ижобат бўлиб, валиахд туғилади. Акбаршоҳ ўзининг диний раҳнамоси Шайх Салим Чештийга бўлган ихлоси туфайли,

валиахдга Салим деб ном қўяди. Салим 32 ёшга етгач, отасидан тахтни тортиб олишга ҳаракат қилади. У Ҳиндистоннинг жанубида жойлашган португалияликлар кучига суянган ҳолда, Оллоҳободга аскар тортиб келиб мустақиллик эълон қилади. Акбаршоҳ кичик ўгли шахзода Фозилни Декан вилоятидан Аграга қараб аскар тортишга буйруқ беради. Аммо йўлда шахзода Салимнинг одамлари шахзода Фозилни ўлдиришади.

1501 йилда Акбаршоҳ Салимнинг гуноҳини кечириб, Оллоҳободга ҳоким қилиб тайинлайди. Шахзода Салим у ерда яна отаси Акбаршоҳга қарши бош кўтаради. 1603 йилда ота-бола ярашадилар. Шахзода Салим яна Оллоҳободга ҳоким қилиб тайинланади. Шахзода Салим Оллоҳободда деярли мустақил яшайди. Айни шу пайтларда Акбаршоҳ саройида гуруҳбозлик кучая бошлаган эди. Шахзода Салимнинг Хусрав исмли 17 ёшли ўгли бор эди. Бу пайтда тахт валиахдликка кимни тайинлаш масаласи долзарб масала бўлиб турарди. Акбаршоҳ саройидаги энг нуфузли амалдор беклардан Ман Сингх (Хусравнинг тоғаси) ва Азиз Кўки (Хусравнинг қайноғаси)лар валиахдликка Хусрав номзодини қўйишга ҳаракатни бошлаб юборадилар. Воқеанинг бундай тус олиши шахзода Салимни тинч қўймайди ва у отаси Акбаршоҳ ҳузурига бош эгиб келади.

Акбаршоҳ ўз фарзандлари ва ишонган бекларидан бундай фисқ-фасодларни кўргач, жуда қаттиқ изтироб чекади ва касал бўлиб, 1605 йил 17 октябрда 64 ёшида вафот этади. Акбаршоҳдан уч ўғил бор эди. Улардан Дониёл, Мурод (Фозил) Акбаршоҳдан аввалроқ вафот қилган эдилар. Фақат Салим қолган эди.

МУҲАММАД ҲАКИМ МИРЗО Ҳумоюншоҳнинг иккинчи ўгли бўлиб, 1544 йилда Моҳи Чучук бегимдан туғилган. Ҳумоюншоҳ Муҳаммад Ҳаким Мирзога Кобул ҳокимлигини берган эди. Шахзода ёш бўлгани сабабли давлат ишларини онаси Моҳи Чучук бегим олиб борарди. Ҳумоюншоҳ вафотидан сўнг, унинг бекларидан бири термизли Абулмаоли бек Акбаршоҳ саройида хизматда эди. Кўп ўтмай Абулмаоли Акбаршоҳга қарши фитна уюштириб, фитна фош бўлгач, саройдан қочи кетади. Абулмаоли кўп саргардонликдан сўнг ниҳоят шахзода Муҳаммад Ҳаким Мирзонинг онаси Моҳи Чучук бегимга мактуб ёзиб, Кобулга келиши ҳақида ижозат сўрайди. Моҳи Чучук бегим ижозат

бергач, Абулмаоли Кобулга келади ва биров вақт ўтгач, Моҳи Чучук бегимнинг ижозати билан унинг қизи яъни шаҳзода Муҳаммад Ҳакимнинг синглиси Фаҳринисони ўз никоҳига киритади. Абулмаоли Кобулда ёш шаҳзоданинг ишончига кириб олгач, сарой бекларини биринкетин ҳар хил иғволар билан йўқотишга ҳаракат қилади. Унинг мақсади Кобул вилоятини Акбаршоҳ қўл остидан чиқариб олиш эди. Ёш шаҳзоданинг отабеги Ҳайдар Қосим ва Моҳи Чучук бегим Абулмаолининг ғаразли кирдикорларидан воқиф бўлиб, уни бу йўлдан қайтаришади. Шундан сўнг, 1564 йил март ойининг охирида Абулмаоли ўз қайнонаси Моҳи Чучук бегимни ва бир неча бекларни ўлдириб, ёш шаҳзодани ўз ҳимоясига олиб, Кобулда мустақиллик байроғини кўтаради.

Шаҳзода Муҳаммад Ҳакимнинг отабеги Ҳайдар Қосим Кобулдан қочиб, Бадахшонга боради. У Бадахшон ҳукмрони Сулаймон Мирзога воқеани тушунтиради ҳамда Кобулни мусаххар қилишга ундайди. Сулаймон Мирзо тезда қўшин тўплаб, Кобулга қараб юради. Бу хабарни эшитган Абулмаоли Кобул қўшини билан Сулаймон Мирзога қарши йўлга чиқади. Ҳар икки тарафнинг қўшини Пули Ғурбанд яқинида учрашадилар. Қаттиқ жанг бўлади. Жангда Абулмаоли қўшини мағлубиятга учраб, унинг ўзи эса асирга олинади ва Кобулга келтирилиб, қатл қилинади. Сулаймон Мирзо бир неча муддатдан бери Кобулни қўлга киритиш иштиёқида юрган эди. Бинобарин, у ўзининг ишончли бекларидан уч-тўрттасини Кобулда қолдириб, ўзи Бадахшонга кетади ва у ердан яна бир неча бекларни Кобулни забт этиш чорасини кўриш учун жўнатади. Сулаймон Мирзонинг бундай қабиҳ режасини сезган Кобул аъёнлари бу хабарни шаҳзода Муҳаммад Ҳакимга етказадилар ва ўзлари Бадахшонлик бекларни йўқотиш чорасини кўрадилар. Бу хабар Сулаймон Мирзога етгач, тезда қўшин билан Кобулга келади. Шаҳзода Муҳаммад Ҳаким эса Кобулга ишончли беклардан бирини қўйиб, ўзи Жалолободга — акаси Акбаршоҳ ҳузурига кетади. Сулаймон Мирзо шаҳзоданинг орқасидан қувлаб, Жалолобод яқинигача боради, бироқ уни қўлга тушира олмайди. 1564 йилда Акбаршоҳ Сулаймон Мирзога қарши катта қўшин юборади. Сулаймон Мирзо Акбаршоҳ қўшинига чидаш беролмаслигига кўзи етиб, Кобулни ташлаб, Бадахшонга кетади. Шаҳзода Муҳаммад Ҳаким яна Кобул ҳукмрони бўлиб қолади.

1580 йилда Бенгалия ва Биҳарнинг ҳарбий бошлиқлари марказий ҳукуматга қарши қўзғолон кўтардилар. Қўзғолонга сабаб Акбаршоҳнинг мамлакатда диний ва маъмурий ўзгаришлар жорий қилишида эди. Ривоятларга қараганда, шариат қозиси тарафидан «диндан озган ҳукмронга (шоҳга) қарши қўзғолон кўтариш гуноҳ эмас», деган фатво берилади. Шу аснода мамлакатда қўзғолончилар Акбаршоҳнинг ўғай укаси Муҳаммад Ҳаким билан тил бириктириб ҳаракат қилмоқдалар, деган гаплар тарқалади. «Миротул олам» асарининг муаллифи Бахтовархоннинг ёзишича, шаҳзода Муҳаммад Ҳаким Мирзо ҳатто Ҳиндистон тахтини эгаллаш учун уриниб кўрган. Аммо шаҳзода Мурод (Акбаршоҳнинг ўғли) уни тор-мор қилади. Акбаршоҳ эса ўғай укасининг гуноҳини кечиб, унга яна Кобул вилоятини қайтариб беради. «Абдуллонома» асарининг муаллифи Ҳофиз Таниш Бухорийнинг маълумотига қараганда, Муҳаммад Ҳаким Мирзо акаси Акбаршоҳ ҳокимиятини номигагина тан оларди. Амалда эса мустақил эди.

Муҳаммад Ҳаким Мирзо бўш ва қатъиятсиз киши эди. У ичкиликка ниҳоятда ружу қилганди. Лекин Бенгалиядаги қўзғолондан ташқари Муҳаммад Ҳаким Мирзонинг шоҳ саройидаги айрим йирик мансабдорлар билан ҳам махфий алоқаси бор деб гумон қилишарди. Бу ишда молия ишлари бошлиғи Шоҳ Мансурдан ҳадиксирашарди. 1581 йилда Муҳаммад Ҳаким Мирзо 15 минглик қўшин билан Лохургача боради. Бироқ Ман Сингх унга зарба бериб, Кобулга қайтиб кетишга мажбур қилади. Бироқ Акбаршоҳ 50 минглик отлиқ аскар ва 500 жангари филлар билан укаси Муҳаммад Ҳаким Мирзони таъқиб қилиб, Кобул томон юради. Акбаршоҳ йўлдаёқ Шоҳ Мансурни дорга остиради, ўзи эса 1581 йилнинг август ойида Кобулга кириши билан, тоққа қараб қочади. Бовужуд, Акбаршоҳ яна ўз укаси Муҳаммад Ҳаким Мирзонинг гуноҳидан ўтади ва Кобулни унга қолдириб, қайтиб кетади.

Муҳаммад Ҳаким Мирзо Бадахшон ҳукмдори Сулаймон Мирзонинг қизига уйланган эди. У айш-ишратга муккасидан кетган ва шунинг оқибати ўлароқ, 1585 йилда навбатдаги майхўрликдан сўнг у ўз ётоқхонасида ўлиб қолади. Уни бобокалони Заҳириддин Муҳаммад Бобуршоҳ мақбарасини жанубий тарафига дафн қилдилар. Муҳаммад Ҳаким Мирзодан икки ўғил қолган

эди. Каттаси Афросиёб Мирзо — 14 яшар, кичиги Кайқубод Мирзо — 11 яшар эди.

АФРОСИЁБ МИРЗО 1571 йилда, **КАЙҚУБОД МИРЗО** эса 1574 йилда Кобулда туғилган эдилар. Мазкур шаҳзодаларнинг онаси Бадахшон ҳукмдори Сулаймон Мирзонинг қизи эди.

Муҳаммад Ҳаким Мирзо вафотидан сўнг Кобул ва Зобулистонда анча тартибсизликлар кучайди. Бу воқеаларнинг ривожланишида Бухоро ҳукмдори Абдуллахоннинг ҳам қўли бор эди. Чунки Абдуллахон Бадахшонни Шохруҳ Мирзодан тортиб олгач, эндиликда Кобулни ҳам ўз тасарруфига киритиш фикрида эди. Ҳатто, Абдуллахоннинг айғоқчилари Кобул ҳокимининг саройида ҳам иш олиб борардилар. Зотан, Фаридун номли шахс марҳум ҳукмдор Муҳаммад Ҳаким Мирзонинг ўғиллари Афросиёб Мирзо ва Кайқубод Мирзоларни ўзбеклар томонига (Бухорога) қочиб кетишга ундайди. «Тарихи Акбаршоҳий» асарининг муаллифи Абулфазл Алломийнинг ёзишига қараганда, агар Фаридуннинг мазкур режаси амалга ошгудай бўлса, Абдуллахон Кобулга ҳам даъвогар бўлиши мумкин эди.

Аммо Акбаршоҳ Кобулдаги тартибсизликларнинг олдини олиш мақсадида зудлик билан ҳаракат қилиб, лашкарбоши Ман Сингҳга тезлик билан Кобулни ишғол қилишга буйруқ беради ва Кобул қайтадан империяга қўшиб олинади.

Ман Сингҳ қўшинлари Кобулни забт этгач, Фаридунни қўлга туширадилар. Ман Сингҳ Фаридунни Акбаршоҳ ҳузурига келтиради. Тафтиш натижасида Фаридуннинг сотқинлиги маълум бўлади. «Тарихи Акбаршоҳий» асарининг муаллифи Абулфазл Алломийнинг ёзишича, Фаридунни «гуноҳларини ювиб келиш учун» Каъбатуллога бадарга қиладилар. Акбаршоҳ жиянлари — Афросиёб Мирзо ва Кайқубод Мирзоларни ўз саройига олиб кетади. Кобул ҳукмронлигини эса вилоятда тартиб ўрнатиш мақсадида Ман Сингҳга топширади.

НУРИДДИН МУҲАММАД ЖАҲОНГИРШОҲ (ШАҲЗОДА САЛИМ) 1569 йил 30 август ойида Агра (Фатхпур)да туғилди. У Акбаршоҳнинг катта ўғли эди. Унинг онаси Жавдобоий ражпут рожаси Удий Сингҳнинг қизи эди.

Шаҳзода Салим отасининг саройида барча илм-фанлардан баҳраманд бўлган мураббий ва устозлар

қўл остида вояга етади. Отаси Акбаршоҳ унга Оллоҳобод вилоятининг ҳокимлигини беради. Шаҳзода Салим Оллоҳободда ўзига махсус сарой қурдиради ҳамда ўз номидан фармонлар чиқара бошлайди. 1601 йилда эса отаси Акбаршоҳдан мустақил ҳукмронлик қила бошлайди. 1601—1605 йиллар давомида Акбаршоҳнинг бу сеvimли ўғли — шаҳзода Салим унинг бошига кўпгина нотинчликларни келтиради. Акбаршоҳнинг бу даврда қайғу ва ҳасратининг чегараси йўқ эди. Ниҳоят, 1603 йилда ота-бола ўртасида сулҳ вужудга келади. Мазкур воқеа хусусида шаҳзода Салим кейинчалик ўзининг «Тузук-и Жаҳонгирий» номли асариди: «Ўз отасига қарши курашган ҳукмдорнинг давлати узоққа бормаслигини мен яхши билардим», — деб ёзган эди. Ана шу сулҳдан сўнг Акбаршоҳ Салимни Мевардаги уруш ҳаракатларига бошчилик қилиши ҳақида буйруқ беради. Бироқ Салим бу вазифани бажаришдан қатъий бош тортади. Шундан сўнг унга Оллоҳободга қайтиб кетишга ижозат берилади. Салим Оллоҳободга қайтиб келиб, яна мустақил ҳукмрон бўлиб яшайди. Айни шу пайтларда Акбаршоҳ саройидаги йирик амалдорлар орасида Салимни валиаҳдликдан маҳрум қилиш ҳақида махфий фитна уюштирилаётган эди. Бу фитнадан хабар топган Салим нима қилишини билмай, ниҳоят отаси Акбаршоҳ ҳузурига бориб бош эгади. 1603 йил ноябрда Акбаршоҳнинг оталик меҳри жўш уриб, Салимни бироз койигач, ўн кунлик қамоққа солиб, сўнгра озод қилиб юборади. Бироқ 1605 йилда Акбаршоҳ қаттиқ изтироблар натижасида касал бўлиб ётиб қолади. Бу вақтда ҳатто саройда тахтга валиаҳд белгилаш ҳақида махсус кенгашлар ҳам бўлиб ўтади. Сарой аъёнларининг кўпчилиги тахт ворислигига Салимнинг номзодини ёқлаб чиқадилар. Акбаршоҳ ўз ўлими олдидан сарой аъёнларини чорлаб, шаҳзода Салимга шоҳлик кийимини кийдиради ва бошига салла ўратиб, белига ўзининг хос ханжарини тақиб қўяди. Бу билан Акбаршоҳ сарой аъёнларига «мендан кейин тахт соҳиби фақат шаҳзода Салимдир», — деган маънони билдиради. Зотан, Акбаршоҳнинг уч ўғлидан ҳозир тирик қолгани фақат шаҳзода Салим эди. Шаҳзода Мурод 1600 йилда ва шаҳзода Дониёл эса 1601 йилда вафот этган эдилар. 1605 йил 17 октябрда Акбаршоҳ вафот этгач, 1605 йил 24 октябрда Агра шаҳрида Салим тахтга ўтиради ва ўзига Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгир подшоҳ ғозий номини олади. Жаҳонгиршоҳ тахтга ўтиргач, тўнғич

ўгли шаҳзода Хусравни ушлатиб, Агра қўргонида маҳбус тариқасида сақлайди. Бу вақтда Ман Сингх узоқ Бенгалияда эди. Шаҳзода Хусрав қўргондан қочиб чиқиб, Панжобга кетади. У ерда ўзига қўшин тўплайди. Тез кунда унинг қўшини 12 минг кишига етади. Шаҳзода Хусрав Лоҳурни қуршаб турганда, Жаҳонгиршоҳ қўшини етиб келади. Ота ва ўғилнинг қўшини жангга киради. Бу жангда шаҳзода Хусрав енгилиб, Кобулга кетмоқчи бўлиб кемага ўтиради. Аммо кема Чиноб мавзеига етганда қумга тиқилиб қолади. Унинг орқасидан қувиб келаётган қўшин уни ушлаб Аграга олиб кетадилар. Жаҳонгиршоҳ 19 ёшли ўгли шаҳзода Хусравни кўзига мил тортишни буюради. Шундан сўнг Жаҳонгир шаҳзода Хусравни назорат қилиб туришни учинчи ўгли шаҳзода Хуррамга (кейинчалик Шоҳ Жаҳон номи билан машҳур бўлади) топширади. Шаҳзода Хуррам эса 1622 йилда акаси Хусравни бўғиб ўлдиради ва отасига шаҳзода Хусрав санчиқ касалидан вафот қилди, деб ёлғон хабар юборади.

Шаҳзода Хусравдан Довар Бахш номли ўғил қолган эди. Жаҳонгиршоҳ вафот этган чоғда шаҳзода Хуррам Деканда эди. Унинг қайинотаси Осафхон саройда ишбошқарувчи лавозимида эди. Бинобарин, куёви шаҳзода Хуррам Декандан етиб келгунгача тахтга шоҳ авлодидан бирор кишини муваққат ўтказиб туриш учун ҳийла ишлатиб, марҳум шаҳзода Хусравнинг ўгли истеъдодсиз, бўшанг Довар Бахшни тахтга ўтказди. Шаҳзода Хуррам 1628 йил февралда пойтахтга яқинлашгач, Осафхон Довар Бахшни қочириб юборади. У Эронга ўтиб кетади ва у ерда Эрон шоҳи томонидан нафақа белгиланади.

Жаҳонгиршоҳнинг ҳукмронлик даври деярли Акбаршоҳ даврининг давомидир. Жаҳонгиршоҳ шимолий ва жанубий Ҳиндистонда деярли отасининг олиб борган сиёсатини давом эттирди. Жаҳонгир ўз ҳукмронлигининг биринчи йилида ўзининг иккинчи ўгли шаҳзода Парвез бошчилигида 20 минглик аскарни Меварга қарши юборади. Бироқ мазкур жанг ҳар икки томонга ҳам ҳеч қандай ютуқ келтирмайди. 1608 йилда яна Меварга қарши юриш бошланади, бироқ лашкарбошиларни алмаштириш сиёсати кутилган натижани бермади ва уруш ҳаракатлари яна бир неча йил сўнади. 1613 йилда Жаҳонгир яна Меварга қарши уруш ҳаракатларини бошлаб юборади. Бу сафар учинчи ўгли шаҳзода Хуррам бошчилигида Меварга қарши қўшин жўнатади. Жаҳонгир қўшинлари ражпутларни ўраб

олиб, уларни очлик гирдобиди камал қилади. Ниҳоят, ражпутлар орасида очарчилик ва вабо касали даҳшатли тус олгач, Мевар ҳокими Амар Сингх сулҳ сўрайди. 1615 йилда сулҳ тузилиб, Мевар вилояти яна империяга қўшиб олинади.

Буюк мўғул империясининг шарқий қисмида жойлашган Бенгалияда доим ғалаёнлар қайнаб турарди. Бу ерда афғон мустақил зодагонлари марказий ҳукуматга қарши исён кўтариб турардилар. Ниҳоят, 1612 йил 12 март Дакка яқинида бўлган жангда Бенгалиядаги энг сўнгги мустақил афғон раҳнамоси Усмон яраланиб вафот этади. Шундан сўнг, бошлиқсиз қолган афғонлар устидан ҳукмронлик ўрнатилади.

Жаҳонгирнинг энг муҳим ютуқларидан бири, деярли олиб бўлмайдиган тоғ қўрғони — Нагаркотни империяга қўшиши бўлди. Бу қўрғон 1620 йилда узоқ қамалдан сўнг қўлга киритилади. Жаҳонгир қўрғонни бориб кўргач, қўрғонда 23 ҳарбий истехком бўлиб, 7 дарвозаси борлиги, ҳамда бу хушманзара водийга мафтун бўлганлиги ҳақида ёзган. Деканда асл келиб чиқиши ҳабашистонлик Малик Амбар исмли саркарда раҳнамолик қиларди. Бу саркарда ўзининг ўткир ақл ва идроки, ҳарбий салоҳияти туфайли Жаҳонгир қўшинларига бир неча марта зарба етказиб келарди. 1623 йилда Малик Амбар Бижопурни қамал қилади. Шу аснода Жаҳонгирнинг учинчи ўғли шаҳзода Хуррам ўз отасига қарши бош кўтаради ва Малик Амбарга келиб қўшилиб, Бурхонпурни қамал қилади. Жаҳонгир тезликда иккинчи ўғли шаҳзода Парвез ва амир Маҳобатхонни шаҳзода Хуррамга қарши юборади. Жангда Хуррам таслим бўлади. Малик Амбар орқага чекинади. 1626 йилда Малик Амбар вафот этади. Ана шундан сўнг Жаҳонгир қўшинлари Деканнинг Акбаршоҳ давридаги қисминигина қўлга кирита оладилар.

Жаҳонгир ҳали салтанат тепасига келмаган вақтларидаёқ Эрон шоҳи Шоҳ Аббос (1587—1628)га нисбатан яхши фикрда бўлган эди. У тахтга ўтиргандан сўнг ҳам шундай фикрда эди. Жаҳонгир ўзининг Шоҳ Аббосга йўллаган мактубларида уни «биродарим», «қадрдоним» деб ёзарди. Бироқ Шоҳ Аббос, аксинча Жаҳонгирга нисбатан ғаразли режалар тузиб, Ҳиндистонга қарашли Қандаҳор вилоятини Эронга қўшиб олиш ҳаракатида эди. Шунингдек, Декан ярим оролидаги Бижопур, Голконда ва Аҳмаднагар ҳокимларини шаҳзода Хур-

рамни ҳам Жаҳонгирга қарши қўзғолон кўтаришга ундаётганди.

Жаҳонгир 1611 йилда 35 ёшли Мехринисо номли жувонга уйланади. Жаҳонгиршоҳ ўқимишли ва маърифатпарвар киши эди. Жаҳонгиршоҳ ўзининг бобокало-ни Заҳириддин Муҳаммад Бобурга тақлидан ўз таржи-маи ҳоли ва ўн етти йиллик ҳукмронлик даврини қам-раб олган «Тузук-и Жаҳонгирий» (Жаҳонгир тузуқла-ри) номли асарини яратган. Мазкур асар «Жаҳонгир-нома» номи билан машҳурдир.

Жаҳонгиршоҳ ҳинд-мусулмон ижтимоий бирлигини янада мустаҳкамлаш йўлида қатор муҳим тадбирларни амалга оширади. У ислом динининг мавжуд қонун-қоидаларига хилоф бўлишига қарамай, «Қуръонни — рехта — ҳиндистоний тилига таржима қилишни бу-юрган. Ҳиндлар орасида асрлар оша ҳукм суриб келаётган баъзи бир зарарли урф-одатларни бекор қилишга қаратилган фармонлар чиқарган. Чунончи, Бангола вилоятида солиқни тўлай олмаган киши-ларнинг норасида фарзандларини тортиб олиш тартиби жорий қилинган бўлиб, бундай гўдаклар «хожасаро» (маҳрам) деб номланганлар. «Жаҳонгир тузуқлари»да айтилишича, Жаҳонгиршоҳ бу хусусда: «Бундан буён ҳеч ким бу қабиҳ иш билан шуғулланмасин, норасида хожасароларни харид этиш ва сотиш ман этилсин!» деб фармон чиқарган. Жаҳонгиршоҳ ўз замонасининг соҳиби қаламларидан бири эди. У тарих, адабиёт ва айниқса, тасвирий санъат билан қизиққан. Бухоролик Абулҳасан ва Усто Мансурлар унинг тарбияси ва ҳомийлиги туфайли тасвирий санъатда камолот поғона-ларига кўтарилганлар. Зотан, Абулҳасан мўйқаламига мансуб бўлган асарлардан Жаҳонгиршоҳ ва Шох Жаҳоннинг суратлари бизгача етиб келган.

«Жаҳонгир тузуқлари»да ёзилишича, XVII асрда Ҳиндистонда муомалада бўлган пуллар олтин, кумуш ва жез (бронза)дан зарб этилган. Чунончи, олтин тангалар — муҳр, кумуш тангалар — рупия дейилган. Бир тўлалик (бир тўла — 12 граммга тенг) олтин танга «нури жаҳоний» («жаҳон нури») деб юритилган. Айрим ривоятларга қараганда, Жаҳонгиршоҳ ўзининг сеvimли хотини Нуржаҳон бегим шарафига мазкур «Нур жаҳоний» — олтин тангани зарб эттирган, деган фикрлар ҳам мавжуд. «Нури шоҳий» («Шоҳлик ну-ри») — 100, «Нури султоний» («Султонлик нури») — 50, «Нури давлат («давлат нури») — 20, «Нури карам», («Илтифот нури») — 10, «Нури меҳр» («Меҳр ну-

ри) — 5, «Нуроний» ярим ва «ривожий» — чорак тўлалик бўлган. Кумуш танга — рупиянинг «Жаҳонгирий» номи билан юритилгани бир тўла оғирликда зарб қилинган. Шунингдек, «кавкаби толъе» («Толъе юлдузи») — 100, «кавкаби иқбол» («Иқбол юлдузи») — 50, «кавкаби мурод» («Мурод юлдузи») — 10, «Кавкаби саъд» («бахт юлдузи») — 5, «султоний» ярим ва «хайри қабул» («қабул хайри») — чорак тўла оғирликда бўлган. Жездан зарб этилган чақалар ҳам шу хилдаги вазн ва қийматга бўлинган.

Жаҳонгиршоҳ ўз саройига олимлар, шоирлар, расомлар, мусиқачилар ва турли касб-хунар эгаларидан етук кишиларни йиғиб, уларга ҳомийлик қиларди. Саройда газалхонлик анжуманлари бўлиб турар, Жаҳонгиршоҳнинг ўзи ҳам шеър айтарди.

Жаҳонгиршоҳнинг тил ва адабиёт соҳасидаги истеъдоди унинг «Тузук-и Жаҳонгирий» асаридан маълум. У туркий тил, яъни эски ўзбек тилини мукаммал билиши билан фахрланган. Жаҳонгиршоҳ саройида бўлган инглиз фуқароси Терри унинг табиати ҳақида сўз юритиб, шундай дейди: «Бу ҳукмдорнинг табиати доим менга қизиқ туюлади. Баъзан у даҳшатли, гоҳида эса жуда мулойим ва адолатли бўлиб кўринади.» Ҳақиқатан ҳам Жаҳонгиршоҳнинг табиатига тушунтириш мушкул эди. Жаҳонгир ўз қаршисида тириклайин териси шилиб олинаётган одамнинг қисматига бепарволик билан қараб, тамошо қилиб ўтираверган. Айни замонда эса ниҳоятда назокатли ва нозик таъбга молик киши бўлган. Бироқ Жаҳонгиршоҳ отаси Акбаршоҳдан фарқли ўлароқ айш-ишратни ва майхўрликни яхши кўрарди.

НУРЖАҲОН БЕГИМнинг ёшликдаги исми Меҳринисо бўлиб, асли келиб чиқиши эронлик эди. Унинг отонаси камбағаллик натижасида Эрондан Ҳиндистонга кўчиб келган эди. Меҳринисонинг отаси Акбаршоҳ хизматида ёлланади. Шаҳзода Салим (Жаҳонгир) Меҳринисони бозорда учратиб қолиб, унга ошиқ беқарор бўлиб, унинг ишқида ёнади. Шаҳзода Салим Меҳринисони хотинликка олмоқчи бўлганда, Акбаршоҳ йўл қўймайди. Акбаршоҳ Нуржаҳонни тезликда сарой аъёнларидан бири Али Қули Истажлий (Шер Афкан)га турмушга чиқишга мажбур қилади. Шер Афкан билан Нуржаҳоннинг тўйлари ўтгач, Шер Афканни Бенгалия

қўшинларига сардор қилиб тайинлаб, Бенгалияга кўчириб юборади.

Ниҳоят, Жаҳонгиршоҳ тахтга ўтиргандан сўнг, Шер Афкан кунлардан бир кун Бенгалия ҳокими Қутбиддиннинг қабулида бўлиб, ҳоким билан аччиқлашиб қолади ва уни ўша ерда пичоқлаб ўлдиради. Фожиа устига кирган соқчилар Шер Афканни ҳам ўлдирадilar. Шундан сўнг, бева қолган Меҳринисони Аграга — саройга жўнатадилар. Бу даврда Меҳринисо 35 ёшда эди. Бир неча вақт ўтгач, 1611 йилда Жаҳонгиршоҳ Меҳринисони ўз никоҳига киритади.

Меҳринисо ўзининг мафтункор гўзаллиги, оқила ва билимдонлиги билан бутун сарой аҳлини ўзига ром қилади. У саройда катта эътиборга сазовар бўлади. Энди уни Меҳринисо эмас, Нурмаҳал («Саройнинг нури») деб атай бошлайдилар. Дарҳақиқат, у ўткир зеҳн соҳибаси, билимдон ва тадбиркор, нозик таъб шоира ҳам бўлган. (Унинг отаси Жаҳонгиршоҳ салтанати даврида Эътимод-уд Давла номи билан саройда бош вазирлик лавозимида бўлиб, унинг ўғли, яъни Нуржаҳоннинг акаси Осафхон эса сарой бошқарувчиси мансабида қойим бўлган. Нуржаҳон кейинги йилларда давлат ишларида Жаҳонгиршоҳга маслаҳатчи бўлиб қолган эди. Кейинчалик, Жаҳонгиршоҳнинг саломатлиги тез-тез ёмонлаша бошлагач, давлат идора ишларини Нуржаҳоннинг ўзи бошқарар эди. У Жаҳонгиршоҳ вафотидан сўнг Лоҳурда ҳаёт кечириб, 1645 йилда вафот этади. Мақбараси Лоҳурдадир.

ШАҲЗОДА ХУСРАВ 1587 йилда туғилган эди. Жаҳонгиршоҳнинг катта ўғли эди. Бу шаҳзода таржимаи ҳоли, табиати ва тақдири ҳақида «Жалолиддин Муҳаммад Акбаршоҳ» ва «Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгиршоҳ (Салим)» бобларида айтиб ўтилди.

ШАҲЗОДА ПАРВЕЗ Жаҳонгиршоҳнинг иккинчи ўғли бўлиб, у 1586 йилда туғилган эди. Жаҳонгиршоҳ тахтга ўтиргач, Мевар вилоятини қайтадан империяга қўшиб олиш учун ўғли шаҳзода Парвез бошчилигида 20 минг кишилик қўшин юборади. 1616 йилда бундан ташқари шаҳзода Парвезга Оллоҳобод вилоятининг ҳокимлиги топширилади. Жаҳонгиршоҳнинг соғлиги ёмонлашгач, тахтга валиаҳд қилиб шаҳзода Парвез тайинланган эди. 1601—1605 йиллар мобайнида шаҳзода Хуррамнинг отаси Жаҳонгирга қарши кўтарган

галаёнларни бостиришда шаҳзода Парвез фаол иштирок этади. 1626 йил октябр ойида шаҳзода Парвез тўсатдан вафот этади.

1596 йилда туғилган ШАҲЗОДА ШАҲРИЁР — Жаҳонгирнинг тўртинчи ўғли. У иродасиз ва қатъиятсиз киши эди. У Нуржаҳон бегимнинг аввалги эри Шер Афкандан бўлган қизи Лодила бегимга уйланади ва бутун фаолияти давомида Нуржаҳон бегимдек тадбиркор аёлнинг қўлида қўғирчоққа айланади. Нуржаҳон бегим шаҳзода Шаҳриёрни валиаҳдликка тайинлаш ниятида эди. Шунинг учун ҳам унинг биродари шаҳзода Хуррам билан муносабатлари кескинлашиб кетади. Ниҳоят, Жаҳонгир вафотидан сўнг тахт даъвоси билан бош кўтарган шаҳзода Шаҳриёрни Осафхон қаттиқ зарбага учратади ва уни асирга олиб, кўзига мил торттиради.

ШОҲ ЖАҲОН Шаҳзода Хуррам Жаҳонгирнинг учинчи ўғли бўлиб, 1592 йил январ ойида Лохурда туғилади. У 1612 йилда 21 ёшида яъни Нуржаҳоннинг акаси Осафхоннинг 19 ёшли Аржуманд бону номли қизига уйланади. Нуржаҳоннинг отаси Эътимод-уд-Давла билан Осафхон кейинги ўн йил давомида саройнинг энг йирик амалдорлари, шаҳзода Хуррамга яқин турган кишилар эди. Бироқ, 1622 йилда Эътимод-уд-Давла вафот этгач, Нуржаҳон бегим билан шаҳзода Хуррам орасида зимдан адоват вужудга келади. Бунга сабаб, Нуржаҳон бегимнинг нияти тахтга шаҳзода Шаҳриёрни валиаҳд қилиб тайинлатиш эди.

Шаҳзода Хуррам ўз келажаги ҳақида тараддудланиб, 1622 йилда ўз қарамоғида турган ногирон акаси шаҳзода Ҳусравни пинҳона ўлдиради. Мана шу зайдда сарой ичиде аста-секин гуруҳбозлик авж олиб, кундан-кун салтанатдан путур кета бошлайди. Ана шундай вазиятни кўпдан бери кутиб турган Эрон шоҳи Шоҳ Аббос 1622 йилда тўсатдан Қандаҳорни қамал қилади ва 45 кунлик қамалдан сўнг шаҳарни қўлга киритади. Жаҳонгиршоҳ Қандаҳорни қайтариб олиш мақсадида катта қўшин тўплаб, шаҳзода Хуррам бошчилигида Қандаҳорга юбормоқчи бўлади. Лекин шаҳзода Хуррам бундай нотинч вазиятда Ҳиндистондан узоқлашишни истамай, Қандаҳорга боришдан бош тортади ва тез кунда отаси Жаҳонгиршоҳга қарши қўзғолон кўтаради. Қандаҳор эса Эронга қўшиб олинади. Жаҳонгиршоҳ-

нинг тарихчиси унинг Шоҳ Жаҳон ҳақидаги фикрини қуйидагича ифодалаган эди: «Шоҳ Жаҳон менинг илтифотимга нолайиқдир, ишончимни оқламади». Бинобарин, тахт валиаҳди қилиб иккинчи ўғли шаҳзода Парвезни, кичик ўғли шаҳзода Шаҳриёрни эса Қандаҳор учун юбориладиган қўшинга саркарда этиб тайинлаган эди. Бироқ бу даврда Шоҳ Жаҳоннинг қўзғолони туфайли бу юриш амалга ошмай қолади. 1623 йил март ойида Шоҳ Жаҳон Биллочпурдаги жангда енгилиб, Мандуга ва у ердан Деканга қочади. Шаҳзода Парвез билан Маҳобатхон бошчилигидаги шоҳ қўшини уни таъқиб қилади. Шоҳ Жаҳон Декандан Орисса орқали Бенгалияга бориб, Ражмаҳални забт қилади ва ундан Патна томон юриб, Бихарни қўлга киритади. Бихардан яна қўшимча куч тўплаб, Оллоҳободни қамал қилади. Шу аснода шоҳ қўшини етиб келиб, Шоҳ Жаҳон қўшинини тор-мор қилади. Шоҳ Жаҳон қолган қўшинини йиғиб, Деканга қочади ва у ерда Малик Амбарга қўшилиб, Бурхонпурни қамал қилади. Шаҳзода Парвез билан Маҳобатхон яқинлашиб келгач, Шоҳ Жаҳон шаҳарни қамалдан бўшатиб, улардан кечирим сўрайди. Шоҳ Жаҳон таслим бўлгач, унинг тасарруфида бўлган Рахтас ва Асиргарҳ қўрғонлари ғолиблар ихтиёрига ўтади. Шунингдек, ўзининг икки ўғли — Доро Шукуҳ билан Аврангзебни кафил тариқасида отаси Жаҳонгиршоҳ ихтиёрига топширади. Шундан сўнг Шоҳ Жаҳоннинг гуноҳи кечирилиб, Балағхат ҳокимлиги унга топширилади. Бироқ Шоҳ Жаҳоннинг қўзғолони бостирилган бўлишига қарамай, мамлакатнинг иқтисодий ва сиёсий аҳволи тобора таназзулга юз тутмоқда эди. Чунончи, саройдаги гуруҳбозликлар, фитналар ва ниҳоят ота билан ўғил ўртасидаги келишмовчиликлар мамлакатнинг ички ва ташқи мавқеига салбий таъсир кўрсатмоқда эди. Айниқса, Шоҳ Жаҳоннинг уч йилдан кўпроқ давом этган қўзғолони бу жараёни янада тезлаштиради. Жаҳонгиршоҳнинг таъбирича, «Шоҳ Жаҳоннинг қўзғолонлари унинг ўз (келажакда) салтанатининг асосига болта урган эди».

Дарҳақиқат, уч йилдан кўпроқ давом этган ички ғалаён ва фитналар натижаси ўлароқ, мамлакат ўзининг бир неча истеъдодли лашкарбошилари-ю, жанговар қўшинларидан ажралди. Эндиликда, ҳатто Қандаҳорни ҳам қайтариб олишга қурби етмай қолди.

Жаҳонгиршоҳнинг саломатлиги кундан-кун ёмонла-

шарди. Давлат ишларини Нуржаҳон бегим бошқарарди. У ўзининг ниятларини амалга ошириш мақсадида Жаҳонгиршоҳга содиқ лашкарбоши Маҳобатхонни саройдан четлатиб, Бенгалияга жўнатади. Унинг молмулкини рўйхатга олдиради. Бундан норози бўлган Маҳобатхон салтанатга қарши бош кўтарди. Бу воқеадан кўп ўтмай, Жаҳонгиршоҳ Нуржаҳон бегим билан бирга пойтахтдан Кобулга қараб сафар қилади. Маҳобатхон ўзининг ражпутли қўшини билан йўлга чиқиб, шоҳ қофиласи (карвон)ни ўраб олади. Маҳобатхоннинг барча шартлари Жаҳонгиршоҳ томонидан ночор қабул қилинади. Нуржаҳон бегим Маҳобатхонга қаршилик кўрсатмоқчи бўлади, лекин кучлар тенг эмаслигига кўзи етгач, макр-ҳийла йўлини қидиради. Шоҳ карвони Маҳобатхон назорати остида Кобулга қараб йўл олади. Кобулга кирилгач, Нуржаҳон бегим Жаҳонгиршоҳни Маҳобатхон соқчилари қўлидан кутқариб олишга муваффақ бўлади ва Кобул қўшинини Маҳобатхонга қарши қўяди. Энди Маҳобатхон учун қочишдан бошқа илож қолмайди. У Кобулдан қочиб, Деканга бориб, Шоҳ Жаҳонга қўшилади. Аммо бу вақтда Шоҳ Жаҳоннинг аҳволи ачинарли тарзда бўлиб, Эронга қочиб ўтиш фикрида эди. Бироқ кейинги воқеаларнинг ривожланиши унинг сўнган умидларини яна жонлантириб юборади. Чунончи, 1626 йил октябр ойида шаҳзода Парвез тўсатдан вафот этади. Келаси йил, яъни 1627 йилда Жаҳонгиршоҳ Кашмирга саёҳат қилади ва саёҳатдан қайтаётганда йўлда 1627 йил октябр ойида 22 йиллик ҳукмронликдан сўнг 60 ёшида вафот этиб Лохурда дафн этилади. Бу хабарни эшитган шаҳзода Хуррам тахтни эгаллаш учун Декандан Аграга йўл олади.

Шаҳзода Хуррам Декандан Аграга етиб келгунга қадар, унинг қайнотаси Осафхон тахтга муваққат равишда марҳум шаҳзода Хусравнинг ўғли Довар Бахшни ўтқзади. Шаҳзода Шаҳриёрни эса ушлашиб, кўзига мил торттириб, кўр қилади. Шаҳзода Хуррам 1628 йил феврал ойида Аграга кириб келади ва ҳеч қандай қаршиликсиз тахтга ўтиради. Шаҳзода Хуррам тахтни ўз тасарруфига киритгач, ўзини «Шоҳ Жаҳон» номи билан аташни буюради.

Шоҳ Жаҳон салтанат тепасига келганда, империя иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан анча кучсизланиб қолган эди. Шоҳ Жаҳон олдида тарқалиб кетиш хавфи туғилаётган империяни сақлаб қолиш, Декан вилоятини

батамом бўйсундириш ва Қандаҳорни қайтадан қўшиб олишдек улкан ва мураккаб вазифалар турарди.

Жаҳонгиршоҳнинг вафотини эшитган БАЛХ ҲОКИМИ НАДР МУҲАММАДХОН Ҳиндистондаги ички зиддиятлардан фойдаланиб, Кобулга ҳужум қилиб, шаҳарни бир неча вақт қамалда тутади. Лекин Маҳобатхон бошчилигидаги ҳинд қўшинлари Кобулни озод қилишга муваффақ бўладилар.

Империядаги ички аҳволнинг ниҳоятда мушкуллашганлиги, Эрон билан бўлган муносабатларини кескинлашиши ва Кобулдаги воқеалар Шоҳ Жаҳонга Бухоро хонлиги ва Балх ҳокими билан яхши дўстона муносабатда бўлишни тақозо этади. Бинобарин, Шоҳ Жаҳон Бухоро хонлиги билан узоқ йиллар мобайнида дўстона муносабатни узмади.

1636 йилда шоҳ Жаҳон 50 минглик қўшин билан Деканга юриш қилиб, Голконда ва Бижопурни империяга бўйсундиради. Аҳмаднагаргача бўлган ерларни ишғол қилади ҳамда ўзининг учинчи ўғли Аврангзебни Деканга ҳукмрон қилиб, ўзи пойтахтга қайтади.

1629 йилда Эрон ҳукмдори Шоҳ Аббос вафот этгач, Эронда ички феодал курашлар кучаяди. Айниқса, Туркиянинг Эронга қарши узлуксиз ҳужумлари натижаси ўлароқ, Эрон аввалги қудратини йўқотади. Туркия-Эрон жангларидан фойдаланган Шоҳ Жаҳон Қандаҳор ҳокимига ўз саройида катта лавозим ваъда қилиб 1638 йилда Қандаҳорни Ҳиндистонга қўшиб олади.

БУХОРО ХОНИ НАДР МУҲАММАДНИНГ (1642—1645) ҳукмронлик даври узоқ давом этмайди. У Қарши вилоятида бўлган вақтида сарой аъёнларидан бир гуруҳи унинг катта ўғли Абдулазизни Хўжандда хон кўтарадилар. Вазиятнинг ниҳоятда мушкуллашганини сезган Надр Муҳаммадхон Балхга қочади. Надр Муҳаммадхоннинг ўғиллари унинг сўзини ва буйруқларини қабул қилмайдилар. У ўғилларига қарши курашиш мақсадида Шоҳ Жаҳондан ёрдам сўрашга мажбур бўлади. «Тарихи Муқимхоний» муаллифининг ёзишича, Шоҳ Жаҳон эса Надр Муҳаммадхоннинг Кобулга қилган ҳужумлари учун қасос олиш, шунингдек, Балхни ўз империясига қўшиб олиш учун қулай фурсатни қўлдан бермай, дарҳол «ёрдам» беришга қарор қилади. Шоҳ Жаҳон ўзининг ўғли шаҳзода Муродбахшни катта қўшинга бошлиқ тайинлаб Балхга

жўнатади. Орадан кўп вақт ўтмай ҳинд қўшинлари Балхни забт қилади. Надр Муҳаммадхон Эронга кочади. Эрон шоҳи Аббос II (1642—1667) Надр Муҳаммадхонни яхши қабул қилади. Фақат Балхни эмас, ҳатто Бухоро тахтини қайта эгаллашга даъват қилиб, бу йшда катта қўшин билан ёрдам беражагини айтади. Лекин Надр Муҳаммадхон Эрон қўшини билан Бухорога бостириб киришни маъқул кўрмай, Аббос II нинг таклифини қабул қилмайди. Надр Муҳаммадхон бирор режали қарорга келаолмай, Эронда икки ярим йил туриб қолади. 1645 йилда Шоҳ Жаҳон Балхдан шаҳзода Муродбахшни чақириб олиб, ўрнига учинчи ўғли Аврангзебни ҳоким қилиб тайинлайди.

Бу вақтга келиб, Бухоро хони Абдулазизхон катта қўшин тўплаб Балхни ҳинд ҳукмронлигидан озод қилиш учун ҳозирлик кўрарди. Ниҳоят 1645 йилда Абдулазизхон қўшинлари Балхни қамал қилади ва тўрт ой давом этган жангдан сўнг ҳинд қўшинлари шаҳарни ташлаб чиқадилар. Абдулазизхон Балх ҳукмронлигини укаси Субхонқулихонга инъом қилиб, ўзи Бухорога қайтади. Шуниси диққатга сазоварки, ҳали ҳинд қўшинлари Балхни ташлаб чиқмай туриб, Шоҳ Жаҳон Балх ҳокимлигини Абдулазизхонга эмас, балки дарवेशликда юрган унинг отаси Надр Муҳаммадхонга топширишни афзал кўради. Бинобарин, уни Балхга чақиртирган эди. Бироқ, Субхонқулихон Балхга қайтиб келган отаси Надр Муҳаммадхон билан тўқнашиб қолиб, уни енгади. Энди ҳокимликдан умидини узган Надр Муҳаммадхон «иродайи ҳаж» қилиб Маккага кетади. Аммо Надр Муҳаммадхон Маккага етиб боролмайди. У 1651 йилда Эроннинг Симнон шаҳрига етганда вафот қилади.

1649 йил феврал ойида Қандаҳорни Эрон қўшинлари босиб оладилар. Шоҳ Жаҳоннинг Қандаҳорни қайтариб олиш мақсадида 1649 йил май ойида, 1652 йил ва 1653 йил апрел ойларидаги қилган ҳаракатлари муваффақиятсизликка учрайди. 1657—1660 йиллар мобайнида Шоҳ Жаҳоннинг катта ўғли валиаҳд Дорро Шукӯх билан учинчи ўғли Аврангзеб ўртасида тахт учун бўлган қонли жанглар Қандаҳорни узоқ вақт эронликлар тасарруфида қолиб кетишига сабаб бўлади. Алқасос ул мин-ал-ҳақ деганларидек. Шоҳ Жаҳоннинг ҳукмронлик йилларининг сўнггиларида тахтни ўз ўғилларидан муҳофаза қилиш билан ўтади. Ниҳоят, 1658 йилда Аврангзеб отаси Шоҳ Жаҳонни асирга олиб.

уй қамоғида сақлайди. Қариб қолган Шоҳ Жаҳон касалга чалиниб, йигининг зўридан кўзидан ҳам жудо бўлиб, 1666 йилда вафот этади.

Хитой тарихчиси Чен Ханшенгнинг ёзишича, Шоҳ Жаҳон бобоси Акбаршоҳ вафот қилганда 13 яшар экан. Бобоси уни ниҳоятда яхши кўраркан. Шоҳ Жаҳон ўрта бўйли, қора кўзли, оқ юзлик, кенг пешонали, ўнг кўзида, бармоқларида ва чап оёғида холи бўлган. У беш ёшидаёқ саводи чиқиб, китоб ўқий бошлаган. Форс тилида равон гапирар ҳамда турк ва ҳинд тилларини ҳам ўрганиб олган эди. У ичкиликни унчалик ёқтирмас, лекин қиличбозлик, ов қилиш, шеърият, мусиқа ва гўзал санъатга жуда қизиққан. Ҳар куни ўзига атир сепиб, атир ҳидидан лаззатланарди.

Шоҳ Жаҳон тонг саҳарда ўрнидан туриб, намозни ўқигач, ҳукумат ишлари билан шуғулланарди. Давлат ишларидан бўшагач, қурилишларни бориб кўздан кечирарди. Тушлик қилиш учун ички ўрдага кириб, у ерда Мумтоз бегим билан овқатланарди. Кечқурун яна девонга чиқиб одамлар билан маслаҳатлашар ва уларга ўз амр-фармонларини бергач, ички ўрдага қайтиб кирарди. Кечки таомдан сўнг, хотинларнинг ашуласини тинглашни яхши кўрарди. У ўринга кириб ётиши билан парда орқасида қиссахон ҳозир бўлиб, бирор сайёхнинг сафарномаси, тарих ёки Муҳаммад пайғамбарнинг таржимаи ҳолларидан ўқиб берарди. Шоҳ Жаҳон ухлаб қолгунча қиссахон қисса ўқишдан тўхтамасди. Шоҳ Жаҳон бобоси Акбаршоҳ ва отаси Жаҳонгиршоҳга ўхшамасди. У ҳинд динига ва католик динига бефарқ қарарди.

Шоҳ Жаҳон пойтахтни Аградан Деҳлига кўчиради. У 1639 йилдан 1656 йилгача Деҳлида «қизилтош қалъа», ўрда, боғлар, масжид ва бошқа бир неча қурилишларни вужудга келтиради. Бир масжиднинг қурилишига бир миллион рупия сарфланади. Унинг тахти тарихда «Шоҳ Жаҳоннинг товус монанд тахти» деб ном олган бўлиб, бу тахтнинг ўша даврдаги қиймати ўн миллион рупия деб белгиланган эди. Шоҳ Жаҳон марҳум хотини Мумтоз Маҳалнинг васиятига кўра, Аграда «Тож Маҳал» номли мақбара қурдиради. Бу мақбарани ялтироқ оқ мрамрдан қурдиради. Мақбара қурилишига 20 минг ишчи жалб қилиниб, 18 йилда қурилиб тугалланади. Тож Маҳалнинг қурилишига 40 миллион рупия маблағ сарфланади.

Умуман, Шоҳ Жаҳон ҳукмронлик қилган даврда

қурилиш иншоотлари кўпайиб, хазинага анча зарар етказган. Шунингдек, мамлакатни бирлаштириш учун олиб борилган уруш ҳаракатлари юз миллионлаб маблағ сарфлашни талаб қилиб, бу даврда мамлакатнинг иқтисодий аҳволи анча заифлашган эди. Зотан, кўпгина вилоятларда, чунончи, Гужарот, Панжоб, Бенгалия ва бошқа вилоятларда вабо, очарчиликлар бўлиб, меҳнаткаш халқ янада оғир аҳволга дучор бўлган эди. Очарчилик ва офатнинг даҳшати шунчаликки, одамлар ит гўшtidан ҳазар қилмаганлар. Одам суягини янчиб, унга қўшиб сотганлар. Мана шундай аҳволлар албатта Шоҳ Жаҳон салтанатини ларзага келтирмай иложи йўқ эди. Бунинг устига Шоҳ Жаҳон ҳукмронлигининг сўнгги йилларида унинг ўғиллари ўртасида бошланиб кетган тахт учун курашлар Шоҳ Жаҳон салтанатини инқирозга учратди.

МУМТОЗ МАҲАЛ БЕГИМНИНГ асли номи Аржуманд бону эди. Унинг келиб чиқиши эронли бўлиб, бобоси, ота-онаси камбағаллик юзасидан Акбаршоҳ даврида Эрондан Ҳиндистонга кўчиб келган эдилар. Аржуманд бонунинг бобоси Акбаршоҳ хизматига кирди. Аржуманд бонунинг аммаси Нуржаҳон бегим 1611 йилда Жаҳонгиршоҳга турмушга чиққач, Аржуманд бонунинг бобоси Эътимод-уд Давла бош вазирлик лавозимида кўтарилди. Отаси Эътиқодхон — (кейинчалик) Осафхон сарой бошқарувчиси лавозимида белгиланади. 1613 йилда 19 ёшли Аржуманд бону 21 ёшли шаҳзода Хуррамга (Шоҳ Жаҳон) турмушга чиқади. Ўтқир ақл-идрок соҳибаси бўлмиш Аржуманд бону тез кунда ўзининг тадбиркорлиги, нозик табиати, иффати ва тенги йўқ ҳусни билан сарой аъёнлари ўртасида катта эътибор қозонади. Хусусан, Жаҳонгиршоҳ келини Аржуманд бонуни ниҳоятда эъзозларди. Шунинг учун бўлса керак, кўп ўтмай Аржуманд бону саройда Мумтоз Маҳал бегим (саройнинг кўрки) номи билан атала бошлайди.

Жаҳонгиршоҳ билан шаҳзода Хуррамнинг ораларида чиққан айрим келишмовчиликларни Мумтоз Маҳал ҳал қилишга киришар ва бу ишни уддасидан чиқарди ҳам. Шунинг учун ҳар икки томоннинг илтифотида сазовор бўларди.

Шоҳ Жаҳон 1628 йил феврал ойида тахтга ўтиргач, ёш малика Мумтоз Маҳал бегим давлат ишларида эрига ёрдамлашар ва доим режалик маслаҳатлари билан

рини тўғри йўлга бошларди. Бинобарин, у саройда шоҳ маслаҳатчиси ва муҳрдорлик лавозимларини эгаллайди. Мумтоз Маҳал бегим яхши кунларда ҳам ҳарбий сафарларда ҳам эрига вафодор ҳамроҳ ва жафокаш ҳамдарад бўлган. Мумтоз Маҳал бегим 1631 йили навбатдаги сафарлардан бирида, Бурхонпур шаҳрида ўн тўртинчи фарзандини туғиш асносида 38 ёшида вафот этади. Мумтоз Маҳал бегим ҳаёт билан видолашаркан, эри Шоҳ Жаҳондан фарзандларига меҳрибон бўлишини, бошқа уйланмасликни ва ниҳоят унга атаб дунёда тенги йўқ ҳашаматли бир мақбара бунёд эттиришни илтимос қилади.

Шоҳ Жаҳон сеvimли маликаси Мумтоз Маҳал бегимнинг васиятларини бажаради. Зотан, у кейинги 36 йиллик умри давомида уйланмай ўтади. Мунис, вафодор рафиқасининг номини абадийлаштириш мақсадида унга атаб ялтироқ оқ мрамрдан мақбара қурдиради. Мақбарага Мумтоз Маҳалнинг бошига қўйилган тож рамзида «Тож Маҳал» деб ном беради.

Мумтоз Маҳал бегим ўлим олдидан ўз болалари билан видолашаркан, Шоҳ Жаҳоннинг аҳволидан хабардор бўлиб, унга ғамхўрлик қилиб туришни катта қизи Жаҳоноро бегим зиммасига юклайди.

ЖАҲОНОРО БЕГИМ Шоҳ Жаҳоннинг катта қизидир. 1614 йилда туғилган. Шоҳ Жаҳоннинг тахтга ўтириш маросимида Жаҳоноро бегим 14 ёшда эди. Шоҳ Жаҳон унга 40 минг дона ёқут жавоҳирлар инъом этиб, яна йилига 600 минг рупия миқдорида нафақа ҳам белгилаган эди.

Онаси Мумтоз Маҳал бегим вафот этганда Жаҳоноро бегим ўн етти ёшда эди. Эндиликда шоҳ оиласини бошқариш унинг зиммасида эди. Шоҳ Жаҳоннинг қизига бўлган меҳри янада ортади. У Мумтоз Маҳал бегимдан қолган барча бойлик ва мулкларни қизига топширади. Оқила Жаҳоноро бегим билан акаси Доро Шукуҳ бир-бирларига ўта меҳрибон бўлиб, укаси Аврангзеб эса бемехр ва худбин эди. Жаҳоноро бегим оилада ака-укаларни, ҳатто отаси билан укаси Аврангзебнинг ораларида келиб чиқадиган можароларни усталик билан бартараф қилишга моҳир эди.

Жаҳоноро бегим саройда обрў-эътибори ортабориб, аста-секин онаси Мумтоз Маҳал бегимнинг мавқеини эгаллайди. Унинг жисми исмига монанд бўлиб, ҳусн-

латофатда, ақл-идрокда ва илму одобда табиат унга сахийлик қилган эди. Жаҳоноро бегим давлат ишларини бошқариш, ички ва ташқи сиёсат ҳамда дипломатия масалаларида отасига ўзининг жўяли маслаҳатлари билан ёрдамлашарди. Унда бобокалони Бобуршоҳ каби меъморчилик ва ободончиликка катта қизиқиш ва ҳавас бор эди. Бинобарин, у Аградаги жомеъ масжидининг тархини тузади. Деҳли, Сурат, Амбола, Баҳол ва Панипат шаҳарларида карвонсаройлар қурдиради. Ло-хурда эса оромбахш катта боғ барпо қилдиради. Жаҳоноро бегим мамлакатдаги ғариб-ғурабо ва фақирларга моддий ёрдамлар уюштириб, камбағаллар учун уй-жойлар қурдиради. Шунингдек, у Кашмирда «Пари Маҳал» («Парилар саройи») номли ажойиб боғ бунёд эттиради. Шаҳдхонободда эса Али Мардонхон ариғини қаздириб, нақшинкор ҳовуз қурдиради. Жаҳоноро бегим илм-фан бобида ҳам қалам тебратгани тарихдан маълум. «Рисолайи соҳибия» («Дўстлик ҳақида рисола») номли асар унинг қаламига мансубдир.

1658 йилда Аврангзеб тахт таллашиб, ўз акаси Доро Шукуҳни мағлубиятга учратиб, укаси Мурод Бахшни зиндонга ташлайди. Бемор, ҳаста отаси Шоҳ Жаҳонни асирга олиб, Аградаги қизил тош саройда қамоқда сақлайди. Укаси Аврангзебнинг хатти-ҳаракатларидан норози бўлган Жаҳоноро бегим мамлакатни ака-укалар ўртасида тақсимлашни, жумладан Доро Шукуҳга — Панжобни, Мурод Бахшга — Гужаротни, Шоҳ Шужъога — Банголани, Аврангзебнинг катта ўғли Муҳаммад Султонга — Деканни бўлиб беришни маслаҳат беради. Аммо Аврангзеб қабул қилмайди.

Ака-укаларнинг, ота-боланинг ва дўстларнинг орасига тушган низо ва уларнинг фожиали қисмати Жаҳоноро бегимни қаттиқ изтиробга солади. Дилхаста малика дунё ишларидан қўл ювиб, отасига хизмат қилиш билан ўзига таскин беради. У 1658 йилдан 1666 йилгача бемор отаси хизматида бўлди. 1666 йилда Шоҳ Жаҳон ғарибликда, Тож Маҳал мақбарасидан қўз узмай, қизи Жаҳоноро бегим қўлида ҳаётдан қўз юмади.

Жаҳоноро бегим 1681 йилда олтмиш етти ёшида вафот этади. Гарчи, у шоҳ қизи бўлса-да, табиатан камтар ва олий ҳимматлилиги туфайли бойлик ҳамда шон-шухратларга қизиқмайди. Ҳар ҳолда ўзининг васиятига мувофиқ бўлса керак, унинг қабрига қўйилган оддий қабр тошига: «Менинг қабримни яшил

майсалар қопласин, зеро бир ғариб ожиза учун яшил майсанинг ўзи кифоядир», деган сўзлар ёзиб қўйилган.

ДОРО ШУКУХ Шох Жаҳоннинг катта ўгли бўлиб, у 1616 йилда Мумтоз Маҳал бегимдан туғилган. Доро Шукӯх Оллоҳобод, Панжоб ва Мўлтонда ҳукмронлик қилган. унинг ихтиёрида 40 минг отлик аскар бор эди. Шох Жаҳон Доро Шукӯхни ўзининг валиаҳди қилиб тайинлаган эди. Бинобарин, у ҳукмрон сифатида ҳаракат қиларди. Шох Жаҳон Доро Шукӯхни жуда яхши кўрарди. Шунинг учун бўлса керак, у эрка ўсиб, ҳарбий салоҳияти паст ва давлат бошқаришда унчалик уқуви йўқ эди. У гарчи, бир неча жангларда иштирок қилган бўлса-да, ўз атрофидаги кишиларнинг кайфиятини чуқур имтиҳондан ўтказиш, уларни оғир пайтларда аҳволи руҳиясини синаш каби мулоҳазалардан йироқ эди. У ҳатто ўз қўл остидаги қўшиннинг аҳволидан бевосита хабардор бўлолмасди. Унинг лоқайд ва калтабинлиги шу даражада эдики, ҳатто ўзига берилган вилоятларни ҳам ўзи бошқармас, балки унинг ёрдамчилари бошқарар эдилар.

Шох Жаҳон сўнгги йилларда касалга чалиниб, кўрпа-тўшак қилиб ётиб қолади. Бинобарин, салтанат ишларини Доро Шукӯх олиб борар ва шу йўсин билан ўз мавқеини мустаҳкамлаётган эди. Шунингдек, барча вилоят ҳокимларини янгидан тайинлаб, ўзгартиришга қарор қилган эди. Шох Жаҳоннинг касаллигидан фойдаланган шаҳзодалар — Шох Шужъо, Аврангзеб ва Мурод Бахшлар ўз акалари Доро Шукӯхга қарши ўзаро иттифоқ тузиб, жангга отланадилар.

1657 йил ноябр ойининг ўрталарида Шох Жаҳон бироз тузалгандек бўлади. Аммо инқироз чуқурлашиб қолган эди. Бундан кейинги воқеалар яшин тезлигида ривожлана борди. Мазкур йилнинг декабрида Оллоҳободда Мурод Бахш Шох Шужъо эса Бенгалияда ўзларини подшоҳ деб эълон қиладилар. 1658 йил март ойида Аврангзеб ўз қўшини билан Бурҳонпурдан чиқиб, Нарбодга ўтади. Мурод Бахш эса қўшини билан Ужайна яқинига келиб, Аврангзебга қўшилади. Ушбу учрашувда Аврангзеб билан Мурод Бахш ўртасида тантанали битим имзоланади.

Ака-укалар ўртасидаги ўзаро биринчи тўқнашув 1658 йил 14 февралда Банорас яқинидаги Баҳодирпурда содир бўлади. Валиаҳд Доро Шукӯх укалари Аврангзеб ва Мурод Бахшга қарши Қосимхон ҳамда

рожа Жасван Сингх бошчилигидаги қўшинни юборади. Доро Шукуҳнинг 35 минглик қўшини бўлса-да, бироқ қўшин орасида ҳамжиҳатлик йўқ эди. Зотан, жанг асносида Қосимхон Жасван Сингхга ҳеч қандай кўмак бермайди. Натижада Доро Шукуҳнинг қўшини Аврангзебнинг биринчи ҳамласидаёқ парокандаликка учраб, тарқалиб кетади.

1658 йил 29 майда Агра ёнидаги Самугархда энг катта ҳал қилувчи жанг бўлади. Бу жангда Доро Шукуҳ 50 минглик қўшинга ўзи қўмондонлик қилади. Бироқ мазкур қўшин турли-туман ҳарбий бўлинмалардан ташкил топган эди. Бинобарин, ражпутлар ҳамда Доро Шукуҳнинг шахсий бўлинмаларидан бошқа бўлинмаларга ишониб бўлмасди. Чунончи, Доро Шукуҳнинг эътиборли амирларидан бири Халилуллохон жанг бошланмасданоқ Аврангзебга сотилиб кетади. Жанг Доро Шукуҳнинг мағлубияти ва Аврангзебнинг ғалабаси билан якунланади. Доро Шукуҳ қўшинидан ўн мингдан ортиқ киши жанг майдонида қирилиб кетади. Халок бўлганлар орасида Доро Шукуҳнинг бир неча етук саркардалари, жумладан 9 ражпут ва 19 мусулмон саркардалари бор эди. Мазкур жанг тахт учун курашнинг ҳал қилувчи якуни бўлади.

Самугарх жангидан сўнг Доро Шукуҳ Панжобга қочади. 1658 йил июн ойида Аврангзеб пойтахт Аграга киради ва отаси Шох Жаҳонни асир олиб, уй қамоғига солади. Шундан сўнг Аврангзеб иттифоқчиси, укаси Мурод Бахшни ҳам ушлатиб зиндонга ташлайди.

Доро Шукуҳ ўзига тобеъ оз сонли аскарлари билан бир неча ойгача Биас дарёси қирғоқларида жон сақлайди. Аврангзеб ҳар хил макр-хийлалар ишлатиб, Доро Шукуҳ аскарлари орасида низо чиқаришга муяссар бўлади. Натижада Доро Шукуҳ Лоҳурни ташлаб Мўлтонга, у ердан Синдга, кейинчалик Гужаротга қочади. Бу пайтда Рожа Жасвант Сингх Доро Шукуҳга ёрдам бериш истагини билдирган эди. Бироқ Аврангзеб Рожа Жай Сингх ёрдами билан Рожа Жасвант Сингхни ўзига оғдириб олади.

1659 йил март ойида Аврангзеб Доро Шукуҳ қўшинининг орқа томонидан ўтиб, қаттиқ зарба беради. Бу муваффақиятсизликдан сўнг Доро Шукуҳ Аҳмад-ободга бориб, у ердан Қандаҳор орқали Эронга ўтиш мақсадида Синдга чекинади. Доро Шукуҳ белужларнинг Дадар вилоятининг султони Малик Жевондан бошпана сўрайди. Зеро, бир вақтлар Доро Шукуҳ

Малик Жевоннинг ҳаётини сақлаб қолганди. Эндиликда ўзининг бошига оғир кун тушганда унинг садоқатига умид боғлаган эди. Аммо Малик Жевон нонкўрлик қилиб, Доро Шукуҳни ушлаб, Аврангзеб кишиларига топширади. 1659 йил 30 августда Доро Шукуҳ қатл қилиниб, кесилган бошни лаганга солиб, қамоқда бемор ётган Шох Жаҳонга киритадилар.

Доро Шукуҳнинг ўғли Сулаймон Шукуҳ 1658 йилда Гархвил рожасининг ҳузурига қочиб борган эди. Бироқ 1660 йилда Аврангзеб одамлари тарафидан қўлга олиниб, Гвалиор қалъасига қамалади. У ерда Аврангзебнинг буйруғига биноан шаҳзода Сулаймон Шукуҳга аста-секин таъсир қилувчи захар берилиб, натижада 1662 йилда қамоқда вафот қилади.

ШОҲ ШУЖЪО Шох Жаҳоннинг иккинчи ўғли бўлиб, 1617 йилда Мумтоз Маҳал бегимдан туғилган. Шох Жаҳон бу ўғлига Бенгалия вилоятининг ҳокимлигини инъом қилган эди. Шох Шужъо Бенгалияда 17 йил ҳукмронлик қилди. Шох Шужъо табиатан ялқов ва дангаса киши эди. Гарчи гоҳида ғайрати жўш уриб, катта ишларга бел боғласа-да, бироқ кўзлаган ишини охиригача олиб бораолмас эди.

1658 йил 14 февралда ака-ука шаҳзодалар ўртасида биринчи ўзаро уруш бошланиб кетади. Бу жанг Банорас яқинидаги Баҳодирпурда бўлиб, Доро Шукуҳ ўз ўғли Сулаймон Шукуҳ бошчилигидаги йирик қўшинни укаси Шох Шужъо қўшинига қарши ташлайди. Шаҳзода Сулаймон Шукуҳ жангда голиб келиб, амакиси Шох Шужъо қўшинини мағлубиятга учратади. Шох Шужъо жанг майдонидан қочиб Оллоҳобод томонга бориб жон сақлайди ва янгидан қўшин йиғиб Аграга юрмоқчи бўлади. Аммо 1659 йил 5 январда Хажвда бўлган жангда Аврангзеб ўзининг иттифоқчиси бўлган кичик акаси Шох Шужъога ўнганмас зарбани беради.

Шох Шужъо Хажвдаги жангда укаси Аврангзебдан енгилиб мағлубиятга учрагач, қолдиқ қўшинлари билан Бенгалияга кетади. Аммо Аврангзеб Шох Шужъони таъқиб қилишни ўзининг катта ўғли Муҳаммад Султон билан сарой бош вазири Мир Жумлага топширади. Шох Шужъо жияни Муҳаммад Султон билан махфий равишда музокара юритиб, ўз қизи Гулруҳ бегимни Муҳаммад Султонга хотинликка беришни ваъда қилади. Лекин шох қўшинига қўмондонлик қилувчи Мир

Жумла Шоҳ Шужъонинг қароргоҳи Тандани ўраб, хавф остида қолдиради. 1660 йил май ойида Шоҳ Шужъо ўз оиласи ва қирқ нафар навкарлари билан Бенгалиядан чиқиб, Бирма чегарасидан ўтиб, Аракан ўрмонига қочиб боради. Кейинчалик голландияликларнинг маълумотига қараганда, 1661 йили Шоҳ Шужъо ва унинг болачакалари Аракандаги маҳаллий Мағх қабиласи томонидан ўлдириб юборилган.

МУРОД БАХШ Шоҳ Жаҳоннинг тўртинчи кенжа ўғли бўлиб, 1621 йилда Мумтоз Маҳал бегимдан туғилган. Шоҳ Жаҳон Мурод Бахшга Гужарот ҳокимлигини инъом қилган эди.

Мурод Бахш акаси Шоҳ Шужъодан фарқли ўлароқ, ғайратли бўлса-да, бироқ хузур-ҳаловат ва кайф-сафонинг кетидан қувган, нодон киши эди. У қанчалик шижоатли бўлмасин, акаси Аврангзебнинг хийланайранглари қаршисида дош беролмасди. Унинг бемулоҳаза хатти-ҳаракатлари ўзи учун ҳам, салтанат учун ҳам фойда келтирмасди.

1657 йилда Мурод Бахш кичик акаси Аврангзебни макрига учраб акаси Доро Шукуҳга қарши курашишга жазм қилади. Бу пайтда отаси Шоҳ Жаҳон касал ётарди. Мурод Бахш акалари Шоҳ Шужъо ва Аврангзеблар билан иттифоқ тузади. 1657 йил декабр ойида Оллоҳободда Мурод Бахш ўзини подшоҳ деб эълон қилади. 1658 йил март ойида Аврангзеб ўз қўшини билан Бурхонпурдан чиқиб Нарбодга келади. Мурод Бахш ҳам ўз қўшини билан Ужайна яқинида Аврангзебга қўшилади.

1658 йил 15 апрелда Доро Шукуҳ ўзининг 35 минглик қўшинига рожа Жасвант Сингх ва Қосимхонни саркарда тайинлаб, Аврангзеб ва Мурод Бахшга қарши юборади. Ҳар икки томоннинг қўшинлари Ужайна яқинида бир-бирлари билан тўқнашадилар. Бироқ Доро Шукуҳ қўшинида ҳамжиҳатлик йўқ эди. Бинобарин, жанг Доро Шукуҳнинг мағлубияти билан тугайди.

1658 йил 29 майда ҳал қилувчи энг катта жанг Агра ёнидаги Самугархда бўлиб ўтади. Бу жангда гарчи Доро Шукуҳ 50 минглик қўшинга шахсан ўзи қўмондонлик қилган бўлса-да, бироқ унинг амирларидан айримлари жанг бошланмасданоқ Аврангзеб ва Мурод Бахш билан тил бириктирган эдилар. Шу боис жанг натижаси Доро Шукуҳнинг батамом мағлубияти ва иттифоқчиларнинг ғалабаси билан якунланади.

Кейинги воқеалар ўз-ўзидан ривожлана боради. Самугарх жангидан сўнг, 1658 йил июн ойида Аврангзеб Аграга кириб, тахтни эгаллайди. Шу ойнанинг ўзидаёқ укаси Мурод Бахшни ҳам ушлатиб зиндонга ташлайди. Мурод Бахш Гвалиор зиндонидан уч йил азоб-укубатдан кун кечиради. Ниҳоят, 1661 йилда Аврангзебнинг буйруғи билан Мурод Бахшнинг боши кесилади. У 41 ёшида оламдан ўтади.

Абу Зафар Муҳийиддин **Муҳаммад Аврангзеб Оламгир**.

Аврангзеб Шоҳ Жаҳоннинг учинчи ўғли бўлиб, 1619 йил 24 сентябрда (1028 йил 15-зулқаъда ойида) туғилган. Онаси Мумтоз Маҳал бегимдир. Аврангзеб ёшлигиданоқ ака-укаларига нисбатан анча қобилиятли, совуққон, уздабурон, ҳийла ва найранг ишлатишга моҳирлиги билан ажралиб турарди. У ёшлигиданоқ диндорлик билан ном чиқаришга ҳаракат қилар ва риёкорлик билан «умримни ибодат билан ўтказмоқ учун Маккатиллога бориб, бу фоний дунё ишларидан қўл ювман», деб юрарди. У оддий халқ кўзига ўзини авлиё қилиб кўрсатарди. Зотан, Аврангзеб ўқимишли ва билимдон киши бўлиб, Қуръонни ёддан билар, талайгина газалларни ёддан ўқир, ўзи ҳам газаллар ёзарди. Аммо қаттиққўл, кучли, иродали, бировнинг ҳақидан қўрқмайдиган, қон тўкишни оддий бир зарурат деб билувчи тошбағир киши эди.

Отаси Шоҳ Жаҳон 1636 йилда Аврангзебни Декан вилоятига ҳоким қилиб тайинлайди. 1644 йилда Аврангзеб отаси Шоҳ Жаҳонга қарши ҳаракат бошлайди. Шоҳ Жаҳон бу исёнкор ўғлини Декан ҳокимлигидан азл қилиб, Балх вилоятида турган қўшинларга бошлиқ қилиб жўнатади. Кейинчалик Гужарот ва у ердан Бадахшонга юборади. 1652 йилда Аврангзеб яна Декан вилоятига ҳоким қилиб тайинланади.

1656 йил февралда Аврангзеб Голконда беклигига қарши уруш бошлайди. 1657 йилда Бижопур беклигини қўшиб олиш учун отаси Шоҳ Жаҳонга ҳийла ишлатади. Чунончи, 1656 йил ноябр ойида Бижопурнинг ҳукмдори Муҳаммад Одилшоҳ вафот этади. Унинг ўрнига марҳумнинг ёш ўғли Али Одилшоҳ II келади. Аврангзеб мазкур ёш ҳукмдор ҳақида Шоҳ Жаҳонга шундай хабар йўллайди: «Гўё Бижопурнинг ҳозирги ҳукмдори Али Одилшоҳ II марҳум Муҳаммад Одилшоҳнинг ўғли эмас, балки келиб чиқиши номаълум, фақат у марҳум ҳукмдорнинг ҳарамидан тарбияланган, холос».

Шоҳ Жаҳон Бижопур масаласини ҳал қилишни Аврангзебнинг ихтиёрига топширади. Бундан фойдаланган Аврангзеб Бидорни забт қилади ва Бижопурга тажовузкорона ҳужум бошлайди. Бижопур султони Али Одилшоҳ II Дехли билан музокара бошлайди. Шоҳ Жаҳон бу масалани адолатли ҳал қилишни катта ўғли Доро Шукуҳга топширади. Доро Шукуҳ ишни муфассал текшириб кўриб, масалани Султон Али Одилшоҳ II фойдасига ҳал қилади. Шоҳ Жаҳон Бижопурга қарши уруш ҳаракатларини дарҳол тўхтатиш ҳақида Аврангзебга фармон юборади. Аврангзеб Бижопур султони билан сулҳ тузиб, орқага қайтишга мажбур бўлади. Мана шу воқеадан сўнг кўп ўтмай Шоҳ Жаҳон касал бўлиб ётиб қолади.

Темурий шаҳзодаларнинг орасида тахт учун кураш тасодифий ҳол эмас, балки одат тусига кириб қолган эди. Бироқ Шоҳ Жаҳоннинг фарзандлари ўртасида вужудга келаётган тахт учун ўзаро кураш қонли урушларга айланиб кетди. Чунки уларнинг ҳарбий кучлари бир-биридан кам эмас, боз устига сарой аъёнлари гуруҳларга бўлиниб, ҳар бир гуруҳ бир шаҳзода томонида турарди.

Гарчи асли номи Муҳийиддин Аврангзеб (тахт беағи, тахт ярашиғи) бўлса-да, тахтга ўтиргач, ўзини Абу Зафар Муҳийиддин Муҳаммад Аврангзеб Оламгир деб эълон қилади. Бинобарин, тарихда «Аврангзеб Оламгир» номи билан машҳурдир.

Аврангзебнинг ҳукмронлик даври (1658—1707) Ҳиндистонда бобурийлар салтанати қуёшининг қиёмга чиққан даври бўлди. Агар рамзий маънода таққосланса — бобурийлар салтанатининг мезанасига ўрнатилган ҳилол ой — 14 кунлик тўлин ойга айланган эди.

Аврангзеб тахтга ўтиргач, ўз ҳокимиятини кенгайтириш учун тўхтовсиз жанглар олиб борди. Аврангзебнинг ҳукмронлик даврини тарихчилар икки фаслга бўладилар. Биринчи фасл 1658—1681 йиллар бўлиб, Аврангзебнинг диққат марказида асосан ғарби-шимолий ва шарқи-шимолий Ҳиндистондаги воқеалар турарди. Аврангзеб бу ерда ражпутларга қарши жанглар олиб бориш ва шимолий Ҳиндистоннинг шарқий ва ғарбий чегараларини мустаҳкамлашга ҳаракат қилади. Унинг ҳукмронлигининг иккинчи фасли — 1682—1707 йилларда эса, у асосан ўз диққатини мамлакатнинг жанубий қисмидаги воқеаларга қаратади. Зотан, бу ерда Шиваджи маратхлар давлатини тузган эди. Бу давлат

аслида 1674 йилда расман мустақил деб эълон қилинган бўлса-да, Аврангзеб салтанатига тинчлик бермас эди. Бинобарин, Аврангзеб ўз ҳукмронлик даврининг иккинчи палласида, энг яхши ҳарбий саркардалари ва сарой аъёнлари билан жанубда яшашга мажбур бўлади. Чунки бу ерда муҳим воқеалар содир бўлаётган эди.

Аврангзеб ўзининг 49 йиллик ҳукмронлик даврида, ота-боболари каби меъморчилик, қурилиш, адабиёт ва санъат ривожини учун қайғурмади. Акбаршоҳнинг динлар тенглиги сиёсатига амал қилмади. У ислом динидан бошқа динни ва сунна мазҳабидан бошқасини тан олмади. Унинг раҳбарлигида Ҳиндистонда «Шаръий фатволар мажмуаси» яратилиб, унга «Фатавоий Оламгирий» деб ном берилди. Бундан кейинги адолатли суд ишлари мазкур қонунлар тўплами асосида олиб бориладиган бўлди.

Аврангзеб ҳинд халқининг бошига кўп кулфатлар солди. У 1679 йилда мусулмон бўлмаган халқларга солинадиган «Жузъи жон» солигини қайтадан жорий қилди. Ҳинд халқининг ибодатхоналаридаги олтин ва кумуш жиҳозларини хазина (байтулмол) фойдасига тортиб олиб, ибодатхона биноларини эса масжидга айлантирди. Масалан, Удайпур ва Читорнинг ўзида 200 ибодатхона бузиб ташлангани тарихдан маълум. 1665 йилда бож тўлови ҳақида фармон эълон қилинади. Фармонга мувофиқ, мусулмон савдогарларидан 2,5 фоиз, ҳинди савдогарларидан эса 5 фоиз бож олиш қонун билан тасдиқланган эди. 1669 йил Аврангзеб барча вилоят ҳокимларига мусулмон бўлмаган аҳолининг ҳамма мактаб ва ибодатхоналарини бузиб ташлашга фармон беради. 1671 йилда барча маҳкамаларда ишловчи котиблар ва бошқа хизматчилар мусулмонлардан бўлиши лозимлиги ҳақида кўрсатма берган эди. Бироқ, котиблар ҳиндлардан бўлмаслиги мумкин эмаслиги маълум бўлгач, ярми ҳиндлардан, ярми мусулмонлардан бўлиши ҳақида қўшимча фармон берилади. 1695 йилда ражпутлардан ташқари барча ҳиндларнинг тахтиравонда, фил ва зотли отларга миниб юриши шунингдек, қуролга эга бўлиши ман этилади. Аврангзебнинг бундай ички сиёсати мамлакатда жуда катта норозиликларга олиб келди. Тинимсиз жангу жадалларда тинқаси қуриган халқ учун бу фармонлар оғир юк эди. Бинобарин, мамлакатнинг ҳар ер-ҳар ерида халқ қўзғолонлари, ҳокимлар фитнаси ва амалдорлар исёни кўтарила бошлади. 1690 йилга келганда Ав-

рангзеб салтанати ўзининг энг юқори поғонасига чиққан эди. Гўё бутун Ҳиндистон мамлакати Аврангзеб оёғи остида тургандек эди. Бироқ ҳақиқатни олганда ҳамма нарса қўлдан кетган, мамлакатда бобурийлар салтанати инқирозга юз тута бошлаган эди. Мамлакатда ражпутлар, маратхлар қўзғолони авжга чиқди. Ҳатто Аврангзебнинг тўртинчи ўғли Муҳаммад Акбар ҳам ражпутлар томонига ўтиб, 1681 йил январ ойида ўзини подшоҳ деб эълон қилади.

Аврангзеб 49 йил ҳукмронликдан сўнг, 1707 йилда 89 ёшида Аҳмадобод шаҳрида вафот этади. «Тазкиратул-ҳавотун» номли асарда ёзилишича, Аврангзебнинг беш ўғли ва беш қизи бўлган. Ўғиллари — Муҳаммад Султон, Муаззам Шоҳ (кейинчалик Баҳодиршоҳ), Аъзам Шоҳ, Муҳаммад Акбар ва Ком Бахш, қизлари — Зубдатнисо, Зебуннисо, Зийнатнисо, Бадриннисо ва Меҳринисолардир.

ЗЕБУННИСО БЕГИМ — Бобурнинг панневараси, Абу Зафар Муҳийиддин Муҳаммад Аврангзеб (тахт беағи) Оламгирнинг қизидир. Унинг онаси Дилрасбону бегим Шоҳнавозхоннинг қизи бўлиб, Бобурнинг Гулбадан исмли қизига бориб туташади. Зебуннисо бегим 1639 йил феврал ойида (1048 йил, шаввол ойи) Деҳлида туғилган.

Зебуннисо бегим ўз замонасининг фозила аёлларидан Ҳафиза Марям қўлида савод чиқарган. Аврангзеб Зебуннисо бегимнинг шоирлик истеъдодини сезгач, унга ўз даврининг етук олимларидан Мулло Муҳаммад Ашраф Исфажоний ва Мулло Жевонни муаллим қилиб тайинлайди. Зебуннисо бегим забардаст шоира, етук олима, танбур чертувчи уста созанда ва моҳир ҳаттот бўлиб етишади. Араб ва форс тилларининг сарфу наҳв (морфология ва синтаксис)ини, фикҳ (қонуншунослик), мантиқ, фалсафа, тарих фанларини пухта ўзлаштиради. У настаълик, насҳ ва шикаста хатларини зўр маҳорат билан ёзган. Шу боис Қуръонни бир неча маротаба хуснихатда кўчирган ва ёддан қироат билан ўқиган.

Зебуннисо бегимнинг чиройли бир девони бўлган. Яна тасаввуф фалсафасига оид «Мунис ул-арвоҳ» номли асари ҳам бор. Тафсир соҳасида 769 варақли қўлёзмадан иборат «Заб ат-тафосир» (Гўзал тафсирлар)ни ёзади. Бундан ташқари, илоҳиётга оид «Зеб ан-нашаот» номли асар ёзиб, уни ўз устозига бағишлайди. Шунингдек, Ҳиндистон мусулмонлари орасида дастуруламал бўлиб қолган «Фатавои Оламгирий» («Шариат қонунлари

мажмуаси) номли асарни форс тилига таржима қилдиради. Зебуннисо бегим олий ҳимматли ва саховатли бўлган. У ўз замонасининг олимлари, шоирлари ва санъат аҳлларига ғамхўрлик ва ҳомийлик қилган, хуллас илм ва фаннинг ривожига муҳим ҳисса қўшган. Зотан, «Олами ислом» тазкирасида қайд этилган «Отаси Аврангзеб ҳукмдорлик билан қозонаолмаган шухратни, Зебуннисо бегим илм ва одоб билан қўлга киритди», ибораси фикримизнинг далилидир.

Зебуннисо бегим умрининг охиригача жуфтликни ихтиёр қилмади. «Мунтахабут-таворих» муаллифининг ёзишича, Зебуннисо бегим кунлардан бир кун опасиникига меҳмон бўлиб боради. Иттифоқо, опасининг тўлғоқ тутиб, қаттиқ азоб чекиб, ўлим билан олишаётган пайтига тўғри келади. Шунда Зебуннисо бегим, агар жуфтликнинг оқибати шу бўлса, дунёдан тоқ ўтганим бўлсин, — деб аҳд қилган экан. Кўпгина тарихий асарларнинг гувоҳлик беришича, Зебуннисо бегим ёшлигида Оқилхон Розий исмли шоир табиат бир йигитга кўнгул беради. Оқилхон Розий ҳам Зебуннисо бегимга ишқий мисралар йўллаб турган. Аммо Оқилхон Розийнинг қайси бир жиҳати шоҳ Аврангзебга маъқул келмас, бинобарин, ошиқ-маъшуқларнинг пинҳона учрашувларини таъқиб остига олади. Ривоятлардан бирида айтилишича, кунлардан бир кун Зебуннисо бегим билан Оқилхон Розий боғда учрашиб турганларида, тасодифан Аврангзеб боққа кириб келади. Дарҳол ошиқ-маъшуқлар ўзларини панага олишади. Боғнинг бир четида катта зиёфатлар учун қазилган ер ўчоққа ўрнатилган катта дошқозон мис қопқоғи билан турар эди. Оқилхон Розий шоҳ газабидан чўчиб, ана шу қозон ичига тушиб олиб, устидан қопқоқни ёпади. Шоҳ Аврангзеб Оқилхон Розийнинг беркинганини кўриб қолади ва тўғри келиб қозон қопқоғининг устига чиқади ва баковулни чақириб, ўчоққа олов ёқишни буюради. Ўчоққа олов ёқилиб, қозон қизийди, қопқоқ остидан жизғанақ ҳид билан тутун чиқади-ю, аммо ҳеч қандай нидо эшитилмайди. Аврангзеб қопқоқдан тушиб, баковулга қопқоқни очишни буюради. Қопқоқ очилганда қозон ичиди ярим қорайган Оқилхоннинг жасади кўринади. Иккинчи бир ривоятда, кўзойнакли илон солинган қафасга ташлаб, илон захри билан ўлдирилган, дейилади.

Оқилхон Розийнинг ўлиmidан сўнг Зебуннисо бегим қалбида янги ёр учун ўрин қолмайди. У поёнига етмаган

ишқий достонини куйлаб ўтади. Зебуннисо бегим 1702 йилда 63 ёшида Деҳлида вафот этади. У Деҳлидаги «Зарзари» қабристонига дафн этилган. Зебуннисо бегимнинг қабр тошига шоиранинг гоят камтарлик билан айтган қуйидаги байти ёзилган: «Бағайри сабза напўшад касе мазори маро, ки қабрпўши ғарибон ҳамин гиёҳ бас аст». (Ҳеч ким менинг қабримни сабзадан ўзга нарса билан ёпмасин, ғариблар қабрини ёпмоқ учун шу гиёҳнинг ўзи басдир).

Зебуннисо ўз даври анъанасига кўра, форс ва араб тилларини қунт билан ўрганган. Шу тилларда ғазаллар битган. Зебуннисо бегим Мирза Бедилнинг қизига мураббийлик қилиб, уни камолга етказган.

МУҲАММАД СУЛТОН Аврангзебнинг катта ўғли бўлиб, 1637 йилда туғилган. Муҳаммад Султон бобоси Шоҳ Жаҳоннинг ҳукмдорлик даврининг охиридаёқ бир неча юришларда отаси Аврангзеб билан бирга қатнашган. Бинобарин, ҳарбий салоҳияти анча бор эди.

1659 йил 5 январда Аврангзеб ўз акаси Шоҳ Шужъони Ҳажвда тор-мор қилгач, Шоҳ Шужъо Бенгалияга қочади. Аммо, Аврангзеб Шоҳ Шужъони таъқиб қилишни ўғли Муҳаммад Султон билан саркарда Мир Жумлага топширади. Шоҳ Шужъо махфий равишда Муҳаммад Султон билан келишув тузади. Келишувга кўра, Шоҳ Шужъо ўз қизи Гулруҳ бегимни Муҳаммад Султонга хотинликка бермоқчи бўлади, шахзода таклифни қабул қилади. Гарчи эндиликда Шоҳ Шужъо учун Муҳаммад Султон тарафидан хавф-хатар бўлмаса-да, бироқ Мир Жумланинг жанговарлик фаолияти кундан-кунга ўсиб борарди. Ниҳоят, Шоҳ Шужъо жойлашган қароргоҳи Танда шаҳари Мир Жумла қўшинлари томонидан ўраб олинади. 1660 йил май ойида Шоҳ Шужъо ўзининг қирқта тарафдорлари ва оиласи билан Бенгалияни ташлаб, Бирма чегарасидан ўтиб — Аракан ўрмонига қочади.

Шоҳ Шужъо қочиб кетгач, Бенгалиядаги уруш ҳаракатлари тўхтади. Муҳаммад Султон отаси Аврангзеб ҳузурига қайтиб келади. Бироқ Муҳаммад Султоннинг амакиси Шоҳ Шужъо билан бўлган махфий музокаралари Мир Жумла томонидан Аврангзеб қулоғига етказилган эди. Аврангзеб Муҳаммад Султоннинг қилмишларидан ғазабланиб, гўё уни тахтга даъвогар сифатида айблаб, зиндонга ташлайди. Хитой тарихчисининг ёзишича, Аврангзебнинг кичик қизи отасининг бу

ҳаракатига қарши тургани учун уни ҳам акаси ёнига қамайди. Ниҳоят ака-сингил қолган умрларини хорзорлик билан қамоқда ўтказиб, зиндонда вафот қиладилар. Муҳаммад Султон зиндонда вафот этганда 35 ёшда эди.

АЪЗАМ ШОҲ Аврангзебнинг иккинчи ўғли бўлиб, 1643 йилда туғилган. Шаҳзода Аъзам Шоҳ отаси Аврангзеб вафот этганда укаси Ком Бахш билан бирга Деканда ҳоким эди. Отасининг вафотини эшитгач, тахтга даъвогар бўлиб, Аграга қараб юради. Аъзам Шоҳ 65 минг отлиқ ва 45 минг пиеда аскар билан пойтахт Аграга яқинлашади. Аммо Аграда ҳокимиятни қўлга олган укаси шаҳзода Муаззам (Шоҳ Олам)нинг қаршилигига учрайди. 1707 йил 18 июнда Агра ёнида бўлган жангда Аврангзеб даврида зўр эътиборга эга бўлган Асадхон ва унинг ўғли Зулфиқорхон Аъзам Шоҳ тарафида турардилар. Шунга қарамай, Аъзам Шоҳ жанг майдонида катта талафот кўриб, мағлубиятга учрайди. Бу жангда ҳар икки томондан 10 минг киши ҳалок бўлади. Аъзам Шоҳ бутунлай тор-мор қилиниб, унинг ўзи ва икки ўғли жангда ҳалок бўладилар.

МУҲАММАД АКБАР Аврангзебнинг тўртинчи ўғли бўлиб, 1647 йилда туғилган. Муҳаммад Акбар Аврангзебнинг бир неча жангларида қатнашади. 1679 йилда маҳаражлар устига қилинган юришда асосан Муҳаммад Акбар бошчилик қиларди. Маҳаражлар жангда енгилсалар-да, бироқ жангни тўхтатмайдилар. Улар тоғ ва саҳроларга тарқалиб, шоҳ аскарига тинчлик бермайдилар. Муҳаммад Акбар бир неча марта тасодифий ҳамлалардан қутилиб қолади ва уларга қарши курашда ҳеч бир иш чиқара олмайди. Бу аҳволдан ғазабланган Аврангзеб ўғли Муҳаммад Акбарни Марварга жўнатиб, Марвардаги қўшинга бошлиқ қилиб иккинчи ўғли Аъзам Шоҳни саркарда қилиб тайинлайди.

Худди шу пайтда Муҳаммад Акбар Шоҳга қарши қўзғолон кўтарган ражпутларга келиб қўшилади ва 1681 йил январда ўз отасини тахтдан туширилган деб, ўзини подшоҳ деб эълон қилади. Муҳаммад Акбарнинг бу хиёнати маҳараж Раж Сингхнинг таъсири эди. Бироқ, 1680 йил октябр ойида Раж Сингх вафот қилади. Унинг ўрнига ўтирган Жай Сингх бир неча вақт давомида ҳеч қандай ҳаракатга бошчилик қилмайди. Натижада, Муҳаммад Акбарнинг қилган ҳаракати анча кечикишга сабаб бўлади. Шунга қарамай, 1681 йилда Муҳаммад Ак-

бар Ажмирга қарши юриш бошлайди. Чунки бу пайтда Шоҳ Аврангзеб Ажмирда эди. У тезкорлик билан ҳаракат қилмайди. Аксинча, иккиланиб, сусткашлик қилади. Бу даврда шоҳ қўшинининг қудрати икки баробар ошиб кетади. Бу жангда Муҳаммад Акбарнинг ўнг қўли Таҳовархон ўлдирилгач, қўшин орқага чекинади. Худди шу аснода Аврангзеб Муҳаммад Акбар номига ёзилган қалбаки «мактуб»ни ражпутлар қароргоҳига хуфиёна ташлаттиради. Мактуб Аврангзеб қўли билан ёзилган бўлиб, гўё ўғли Муҳаммад Акбарни «ҳеч нарсадан хабарсиз, анқов ражпутларни ўлимга етаклаб келишнинг энг яхши усулини ўйлаб топгани учун» уни кўкларга кўтариб мақтаган эди.

Бу мактуб ражпутлар орасига келиб тушгач, Муҳаммад Акбарга ишончсизлик кучайиб, ундан юз ўгирадилар. Муҳаммад Акбарнинг ҳаёти хавф остида қолади. Бирлашган кучлар тарқайди ва Муҳаммад Акбар ўз ҳаётини сақлаб қолиш учун қочиб ҳаракат қилади. Аммо Дургадас мактубнинг сохталигини аниқлагач, Муҳаммад Акбарни ўз паноҳига олади ва қуролли кишилар назорати остида маратх ҳукмдори Самбхужининг саройига олиб бориб қўяди.

Маратхлар ҳукмдори Шиважининг ўғли Самбхужи жасоратли одам эди. Лекин маишатни яхши кўрарди. У Шоҳ Аврангзеб томонидан яқинлашиб келаётган хавфни хатарли даражада таҳлил қилмас, бинобарин асосий кучни шоҳга қарши қўйиш ўрнига, майда бўлақларга бўлиб ташлаб, майда душманларга қарши курашишга ҳаракат қиларди. 1682 йил 22 мартда Аврангзеб ўзининг уч ўғли ва энг жасоратли лашкарбошилари билан бирга Аврангбодга келади. Унинг мақсади маратхлар ҳукмрони Самбхужига қатъий зарба бериш ва исёнкор ўғли Муҳаммад Акбарни қўлга киритиш эди. Бу пайтда Муҳаммад Акбар маратхлар ҳукмдори инжиқ ва тажанг Самбхужи билан жанжаллашиб қолади ва денгиз орқали қайиқда сузиб Эронга ўтиб кетади. У 1705 йилда Эронда вафот этади. Муҳаммад Акбарнинг катта ўғли Шоҳ Олам 1677 йилда Голконда ҳукмдори билан ўз сулоласи ва тож-тахтни сақлаб қолиш мақсадида музокара юритади. Бироқ Шоҳ Оламнинг бу ҳаракати хоинлик деб қаралади ва Аврангзеб набираси Шоҳ Оламни зиндонга ташлайди. Шоҳ Олам зиндонда етти йил ётгач, озодликка чиқади.

КОМ БАХШ Аврангзебнинг бешинчи ўғли бўлиб, 1667 йилда туғилган. Ком Бахш Аврангзеб вафот этганда Деканда эди. Отаси Аврангзеб тахтига ўтирган Шоҳ Олам (кейинчалик Баҳодиршоҳ) укаси Аъзамшоҳни ўлдиргандан кейин ҳам тинчимади. У қўшин тортиб мамлакатнинг жанубига, яъни кичик укаси шаҳзода Ком Бахшга қарши юриш қилади. 1709 йил 13 январда Баҳодиршоҳ ўз қўшини билан Хайдарободга келиб Ком Бахшни тор-мор қилади. Урушда Ком Бахш яраланиб ўлади.

МУАЗЗАМ-ШОҲ Аврангзебнинг учинчи ўғли бўлиб, 1645 йилда туғилган. У ғайратсиз ва қўрқоқ одам эди. Деканда ўн бир йил ҳокимлик қилди. Унинг асосий ёрдамчиси Далирхон очиқ-ойдин унга қарши чиқарди. Шоҳ Олам билан Далирхон ўртасидаги душманлик (хусумат) шу даражага бориб етдики, гўё Деканда шоҳга тегишли мулкларда ўзаро уруш кетаётгандек эди. Умуман, Шоҳ Олам ҳокимиятни бошқаришда тадбирсиз ҳукмрон эди.

Аврангзеб вафотидан сўнг тахт учун кураш ажигга чиқди. Бу вақтда Шоҳ Олам Кобулда эди. Лекин Шоҳ Олам тахт учун бўлажак курашларга хуфиёна тайёрлик кўраётган эди. Бинобарин, отасининг вафотини эшитгач, дарҳол Аграга қараб юрди. Унинг иккинчи ўғли Азим уш-Шон Бенгалияда ҳоким эди. Тезликда Азим уш-Шонга хабар юборилиб, у Бенгалиянинг бойликларини ортиб Аграга қараб юради ва шаҳарни қўлга киритади. Бироқ шаҳар қалъаси ҳали таслим бўлмаган эди. Аграга Шоҳ Оламнинг яқинлашиши билан қалъа бошлиғи қалъани таслим қилади. Шоҳ Олам ўз укаларига қарши кураш бошлайди. Тахтга даъвогар сифатида пойтахтга 110 минглик қўшин билан яқинлашиб келган Аъзам Шоҳга қарши 1707 йил 18 июнда Агра яқинида қаттиқ зарба беради. Бу жангда ҳар икки томондан 10 мингдан ортиқ киши ҳалок бўлади.

Аъзам Шоҳ ва унинг икки ўғли бу жангда ўлдирилади.

Аммо Панжобда сингҳлар қўзғолони давом этаётган эди. Гарчи, Шоҳ Олам (кейинчалик Баҳодиршоҳ) сингҳларнинг Лохгарх қалъасини забт этган бўлса-да, сингҳлар тоққа қочиб, у ердан шоҳ қўшинига тинчлик бермасдилар. Марвар ҳукмдори Ажит Сингҳ Баҳодиршоҳга таслим бўлади. Кўп ўтмай яна бош кўтаради ва яна таслим бўлади. Ниҳоят, Ажит Сингҳ хон хизматига қабул қилинади.

Баҳодиршоҳ шундай лалайган қатъиятсиз эдики,

ҳатто ўзига вазир танлашда ҳам бир фикрга келолмаган. У ўзининг аввалги вазири Мунимхон билан отаси Аврангзеб даврида хизмат кўрсатган ва Аврангзебга обрў-эътибор келтирган Асадхонни фарқ қила олмай, қайси бирини вазирликка тайинлашни ҳам ҳал этолмай, ниҳоят, мамлакат идора ишларини ҳар икковига бўлиб беради. Бунинг оқибатида ҳар икки вазир ўртасида туганмас кураш бошланиб, бу эса мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётига салбий таъсир кўрсатади. Баҳодиршоҳ 1712 йил феврал ойида вафот этади.

Жаҳондор Баҳодиршоҳнинг катта ўғли бўлиб, 1668 йилда туғилган. Отаси Баҳодиршоҳ вафотидан сўнг, унинг тўрт ўғли ўртасида тахт учун кураш бошланиб кетади. Баҳодиршоҳнинг иккинчи ўғли Азим уш-Шон бошқа ака-укаларига қараганда анча тадбиркорроқ эди. Зулфиқорхон аввал уч ака-ука — Жаҳондоршоҳ, Рофи уш-Шон ва Жаҳон Шоҳларни бирлаштириб, Азим уш-Шонга қарши кураш бошлайди. Натижада, Азим уш-Шон (1670—1712) тор-мор этилиб, унинг ўзи эса қатл қилинади. Азим уш-Шон ўртадан олиб ташлангач, Жаҳондоршоҳ, Рофи уш-Шон (1672—1712) ва Жаҳон Шоҳлар (1674—1712) ўртасида низо бошланиб, Рофи уш-Шон билан Жаҳон Шоҳлар ўлдирилади. Шундан сўнг, энгилтак, ҳукмдорликка нолайиқ Жаҳондоршоҳ тахтга ўтиради. Зотан, воқеанинг бундай тус олиши Зулфиқорхоннинг фойдаси бўлиб, истеъдодсиз ҳукмронни ҳар мақомга солиш мумкин эди. Аммо Зулфиқорхоннинг секинчи узоққа бормайди. Орадан бир йил ўтмасдан Азим уш-Шоннинг ўғли Фарруҳ Сияр, ака-ука саййидлар — Ҳасан Али (кейинчалик Абдуллахон номи билан машҳур бўлган) ва Ҳусайн Алининг ёрдами билан Жаҳондоршоҳ ва Зулфиқорхонга Агра яқинида зарба беради. 1713 йилда Жаҳондоршоҳ билан Зулфиқорхон ўлдирилади.

ФАРРУҲ СИЯР 1688 йилда туғилган. Азим уш-Шоннинг ўғлидир. У 1713 йилда ҳокимиятга келади. Фарруҳ Сияр истеъдодсиз, бўшанг, ёлғончи, қўрқоқ, одам эди. Давлат ишларини олиб боришга иқтидорсиз эди. Бинобарин, 1713—1720 йиллар мобайнида давлат ишларини юқорида эслатганимиз ака-ука саййидлар бошқардилар. Ҳасан Али вазирлик мансабини, Ҳусайн Али эса Мир-бахши амалини қўлга киритган эдилар. Бундан ташқари саййидлар яна икки вилоят (суба)ни ҳам ўз ихтиёрларига киритган эдилар. Аммо Фарруҳ

Сияр мазкур саййидзодалардан қутилиш йўлини қидириб, махфий равишда уларга қарши фитна тайёрлайди. Шоҳ билан саййидлар орасида тез-тез низолар вужудга келабошлайди: Фарруҳ Сияр махфий равишда Мевар ҳукмдори Ажит Сингҳни тезлаб қўйиб, Ҳусайн Алини Ажит Сингҳни бўйсундиришга жўнатади. Ҳусайн Али Меварга бориб, Ажит Сингҳни бўйсундириб қайтади. Фарруҳ Сияр Бенгалияга ўзининг бош мушовири Мир Жумлани юбориш истагида эди. Декан ҳукмдорлигини Низом ул-Мулк ўрнига Ҳусайн Али ўз қўлига олади. Фарруҳ Сияр эса янгидан-янги фитналарни уюшти-ра боради. Ниҳоят, Ҳусайн Али ўз қўшинларини йиғиб, шимолга — Фарруҳ Сиярга қарши юриш бошлайди. Унинг бу юришида маратхлар ҳам ўз ҳиссаларини қўшадилар. Ҳусайн Али пойтахтга босиб келиб, Фарруҳ Сиярни асирга олади. Фарруҳ Сиярнинг узр ва зори — таваллоси инобатга олинмайди. Шоҳ саройи қўлга киритилиб, икки ой ўтгач, Фарруҳ Сиярни қатл қиладилар. Ривоятларга қараганда, «Аҳкоми оламгири» асарида Аврангзебнинг ўз фарзандларига васиятномаси илова қилинган экан. Васиятномада Аврангзеб ўз болаларига Бархий саййидларига нисбатан қандай муомала юри-тиш ҳақида қуйидагиларни ёзиб қолдирган дейилади: «Бархий саййидлари билан бўладиган муносабатда ниҳоятда эҳтиёткор бўлмоқларингиз лозим. Қалбларингизда уларга нисбатан меҳр бўлмаса ҳам, аммо зоҳиран уни акс эттирманг, уларни катта мансабларга қўйиб, даражаларини баланд кўтарманг. Зеро, ҳокимиятда ҳукмдор учун кучли ёрдамчи тез орада ҳокимият-ни ўз қўлига киритишга ҳаракат қилади. Агар сиз уларга ҳокимиятни бир лаҳза бошқаришни топширсангиз, бунинг оқибати сизнинг ҳалокатингиз билан яқунланади». (1719 йилда Фарруҳ Сияр ўз нодонлиги ва бепарволиги туфайли уларнинг қурбони бўлди. 1719 йилда Фарруҳ Сияр ҳалокатидан сўнг, тахтга Баҳодиршоҳнинг набираси Рофи уш-Шоннинг ўғли касалманд Рофи уд-Даражот (1692—1719) ўтиради. У сил касалига мубтало бўлиб, тез кунда касаллик уни сўлителиб қўяди. У 1719 йилда тахтни ўз укаси Рофи уд-Давлага (Шоҳ Жаҳон II 1696—1719) беради. Бироқ, Рофи уд-Давла ҳам касалманд эди. 1719 йилнинг сентябрида у ҳам оламдан кўз юмади.

МУҲАММАД ШОҲ. 1719 йил сентябр ойида Баҳодиршоҳнинг набираси, Жаҳоншоҳнинг ўғли Рав-

шан Ахтар (1692—1748) тахтга ўтиради. Равшан Ахтар кейинчалик ўзини Муҳаммадшоҳ деб атади. Муҳаммадшоҳ тахтга ўтирган вақтда, ака-ука саййидларнинг зўравонлиги ҳаддан ошган эди. Улар деярлик мамлакатнинг ҳамма жойида ўз ҳукмронлигини ўрнатган, шоҳни эса қўғирчоққа айлантирган эдилар. Аммо уларнинг хатти-ҳаракатларига қарши, шоҳ саройида ва бутун мамлакатда норозилик аломатлари вужудга келаётган эди. Сарой аъёнлари орасида ҳам ака-ука саййидларга қарши гуруҳ пайдо бўлади. Бу гуруҳ Деканда мустаҳкам ўрнашиб олган Низом ул-Мулк бошчилигида ҳаракат қиларди. Ҳусайн Али подшоҳ Муҳаммадшоҳни мажбуран Декан ҳокими Низом ул-Мулкка қарши жангга мажбур қилиб, катта қўшин билан Деканга юриш бошлайди. Аммо Ҳусайн Али бир неча кишилар томонидан ўлдирилади. Подшоҳ қотилларни жазолаш ўрнига уларга хайрихоҳлик билдиради. Ўз укаси Ҳусайн Алининг ўлдирилганини эшитган Ҳасан Али тахтга бошқа шаҳзода — Рофи уш-Шоннинг ўғли Муҳаммад Иброҳимни ўтқизади. Лекин Муҳаммадшоҳ—(жанубга кетаётган) ўз қўшинини шимолга қараб буради ва Жамна дарёси яқинида Билочпурга яқин жойда Ҳасан Али қўшини билан рўбарў келади. Қаттиқ жангда Ҳасан Али батамом енгилади ва асирга олинади. Орадан икки йил ўтгач, 1721 йилда Ҳасан Али зиндонда заҳарланиб ўлдирилади. Муҳаммад шоҳ мазкур ака-ука саййидларни ўз валинеъматларига қарши курашганликлари учун бирини «ҳаром намак», иккинчисини эса «намак ҳаром» деб аташга буюради. Ака-ука саййидларнинг ҳукмронлик даврида сикҳлар ҳаракати шафқатсизлик билан бостирилган эди.

Муҳаммадшоҳ маишатпараст киши эди. У бобурийлар давлатининг аввалги обрў-эътиборини, шунингдек, қўшиннинг қадимий жанговарлик салоҳиятини қайтадан тиклашга қодир эмас эди. У кечаётган воқеалар жараёнига тамоман бефарқ қарар, империяни ҳалокатдан қутқариб қолиш борасида деярли ҳеч қандай чора-тадбир кўрмас эди. Унинг қарийб ўттиз йиллик (1719—1748) ҳукмронлик даврида Акбаршоҳ, Жаҳонгиршоҳ, Шоҳ Жаҳон ва Аврангзеблар давридаги барча шон-шавкатлар бирин-кетин қўлдан кета бошлади. Бобур асос солган қудратли давлат эндиликда кучсиз ва ўзини-ўзи бошқара олмайдиган тарқоқ давлатга айланиб қолади.

Муҳаммадшоҳнинг истеъдодсизлигидан фойдаланган Низом ул-Мулк ва шунга ўхшаш бек ҳамда амалдорлар ўз вақтида қулай фурсатдан фойдаландилар. Низом ул-Мулк яна иккинчи марта Деканга (1724—1748) ҳоким бўлиб олади. У расман шоҳ ҳокимиятини тан олса-да, амалда мустақил ҳукмрон эди. Низом ул-Мулк Ҳайдаробод хонлигини вужудга келтириб, унга асос солган эди. Ҳатто, 1739 йилда Ҳиндистонга босиб кирган Нодиршоҳ Ҳиндистон шоҳлик тожини қайтадан Муҳаммадшоҳ бошига кийдираётиб, Низом ул-Мулкдан доим огоҳ бўлишни, чунки у Деҳли саройида энг айёр, ўз манфаати йўлида ҳеч қандай ишдан қайтмайдиган, уддабурон, маслаксиз аъёнлардан биридир, деб уқтирган эди. Аммо Муҳаммадшоҳнинг иродасизлиги, қатъиятсизлиги натижасида Авдда Саодатхон, Бенгалияда Аливердихон мустақил ҳоким бўлиб оладилар. Маратҳлар эса Малва, Бунделкханд, Гужарот, Берар ва кейинчалик Ориссани босиб оладилар.

1739 йил феврал ойида Эрон ҳукмдори Нодиршоҳ Ҳиндистонга босиб киради. Нодиршоҳ 1737 йилда афғонлар қалъаси Қандаҳорни босиб олади. Афғонларнинг кўпчилиги Қандаҳордан қочиб, Кобулга келадилар. Нодиршоҳ ўзининг норозилик баёнотини элчи орқали Деҳлига жўнатади. Нодиршоҳ талабини бажариш ўрнига, унинг элчисини Деҳлида бир йилча ушлаб турадилар. Нодиршоҳ Ҳиндистонга бостириб киришга қарор қилади. Таназзулга юз тутабошлаган Ҳиндистон ҳукумати Афғонистон ва Панжоб чегараларини мустаҳкамлашга эътиборсиз қарайди. Нодиршоҳ бир зарба билан Афғонистонни забт этиб, Ҳайбар ўтиш йўлини муҳофаза қилаётган Ҳинд қўшинларини тор-мор қилади. Нодиршоҳ 1738 йил ноябрида ўзининг отлиқ ва пиёда аскарлари билан Пешоварга кириб, декабрда Панжобга қараб юради. Панжобнинг ҳукмдори Закариёхон бир оз қаршилиқдан сўнг таслим бўлади. Нодиршоҳ Лоҳурдан Карналга қараб юради ва Панипат яқинида ҳинд қўшинлари билан тўқнашади. Нодиршоҳ ҳинд қўшинининг орқа томонидан ҳужум қилиб, Панипатни қўлга олади ва шоҳ қўшинининг Деҳли билан муносабатини узиб қўяди. Бу жангда саккиз мингдан зиёдроқ ҳинд аскарлари қирилиб кетади. Жанг уч соат давом этади. Сулҳ музокаралари бошланади. Кўп тортишувлардан сўнг, Деҳли ҳукумати эронликларга

беш миллион рупия тўлов тўласа, Эрон қўшини Деҳли салтанатидан чиқиб кетишга қарор беради.

Бироқ ҳиндлар учун мана шундай оғир вазиятда Деҳли сарой аъёнлари орасида ҳасад ва бахилликка йўл очувчи бир воқеа содир бўлади. Жангда яраланган Мир-бахши лавозимидаги Хон Даврон вафот этади. Низом ул-Мулк эса мазкур Мир-бахш лавозимига ўз ўғлини тайинлатишга Муҳаммадшоҳни кўндиради. Нодиршоҳ қўлида бандиликда турган Саодатхон бу хабарни эшитгач, ҳасад ўтида қоврилиб. Нодиршоҳни Деҳлига босиб киришга ва у ердан беш миллион эмас, балки 200 миллион рупийлик қимматбаҳо жавоҳирларга эга бўлишни уқтиради. Нодиршоҳ навбатдаги учрашувда Муҳаммадшоҳ билан Низом ул-Мулкни қўлга киритиб, Деҳлига қараб юради.

Нодиршоҳ Деҳлига келгандан сўнг халқ орасида «Нодиршоҳ ўлдирилибди» деган гап тарқаб кетади. Бунинг натижасида Нодиршоҳ аскарлари орасида тартибсизлик бошланиб, қўшиннинг бир қисми қирилиб кетади. Ана шундан сўнг, Нодиршоҳ Деҳлида қатли ом эълон қилади. Натижада, 20 минг бегуноҳ кишилар қатл қилинади. Нодиршоҳ Деҳлида икки ой туриб қолади. Масжидларда ўзининг номига хутба ўқиттиради ҳам ўз номидан пул зарб қилдиради. Нодиршоҳ 700 миллион рупияга тенг ўлжа олади. Мазкур ўлжа ичида Бобуршоҳ томонидан ўғли Ҳумоюншоҳга ҳадя қилинган дунёда энг йирик олмос «Кўҳи нур», шунингдек, Шоҳ Жаҳоннинг машҳур «товус тахти» (қиймати 10 миллион рупияга тенг) ҳам бор эди.

Муҳаммадшоҳ битимга мувофиқ Ҳинд дарёсининг шимоли-ғарбий қисмидаги ерларни Нодиршоҳга беради. Деҳли ҳукумати Афғонистондан маҳрум бўлади. Бунинг устига ҳиндларга қарашли Лоҳур ҳукмдори ҳар йили 2 миллион рупияни Нодиршоҳга юбориб туриш мажбуриятини олади. Ана шундай қилиб, бобурийлар давлати кучсиз бир давлатга айланиб қолади. Унинг илгариги шон-шухратидан асар ҳам қолмаган эди. Муҳаммадшоҳ 1748 йилда вафот этади.

АҲМАДШОҲ Муҳаммадшоҳнинг ўғли бўлиб, 1715 йилда туғилган эди. Унинг қисқа муддатли салтанати даврида мамлакатнинг аҳволи янада оғирлашади. У отасидан сўнг 1748 йилда тахтга ўтиради. Бироқ, Аҳмадшоҳнинг салтанат даври афғон ҳукмдори Аҳмадшоҳ дурри-дуроний томонидан Ҳиндистонга

қарши бир неча марта тажовузкорлик урушлари билан жунланади.

Аҳмадшоҳ Дурроний афғон қабилаларидан Абдал қабиласига мансуб киши эди. Аҳмадшоҳ ёшлигиданоқ Эрон ҳукмдори Нодиршоҳ қўшинида хизмат қилиб, унинг Ҳиндистонга қилган барча юришларида иштирок қилган ва ниҳоят иқтидорли саркарда бўлиб етишган киши эди. 1747 йилда Нодиршоҳ ўлдирилгандан сўнг Аҳмадшоҳ ўз ватанига қайтиб, афғон қабилаларининг мустақил Афғонистон ҳукуматини барпо қилиш йўлидаги ҳаракатларига фаол қатнашади. 1747 йилда Аҳмадшоҳ афғон қабилалари хонлари тарафидан Афғонистоннинг подшоҳи деб эълон қилинади. Аҳмадшоҳ кейинчалик тарихда Аҳмадшоҳ Дурроний номи билан машҳур бўлади.

Аҳмадшоҳ Дурроний Ҳиндистонга биринчи марта 1748 йилда ҳужум қилиб, Лохурни босиб олади. Лекин Муҳаммадшоҳнинг ўғли Аҳмадшоҳ қўмондонлигидаги ҳинд қўшини тарафидан Сирҳинд яқинида талафот кўриб, орқага чекинади. У 1750 йилда иккинчи марта Ҳиндистонга босиб киради. Бу пайтда Деҳлида сарой аъёнлари орасида гуруҳбозлик авжига чиққан бўлиб, Лохур ҳукмдори Мир Манну Деҳлидан мадад ололмагач, таслим бўлишга мажбур бўлади. Мир Манну Ҳинднинг шарқий қисмида жойлашган тўртта вилоятдан келадиган солиқ маблағини Аҳмадшоҳ Дурронийга бериш эвазига саломат қолади. Аҳмадшоҳ Дурроний 1752 йилда учинчи марта Ҳиндистонга ҳужум қилиб, Лохур яқинида Мир Маннунинг енгади ва Кашмирни босиб олади. Аҳмадшоҳ мамлакатнинг шарқий қисмини то Сирҳиндгача бўлган қисмини Аҳмадшоҳ Дурронийга беришга мажбур бўлади. Аҳмадшоҳ 1754 йилда вафот этади.

1754 йилда Аҳмадшоҳ вафот этгач, тахтга Жаҳондор Шоҳнинг ўғли ОЛАМГИР II ўтиради. Оламгир II 1727 йилда Деҳлида туғилган эди. Оламгир II ҳам Муҳаммадшоҳ ва Аҳмадшоҳларга ўхшаш иқтидорсиз ва қатъиятсиз киши эди. Унинг қисқа муддатли салтанат даврида ҳам мамлакатда гуруҳбозлик ва жангу жадаллар кучайди.

1756 йилда Мир Манну тўсатдан вафот этади. Унинг вафоти натижасида Панжобда тўс-тўполонлар кучаяди. Бу қулай фурсатни қўлдан бермай Аҳмадшоҳ Дурроний тўртинчи марта Ҳиндистонга ҳужум қилади. У Лохурни қўлга киритиб, Деҳлига қараб юради. Роҳил

султонлигининг ҳукмдори Нажиб уд-Давла тўғридан-тўғри Аҳмадшоҳ Дурроний томонига ўтади. Оламгир II нинг вазири Имод ул-Мулк жангсиз таслим бўлади. Аҳмадшоҳ Дурроний кўшинлари шаҳар ва қишлоқларни аёвсиз равишда талайдилар. Натижада жуда катта ўлжани қўлга киритадилар. Уларнинг ўлжалари 120 миллион рупийга тенг эди. Улар ҳалибери Ҳиндистондан чиқиб кетишни ўйламасдилар, талон-тарожни давом эттирадилар, аммо кўшин орасида вабо касали вужудга келгач, қайтиб кетишга мажбур бўладилар. Оламгир II Аҳмадшоҳ Дурронийга Панжоб, Кашмир ва Синдни беришга мажбур бўлади. Бу вилоятларни бошқариб туриш учун Аҳмадшоҳ Дурронийнинг ўғли Темуршоҳ ноиб қилиб қолдирилади. Аммо бир йил ўтгач, маратҳлар Рағхунатха Рао раҳнамолигида Панжобга кириб, Темуршоҳни ҳайдаб чиқарадилар. Бу эса келажакда Аҳмадшоҳ Дурроний билан маратҳлар орасида ҳал қилувчи жанглар бўлишдан хабар берарди.

Ҳақиқатан ҳам 1759 йилда Аҳмадшоҳ Дурроний тўсатдан ҳужум бошлайди. Жанг Панипатда бўлиб, Аҳмадшоҳ ғалабаси билан тугаса-да, бироқ унга ҳеч қандай фойда келтирмайди. Унинг кўшинлари орасида норозилик кучаяди. Улар маошларини тўланишини ва уйларига қайтишни талаб қиладилар. Аҳмадшоҳ Дурроний 1761 йилда Ҳиндистондан чиқиб кетишга мажбур бўлади. Оламгир II 1759 йилда вафот этади.

ШОҲ ОЛАМ II Оламгир II нинг ўғли бўлиб, 1743 йилда туғилган. Отаси Оламгир II вафот этгач, 1759 йилда тахтга ўтиради. У номигагина подшоҳ эди. Унинг даврида Ҳиндистонга Аҳмадшоҳ Дурроний яна бир неча марта босқинчилик урушларини қилади. У Панжоб, Сирҳинд, Кашмир ва Синдни қўлга киритгач, энди Дехли, Агра, Матҳура ва бошқа вилоятларга босиб кириб, талончилик қилишни режалаштиради. Бироқ унинг бу режаларини сингҳларнинг ўсиб бораётган кучлари барбод қилади. Аҳмадшоҳ Дурроний Ҳиндистонга 1762, 1764, 1765 ва 1767 йилларда юриш қилади. Лекин сингҳлар унинг барча ҳужумларини мардоналик билан қайтарадилар.

Шоҳ Олам II Ҳиндистон тахтини душмандан сақлаб қоладиган ғайратли, шижоатли ҳукмдор эмас эди. Бинобарин, унинг салтанати даврида мамлакатнинг ҳамма вилоятларида мустақил ва ярим мустақил

хонликлар вужудга келиб, улар марказий ҳокимиятни тобора сиқиб келаётган эдилар. Бунинг устига Ҳиндистоннинг жануби-ғарбий қисми — Калкуттада мустаҳкам ўрнашган инглизлар маҳаллий ҳукмдорларни зимдан бир-бирига гиж-гижлаш ва ҳар хил ҳийлалар билан ўз таъсир доираларини кенгайтириб, шимол томонга силжимоқда эдилар.

Ана шундай ҳаракатлардан бири 1757 йилда Бенгалияда бўлиб ўтади. Англиянинг Ост-Индия кампанияси Бенгалияга ўз тарафидан Мир Қосимни ҳукмдор қилиб тайинлаган эди. Мир Қосим инглизлар ҳукмронлигидан қутулиш мақсадида уларга қарши қўзғолон кўтаради. Аммо инглизлар катта куч билан қўзғолонни бостирадилар. Мир Қосим Бенгалиядан қочиб, Аудга боради. У Ауднинг ҳукмрони ҳамда Дехли ҳукмдори Шоҳ Олам II билан битим тузиб, иттифоқчи қўшинларни бирлаштириб, 1764 йилда Буксар яқинида инглизлар билан тўқнашади. Инглизлар қўшини яна Мир Қосим бошлиқ иттифоқчилар қўшинини тор-мор қилади. Мир Қосим Дехлига қочади. Шоҳ Олам II асирга тушади. Буксар жангидан сўнг Бенгалия губернатори этиб тайинланган Клайв янгидан қўлга киритилган вилоятлар Калкуттадан анча узоқ бўлганини назарда тутиб, бу ерларни бошқаришни Шоҳ Олам II га топширади. Бунинг эвазига Шоҳ Оламдан Бенгалияда молия бошқармаси инглизлар кампанияси ихтиёрига берилгани ҳақида фармон ёздириб олади. Натижада, Бенгалияда қўш ҳокимиятчилик сиёсати амалга оширилади: чунончи, ички идора ишлари, тартибни сақлаш масалалари маҳаллий амалдорлар қўлида бўлиб, ерлардан олинадиган солиқлар бевосита кампания қўлига ўтади.

1772 йилда Бенгалия губернаторлигига Уоррен Хейстингс тайинланади. У Бенгалияда кампаниянинг манфаатини янада оширадиган бир неча чора — тадбирларни жорий қилади. Чунончи, Бенгалия ноибига тўланадиган нафақанинг ярмини кесиб ташлайди. Шунингдек, Клайв томонидан Шоҳ Олам II га тайинланган нафақани бекор қилади. Шоҳ Олам II нинг кун кечериши учун берилган Қора ва Оллоҳобод вилоятларини Ауд ҳукмдорига сотиб юборади. Ана шундан сўнг Шоҳ Олам II ва унинг авлоди фақат Дехлидаги саройда ҳукмрон бўлиб қоладилар.

1803 йилда Англия билан маратҳлар орасида иккинчи ҳал қилувчи жанг бўлади. Инглиз генерали Уэлсли маратҳларга ўнганмас зарбани берган, унинг қўшинлари Дехли ва Аграга кирадилар. 1803 йили

сентябрида генерал Уэлсли Шоҳ Олам II ни ўз паноҳига олади. Шоҳ Олам II бу пайтда қариб қолган ва роҳил қабиласи томонидан кўр қилинган эди. Генерал Уэлсли Шоҳ Олам II билан ҳеч қандай битим имзоламайди. Фақат, 1805 йил 23 майда чиқарилган фармонга мувофиқ, унга доимий нафақа тайинланади. Деҳли саройи унга қайтариб берилади. Бироқ подшоҳнинг ҳеч қандай сиёсий ва ижтимоий ҳуқуқи йўқ эди. Ақалли вилоят ноибларига бериладиган ҳуқуқ ҳам подшоҳда йўқ эди. Зотан, 1803 йил декабр ойида тузилган битимга мувофиқ, Ҳиндистонда бобурийлар ҳукмронлиги сиёсий жиҳатдан бутунлай тугатилди. Подшоҳ ва унинг авлоди инглизлар боқимида қолгандилар.

Шоҳ Олам II 1806 йилда вафот этади. Унинг ўрнига ўғли Акбар II тахтга ўтиради. Бу тахт номигагина эди холос. Акбар II ҳам ўз умрининг охиригача инглизлар қўлида қўғирчоқ бўлиб, улардан нафақа олиб яшайди. У 1837 йилда вафот этади. Унинг ўрнига ўғли Баҳодиршоҳ II тахтга ўтиради.

БАҲОДИРШОҲ II 1776 йилда Деҳлида туғилган. У ўта журъатсиз, кўрқоқ ва ғайратсиз одам бўлиб, отаси Акбар II вафотидан сўнг, 1837 йилда тахтга ўтиради. Баҳодиршоҳ II ҳам инглизлар нафақаси ҳисобига кун кечирарди. Унинг даврида Ҳиндистон мамлакати деярли ҳаммаси мустақил ва ярим мустақил хонликларга бўлиниб кетган, уларнинг кўпчилиги инглизлар қўлига ўтган эди. Ҳатто Баҳодиршоҳ II нинг Деҳлидаги ўз саройидан ташқарига ҳукми ўтмас эди.

Мамлакатнинг майда бўлақларга бўлиниб кетиши, инглизлар истибдодининг кучайиши мамлакатнинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий аҳволини инқирозга олиб келди. Бунинг натижасида мамлакатда 1844, 1849, 1850 ва 1852 йилларда кўзғолонлар бўлиб ўтади. 1857 йилда эса тарихда машҳур сипоҳийлар кўзғолони бошланади. Бу кўзғолонга асосан инглиз қўшинларида хизмат қилувчи сипоҳийлар бошчилик қиладилар. Улар Деҳлига келиб, бобурийлар сулоласининг сўнгги вакили Баҳодиршоҳ II ни подшоҳлик тахтига ўтқизиб, унинг бошчилигида инглиз мустамлакачилигига қарши муқаддас уруш (жиход) эълон қиладилар. Сипоҳийлар ҳаракатида олий бош қўмондонлик лавозимини Баҳодиршоҳ II нинг катта ўғли Мўғул Мирзо эгаллайди. Кичик ўғли Ҳизр Султон Мирзо ва набираси Абу Бакр мирзолар қўшин бўлинмаларининг раҳбарлигини ўз қўлларига оладилар. Ҳолбуки, шаҳзодалар ҳарбий

салоҳиятдан ҳеч қандай билимлари йўқ эди. Баҳодиршоҳ эса бу пайтда 82 ёшда бўлиб, анча қариб қолган, бунинг устига бутун умрини сарой ичида ярим маҳбусликда ўтказган, ҳокимият ишларидан анча йироқ одам эди.

Баҳодиршоҳ II, гарчи сипоҳийларнинг талаби бўйича подшоҳ қилиб кўтарилган бўлса-да, сипоҳийларнинг ҳаракатига ишонмас ва ўз тинчлигини кўзларди. Бинобарин, кўзғолоннинг илк кунларидаёқ у ҳокимият ишларига яроқсиз эканлигини кўрсатиб қўйган эди.

1857 йил 2 июлда сипоҳийларнинг ҳарбий қўшилмаси Бахтхон бошчилигида Деҳлига келади. Бахтхон сипоҳийлар қўшинига олий бош қўмондон ва Деҳли губернатори қилиб тайинланади. Бахтхон ҳар бир жойга кўзғолонга жонкуяр кишилардан белгилаб, Деҳлида порох заводини йўлга солади. Лекин жасур ва сергайрат Бахтхон йўлига тўғоноқ бўлувчилар кўпаяди. Деҳли маъмурий шоҳ идора мансабдорлари ва шаҳзодалар Бахтхонга қарши игво ва фитналар уюштирадilar. Кимдир порох заводини портлатади. Замбараклар зимдан бузиб қўйилади. Ана шундай йўллар билан хиёнат содир бўлади. Ҳатто, шаҳзодалар ўз махфий жосуслари орқали инглизлар қўмондонлиги билан алоқа боғлаб, жумладан, агар ҳаётларини сақлаб қолишга кафолат берилса, шаҳарни инглизларга топшириш ҳақида музокара юритишга розилик берадилар. Натижада сипоҳийлар қўшини орасида тарқоқлик юз беради. 65 минг кишилиқ сипоҳий қўшинлари олти минглик инглиз қўшинига бардош беролмадилар. Парокандалик ва хиёнат натижаси ўлароқ, сипоҳийлар қўшини кундан-кунга камайиб, инглизлар қўшинининг кудрати ошиб борарди.

1857 йил сентябрнинг ўртасида инглиз қўшини қўмондони А. Вилсон Деҳлини қамал қилишга буйруқ беради. Қамал беш кун давом этади. 19 сентябр куни Бахтхон Деҳлини ташлаб чиқишга мажбур бўлади ва Фарруҳободга қараб кетади. Бахтхон Деҳлидан ўз қўшинлари (4 пиёда ва бир отлик) билан чиқиб кетаётиб, Баҳодиршоҳ II ни ҳам ўзи билан бирга кетишни таклиф қилади ҳамда янги озодлик кураш маркази ташкил қилажакларини айтади. Аммо Баҳодиршоҳ II (бу таклифни) қабул қилмайди. У шаҳарга инглизлар кириб келиши олдида Деҳлидаги Хумоюн мақбарасига қочиб бориб беркинади.

Инглизлар Деҳлига бостириб киргач, қочишга улгур-

маганларни ёппасига қирғин қиладилар. Кўчаларда, уйларда болалар, хотинлар, эркаклар жасади гарам-гарам бўлиб кетади. Бомбейнинг губернатори Лорд Элфинстон Деҳлидаги инглизларнинг ваҳшийлиги ҳақида қуйидагиларни ёзган эди: «Бизнинг қўшинларимиз томонидан Деҳли қўлга киритилганидан сўнг қилинган жиноятни таъриф қилиш оғир масала. Биз ҳаммадан — дўстларимиздан ҳам, душманларимиздан ҳам қасос олдик. Босқинчилик ва талончиликда биз Нодиршоҳдан ҳам ўтиб кетдик».

1857 йил 21 сентябрда инглизлар Баҳодиршоҳ II ва унинг ўғилларини асирга оладилар. Кейинчалик 82 ёшли Баҳодиршоҳни суд қилиб, Рангунга (Бирма) бадарға қиладилар. Подшоҳ 1862 йилда 87 ёшида сургунда вафот этади. Унинг ўғиллари — Мўғул Мирзо (1796—1858) ва Ҳизр Султон Мирзо (1799—1859) ҳамда невараси Абу Бакр Мирзоларни (1821—1858) Деҳлига олиб кетаётган инглиз офицери Ходсон йўлда биринкетин отиб ташлайди.

Мана шу билан Ҳиндистонда 332 йил ҳукм сурган бобурийлар сулоласи тугатилади.

ШОХРУХ МИРЗО

Шоҳруҳ Мирзо Амир Темурнинг тўртинчи ўғли бўлиб, 14 раббиул — соний 779/1377 йил 20 август пайшанба куни туғилган. Унинг онаси Тағой Туркон Оғодир. Ғарбий Европа олимларидан баъзилари, жумладан Бретшнейдер Шоҳруҳ Мирзо Сарой Мулк хонимдан туғилган деб ёзади. Бироқ тарихий манбаларда бундай маълумот учрамайди. Тарихчи Хондамирнинг берган маълумотига қараганда, Шоҳруҳ Мирзонинг онаси Тағой Туркон Оғо бўлиб, соҳибқирон Амир Темурнинг хос канизакларидан бўлган. Кейинчалик ўз никоҳига киритган. Хондамир мазкур маълумотни Шоҳруҳ Мирзонинг ўзи туздирган «Насабнома»дан олганлигига ишора қилади. Аммо соҳибқирон Амир Темур ўғли Шоҳруҳ Мирзо туғилгач, уни Сарой Мулк хоним тарбиясига топширган.

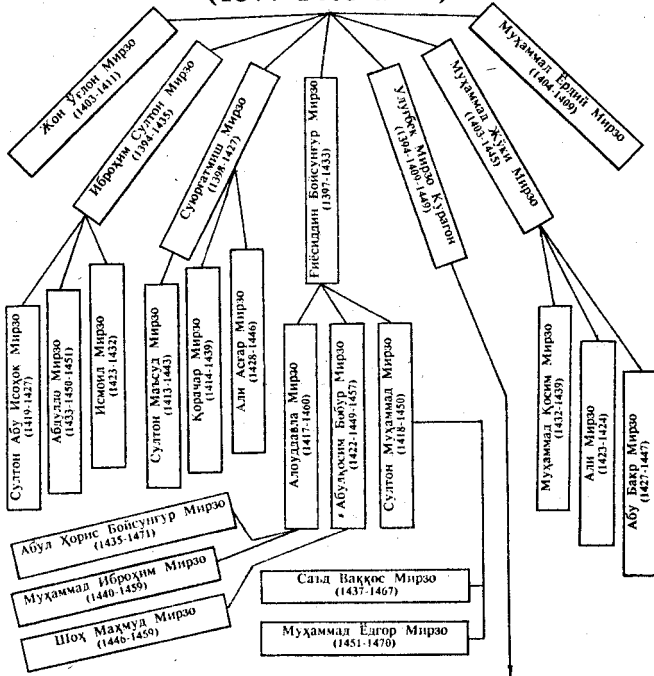
Нақл қилинишича, Шоҳруҳ Мирзо туғилиши билан бу хушxabарни Амир Темурга етказмоқ учун Саройга хабарчи юборадилар. Айни шу аснода соҳибқирон шатранж (шахмат) ўйини билан машғул бўлиб, қўлини «руҳ» донасига чўзганда, хабарчи кириб янги меҳмон дунёга келгани ҳақида хушxabарни етказди. Соҳибқирон қўлида ушлаб турган «руҳ» донасига боқаркан, мийиғида кулиб исми «Шоҳруҳ» бўлсин деган эмиш.

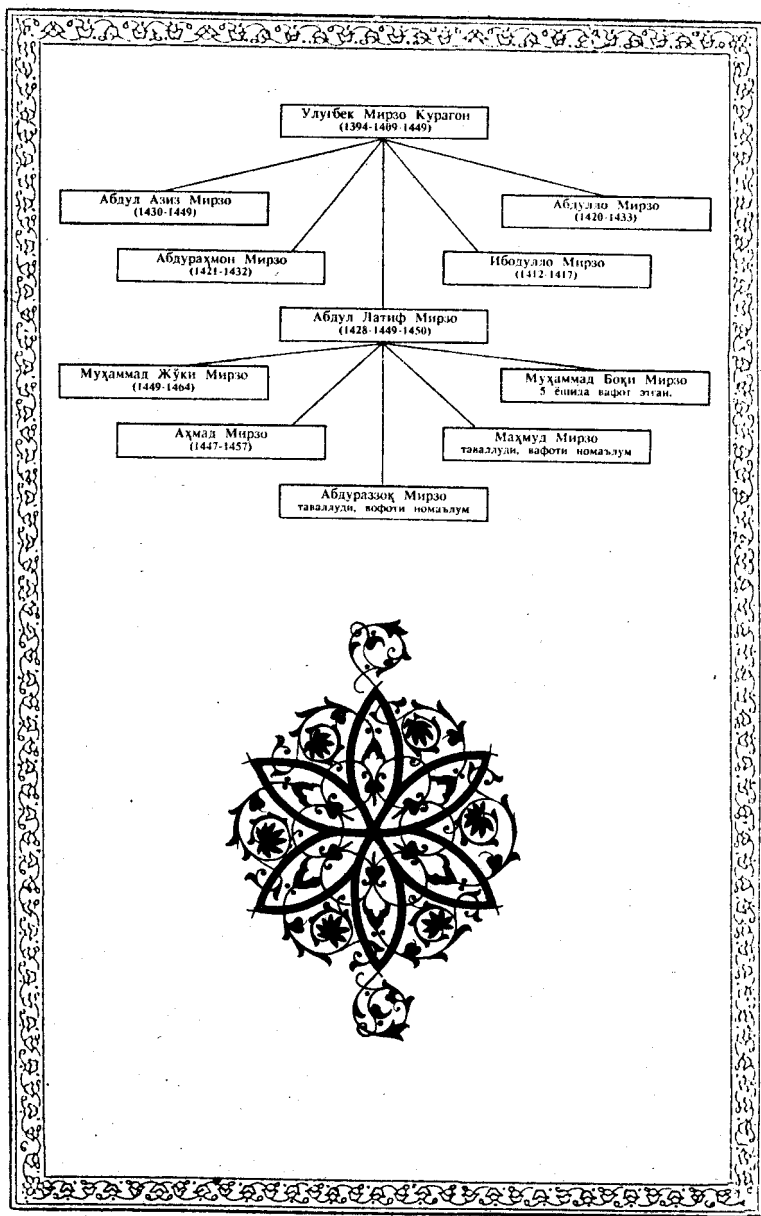
Шоҳруҳ Мирзо 20 ёшгача отаси соҳибқирон ёнида бўлиб, унинг юришларида, жумладан Фаластин юришида ҳам фаол қатнашади. 1397 йилда унга Хуросон, Сейистон ва Мозандарон ҳокимлигини топширади. Шу даврдан то 1405 йилгача, яъни Амир Темур вафотигача Хуросон ҳукмдори деган ном билан кифояланади.

Шоҳруҳ Мирзо ёшлигиданоқ, аҳкоми шариятга

Шоҳруҳ Мирзо (1377-1405-1447)

қаттиқ риоя қилар ва диний китобларга қизиқарди. Шу сабабданми, ёки бошқа сабаблар бормиди, ҳарҳолда Амир Темур бу кенжа ўғли Шохруҳ Мирзога эътимони камроқ эди. Бинобарин, ўз ўрнига валиаҳд тайинлашда ҳам Шохруҳ Мирзони четлаб ўтган эди.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Шохруҳ Мирзо Хуросон ҳукмдори қилиб тайинлангач, у Ҳиротнинг буюк хўжазодаларидан бир нечасини ўз атрофига йиғиб, ҳокимиятни шуларнинг раҳнамолигида бошқарган бўлиши керак. Шу боисдан бўлса керак, Фасиҳ Хавофийнинг ёзишича, 1404 йилда Амир Темур Хўжа Фахриддин Аҳмад Тусийни Ҳиротга фавқулодда мухтор вакил қилиб жўнатади. Мазкур вакил Шохруҳ Мирзо ҳузурига келиб, давлат ишларини текширгач, девонбеги лавозимида турган машҳур Хўжа Али Муҳаммад Шохни Ҳиротнинг Малик номли дарбозасига олиб чиқиб остиради. Шунингдек, Ҳирот хўжаларидан 20 кишини бадарға қилиш ҳақида Амир Темурга рўйхат тақдим қилади. Соҳибқирон мазкур хўжаларни Ҳиротдан Ашпар ва Савронга сургун қилиниши ҳақида фармон беради. Фармонга мувофиқ хўжалар Ҳиротдан кўчирилади йўлда кетаётганларида соҳибқироннинг вафоти ҳақида хабар келиб, улар яна Ҳиротга қайтиб келадилар.

Амир Темур вафотидан сўнг Шохруҳ Мирзо ота тахтига даъвогар бўлиб, Пир Муҳаммад Мирзо билан иттифоқ тузиб, Самарқанд ҳукмдори жияни Халил Султон Мирзога қарши курашади. 1407 йилда Пир Муҳаммад Мирзо вафотидан сўнг, якка ўзи турлитуман макр-ҳийлалар ишлатиб курашни давом эттиради. Ниҳоят, 1409 йилда Халил Султон Мирзо қўлидан Самарқанд тахтини тортиб олади. Шундан сўнг Мовароуннаҳр ҳукмронлигини ўзининг тўнғич ўғли 16 ёшли Улуғбек Мирзога, Балх ҳукмронлигини иккинчи ўғли Иброҳим Мирзога, Хисор ҳукмронлигини собиқ валиаҳд марҳум Муҳаммад Султон Мирзонинг ўғли Муҳаммад Жаҳонгир Мирзога, Фарғонани эса Умар Шайх Мирзонинг 22 ёшли ўғли Аҳмад Мирзога инъом қилиб, ўзи Ҳиротга қайтиб кетади.

Шохруҳ Мирзо секин-аста ўз акалари Жаҳонгир Мирзо, Умар Шайх Мирзо ва Мироншоҳ Мирзоларнинг авлодини ҳар хил йўллар билан ўзига тобеъ қилиб, Мовароуннаҳр, Озарбайжон, Ироқ, Хуросон ва Шимолий Афғонистондан иборат катта бир давлат жиловини ўз қўлига киритади ва «Улуғ хоқон» сифатида салтанатни бошқаришга киришади. Шохруҳ Мирзо

Ҳиротни ўзининг пойтахти деб эълон қилади. Ҳирот Шохруҳ Мирзо даврида иқтисодий, ижтимоий ва маданий жиҳатдан анча ривожланади.

Шохруҳ Мирзо табиатан мутаассиб диндор шахс бўлиб, кўп вақтини тоат-ибодат ва китоб мутолаасига сарфларди. Девон ишлари ва салтанатни ўқтам ва тадбиркор хотини Гавҳаршод бегим бошқарарди. Шохруҳ Мирзо умрининг охиригача ўзига валиаҳд тайинлашга иккиланиб юради. Гарчи бешинчи ўғли Муҳаммад Жўки Мирзони валиаҳдликка мўлжаллаган бўлса-да, бироқ хотини Гавҳаршод бегимнинг хоҳиш — иродасига қаршилиқ қила олмас эди. Гавҳаршод бегим эса ўғли Муҳаммад Жўки Мирзога нисбатан суюкли набираси Алоуддавла Мирзони (Бойсунгур Мирзонинг ўғли) тахтга муносиб деб биларди. 1445 йилда Муҳаммад Жўки Мирзо вафот этгач, Шохруҳ Мирзо умрининг охиригача валиаҳд тайинлаш масаласида муайян бир қарорга келолмай, 1447 йил 12 мартда сафар асносида 70 ёшида вафот этади.

1446 йилда қариб қолган Шохруҳ Мирзо ўз набираси — Қазвин, Рай ва Қум вилоятларининг ҳукмдори Султон Муҳаммад Мирзога (Бойсунгур Мирзонинг ўғли) қарши ғарбга юриш бошлайди. Бу юришдан мақсад, Султон Муҳаммад Мирзо ўз бобосига қарши бош кўтариб, Ҳамадон билан Исфаконни босиб олиб, Шерозни қамал қилган эди. Қўшинда малика Гавҳаршод бегим ва Абдуллатиф Мирзо Шохруҳ Мирзо билан бирга эдилар. Шохруҳ Мирзо Ғарбий Эронда ҳеч қандай қаршилиқка учрамади. Чунки бобосининг келаётган хабарини эшитган Султон Муҳаммад Мирзо Шероз қамалини ташлаб, тоққа қочиб кетган эди. Қўзғолон айбдорлари аёвсиз жазоланадилар. Чунончи, малика Гавҳаршод бегимнинг қатъий талаби билан шундай тақводор, художўй салтанат соҳиби деб танилган Шохруҳ Мирзо бир неча саййидларни ҳам қатл қилишга фармон беради. Саййидлар устидан бундай жазо ҳукмини чиқаришга табиийки, на Амир Темур ва на Улуғбек Мирзо ботина олмас эдилар. Бинобарин, Шохруҳ Мирзо авлодининг қирилиб кетиш сабабини, кейинчалик, мазкур саййидлар қарғишига учраганлигининг оқибатидир, деб ёзади Давлатшоҳ Самарқандий.

Тарихий манбаларнинг хабарига кўра, Шохруҳ Мирзонинг учта хотини бўлиб, улардан етти ўғил ва

икки қизи бўлган. Аммо Шоҳруҳ Мирзо ҳаётлигидаёқ Улуғбек Мирзодан бошқа ўғиллари оламдан ўтган эдилар. Шунингдек, катта қизи Марям Султон бегим ҳам вафот этган эди.

ГАВҲАРШОД БЕГИМ Шоҳруҳ Мирзонинг биринчи хотини бўлиб, чигатой зодагонларидан Ғиёсиддин Тархоннинг қизи эди. Ривоят қилишларича, Ғиёсиддин Тархоннинг бобокалони — Кушлик бир вақтлар Чингизхон хизматида бўлиб, жанг асносида уни ўлимдан сақлаб қолган экан. Ана шундан буён бу авлод чигатой улусида махсус эътиборга сазовор бўлган. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, Шоҳруҳ Мирзо Гавҳаршод бегимга 1388 йилда уйланган.

Гавҳаршод бегим ақл-идрокли, зийрак ва тадбиркор ҳамда ҳусн-латофатда беназир аёл эди. Гавҳаршод бегим 1405 йилдан сўнг секин-аста салтанат ишларига аралаша бошлайди. Зотан, Шоҳруҳ Мирзо ҳам Гавҳаршод бегимнинг оқилона ва тадбирли маслаҳатларига эҳтиёж сезиб турарди. Шу боисдан салтанатга доир кўпгина ишлар маликанинг назар эътиборига ҳавола қилинар ва унинг хоҳишича иш юритиларди. Шунингдек, вилоятларга ҳоким тайинлаш, қўшинга саркарда белгилаш, кимга қандай инъом ва кимга қандай жазо бериш масалалари ҳам маликанинг ихтиёрида эди. Масалан, 1440 йил 6 майда XV аср ўрталаридаги Ҳирот тарихчиси Фасиҳ Аҳмад ибн Жалолиддин Муҳаммад Хавофий малика Гавҳаршод бегимнинг ғазабига учраб, икки марта қисқа муддатли қамоққа ҳукм қилинади. 1444 йилда Ҳиротда Шоҳруҳ Мирзо оғир касал бўлиб, ўлим тўшагида ётар эди. Сарой аҳли ҳукмдорнинг тез фурсатда оламдан кўз юмишига имонлари комил эди. Бинобарин, Балх вилоятининг ҳукмдори Муҳаммад Жўки Мирзога хабар юбордилар. Аммо Муҳаммад Жўки Мирзо тезлик билан Ҳиротга етиб келганда, онаси малика Гавҳаршод бегимнинг буйруғига мувофиқ, ҳарбий қўшинлар сардори Жалолиддин Ферузшоҳнинг валиаҳд Алоуддавла Мирзога байъат қилиб, қасамёд қилгани хабарини эшитади. Бироқ Шоҳруҳ Мирзо тез кунда яна соғаяди ва маликанинг бу режаси бир неча йилга орқага сурилади. Шоҳруҳ Мирзо ҳукмронлигининг сўнгги даврларида мамлакатнинг ички ва ташқи сиёсати деярли малика Гавҳаршод бегим қўлида эди. Шоҳруҳ Мирзо ўлиmidан кейинги шахзодалар орасида вужудга келган тахт учун қонли курашларнинг бошида ҳам Гавҳаршод бегим турарди.

Гавҳаршод бегим уч ўғилнинг онаси эди; Улуғбек Мирзо (1394—1449), Ғиёсиддин Бойсунғур Мирзо (1398—1433), Муҳаммад Жўки Мирзо (1401—1445).

1457 йилда Султон Абусайид Мирзо Хуросон тахтига ўтиради. Бу пайтда малика Гавҳаршод бегим 80 ёшдан ошган бўлишига қарамай, чевараси Иброҳим Мирзо (Алоуддавла Мирзонинг ўғли) билан Султон Абусайидга қарши махфий музокара олиб боради. Бундан воқиф бўлган Султон Абусайид Мирзо маликани чопиб ташлашга фармон беради. Шундай қилиб, малика Гавҳаршод бегим 1457 йилда чопиб ўлдирилади ва ўзи қурдирган мадраса ёнидаги хонақоҳга дафн қилинади.

МУЛКАТ ОҒО бегим Ҳизр ўғлоннинг қизи бўлиб, аввал Амир Темурнинг иккинчи ўғли Умар Шайх Мирзога турмушга чиққан эди. Умар Шайх Мирзодан икки ўғли — Искандар Мирзо ва Бойқаро Мирзони туққан эди. 1394 йилда Умар Шайх Мирзо вафот этгач, соҳибқирон Амир Темурнинг хоҳишига кўра, Шохруҳ Мирзо никоҳига кирган эди. Мулкат Оғо бегим 1398 йилда Шохруҳ Мирзога бир ўғил ҳадя қилади. Унинг номини Суюрғатмиш Мирзо деб атайдилар. Мулкат Оғо бегимнинг асли исми Мулк Оғо эди.

Мулкат Оғо бегим ҳам Гавҳаршод бегим каби Ҳиротда шифохона, «дорулҳадис» номли хонақоҳ, иккита ҳаммом ҳамда Ҳиротдан 8 фарсах нарида, Амударёга борадиган йўл устида битта равоат Балх шаҳрида ҳам мадраса бино қилдирган. 1440 йил октябрда Мулкат Оғо бегим Кобулда вафот этади. Унинг жасадини Балхга олиб келиб, ўзи қурдирган мадрасага дафн қиладилар.

УЛУҒБЕК МИРЗО Шохруҳ Мирзонинг тўнғич ўғли бўлиб, малика Гавҳаршод бегимдан 1394 йил 22 март якшанба куни Султонияда туғилган. Шарафиддин Али Яздийнинг маълумотига қараганда, Улуғбек Мирзонинг туғилиш хабари етиб борганда, соҳибқирон Амир Темурнинг Мардин шаҳарини забт қилган пайтига тўғри келган. Амир Темур бу хушxabар эвазига шаҳар халқига омонлик бериб, шаҳар хирожидан воз кечиб, шаҳар ҳокимлигини собиқ ҳоким амир Султон Исонинг укаси амир Султон Солиҳга инъом қилиб қайтади.

Янги туғилган чақалоққа Муҳаммад Тарағай деб ном

қўядилар. Аммо тез кунда Муҳаммад Тарағай номи Улуғбекка айланиб кетади ва бу ном абадийлашиб қолади. Амир Темур бошқа набиралари каби Улуғбек Мирзони ҳам Сарой Мулк хоним тарбиясига топширади. Улуғбек Мирзо Сарой Мулк хоним билан бирга бобосининг бир неча юришларида унга ҳамроҳ бўлиб, маълум манзилгача кузатиб, сўнг яна Самарқандга қайтиб келарди. Тарихий манбаларда ёзилишича, Амир Темур 1398 йилда беш ёшли Улуғбек Мирзога машҳур олим Шайх Ориф Озарийни мураббий қилиб тайинлайди. У Улуғбек билан тўрт йил бирга бўлиб, илм жавоҳирларидан сабоқ беради. Улуғбек Мирзо ўз устозини ниҳоятда эъозлар ҳамда унинг шакл-шамойили ва хатти-ҳаракатини доим кўз олдида тутгани туфайли, 46 йилдан кейин Исфароинда сайёр дарвеш кийимида юрган устозини бемалол таниган.

Улуғбек Мирзо ёшлигиданоқ бобоси Амир Темур саройида тарбияланиб, ажнабий мамлакатлардан келтирилган олимлар таъсирида илм-фанга қизиқади. Дарвоқе, Ҳофизи Абрунинг ёзишича, Амир Темурнинг ўзи ҳам тарих фанига жуда қизиққан ва кўпгина тарихий асарлардан воқиф бўлган. Шунингдек, Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, Амир Темурнинг тиббиёт ва фалакиёт илмларидан ҳам бир оз хабари бўлган.

Бундан ташқари, Улуғбек Мирзонинг отаси Шохрӯх Мирзонинг жаҳоннинг машҳур олимлари ва шоирларининг асарлари тўпланган ниҳоятда бой кутубхонаси бўлиб, Улуғбек Мирзо ёшлигиданоқ ана шу кутубхонада кўп вақтини мутолаа билан ўтказган. Бинобарин, Афлотун, Арасту, Гиппарх, Птоломей, Фарғоний, Беруний, Абу Али ибн Сино, Форобий ва Хоразмий каби йирик олимларнинг асарлари билан, шубҳасиз, танишган.

1404 йил куз фаслида етти йиллик юришдан қайтиб келган соҳибқирон Самарқанд четигаги боғлардан бирида катта анжуман ўтказди ва бу анжуманда 10 ёшли Улуғбек Мирзога Муҳаммад Султон Мирзонинг қизи — Оғо Бегимни унаштириш маросимини ўтказди.

1404 йил ноябр ойида Амир Темур Хитойга қарши юришга тараддудланади.

Шу юриш арафасида Улуғбек Мирзога — Тошкент, Сайрам, Авлиё ота, Ашпардан то Хитой чегарасигача, Иброҳим Мирзога эса — Фарғона, Қошғар ва Хўтанни инъом қилади. Бироқ Амир Темур бу ёш шаҳзодаларга мўғул беқлари осонликча бўйсунмаслигини биларди. Бинобарин, шаҳзодаларни ўзи билан бирга олиб Хитой

юришига кетаётиб, йўл-йўлакай шаҳзодаларнинг улушларини олиб беришни ҳам режалаштирган эди.

Бироқ 1405 йил 18 февралда Ўтрор шаҳарида соҳибқирон вафот этади. Улуғбек Мирзо Сароф Мулк хоним билан бирга Самарқандга қайтиб келади. Самарқандда Халил Султон Мирзо тахтга ўтиргач, Улуғбек Мирзо Шоҳ Малик васийлигида қолади. Энди барча ҳаракат Шоҳруҳ Мирзо бошчилигида Халил Султонга қарши қаратилган эди. Ниҳоят, Шоҳруҳ Мирзонинг ишлатган ҳийла-найранглари оқибати ўларок, Халил Султон Мирзонинг аркони давлатида исёнчи беклар вужудга келиб, 1409 йилда унга қарши исён кўтардилар. Халил Султон Мирзо асирга олиниб, Худойдод томонидан Фарғонага олиб кетилади. Уша йили Халил Султон Мирзо билан Шоҳруҳ ўртасида битим имзоланади. Битимга мувофиқ Халил Султон Мовароуннаҳр ҳукмронлигидан воз кечади.

1409 йил Шоҳруҳ Мирзо Самарқандни қўлга кiritгач, Мовароуннаҳр ҳукмронлигини Улуғбек Мирзога инъом қилиб, ўзи Ҳиротга қайтиб кетади.

Улуғбек Мирзо Мовароуннаҳр ҳукмдори этиб тайинлангач, у кўп вақтини Самарқандда ўтказар, ҳатто отаси Шоҳруҳ Мирзонинг юришларида ҳам қатнашмас, аммо қўшин юбориш билан чекланарди.

Улуғбек Мирзо ўзининг қирқ йиллик ҳукмронлик даврида деярли йирик жанг-жадалларда бўлмади. Мамлакатнинг ташқи ва ички душманларига қарши олиб борилган жангларда эса камдан-кам ғалабага эришар ва кўп ҳолларда мурасасозлик сиёсатига амал қиларди.

1413 йил кузида Улуғбек Мирзо Фарғона ҳукмдори Аҳмад Мирзони (Умар Шайх Мирзонинг ўғли) ҳарбий кенгаш баҳонасида Самарқандга таклиф қилади. Аммо Аҳмад Мирзо Улуғбек Мирзонинг феълидан ҳадиксираб, мазкур кенгашга келмайди. Шундан сўнг Улуғбек Мирзо ўз қўшини билан Фарғонага босиб боради. Аҳмад Мирзо шаҳарни ташлаб, Қашқарга қочади. Улуғбек Мирзо Аҳси билан Андижонни забт этиб, ўз амирларидан ҳоким тайинлаб, Самарқандга қайтади.

Мирзо Улуғбек 1425 йил 16 февралда Мўғулистонга қарши юриш бошлайди. Шоҳруҳ Мирзо бу юришни тўхтатиш мақсадида икки марта Улуғбек Мирзога элчилар юборади. Аммо Улуғбек Мирзо элчиларга жавобда, юриш ҳақидаги фармон аллақачон овоза бўлгани, агар эндиликда юришни тўхтатилса, душман

бизни кучсиз экан, деб гумон қилиши мумкин эканлигини баҳона қилиб, юришни давом эттиради. Улуғбек Мирзо Иссиқкўл истехкомини эгаллаб, Жаҳоншоҳ қўшинини таъқиб қилади. Саркарда амир Арслонхўжа-нинг жонбозлиги туфайли Улуғбек Мирзонинг қўшини жангда ғолиб чиқади. Улуғбек Мирзо жангдан қайтаётиб, 2000 чапдаст ботир аскарларини Қарши истехкомидаги яшм (нефрит) тошини Самарқандга олиб келиш учун жўнатади. Бу тош бир вақтлар Хитойдан Қаршига келтирилган бўлиб, Амир Темур уни Самарқандга келтириш учун Жаҳоншоҳ бошчилигида бир неча минг кишини Қаршига юборган бўлса-да, бироқ тошни олиб келишнинг иложини топа олмаган ва тош ўша ерда қолиб кетганди. Ҳофизи Абрунинг ёзишича, Улуғбек Мирзо томонидан юборилган кишилар икки бўлак катта яшм тошини аравага солиб гоҳ от қўшиб, гоҳ ҳўкиз қўшиб Самарқандга келтирилганлар. Аммо тарихчи Мирхонднинг ёзишича, мазкур яшм тоши уч бўлакдан иборат бўлиб, бир бўлаги соҳибқирон Амир Темур давридаёқ Самарқандга келтирилган. Мазкур яшм тоши Амир Темур мақбарасига (Гўри Мир) жойлаштирилади.

Аммо Улуғбек Мирзонинг ғалаба шодиёнаси кўпга чўзилмади. Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишига кўра, 1420 йилда Бароқ Ўғлон Улуғбек Мирзо ёрдамида ўзбек ҳукмдори Муҳаммадхон устидан ғалаба қилиб, ҳокимиятни қўлга киритган эди. 1426 йилда эса Бароқ Ўғлон Сигноқни эгаллайди. Сигноқ Жўжихон авлодига қарашли ер бўлиб, 1377 йилда Амир Темурнинг ёрдами билан Бароқ Ўғлоннинг бобоси Ўрусхоннинг ҳарбий лагери жойлашган эди. Ўрусхон даврида Сигноқда бир неча мадраса, хонақоҳ, масжид ва бошқа маданий-маиший қурилишлар барпо қилинган эди. Кейинчалик Сигноқ Амир Темур салтанатига қўшилиб кетганди. 1426 йилда Ўрусхоннинг набираси Бароқ Ўғлон Улуғбекдан ижозатсиз Сигноқни эгаллаб, бу тўғрида Улуғбек Мирзога «шариатга мувофиқ, ўз бобом меросига эгалик қилдим», — деб элчи юборади. Улуғбек Мирзо тарафидан Сигноққа ҳоким қилиб тайинланган амир Арслонхўжа Улуғбек ҳузурига келиб Бароқ Ўғлоннинг кирдикоридан шикоят қилади. Улуғбек Мирзо дарғазаб бўлиб, Бароқ Ўғлонга қарши юриш бошлайди. Бу хабарни эшитган Шохруҳ Мирзо ўғли Улуғбек Мирзони бу юришдан қайтаради. Аммо Улуғбек кўнмай, юришни бошлаб юборгач, кичик ўғли Муҳаммад Жўки Мирзо бошчилигидаги бир бўлак қўшинни ёрдамга юборади.

Муҳаммад Жўки Мирзо ўз кўшини билан Ҳиротдан 1427 йил 15 февралда чиқиб, Сигноқ йўлида акаси Улуғбек Мирзога қўшилади. Ҳар икки шаҳзода ўз ҳарбий салоҳиятларига ортиқча баҳо бериб Бароқ Ўғлонни назар-писанд қилмай жангга кирадилар. Бароқ Ўғлон эса душман лашкарининг сон жиҳатдан кўплигини кўргач, макр-ҳийла йўлига ўтади: Сигноқ яқинидаги паст-баландликда Бароқ Ўғлон қўшини тўсатдан ҳужумга ўтиб, Улуғбек Мирзо қўшинини пароканда қилиб юборади. Натижада, ҳар икки шаҳзода жанг майдонидан зўрға чиқиб олиб, орқага чекинадилар. Улуғбек Мирзо ва Муҳаммад Жўки Мирзо Самарқандга қайтиб келадилар. Гарчи Самарқанд бекларидан айримлари мағлуб бўлган шаҳзодаларга шаҳар дарбозасини очмасликни тарғиб қилсалар-да, шаҳар аёнлари дарвозани очадилар. Айни пайтда Бароқ Ўғлон қўшини Мовароуннаҳрнинг шаҳар ва қишлоқларини аёвсиз равишда талон-тарож қилиб, Самарқандга яқинлашмоқда эдилар. Бемор Муҳаммад Жўки Мирзо Самарқандда қолади. Унга тегишли Қандаҳор ва Ҳирот қўшинларини Улуғбек Мирзо ўз қўшинига қўшиб, Сирдарёни кечиб Шохруҳия орқали Тошкентга етиб келганда, Бароқ Ўғлон қўшинининг орқага қайтгани ҳақида хабар эшитди.

1427 йил 28 майда Шохруҳ Мирзо Ҳиротдан чиқиб, Самарқанд томон юради. Бу хабарни эшитган Улуғбек Мирзо аскарларини Тошкентга қўйиб, ўзи Термизга келиб, отаси Шохруҳ Мирзога пешвоз чиқади. Шохруҳ Мирзо Самарқандга келиб, мағлубият сабабларини ўрганиб билгач, Мовароуннаҳрлик бир неча амирларни дарра жазосига маҳкум этиб, Улуғбек Мирзони эса қаттиқ қийин-қистов билан тергов қилади ва бир неча кун эътибордан четда сақлайди. Ниҳоят, бир неча дўқ-пўписалардан сўнг Мовароуннаҳр тахтини яна Улуғбек Мирзога топшириб, ўзи Ҳиротга қайтади.

Абулхайрхон ҳукмронлик қилган йилларда (1428—1468) кўчманчи ўзбеклар икки марта — 1431 ва 1435 йилларда Хоразм ҳудудига бостириб кириб, бир неча шаҳар ва қишлоқларни талон-тарож қиладилар.

Шохруҳ Мирзо 1447 йил 14 март куни вафот этгач, теурий шаҳзодалар ўртасида тахт-тож учун яна қонли курашлар кучайиб кетади. Улуғбек Мирзо Хуросон тахти учун жияни Алоуддавла Мирзо билан Абулқосим Бобур Мирзоларнинг бирлашган қўшинига қарши курашади. Айни шу пайтда Улуғбекнинг Хуросондали-

гидан фойдаланган кўчманчи ўзбеклар хони Абулхайр-хон Мовароуннахрга бостириб киради ва Самарқандни қамал қилади. Самарқанд ва Бухоро атрофидаги қишлоқларни талайди. Бу хабарни эшитган Улуғбек Мирзо Самарқандга қайтаётганда, Амударё бўйида ўзбек қўшинидан қаттиқ шикаст ёйди.

Умуман, Улуғбек Мирзо аслида олим ва бунёдкор киши бўлиб, омади чопмаган саркарда ва ноуддабурон ҳукмдор эди. Унинг даврида Самарқанд Шарқнинг энг гуллаган маданият ўчоғига айланган эди.

Улуғбек Мирзонинг биринчи устози «Замона Афлотуни» Салоҳиддин Мусо ибн Маҳмуд Қозизода Румий эди. Улуғбек Мирзо Қозизода Румийдан фалакиётга доир сир-синоатларни ўрганиб, кейинчалик мазкур алломанинг маслаҳати билан кошонлик Ғиёсиддин Жамшид ибн Масъудни Самарқандга таклиф қилади. Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, Улуғбек Мирзо яна бир кошонлик фалакиёт илмининг алломаси — Муъиниддинни ҳам Самарқандга таклиф қилган эди.

Улуғбек Мирзонинг саъй-ҳаракати билан 1424—1428 йиллар мобайнида Самарқанднинг шимолий тарафида Обираҳмат аригининг бўйида, Кўҳак тепалиги бағрига жаҳонга машҳур расадхона қурилади. Бунгача фалакиёт илмининг кузатуви ишлари 1417—1420 йилларда қурилган Улуғбек мадрасасининг хужраларидан бирида олиб бориларди.

1417—1430 йиллар орасида Улуғбек Мирзо Самарқанднинг маркази бўлмиш Регистон майдонида улкан мадраса, хонақоҳ, муқаттаъ масжиди ва ҳаммом қурдирди. Бу ҳақда Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо шундай ёзади: «Улуғбек Мирзонинг иморатларидин Самарқанд қалъасининг ичида мадраса ва хонақоҳдир. Хонақоҳнинг гумбази бисёр улуғ гумбаздир, оламда онча улуғ гумбаз йўқ деб нишон берулар... Яна бу мадрасанинг жанубида бир масжид солибтур, масжиди муқаттаъ дерлар. Бу жиҳатдин муқаттаъ дерларким, қитъа-қитъа йиғочларни тарош қилиб, ислимий ва хитойи нақшлар солибтурлар, тамом деворлари ва сақфи ушбу йўсунлуқтур. Бу масжиднинг қибласи бирла мадраса қибласининг орасида бисёр тафовуттур. Ғолибо бу масжид қибласининг самти мунажжим тариқи била амал қилибтурлар». Шунингдек, 1417 йилда Бухорода ва 1433 йилда Ғиждувонда ҳам мадраса қурдирган. Мазкур мадрасаларда диний илмларга нисбатан математика, геометрия (ҳан-

даса), фалакиёт, табиёт, жуғрофия ва тарих каби дунёвий илмлар кўпроқ ўқитилган.

Улуғбек Мирзо бундан ташқари кўпгина жамоат бинолари — карвонсаройлар, тимлар, чорсулар ва ҳаммомлар ҳам қурдирган. Карвонсаройлардан энг каттаси Регистонда, ҳозирги Тиллоқори мадрасаси ўрнида жойлашган бўлиб, карвонсаройи Мирзойи номи билан машҳур бўлган. Бундай карвонсаройлар, ҳаммомлар фақат пойтахт Самарқанддагина эмас, балки бошқа йирик шаҳарларда ва савдо йўлларида ҳам қурилган. Масалан, Самарқанддаги Улуғбек мадрасаси ва хонақоҳи яқинида қурилган Улуғбек Мирзо ҳаммоми ғоят нафис санъат билан ишланган ҳашаматли бино эди. Бу ҳақда «Бобурнома»да шундай сатрлар ёзилган: «(Мирзо Улуғбек) яна ушбу мадраса ва хонақоҳга ёвуқ бир яхши ҳаммом солибтур. Мирзо ҳаммомига машҳурдир, ҳар навъ тошлардин фаршлар қилибтур. Хуросон ва Самарқандга онча ҳаммом маълум эмаским, бўлғай...»

Улуғбек Мирзо Гўри Амир мақбарасига ҳам айрим қурилишлар билан ўзгача файз-тароват бағишлади. Чунончи, мақбаранинг Шарқ тарафидан эшик очдириб, мақбара марказига етгунча гумбазли нақшинкор йўлак (галлерея) қурдирди. Сағаналарни ўраб турган мрамор панжаралар ҳам Улуғбек Мирзо замонасига мансубдир.

Самарқанддаги Афросиёбнинг жанубидаги улкан қабристон марказида жойлашган Шоҳи Зинда обидаси меъморчилик санъатининг камёб дурдоналаридан ҳисобланади. Мазкур ёдгорлик асосан XI асрдан бошлаб қурилиб келинаётган бўлса-да, Амир Темур ва Улуғбек Мирзо замонасида ниҳоясига етказилган. Улуғбек Мирзонинг саъй-ҳаракати билан бу ерда ҳам меъморчилик ишлари олиб борилди. 1434—1435 йиллар мобайнида ранг-баранг кошинлар билан ишланган Шоҳи Зинданинг асосий дарбозасининг қурилиши Улуғбек Мирзо замонасининг меъморчилик санъатидан ёрқин нишонадур. Улуғбек Мирзо ўз устози Қозизода Румий қабри устига қўш гумбазли мақбара бунёд эттирган. Мазкур мақбара Шоҳи Зиндадаги энг гўзал мақбаралардан биридир.

Улуғбек Мирзо расадхона ёнида, яъни Кўҳак тепалигининг ғарбий қисмида оромбахш бир боғ ҳам қурдирган. Мазкур боғ ўз даврида Боғи Майдон номи билан шуҳрат топган. Боғи Майдон ҳақида «Бобурнома»да шундай дейилган: «(Улуғбек Мирзо) яна пуштайи Кўҳакнинг доманасида ғарб сари боғе солибтур. Боғи

Майдонга мавсум. Бу боғнинг ўртасида бир олий иморат қилибтур, Чилсутун дерлар, ду ошёна, стунлари тамом тошдин. Бу иморатнинг тўрт бурчида тўрт манордек буржлар кўториб турларким, юқориға чиқар йўллар бу тўрт бурждандур. Ўзга тамом ерларда тошдин сутунлардур, Баъзини морпеч хиёра қилибтурлар. Юқориғи ошёнанинг тўрт тарафи айвондур, стунлари тошдин. Ўртаси чордара уйдур. Иморат курсисини тамом тошдин фарш қилибтурлар. Бу имораттин пуштайи Кўҳак сари доманада яна бир боғча солибтур, анда бир улуғ айвон иморат қилибтур, айвоннинг ичида бир улуғ тош тахт қўюбтур, тули тахминан ўн тўрт-ўн беш қари бўлғай, арзи етти-саккиз қари, умқи бир қари. Мундоғ улуғ тошни хили йироқ йўлдин келтурубтурлар. Ўртасида дарз бўлубтур. Дерларким, ушбу ерда келтирилгандин сўнг бу дарз бўлгондур. Ушбу боғчада яна бир чордара солибтур, изораси тамом чиний. Чиннихона дерлар. Хитойдин киши йибориб келтурубтур».

Улуғбек Мирзо ҳукмдорлар орасида буюк олим, олимлар орасида улуғ аллома эди. У математика, фалакиёт, ҳандаса ва тарих фанларида ўзининг буюк кашфиётлари билан ўчмас из қолдирди. У 1437 йилда жаҳонга машҳур асари «Зичи жадиди Курагоний» номли асарини ёзиб тугатади. Бу асар Самарқанд расадхонасининг кўп йиллик самарали маҳсулларидан бири бўлиб, фалакиёт фанининг назарий ва амалий масалаларини ўзида мужассамлаштирган шоҳона асардир. Улуғбек Мирзо аниқ фанлардан ташқари тарих ва мусиқа илмида ҳам қалам тебратган. «Муҳит уттавориҳ»да ёзилишича, Улуғбек Мирзо зўр шинаванда мусиқашунос ҳам бўлган. У катта ва кичик нақораларда ижро этиладиган булужий, шодиёна, ахлоқий, улусий ва усули равон каби мусиқа асарларини яратган. Шунингдек, «Тарихи Рашидий»нинг муаллифи Муҳаммад Хайдар Мирзо Улуғбек Мирзонинг етук олим бўлганлигини таърифлаб, «Мирзо Улуғбек тарихнавис донишманд эди ва «Тарихи арбаъ улус» (Тўрт улус) тарихини ёзиб қолдирган эди»,— дейди. Бу ҳақда тарихчи Гиёсиддин Хондамир (1475—1534) ҳам маълумот берган.

Улуғбек Мирзо йирик олим бўлиш билан бирга, ўз даврида фан тараққиётига раҳнамолик қилиб, илму фан аҳлига ҳомийлик қилган. Унинг даврида Самарқанд шаҳри илму фан ва маданият марказига

айланиб, кўплаб етук олимлар, ўнлаб ҳассос шоирлар ва суҳандон адиблар саройда ўзларига муносиб мавқега эга эдилар. Чунончи, йирик математик ва астроном (ҳайатчи) Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид, мавлоно Муъиниддин Кошоний ва Али Қушчи, етук мударрислар Саид Имодиддин ва Мавлоно Муҳаммад Хавофий, машҳур шарҳчи ва тиб олими Бурхониддин Нафис ибн Аваз Кирмоний, забардаст шоирлар Саккокий, Мавлоно Ҳиёлий, Исматулло Бухорий, Камол Бадахший, йирик адабиётшунос, ҳамда тилшунос Хожа Фазлуллох Абуллайсий шулар жумласидандир.

Улуғбек Мирзо турк тилида ёзилган қадимий ёдгорликларни ўрганиш ва уларнинг халқ ўртасида тарқалишида ҳам катта хизмат қилди. Жумладан, 1444 йилд Аҳмад Югнакий (XI — XII аср)нинг машҳур «Ҳибат ул — ҳақойиқ» (Ҳақиқатлар тухфаси) номли асари янгидан кўчирилган. Шунингдек, ўша вақтда Улуғбек Мирзо саройида таржимонлик ишлари ҳам яхши ривожланиб, бир неча қимматли асарлар араб ва форс тилларидан туркий тилига таржима қилинган.

Шохруҳ Мирзо вафотидан (1447 йил 14 март) сўнги бир бутун темурийлар салтанати майда-майда бўлақларга бўлиниб кетди. Ғарбий Эрон ва Форсда Муҳаммад Султон Мирзо, Журжон ва Астрободда Абулқосим Бобур Мирзо, Хуросонда Алоуддавла Мирзо ўзларини ҳукмдор деб эълон қиладилар. Амударёнинг ҳар икки қирғоғидаги ерлар: Балх, Хутталон, Қундуз, Бағлон, Арҳанг, Соли Сарой, Андхўй, Шибирғон, Маймана ва Форёб Абдуллатиф Мирзо тасарруфида эди. Ироқ ва Озарбайжон эса Қорақўюнлилар сулоласидан Жаҳоншоҳ қўл остида эди.

Бу вақтда Шохруҳ Мирзонинг Улуғбек Мирзодан бошқа барча ўғиллари ҳаётдан кўз юмган эдилар. Улуғбек Мирзо ота тахтига даъвогар бўлиб, ўз ўғли Абдуллатиф Мирзони Хуросон тахтига қойим қилмоқ мақсадида, 1448 йил баҳорида 90 минглик қўшин билан жияни Алоуддавла Мирзога қарши ҳужумга ўтди. Гарчи, Улуғбек Мирзо Хуросонни жанг билан қўлга киритган бўлса-да, бироқ бу ғалаба унга шухрат келтирмади. Аксинча, Улуғбек Мирзо билан Абдуллатиф Мирзо ўртасида ўнгламас нисони вужудга келтирди.

Айни вақтда кўчманчи ўзбеклар хони Абулхайрхон Улуғбек Мирзонинг Хуросонда эканидан фойдаланиб, Мовароуннаҳрга босиб кириб, кўпгина шаҳар ва

қишлоқларни талаб, Самарқандгача етиб келади. Бу хабарни эшитган Улуғбек Мирзо Абдуллатиф Мирзони Ҳиротда қолдириб, ўзи Самарқанд томон кетади. Улуғбек Мирзо шу кетишда отаси Шоҳруҳ Мирзонинг ҳоки ва синглиси Поянда Султон бегимни бирга олиб кетади. Улуғбек Мирзонинг Ҳиротдан кетган хабарини эшитган Абулқосим Бобур Мирзо Сарахсдан Ҳиротга Абдуллатиф Мирзога қарши катта қўшин жўнатади. Жангга бардош бера олмаган Абдуллатиф Мирзо Ҳиротни ташлаб Балхга қочади.

1449 йил баҳорида Улуғбек Мирзо Хуросонни қайтадан забт этиш учун жанг тараддудини кўраётган бир пайтда Абдуллатиф Мирзо ўз амакиваччаси Абулқосим Бобур Мирзо билан иттифоқ тузиб, отаси Улуғбек Мирзога қарши жанг ҳаракатларини бошлаб юборади. 1449 йил кузида Самарқанд яқинидаги Дамашқ қишлоғи ёнида бўлган жангда Улуғбек Мирзо мағлубиятга учраб, Самарқандга қайтиб келади. Бироқ шаҳар ҳокими Мироншоҳ қавчин уни шаҳарга киритмайди. Ноилож қолган ҳукмдор Шоҳруҳияга келади. Аммо Шоҳруҳия ҳокими Иброҳим ибн Пўлад ҳукмдорни шаҳарга киритиш ўрнига уни ушлаб Абдуллатиф Мирзога топшириш тараддудига тушади. Давлатшоҳ Самарқандий ҳамда «Тарихи Абулхайрхоний»нинг муаллифи Маъсуд ибн Усмон Кўҳистоний, ана шундай мушkil аҳволда қолган Улуғбек Мирзо Абулхайрхон ҳузурига бориб, ундан ёрдам сўрамоқчи бўлгани, лекин тезда бу фикридан қайтиб, «эгилган бошни қилич кесмас» қабилида ҳокимиятни Абдуллатиф Мирзога топшириб, умрининг қолган қисмини илму фанга сарфлаш мақсадида Самарқандга бориб, ўзини ўғлига топширганлиги ҳақида ёзиб қолдирганлар. Абдуллатиф Мирзо отаси Улуғбек Мирзони Каъбатулло зиёратига жўнатиш ҳақида фармон беради.

Улуғбек Мирзонинг ўлими тафсилоти ҳақида тарихчи Мирхонд шундай ҳикоя қилади: «Каъбатуллони бир неча марта зиёрат қилган Ҳожи Муҳаммад Хусравнинг раҳнамолигида Улуғбек Мирзо кечқурун Самарқанддан отлиқ йўлга чиққан. Унинг вақти чоғ, турли мавзуларда сўзлашиб борарди. Кўп ўтмай орқадан бир чопар етиб келиб (сулдуз уруғидан), собиқ ҳукмдорни Каъбатуллога кузатиш маросимини шоҳона тарзда ўтказиш лозимлиги ва бунга тайёргарлик тугаллангунга қадар қўшни қишлоқда дам олишлари ҳақидаги фармонни беради. Мазкур фармондан довди-

раб қолган Улуғбек Мирзо қўшни қишлоқдаги уйлардан бирига кириб, тунашга мажбур бўлади. Ҳаво анча совуқ эди. Улуғбек Мирзо олов ёқиб, гўшт пиширишга амр қилади. Олов ёқилади, гулхан ёнида чордана қуриб, исиниб ўтирган Улуғбек Мирзонинг тиззасига учқун тушиб, чакмонини куйдиради. Шунда Улуғбек Мирзо оловга қараб, турк тилида «сен ҳам билдинг» — дейди-ю, унинг кайфияти бузилади. Ҳожи эса Улуғбекка тасалли бериш учун беҳуда уринарди. Шу аснода эшик очилиб, хонага Аббос исмли шахс ўз навқари билан кириб келади. Улуғбек Мирзо Аббосни кўрган ҳамано ўрnidан туриб унга ташланади ва кўксига мушт туширади. Навқар Улуғбекни ушлаб, унинг елкасидан «олтой пўстин»ини ечиб олади. Аббос аргамчи келтириш учун ташқарига чиқади. Улуғбек Мирзо ўлим олдидан сўнгги таҳоратни қилиб олсин учун Ҳожи дарҳол эшикни ичидан занжирлаб олади. Сўнгра Аббос кириб, собиқ ҳукмдорнинг қўлларини боғлаб, ташқарига олиб чиқиб, ариқ бўйига чўккалатиб, фонус ёруғида қиличнинг бир зарби билан калласини танидан жудо қилади. Тарихчи Мирхонднинг ёзишича, бу фожиали ҳалокат 853 йил 8 рамазонда (1449 йил 25 октябр) содир бўлган. Аммо Улуғбек Мирзонинг қабр тошига ёзилган лавҳада «853 йил 10 рамазон» битилган.

Мана шундай қилиб, улуғ олим, маърифатпарвар подшоҳ Улуғбек Мирзо 56 ёшида шаҳид бўлади. Уни шаҳид қилинган вақти ҳақида тарих ёзилиб, арабий абжад ҳисоби билан тарих моддаси «Аббос кушт» (Аббос ўлдирди) жумласидан иборат бўлиб, 853 йил 8 рамазон (1449 йил 25 октябр)ни англатади.

Абдураззоқ Самарқандий Улуғбек Мирзонинг Ҳирот Шайхулисломни билан учрашувини тасвирларкан, қуйидагича ҳикоя қилади: «Хуросонни Улуғбек Мирзо томонидан забт қилиниши, табиийки, эътиборли маҳаллий руҳонийларга манзур эмас эди. Бинобарин, Шайхулислом Баҳовуддин Алоуддавла Мирзо билан Улуғбек Мирзо ўртасида воситачи бўлиш ҳақида Алоуддавла Мирзодан топшириқ олган эди. Бироқ, Шайхулислом Баҳовуддин Тарноб (1448) урушигача Улуғбек Мирзо ҳузурига келишга улгура олмади. Гарчи, Тарноб жангидан сўнг Шайхулислом билан Улуғбек Мирзонинг учрашувлари Чилдухтаронда воқеъ бўлган бўлса-да, аммо Шайхулисломнинг кўнгли Улуғбек Мирзодан озурда бўлиб, қаттиқ ранжиган эди. Сабаби, жангда Улуғбек Мирзонинг қўшини Шайху-

лисломни ҳам назар писанд қилмай талаган эдилар. Гарчи воқеадан воқиф бўлган Улуғбек Мирзо Шайхулисломнинг барча мол-мулкани қайтариб беришга фармон берган бўлса-да, бироқ Шайхулисломнинг кўнгли ёришмади. Кейинчалик, гўё Шайхулислом ўз ақинларига Улуғбек Мирзо ўз ўглининг хоҳиш ва иродасига кўра, шариат қозисининг ҳукми билан ўлдирилади», — деб башорат қилган экан.

Хондамирнинг маълумотига кўра, Улуғбек Мирзонинг беш хотини бўлиб, улардан фақат учтасининг номи кўрсатилган, холос. Улуғбек Мирзонинг биринчи хотини Ўғи Беги — Жаҳонгир Мирзонинг ўғли Муҳаммад Султон Мирзонинг қизи бўлиб, 1395 йилда Самарқандда туғилган. Улуғбек Мирзо 1404 йилда 10 ёшида Ўғи Бегига уйланган эди. Ўғи Беги 1412 йилда қиз туғади. Унинг номини Хабиба Султон қўядилар. 1419 йил 3 февралда (822 йил 7 муҳаррам) Самарқандда касалланиб 25 ёшида вафот этади. Ўғи Бегини Муҳаммад Султон Мирзо қурдирган мадрасага — отаси ёнига дафн қиладилар.

Улуғбек Мирзонинг иккинчи хотини Оқ Султон Хон Оғо бўлиб, Амир Темур даврида номигагина хон қилиб кўтарилган мўғул Султон Маҳмудхоннинг қизи эди. Улуғбек Мирзо Оқ Султон Хон Оғони севар ва уни ўз сафарларида доим бирга олиб юрарди. Тарихчи Мирхонднинг ҳикоя қилишича, кунлардан бир кун Улуғбек Мирзо рамл (фол очиш) илмининг моҳир билимдони Муҳаммад Ардистоний била суҳбат асносида ундан яқин келажакда содир бўладиган воқеалар ҳақида фол очишни сўраган. Суҳбатда Али Қушчи ҳам бўлгани туфайли, Муҳаммад Ардистоний бўлажак воқеалар тугуни ҳарам билан боғлиқ эканлиги сабабли бегона кишилар олдида айтолмаслигини билдирган. Улуғбек Мирзо эса «Али Қушчи менинг дўстим, ундан ҳеч нарсани сир тутмайман. Бинобарин, бемалол гапираверинг» — деган. Шундан сўнг, Муҳаммад Ардистоний «ҳукмдор яқин кунлар ичида хотинларидан бирини ўлдиради, иккинчи хотин, яъни «хон қизи»ни эса талоқ қилади» — дейди. Улуғбек Мирзо рамлчининг сўзига ишонмайди. Чунки «хон қизи» Оқ Султон Хон Оғони ниҳоятда севарди. Бироқ кўп ўтмай рамлчининг биринчи башорати амалга ошади. Шунда «хон қизи» кундош ўлимидан шодлигини яшира олмай, ошкора тантана билан ҳатто Улуғбек Мирзони кинояли сўзлар билан маломат қилади. Улуғбек Мирзо бу хотинни

қанчалик яхши кўрмасин, таънасига чидолмай талоқ қилиб ажрашади.

Улуғбек Мирзонинг учинчи хотини Хусн Нигор Хон Оғо бўлиб, Халил Султоннинг қизидир. Академик В. В. Бартольднинг эслатмасига кўра, Хусн Нигор Хон Оғо мўғул хонларидан Шоҳ Жаҳоннинг қизи бўлган.

Булардан ташқари Улуғбек Мирзо ўз қўл остидаги хос канизларидан олтитасини ўз никоҳига киритган эди. Чунончи, Руқия Султон Хотун исмли канизакдан икки қиз — Оқ Бош ва Султон Бахт туғилган эдилар. Иккинчи канизак Меҳр Султон, учинчиси Давлат Бахт Саодат бўлиб, Улуғбек Мирзонинг бу канизакдан Қутлуғ Туркон Оғо исмли қизи бор эди. Тўртинчиси Хонд — Саъиднинг қизи — Давлат Султон, бешинчиси Бахти исмли ва олтинчиси Шайх Муҳаммад барлоснинг қизи Давлат Бахт эди.

Улуғбек Мирзонинг биринчи хотини Ўғи Беги 1412 йилда қиз туғади. Шоҳруҳ саройидаги тартибга мувофиқ ҳомиладор Ўғи Бегини ой-куни яқинлашгач, Самарқанддан Ҳиротга олиб келадилар. 1412 йил 18 августда Ўғи Беги ҳомиладан бўшайди. Туғилган қизга — Ҳабиба Султон деб исм қўядилар. Шунингдек, Ўғи Беги хон авлодига мансуб бўлгани туфайли қизи — Ҳабиба Султонга «Хонзода бегим» унвонини берадилар. Ўғи Беги маълум муддатдан кейин Ҳиротдан Самарқандга қайтиб кетган бўлса-да, аммо унинг қизи — Ҳабиба Султон бегим Ҳиротда Гавҳаршод бегим мураббиялигида тарбияланади.

Тарихчи Хондамирнинг ёзишича, Ҳабиба Султон бегим икки ёшида вафот қилган. Агар Хондамирнинг сўзига амал қилинса, у ҳолда Ўғи бегидан туғилган иккинчи қизга ҳам айнан Ҳабиба Султон номини бериб, Хонзода бегим деб атаганлар. Бундай хулосага келишимизга сабаб, Фасиҳ ал-Хавофийнинг ёзишича, 1438 йилда Улуғбек Мирзо қизи Ҳабиба Султонни Ҳиротдан Самарқандга юборишларини талаб қилган. Шунга кўра, Ҳабиба Султон ўша йили Самарқандга келган ва 1439 йил апрел ойида яна Ҳиротга қайтиб кетган.

Улуғбек Мирзонинг Султон Бахт исмли қизи бўлган. Аммо унинг ҳақида тўлиқ маълумот учрамайди. Бундан ташқари Улуғбек Мирзонинг Робия Султон бегим номли қизи ҳам бўлган. 1451 йилда Султон Абусайид Мирзо ўзбек хони — Абулхайрхон ёрдамида Самарқанд-

ни забт қилган вақтда, Робия Султон бегимни Абулхайрхон ўз никоҳига киритиб, Туркистонга олиб кетади. Робия Султон бегим Абулхайрхондан икки ўғил туғади, каттасига Кучкунчи, кичигига эса Суюнч деб ном берадилар. Хондамирнинг ёзишича, Улуғбек Мирзонинг етти қизи бўлган. Булардан бири Туға Туркон ёшлигида вафот этган. Иккинчиси Оға Тўғон Шоҳдир. Аммо негадир Робия Султон бегим ҳақида ҳеч нима демайди.

Улуғбек Мирзонинг тўнғич ўғли Ибодулло Мирзо бўлиб, 1412 йилда туғилиб, 1417 йилда вафот этган. Иккинчи ўғли Абдулло Мирзо эса 1420 йилда туғилиб, 1433 йилда 14 ёшида вафот этган. Учинчи ўғли Абдурахмон Мирзо эса 1421 йилда туғилган. Тарихчи Мирхонднинг ёзишича, 1425 йилда мазкур Абдурахмон Мирзо ўз отаси Улуғбек билан Мўғулистон юришидан қайтиб келаётган чоғида учрашган. Аммо бу шаҳзода ҳам ёшлигида — 1432 йилда 12 ёшида Самарқандда вафот этган. Тўртинчи ўғли Абдуллатиф Мирзо 1428 йилда бешинчи ўғли Абдулазиз Мирзо эса 1430 йилда туғилган.

АБДУЛЛАТИФ МИРЗО Улуғбек Мирзонинг тўртинчи ўғли бўлиб, Ҳиротда бувиси Гавҳаршод бегим тарбиясида ўсган. 1437 йилда Ҳиротда Абдуллатиф Мирзонинг хатна тўйи ўтказилади. Абдуллатиф Мирзо саройдаги бошқа шаҳзодалар билан бирга тарбияланади. Ҳатто чет элдан келган элчиларни қабул қилиш маросимларида ҳам иштирок қилади.

1441 йилда Абдуллатиф Мирзо билан момоси Гавҳаршод бегим ораларида гап қочиб, аразлаб Самарқандга отаси Улуғбек Мирзо хузурига кетиб қолади. Аразнинг бош омили ўзининг жиззакилиги эди. Саройда тарбияланаётган шаҳзодалар орасида ўзидан ёши катта амакиваччаси Алоуддавла Мирзо (Бойсунғур Мирзонинг ўғли) ҳам бор эди. Алоуддавла Мирзога ҳам Гавҳаршод бегим мураббийлик қилар ва кези келганда бошқа шаҳзодалардан катта бўлгани учун уни қилган иши ёки сўзлаган сўзини маъқуллаб, бошқа шаҳзодаларни ундан ибрат олишга даъват қиларди. Ўжар ва худбин Абдуллатиф Мирзога бундай панд-насиҳатлар ёқмасди. Бувиси Гавҳаршод бегимнинг Алоуддавла ҳақидаги навбатдаги мақтовларини эшитаркан, қалбида Алоуддавла Мирзога нисбатан пайдо бўлган хасад ўтига чидайолмайди ва ниҳоят аразлаб Самарқандга кетиб қолади. Лекин 1442 йилда Гавҳаршод

бегим Абдуллатиф Мирзони Ҳиротга қайтариб олиб келиш учун ўзи Самарқандга боради ва уни кўндириб, Ҳиротга олиб келади.

Абдуллатиф Мирзо истеъдодли ва шуҳратпараст эди. У отаси Улуғбек Мирзо каби илм-фанни қадрига етар ва олимлар билан суҳбатлашишни яхши кўрарди. Ўзи ҳам фалакиёт, тарих ва шеърят билан шуғулланарди. Умуман, илм-маърифат аҳлига ихлосманд эди. Масалан, Ғарбда — Қазвин, Рай, Қум ва Султония вилоятларининг ҳукмдори Султон Муҳаммад Мирзо (Бойсунгур Мирзонинг ўғли) 1446 йилда бобоси Шохруҳ Мирзога қарши бош кўтариб, Исфаконни босиб олади ва Шерозни қамал қилади. Шохруҳ Мирзо набирасининг ақлини киритиб қўйиш мақсадида Шерозга қўшин тортади. Мазкур ҳарбий юришда Абдуллатиф Мирзо ҳам бобоси билан бирга боради. Султон Муҳаммад Мирзо шаҳарни қамалдан бўшатиб қочади. Шохруҳ Мирзо шаҳзоданинг барча яқин кишилари ва маслаҳатчиларини ушлатиб, жавобгарликка тортади. Мазкур маҳбуслар орасида Султон Муҳаммад Мирзонинг энг яқин кишиси, ва маслаҳатчиси тарихчи Шарафиддин Али Яздий ҳам бор эди. Шохруҳ Мирзо ҳар бир маҳбусни шахсан ўзи тергов қилар ва гуноҳига қараб жазо белгиларди. Навбат Шарафиддин Али Яздийга келганда, унинг шаҳзода учун ёзган ғазалида «қариялар ёшларга йўл беришлари ва уларга имкон яратишлари лозим»лиги ҳақида сўз юритиб, гўё Шохруҳ Мирзо ғарб томонга келмайди, — деб шаҳзодани хотиржам қилгани учун жазоламоқчи бўлади. Тергов жараёнида ҳозир турган Абдуллатиф Мирзо бобоси Шохруҳ Мирзонинг фикрини маъқуллаб, атайлаб, Шарафуддин Али Яздийни кинояли иборалар ишлатиб койийди. Шохруҳ Мирзо тарихчини жазолаш ҳуқуқини Абдуллатиф Мирзога ҳавола қилади. Абдуллатиф Мирзо тарихчининг ҳаёти-ни сақлаб қолиш учун худди шундай фармонни кутиб турган эди. У дарҳол Шарафуддин Али Яздийни Ҳиротга жўнатиб юборади. Кейинчалик тарихчи Ҳиротдан ўзи туғилиб ўсган шаҳри Тафтга кетади.

Абдуллатиф Мирзо отаси Улуғбек Мирзога нисбатан ўта ғайратли ва қатъиятли бўлиб, ҳар қандай қаттиқ қўлликни ишлатиб бўлса-да, ўз мақсадини рўёбга чиқарарди. Бинобарин, унинг кескин хатти-ҳаракати душманлар кўнглига ваҳима соларди Абдуллатиф Мирзо дунёвий илмлардан қанчалар хабардор бўлмасин, диний ақидалардан, аҳкоми шариятдан ҳам юз

ўғирмас, дин пешволарига, дарвешларга эҳтиром кўрсатар ва уларнинг анжуманларида иштирок этиб, уларнинг суҳбатлари, панду пасиҳатларини жон қулоғи билан тингларди.

• Шохруҳ Мирзо вафотидан сўнг Хуросон тахтига марҳум Бойсунгур Мирзонинг катта ўғли Алоуддавла Мирзо ўтиради. Бу вақтда Шохруҳ Мирзонинг Улуғбек Мирзодан бошқа барча ўғиллари ҳаётдан кўз юмган эдилар. Улуғбек Мирзо ота тахтига даъвогар бўлиб, ўз ўғли Абдуллатиф Мирзони Хуросон тахтига қойим қилмоқ мақсадида 1448 йил баҳорида 90 минглик қўшин билан жияни Алоуддавлага қарши ҳужумга ўтади. Алоуддавла Мирзо Тарноб деган жойда Улуғбек Мирзо қўшинига дуч келиб енгилади ва Машҳадга, сўнгра укаси Абулқосим Бобур олдига — Кўчанга қочиб кетади. Улуғбек Мирзо Абдуллатиф Мирзо билан Ҳиротга тантанали равишда кириб келадилар. Ана шу жангдан сўнг Улуғбек Мирзо шуҳратпараст ва кекчи Абдуллатифнинг жигига тегадиган иш қилади. Чунончи, Ҳиротдан 14 фарсах нарида бўлган Тарноб жангида қўшиннинг чап қаноти Абдуллатиф Мирзога, ўнг қаноти эса номигагина касалманд Абдулазиз Мирзога топширилган эди. Зотан, жангни ғалаба билан тугалланишида Абдуллатиф Мирзо жасорат кўрсатиб, жонбозлик қилган эса-да, бироқ жангдан сўнг Улуғбек Мирзо барча вилоятларга йўллаган ёрлиғида ғалаба шаънини суюкли ўғли Абдулазиз Мирзо номига ёздирган эди. Боз устига пойтахт Ҳирот қўлга олингач, ўғли Абдуллатиф Мирзони Ихтиёриддин қалъасига киритмайди. Ҳолбуки, Шохруҳ Мирзо ҳаётлик даврида Ихтиёриддин қалъасини Абдуллатиф Мирзога инъом қилган эди. Бинобарин, 1446 йили Абдуллатиф Мирзо бобоси Шохруҳ Мирзо билан Исфакон юришига тараддудланаркан, ўзига тегишли бир неча минг мисқол олтин ва кумуш буюмлар ва 200 туман пулни Ихтиёриддин қалъасига беркитиб кетган эди. Улуғбек Мирзонинг Абдуллатиф Мирзога нисбатан қўллаган хатти-ҳаракати унинг қалбида ўчмас доғ бўлиб қолади.

Бу вақтда кўчманчи ўзбеклар хони — Абулхайрхон Улуғбек Мирзонинг Хуросонга кетганидан фойдаланиб, Мовароуннаҳрга босқин ясаб, кўпгина қишлоқ ва шаҳарларни талаб, Самарқандгача етиб келади. Бу хабарни эшитган Улуғбек Мирзо Ҳиротни Абдуллатиф Мирзога топшириб, ўзи ҳар нечук бўлса-да, Самар-

қандни сақлаб қолиш учун шошилич равишда йўлга тушади. Улуғбек Мирзо ўзи билан бирга Шохруҳ Мирзонинг жасади солинган тобутни ҳамда Шохруҳ Мирзонинг Гавҳаршод бегим мадрасасига беркитиб қўйган бир бўлак хазинасини олиб Амударё — Калиф кечуви томон йўл олади. Шу пайтда Абулқосим Бобур Сарахсда эди. У амакиси Улуғбек ортидан амир Ҳиндукани катта қўшин билан жўнатади. Амир Ҳиндука ярим кечада Улуғбек Мирзо қароргоҳига хужум қилади. Бу босқинда Улуғбек Мирзо кўп кишиси ва бойликдан ажрайди. Эртаси тонгда Улуғбек Мирзо Калиф кечувидан ўтаётганда кўчманчи ўзбеклар хужумига учрайди. Ниҳоят, қолган қўшини билан қишни Бухорода ўтказди. Тобутни эса Самарқандга жўнатади ва Гўри Амир мақбарасига дафн этирилади.

Улуғбек Мирзо Амударёдан кечиб ўтиб кетгач, Абулқосим Бобур Мирзо Сарахсдан Ҳиротга — Абдуллатиф Мирзога қарши катта қўшин жўнатади. Абдуллатиф Мирзо жангга бардош беролмай Ҳиротни ташлаб чиқади ва Балх томон кетади. Балх ҳокимлиги бир неча майда вилоятлардан иборат бўлиб, Абдуллатиф Мирзонинг улуши ҳисобланарди. Тарихчи Мирхонднинг берган хабарига кўра, 1449 йил баҳорида Абдуллатиф Мирзо қўл остидаги мулкдор шаҳзодалардан бири исён кўтаради. Исён бостирилиб, шаҳзода қатл қилинади. Абдуллатиф Мирзо мақтулнинг чўнтагидан мактуб топиб олади. Мактуб Улуғбек Мирзо қўли билан ёзилган бўлиб, гўё шаҳзодани Абдуллатиф Мирзога қарши исён кўтаришга даъват қилинган экан. Табиийки, ана шундан сўнг Абдуллатиф Мирзо ўз отасига бутунлай ишончини йўқотади ва душманлик йўлига киради.

Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, гўё Улуғбек Мирзо билан Абдуллатиф Мирзо ўрталарида азалдан бир-бирларига ишончсизлик мавжуд бўлган. Зеро, ҳар икковлари ҳам фалакиёт илмига моҳир бўлиб, мунажжимлик жадвали юзасидан қуръа ташлаб, ўз шахсий тақдирларида қандай қисматлар вужудга келишини аниқлаганлар. (Ўрта асрларда одам туғилган пайтда сайёраларнинг қандай турганини кўрсатувчи ҳамда туғилган инсоннинг келажак тақдирини айтиб берувчи жадвал асосида қуръа (чек ташлаганлар). Қуръанинг далолатича, ота-боланинг тақдирларида содир бўлажак фожиали қисматлар ўзгалардан эмас, айнан бир-бирларидан вужудга келишини билганлар ва шунга

ишонганлар, деган мунозарали маълумотлар ҳам учрайди. Амалда эса 1448 йилгача Абдуллатиф Мирзонинг хатти-ҳаракатларида отаси Улуғбек Мирзога қарши бадгумонлик аломатлари сезилмайди.

• Абдуллатиф Мирзо отаси Улуғбек Мирзога қарши жанг тараддудини кўра бошлади. Улуғбек Мирзо ҳам тақдирга тан бериб, ўз ўғли Абдуллатиф Мирзога қарши қўшин тортишга мажбур бўлади. Улуғбек Мирзо пойтахт Самарқандга кичик ўғли Абдулазиз Мирзони қўйиб, жияни ва куёви Абдулло Мирзони (марҳум Иброҳим Мирзонинг ўғли) ўзи билан бирга олиб, Амударё соҳилида турган Абдуллатиф Мирзога қарши қўшин тортади. Давлатшоҳ Самарқандийнинг маълумотига қараганда, Амударё қирғоғида ота-боланинг қўшинлари уч ой мобайнида бир-бирларига қарама-қарши туриб ҳар икки томон қўшинидан кичик-кичик гуруҳлар дарёни кечиб ўтиб, тўқнашар эдилар. Аммо бу тўқнашувларда зафар кўпроқ Абдуллатиф томонида бўларди. Ана шундай тўқнашувлардан бирида Абдулло Мирзони ҳам асирга оладилар. Айни вақтда Улуғбек Мирзо қўшини орасида исён вужудга келаётган эди. Бунга сабаб, Абдулазиз Мирзонинг Улуғбек қўшинида хизмат қилаётган амир ва бекларнинг оиласига тинчлик бермаётгани ва турли камситишларга маҳкум этаётганида эди. Бу ҳақда қўшинга хабар келгач, амирлар ва беклар ўртасида норозилик шу даражага етдики, ҳатто Улуғбек Мирзони тутиб, Абдуллатиф Мирзо қўлига топшириш хавфи ҳам йўқ эмасди. Улуғбек Мирзо дарҳол амир ва бекларга мурожаат қилиб, уларни тинчитишга ҳаракат қилади ва ўғли Абдулазиз Мирзога панд-насихат ва дўқ-пўписалар билан мактуб йўллайди.

Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, айни шундай қалтис вазиятда туркманларнинг Аргун қабиласи ўзларига 25 ёшли Абусайид Мирзони бошлиқ қилиб, Самарқандни қамал қилгани ҳақида хабар келади. Абдураззоқ Самарқандийнинг сўзига кўра, мазкур қабила Улуғбек билан ҳарбий юришда бирга бўлиб, Амударё соҳилига келгач, лашкаргоҳдан ажралиб чиқиб, Самарқандни муҳосара қилган. Улуғбек Мирзо эса бу воқеадан беҳабар бўлиб, фақат Самарқанд муҳосараси бошлангач, унга хабар етиб келган. Ўз-ўзидан маълумки, Улуғбек Мирзо пойтахт Самарқанд тақдирини ўз ҳолига ташлаб қўя олмас эди. Бинобарин, дарҳол қўшинни Самарқанд томон буриб, Абусайид

Мирзони дафъ этиб, Самарқандда осойишталик ўрнатиб, шаҳарга Мироншоҳ қавчинни бошлиқ тайинлайди ва Абдулазиз Мирзони ўзи билан бирга олиб, Амударё соҳилига йўл олади.

Бироқ бу пайтда Абдуллатиф Мирзо қўшинлари Амударёдан кечиб ўтиб, Термиз ва Шаҳрисабзни забт қилган эди. Ниҳоят, ота-бола ўртасидаги бўлажак жанг, Самарқанд яқинидаги Димишқ қишлоғида содир бўлади. Жангда Улуғбек Мирзо мағлубиятга учраб, Самарқандга қайтади. Аммо шаҳар ҳокими Мироншоҳ қавчин Улуғбекни шаҳарга киритмайди. Ноилож қолган Улуғбек Мирзо ўз хоҳиши билан ўғли Абдуллатиф Мирзога таслим бўлади.

Абдуллатиф Мирзо тантанали равишда Самарқандга кириб келади. Тахтга ўтиргач, отаси Улуғбек Мирзони Каъбатулло зиёратига жўнатиш ниқоби остида қатл қилинишига розилик билдиради. Ниҳоят, буюк аллома Улуғбек Мирзо 1449 йил 25 октябрда қатл қилинади. Абдуллатиф Мирзо отасининг қатлидан икки кун ўтгач, укаси Абдулазиз Мирзони ҳам қатл қилдиради.

Абдуллатиф Мирзо ҳокимиятга келгач, мамлакатда мустабид тартиб ўрнатилади. У ўз муҳолифларини шафқатсизлик билан янчиб ташларди. Сарой аъёнлари — амирлар ва беклар орасида фожиали низолар ҳамда халқнинг турли табақалари орасида зиддият кучаяди. Оддий меҳнаткаш халқ бошига оғир кулфатли кунлар тушади. Абдуллатиф Мирзо отаси Улуғбек Мирзога яқин турган кишиларнинг кўпини қатлга буюради. Айримларини салтанат ишларидан четлатди. Жумладан, амакиваччаси Абдулло Мирзони зиндонга ташлади. Шунингдек, жангда асирга олинган Абусайид Мирзони ҳам Қўксарой авахтасида тутқунликда сақлайди. Аммо 1450 йил баҳорида Абу Сайид Мирзо авахтадан қочиб, Бухорога кетади.

Абдуллатиф Мирзо салтанати эътиборли руҳонийлар учун қўл келди. Чунки Абдуллатиф Мирзо отаси Улуғбек Мирзо каби дунёвий илмлар билан шуғулланибгина қолмай, дин пешволари билан ҳам яқин муносабатда эди. У ҳар жума куни жомеъ масжидига бориб, жума намозини адо этарди.

Абдуллатиф Мирзо даврида мамлакат салоҳияти бўлган қўшин ва оддий халқнинг аҳволи ниҳоятда ачинарли бир даражага етади. У ҳар қандай исён ва итотсизликни шафқатсизлик билан бостирарди. Абдуразоқ Самарқандийнинг ибораси билан айтганда, у

«каттага ҳурмат, кичикка шафқат», деган тушунчани тан олмасди. Унинг тутган сиёсатидан норози бўлган кишилар, овоз чиқаришга ҳам журъат қилолмасдилар. Ана шундай қаттиққўллик натижаси ўлароқ, гўё Мовароуннаҳр ҳудудида осойишталик ҳукмрондек эди. Абдураззоқ Самарқандийнинг сўзига қараганда, ҳатто кўчманчи ўзбеклар ҳам Мовароуннаҳрға босқин қилишга журъат қилмас эдилар. Ҳолбуки, улар ҳар йили қиш фаслида Самарқандга беш фарсах масофа қолгунча босқин қилиб қайтардилар. Эндиликда Абдуллатиф Мирзонинг ваҳшатидан қўрқиб, шаҳардан юз фарсах наридан қайтиб кетардилар.

Аммо норозилик зимдан давом этарди. Бинобарин, ҳукмдор Абдуллатиф Мирзога қарши суиқасд ҳозирланмоқда эди. Суиқасдни уюштирувчилар Улуғбек Мирзо ва Абдулазиз Мирзонинг навкарлари ҳамда яқин кишилари эди. Улар валинеъматларининг қасосини олишдек улуғвор вазифани ўз олдиларига мақсад қилиб кўйган эдилар.

Абдуллатиф Мирзога қарши тайёрланаётган суиқасддан унинг яқин кишиларидан айримлари хабардор бўлсалар-да, аммо ҳукмдорнинг ғазабидан қўрқиб, айтишга журъат қилмаганлар ёки умуман «огоҳ» этишни истамаганлар. Абдуллатиф Мирзонинг яқин ҳамнишинларидан бири кейинчалик тарихчи Абдураззоқ Самарқандийга, суиқасддан хабардор бўлса-да, бироқ ҳукмдорнинг ғазабидан қўрқиб, огоҳлантирмаганлиги ҳақида сўзлаган.

«Тарих-и Абулҳайрхоний»нинг муаллифи Масъуд бин Усмон ал-Кўҳистонийнинг ҳикоя қилишича, Абдуллатиф Мирзо шаҳар четининг шимолий қисмида жойлашган «Боғи майдон»да, тарихчи Мирхонднинг ёзишича, «Боғи чинор»да айш-ишратга машғул бўлиб, анча кайфи ошиб ухлаб қолган. Шу кеча Абдуллатиф Мирзо уйкуда туш кўради,— деб ҳикоясини давом эттиради Масъуд бин Усмон ал-Кўҳистоний.— Тушида унинг олдига номаълум бир киши кириб келиб, қўлидаги усти ҳарир рўмол билан ёпилган лаганни унинг олдига кўяди. Абдуллатиф Мирзо оҳишта қўл чўзиб, лаган устидаги рўмолни кўтарганда ўзининг кесилган бошини кўради ва даҳшатдан қаттиқ қичқириб, уйғониб кетади. Абдуллатиф Мирзо мазкур қўрқинчли туш таъбирини Низомий Ганжавийнинг «Хамса»сидан топмоқ истагида жовондан мазкур ки-

тобни олиб, тўғри келган жойини очади. Очилган варақда қуйидаги байт ёзилган экан:

Падаркуш подишоҳиро нашояд,
Ва гар шояд ба шаш моҳи напойд.

Яъни «Отасини ўлдирган подшоҳликка нолойиқдир, агар лойиқ бўлса ҳам унинг ҳукмронлиги олти ойдан ошмайди».

Абдуллатиф Мирзо кўрган тушидан, боз устига унинг таъбиридан кўрқувга тушиб, бу бехосият боғдан тезроқ жўнаб кетишга ҳаракат қилади. Абдуллатиф Мирзонинг субҳидамда «Боғи майдон»дан чиқиб, отга миниб шаҳар томон кетаётганида, йўл устида содир бўлган воқеалар «Тарих-и Абулхайрхоний» номли асарда қуйидагича тасвирланади: «Жангу жадалларда Рустами дoston ва Исфандиёрдек бўлгон ва Абдулазиз Мирзо тарафидин мартабаси юқорилатдирилгон Бобо Хусайн баҳодир икки номдор подшоҳ — Улуғбек Курагон бирлан Мирзо Абдулазиз шаҳид этилгонларидан сўнгра қасд қилуб, бадкирдор Абдуллатиф Мирзонинг хизматиға кирдилар ва кеча демайин, кундуз демайин онға тиришиб хизмат қилдилар, аммо қалбида онға кина сақлаб, ул бадкирдорни маҳв этиш хаёли бирлан юрдилар. Бобо Хусайн баҳодир ўша куни камонни елкага осуб, жонин шу ишга тикди, содиқ навқари бирлан Абдуллатифнинг йўлини пойлади. Шаҳзоданинг навқари чорраҳа дарбозасидин ташқариға чиқди ва тор кўча бўйлаб йўлга тушди. Кўчанинг бир тарафи жарлик бўлиб, иккинчи тарафи Боғи Навнинг баланд девори эди. Бобо Хусайн баҳодир ва анинг навқари от устида йўл четидаги катта қайрағоч орқасида пойлаб турдилар. Абдуллатиф аларнинг ёнгинасидин ўтиб кетди, лекин беш-олти қадам ўтгач, Бобо Хусайн баҳодир камонни елкасидин олди ва ани ўқлаб шаҳзодани аниқ нишонга олди. Абдуллатиф фақат «Оллоҳ, ўқ тегди!» деб айтишга улгурди, холос. У отдан кулаб тушди ва шу топдаёқ жон берди. Ўқ анинг чап курагини тешиб ўтиб юрагига қадалгон эркан. Мирзонинг мулозимлари олди-орқасига қарамайин тум-тарақай бўлиб қочдилар. Бобо Хусайн баҳодирнинг навқари чопуб боруб, Абдуллатифнинг бошини кесиб олди ва хуржинға солди. Падаркуш Абдуллатифнинг бошини шу пайтнинг ўзидаёқ Регистонга олиб боруб, Мирзо Улуғбек мадрасасининг пештоқига осуб қўйдилар».

Дарҳақиқат, бу воқеа ҳижрий 854 йил рабби ул — аввал ойининг 26 сида, мелодий 1450 йил 9 май куни содир бўлганди.

Абдуллатиф Мирзонинг фожиали ҳалокатидан сўнг, аркони давлат бирлашиб, Абдулло Мирзони Кўксарой авахтасидин олиб чиқиб, салтанат тахтига ўтказиб, подшоҳ деб эълон қиладилар.

«Тарихи Касира»да зикр қилинишича, Абдуллатиф Мирзонинг беш ўғли бўлиб, тўнғичи Абдураззоқ Мирзо, иккинчиси Аҳмад Мирзо, учинчиси Маҳмуд Мирзо, тўртинчиси Муҳаммад Жўки Мирзо ва бешинчиси Муҳаммад Боқи Мирзо эди. Мазкур шаҳзодаларнинг оналари ҳақида маълумот йўқ. Ҳар ҳолда Абдуллатиф Мирзонинг ҳарамида бир эмас, бир неча хотинлари бўлган бўлиши керак.

Абдуллатиф Мирзо қатлидан сўнг, унинг фарзандларини Ҳиротга — Гавҳаршод бегим ҳузурига жўнатган эдилар. Шаҳзодалар аввал бувилари Гавҳаршод бегим тарбиясида, кейинчалик Ҳирот ҳукмдори Абулқосим Бобур Мирзо саройида мулозиматда эдилар.

1457 йилда Абулқосим Бобур Мирзо вафот қилгач, Султон Абусайид Мирзо Хуросон тахтини ҳам ўз тасарруфига киритади. Табиийки, Шоҳруҳ Мирзо авлодига мансуб бўлган шаҳзодалар Султон Абусайид Мирзога нисбатан адоват ва хусумат назари билан қарай бошлайдилар. Бинобарин, Султон Абусайид Мирзо Шоҳруҳ авлодининг Мовароуннаҳр ва Хуросон тахтига бўлган даъволаридан батамом халос бўлиш мақсадида бир неча шаҳзодаларни, жумладан Абдуллатиф Мирзонинг тўнғич ўғли 17 ёшли Абдураззоқ Мирзога заҳар бериб ўлдиради. Шундан сўнг Аҳмад Мирзо Балхда кўзғолон кўтаради. Кўзғолон шафқатсизлик билан бостирилиб, 16 ёшли Аҳмад Мирзо эса қатл қилинади.

Абдуллатиф Мирзонинг учинчи ўғли Маҳмуд Мирзо эса укаси Муҳаммад Жўки Мирзо билан биргаликда кўп йиллар давомида Султон Абусайид Мирзога қарши курашади. Ниҳоят, 1463 йилда Маҳмуд Мирзо қўлга олиниб қатл қилинади.

Муҳаммад Жўки Мирзо Абдуллатиф Мирзонинг тўртинчи ўғли бўлиб, 1447 йилда Ҳиротда туғилган эди. Отаси Абдуллатиф Мирзо қатлидан сўнг у ҳам Ҳиротда — Абулқосим Бобур саройида тарбия топиб, 1457 йилда эса Шоҳруҳия, Ахсикент, Тошкент ва Сайрам вилоятларини бошқариш учун юборилган эди.

«Тарих-и Абулхайрхоний» асарининг муаллифи

Масъуд Кўҳистонийнинг ёзишича, Хуросон тахтини Султон Абусайид Мирзо ўз тасарруфига киритгач, 1458 йилда Муҳаммад Жўки Мирзо Яссига (Туркистон) — Абулхайрхон ҳузурига кўмак истаб боради. Тарихдан маълумки, 1451 йилда Абулхайрхон Султон Абусайид Мирзонинг Самарқанд тахтига ўтиришига ёрдамлашган ва эвазига Улуғбек Мирзонинг Робия Султон бегим исмли қизини хотинликка олиб кетган эди.

Муҳаммад Жўки Мирзо аммаси туфайли Абулхайрхон билан учрашади.

Абулхайрхон шаҳзодани яхши кутиб олади. Абулхайрхон ўзининг ҳарбий саркардаларидан Бўрка Султон бошчилигида катта қўшинни Муҳаммад Жўки Мирзо ихтиёрига беради. Бўрка Султон қўшини Мовароуннахр ҳудудига шиддат билан бостириб кириб, Султон Абусайид Мирзо қўшинини Кармана ёнида мағлубиятга учратади. Шундан сўнг ўзбеклар қўшини Шохруҳияни эгаллайди. Муҳаммад Жўки Мирзо ўзбеклар ёрдамида Шохруҳия, Ахсикент ва Сайрамни қўлга киритади. Султон Абусайид Мирзо Муҳаммад Жўки Мирзо билан сулҳ тузишдан бошқа иложи қолмайди. Муҳаммад Жўки Мирзо гарчи Султон Абусайид Мирзонинг ҳукмронлигини расман тан олса-да, амалда эса мустақил ҳукмронликка эришади.

1461 йилда Муҳаммад Жўки Мирзо Султон Абусайид Мирзога қарши бош кўтаради. Қўзғолонга Шохруҳиянинг барча аҳолиси қатнашади. Султон қўшинлари шаҳарни қамал қилади. Аммо қамал кўпга чўзилиб, Султон Абусайид Мирзо қўзғолончилар билан сулҳ тузишга мажбур бўлади. 1461 йил охирида сулҳ тузилади ва шаҳар қамалдан озод қилинади. Аммо кўп ўтмай 1462 йилда шаҳар яна Султон қўшини томонидан қамал қилинади. Қамал бир йилдан ортиқ давом этади. Ниҳоят 1463 йил кузида қўзғолончиларнинг талабига мувофиқ Хўжа Аҳрорни воситачилик учун таклиф қиладилар. Хўжа Аҳрор келиб ҳар икки томонни мурсага келтиради ҳамда таслим бўлган қўзғолончиларнинг барчасини гуноҳидан ўтиб, улага зарар етказмасликка Султон Абусайид Мирзони қасамёд қилдиради. Ана шундан сўнг Муҳаммад Жўки Мирзо бошлиқ шаҳар халқи Султонга таслим бўладилар. Султон Абусайид Мирзо ваъда қилган авфу умумийни фақат қўзғолон иштирокчиларигагина жорий қилади. Қўзғолон бошлиғи Муҳаммад Жўки Мирзони эса

1464 йил январида ушлатиб, Ихтиёриддин қалъасининг зиндонига ташлаттиради. Муҳаммад Жўки Мирзо ўша йили зиндонда вафот этади.

Абдуллатиф Мирзонинг бешинчи ўғли Муҳаммад Ғоқо Мирзо ёш болалик давридаёқ вафот этган эди.

АБДУЛАЗИЗ МИРЗО Улуғбек Мирзонинг кенжа ўғли бўлиб, 1430 йилда Самарқандда туғилган. Шохруҳ Мирзо саройида ўрнатилган тартибга мувофиқ, ҳар бир шахзоданинг тўнғич ўғли Ҳиротда Шохруҳ Мирзо саройида тарбияланарди. Бу ўша даврда одат тусига кирган эди. Бинобарин, Улуғбек Мирзонинг ҳам тўнғич ўғли Абдулло Мирзо Ҳиротда, Абдурахмон Мирзо эса отаси Улуғбек Мирзо ҳузурида Самарқандда тарбияланган бўлса ажаб эмас. Абдулло Мирзо вафот этгач, Абдуллатиф Мирзони Ҳиротда, бобоси Шохруҳ Мирзо саройида тарбиялашга жазм қилинган. Улуғбек Мирзо эса кенжа ўғли Абдулазиз Мирзо билан қолган.

Улуғбек Мирзо кенжа ўғли Абдулазиз Мирзони Абдуллатиф Мирзога нисбатан яхши кўрган ҳамда кўп соҳаларда унинг кўнглига қараб иш тутган. Бинобарин, Абдулазиз Мирзо эркатой ва арзанда бўлиб ўсган. Натижада, унинг хатти-ҳаракатлари отаси Улуғбек Мирзога панд бера бошлаган. 1449 йил Улуғбек Мирзо Абдуллатиф Мирзога қарши жангга кетаётиб, Абдулазиз Мирзони ўз ўрнига қўйиб кетади. Абдулазиз Мирзо ота тахтига ўтириши билан ҳеч бир истисносиз беиболарча ҳаракат қилади. У Самарқанд шаҳридаги казо-казолар, жумладан отаси Улуғбек Мирзо билан бирга жангга кетган бек ва амирларнинг хонадонларидаги гўзал қиз-жувонлар, чиройли канизакларни мажбуран саройга келтириб, айш-ишратга машғул бўлади. Албатта, бундай шармандаликка қарши шаҳар зодагонлари жанггоҳда турган бек ва амирлар ҳукмдор Улуғбек Мирзога қарши исён кўтардилар. Гарчи Улуғбек Мирзонинг қўллаган оқилона чоратадбирлари натижасида хавф солаётган исён тинчлик билан бартараф қилинган бўлса-да, бироқ салтанат ақобирларининг кўнглида Улуғбек Мирзога нисбатан туғилган кина-кудурат мамлакат пойдеворига раҳна солган эди. Улуғбек Мирзонинг жангда мағлубиятга учраб, Абдуллатиф Мирзо ҳузурига бош эгиб боришининг, таслим бўлишининг ҳам бош омили шунда эди. Воқеанинг бундай қалтис ривожланишида арзанда ўғил Абдулазиз Мирзонинг ҳиссаси катта эди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва «Тарихи Рашидий»-нинг муаллифи Муҳаммад Ҳайдарларнинг ёзганларидан маълум бўлишича, Улуғбек Мирзо кенжа ўғли Абдулазиз Мирзонинг ёшлигидаёқ Юнусхоннинг (кейинчалик Тошкент хони) синглисини бешик кетти қилиб қўйган экан. Бинобарин, Абдулазиз Мирзо 1434 йилдан бошлаб «хон» унвонига эга эди.

ИБРОҲИМ МИРЗО Шохруҳ Мирзонинг иккинчи ўғли бўлиб, 1394 йилда туғилган, Онаси Тўти бегим эди. Иброҳим Султон Мирзога махсус отабек тайинланади ва отабекнинг хотини эса энагалик вазифасини ўтайди. Шунингдек, Улуғбек Мирзо Сарой Мулк хоним тарбиясига топширилганидек, Иброҳим Мирзони Туман Оғо бегим ихтиёрига топширилади. Шохруҳ Мирзо 1409 йилда Халил Султон Мирзодан Мовароуннахрни тортиб олгач, ўз ўғли Иброҳим Мирзога Балх вилоятининг ҳокимлигини инъом қилади. Кейинчалик форс ҳукмронлиги ҳам Иброҳим Мирзога топширилади.

Иброҳим Мирзо ўқимишли, табиатан мулойим киши эди. У тарих ва жуғрофия илмининг билимдони эди. Иброҳим Мирзо ўз саройига олиму фозилларни йиғар ва улар суҳбатидан баҳраманд бўлишни ёқтирарди. Машҳур тарихчи Шарафуддин Али Яздий ҳам Иброҳим Мирзо саройида кўп вақт яшаб, ўзининг «Зафарнома» асарини шу ерда ёзиб тугаллаган.

Иброҳим Мирзо 1435 йил 4 майда касал бўлиб, 42 ёшида вафот этади. Иброҳим Мирзо уч ўғилнинг отаси бўлиб, тўнғич ўғли Султон Абу Исҳоқ Мирзо эди. Султон Абу Исҳоқ Мирзо 1419 йилда туғилган бўлиб, 1427 йилда 9 ёшида вафот қилган эди. Ўртанчи ўғли Исмоил Мирзо 1423 йилда туғилиб, 1432 йилда вафот этади. Иброҳим Мирзо вафотидан сўнг кенжа ўғли Абдулло Мирзо қолган эди. У 1433 йилда туғилган эди. Мазкур шахзодалар Иброҳим Мирзонинг Руқия бегим номли хотинидан туғилган эдилар. Иброҳим Мирзонинг Руқия бегимдан бошқа яна хотини бўлган-бўлмаганлиги ҳақида маълумот учрамайди.

АБДУЛЛО МИРЗО Иброҳим Мирзонинг кенжа ўғли бўлиб, 1433 йилда Руқия бегимдан туғилган эди. Абдулло Мирзо икки ёшга тўлганда отаси Иброҳим Мирзо оламдан ўтади. Шохруҳ Мирзо икки яшар набираси Абдулло Мирзони отасининг улуши — Форсга ҳоким қилиб тайинлайди. Аммо Абдулло Мирзо ҳали ёш бўлгани туфайли, давлат ишларини шахзоданинг

онаси Руқия бегим ва отабеги Шамсуддин Шерозий олиб борардилар.

Абдулло Мирзо отасининг саройига йиғилган олиму фузалолар орасида ўсди. У ақлли, зийрак ва замонасининг ўқимишли кишиларидан бўлиб етишди. У машхур муаррих Шарафиддин Али Яздийнинг таълимини олган, бинобарин тарих илмига ҳаваси зўр эди. У ёшлигиданоқ Табарий, Жувайний, Вассоф, Гардизий ва Ҳамдуллоҳ Қазвиний сингари йирик алломаларнинг асарларини мутолаа қилганди. Шунингдек, илми нужум, риёзиёт ва шеърият илмилардан ҳам хабари бор эди.

1447 йил ўртасида Абдулло Мирзонинг амакиваччаси Султон Муҳаммад Мирзо Форс вилоятини босиб олгач, Абдулло Мирзо Ҳиротга қочиб келади ва маълум бир муддат Алоуддавла Мирзо билан бирга бўлади. 1448 йилда Улуғбек Мирзо Хуросонга қўшин тортиб келиб, Тарноб яқинида Алоуддавла Мирзо билан жанг қилганда, Абдулло Мирзо Алоуддавла Мирзодан қочиб, амакиси Улуғбек Мирзога келиб қўшилади. Улуғбек Мирзо ақлли ва зийрак жияни Абдулло Мирзони эъзозлар ва доим ўзи билан бирга олиб юрарди. Давлатшоҳ Самарқандийнинг ёзишича, Улуғбек Мирзо жияни Абдулло Мирзога ўз қизини бериб, уни куёв ҳам қилган.

1449 йилда Улуғбек Мирзо билан Абдуллатиф Мирзо ораларидаги жанг асносида Абдулло Мирзо Абдуллатиф Мирзо томонидан асирга олиниб, Кўксарой авахта-сига ташланади. 1450 йил 9 майда Абдуллатиф Мирзо қатл қилинган, шаҳар аъёнлари Абдулло Мирзони Кўксаройдан олиб чиқиб, подшоҳ кўтарардилар ва унинг номини хутбага қўшиб ўқийдилар.

Абдулло Мирзо тахтга ўтиргач, амакиси Улуғбек Мирзо қўллаган сиёсатни қўллаб, меҳнаткаш халқ оммасининг аҳволни бир оз яхшилади. Абдулло Мирзо амакиси Улуғбек Мирзонинг жасадини Улуғбек мадрасасидан кўчириб, Гўри Амирга келтириб дафн эттиради ва унга қабр тоши ўрнаттиради.

Аммо Абдуллатиф Мирзо қатл қилиниб, Абдулло Мирзонинг тахтга ўтириш хабари атрофга тарқалган, Самарқанд тахтига даъвогарлар ғимирлаб қоладилар. Жумладан, Мироншоҳ Мирзо авлодидан Султон Абусайд Мирзо Бухоро дин пешволарининг мадади билан дарҳол Самарқандга ҳужум қилади. Бироқ Абдулло Мирзо қўшинлари томонидан мағлубиятга учраб, дашт

орқали шимолга қочади ва Ясси (Туркистон) шаҳарини босиб олиб, ўша ерда жойлашади.

Абдулло Мирзога таҳдид солаётган иккинчи рақиб ҳам бор эди. Алоуддавла Мирзо Балх, Ҳисор ва Шибиргонни босиб олиб, эндиликда Самарқандга юриш тараддудиди эди. Абдулло Мирзо Алоуддавлага қарши ўз қўшини билан Шахрисабздан йўлга тушади. Бироқ, жанг бўлмай ҳар икки қўшин орқасига қайтиб кетади, сабаби Хуросонда Абулқосим Бобур Мирзо Алоуддавлага қарши қўшин тортиб келади.

1450—51 йил қишида Абдулло Мирзо Яссига ўз қўшинини юборади ва шаҳар қамал қилинади. Султон Абусайид Мирзо макр-ҳийла билан бир неча айғоқчиларини самарқандликлар орасига юборади. Улар қўшин орасида «Абулхайрхон туркистонликларга ёрдамга келаётир»,—деб гап тарқатадилар. Самарқандликлар бу гапни рост фахмлаб, қамални ташлаб орқага чекинадилар. Бу хабар Абдулло Мирзога етгач, шахсан ўзи катта қўшинга бош бўлиб, Султон Абусайид Мирзога қарши йўлга чиқади. Абдулло Мирзонинг катта қўшин билан келаётганини эшитган Султон Абусайид Мирзо ёрдам сўраб ўзбек хони Абулхайрхонга элчи юборади. Абулхайрхон фурсатдан фойдаланиб, Самарқандни яна қайтадан талаш ниятида ўз қўшини билан йўлга чиқади. Абулхайрхон Султон Абусайид Мирзо қўшини билан биргалашиб Тошкентга, у ердан Хўжандга келадилар. Бу вақтда Абдулло Мирзонинг аскарлари энди Сирдарёдан ўтган эдилар. Иттифоқчилар қўшини Мирзачўл орқали юриб, Булунғурда Абдулло Мирзо қўшинига рўпара келадилар. 1451 йил июн ойида Булунғур даштининг жанубидаги Шероз қишлоғи яқинида ҳар икки қўшин ўртасида қонли жанг бўлади. Натижада, Абулхайрхон қўшини Абдулло Мирзонинг кўп сонли қўшини устидан ғалаба қозонади. Абдулло Мирзо мاردона курашиб, жанг майдонидан орқага қайтаётганда ўқ тегиб, 17 ёшида ҳалок бўлади. Султон Абусайид Мирзо эса ҳеч қандай қаршиликка учрамай Самарқандга кириб, тахтни эгаллайди.

БОЙСУНҒУР МИРЗО ШОҲРУХ Мирзонинг учинчи ўғли бўлиб, 1397 йилда туғилган. Онаси Гавҳаршод бегим эди. Бойсунғур Мирзо табиатан хушчақчақ ва ўқимишли киши бўлган. 1414 йилдан 1416 йилгача Мозандарон, Астробод ва Журжон вилоятларига ҳокимлик қилади. У ўз саройига олиму фузалолар ва

шоирларни йиғиб, анжуманлар ўтказиб турган. Ғазал-хонликни ёқтирган, ўзи ҳам ғазаллар битган.

1416 йилдан то 1420 йилгача Ҳиротда отаси Шохруҳ Мирзога вазирлик мансабида қойим бўлган. Бойсунғур Мирзо вазирлик йилларида Ҳиротда кутубхона ташкил қилган эди. Уша замон тарихчиларининг гувоҳлик беришича, кутубхона қошида ўз даврининг машҳур ҳаттотлари, наққошлари, мусаввирлари, саҳхоф ва заркорларнинг қирқ нафари тўпланиб, илмий ва ижодий иш олиб борганлар. 1425—1426 йилларда мазкур кутубхона қошидаги котиблар Бойсунғур Мирзонинг бевосита назорати остида Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарининг қирққа яқин қўлёзмаларини солиштириб, асарнинг мукаммал матнини тузганлар. Мазкур нусхага «Бойсунғур сўзбошиси» деб аталган муфассал муқаддима ёзилган.

Бойсунғур Мирзо ўз ақл-заковати, маърифатпарварлиги, ҳунарпарварлиги ва айниқса адабиётга бўлган эҳтироси билан халқ ўртасида шуҳрат қозонган. Отаси Шохруҳ Мирзо уни 1420 йилда Эрон Озарбайжонига, кейинчалик 1431 йилда Астрободга ҳоким қилиб тайинлайди. Аммо Бойсунғур Мирзо кейинги даврларида касалга чалиниб қолади. Ниҳоят (7 жумод ул — аввал 837) 1433 йил 20 декабр шанба куни 37 ёшида вафот этади. Зотан, Бойсунғур Мирзодан яхши ном қолган, у жаҳон санъат тарихида машҳур саналган Ҳирот тасвирий санъат мактабига асос солган эди. Шунингдек, Бойсунғур Мирзо Машҳадда қурилган Гавҳаршод бегим масжидининг деворларига китоба биттирган.

Бойсунғур Мирзодан уч ўғил қолади. Тўнғич ўғил — Алоуддавла Мирзо, иккинчиси — Абулқосим Бобур Мирзо, учинчиси — Султон Муҳаммад Мирзо эди.

АЛОУДДАВЛА МИРЗО Бойсунғур Мирзонинг тўнғич ўғли бўлиб, 1417 йилда Ҳиротда туғилган. Алоуддавла Мирзо ҳам бошқа шаҳзодалар каби бобоси Шохруҳ Мирзо саройида тарбияланган. Унга айниқса бувиси Гавҳаршод бегимнинг эътимони зўр эди. Малика Гавҳаршод бегим Алоуддавла Мирзони тахт валиаҳдлигига лойиқ ягона номзод деб билар, ҳатто эри Шохруҳ Мирзонинг ҳам бу масалада розилигини олишга тиришарди.

1446 йилда қариб қолган ҳукмдор Шохруҳ Мирзо қўзғолон кўтарган Форс ҳукмдори ўз набираси Султон

Муҳаммад Мирзога қарши юриш бошлайди. Алоуддавла Мирзони эса Ҳиротда қолдириб, Гавҳаршод бегим ва Абдуллатиф Мирзоларни бирга олиб, Шероз томон юради. Султон Муҳаммад Мирзо Шерозни ташлаб, тоққа қочади. Қўзғолон бостирилиб, Шоҳруҳ Мирзо Ҳиротга қайтаётганда йўлда бетобланиб, 1447 йил 12 мартда вафот этади.

Гавҳаршод бегим қўшин қўмондонлигини Абдуллатиф Мирзога топширади. Аммо махфий равишда Ҳиротга — Алоуддавла Мирзога чопар орқали Ҳиротни мустаҳкамлаш борасида мактуб жўнатади. Бундан огоҳ бўлган Абдуллатиф Мирзо бувиси Гавҳаршод бегимни маҳбусликда сақлаб, Амударё томон йўл олади. Шунингдек, бобоси Шоҳруҳ Мирзонинг вафоти ҳақида ўз отаси Улуғбек Мирзога хабар юборади.

Алоуддавла Мирзо амакиси Улуғбек Мирзодан ҳайиқиб, ўзини подшоҳ деб эълон қилишга журъат этмайди ва аввалгидек ҳар жума кунлари масжидларда бобоси Шоҳруҳ Мирзо номини хутбага қўшиб ўқитади. Бироқ, Абдуллатиф Мирзонинг кирдикорлари, айниқса бувиси Гавҳаршод бегимга нисбатан қўллаган жазосини эшитгач, тахтни ўз тасарруфига киритиб, хазинадан қўшинга ва қўшин бошлиқларига инъомлар улашиб, Абдуллатиф Мирзога қарши қўшин юборади. 1447 йил 29 апрел шанба куни Абдуллатиф Мирзо Нишопур яқинида тўсатдан Алоуддавла Мирзо қўшинига дуч келиб, мағлубиятга учрайди ва ўзи асир олинади. Маҳбусликдан озод қилинган малика Гавҳаршод бегим маҳбус Абдуллатиф Мирзони бирга олиб, Ҳирот томон йўлга тушади. Маликани Жом шаҳрининг яқинидаги Саъдабод мавзеида Алоуддавла Мирзо кутиб олади. Абдуллатиф Мирзони Ҳиротга келтириб, Ихтиёриддин қалъасига қамаб қўяди. Шоҳруҳ Мирзонинг жасадини эса Гавҳаршод бегим мадрасасидаги Бойсунгур мақбарасига дафн қиладилар. Шундан сўнг Алоуддавла Мирзо ўз қўшинларини Улуғбек Мирзога қарши олиб юради.

Вазиятни ҳисобга олган ҳолда Улуғбек Мирзо Алоуддавла Мирзо билан сулҳ музокараларини бошлайди. Улуғбек Мирзо Низомиддин Мирак Маҳмуд Садрни Алоуддавла ҳузурига элчи қилиб жўнатади. Низомиддин Мирак Маҳмуд Садр Алоуддавла Мирзога Улуғбек Мирзонинг пайғомини баён қиларкан, «амакинги Улуғбек Мирзо Сиз олий зотни ўз ўғиллари деб ҳисоблайдилар ва кўнгулларида Ҳиротга қарши ҳеч

қандай ёмон ниятлари йўқ», — дейди. Алоуддавла Мирзо учун бу айни муддао эди. Чунки Алоуддавла Мирзонинг укаси Абулқосим Бобур Мирзо Жом атрофига қўйилган Ҳирот соқчи қўшинларини тарқатиб, Һойтахт Ҳиротга хавф туғдирмоқда эди. Улуғбек Мирзо билан Алоуддавла Мирзо ўртасидаги битимга мувофиқ, Алоуддавла Мирзонинг шимолий чегараси Чечекту мавзеи деб тан олинади. Абдуллатиф Мирзо қамоқдан озод қилинади. У яна Балх ҳокими қилиб тайинланади. Шу йилнинг охирида Алоуддавла Мирзо билан Абулқосим Мирзо ўртасида ҳам битим имзоланади.

Аммо 1447/1448 йил қиш фаслида Абдуллатиф Мирзо билан Алоуддавла Мирзо ўртасида яна жанг бошланиб кетади. Бунга сабаб Чечектудagi чегара соқчи қўшинининг бошлиғи сифатида Солиҳ Мирзо (Пир Муҳаммад ибн Умар Шайх Мирзонинг ўғли) турарди. Солиҳ Мирзо Нишопур яқинида Абдуллатиф Мирзони асир олинишида қатнашган душманларидан бири эди. Абдуллатиф Мирзонинг ўзи озод қилинган бўлса-да, бироқ унинг ишончли навкарларидан 3—4 таси гаров сифатида Алоуддавла Мирзо авахтасида асирликда эдилар. Бинобарин, Абдуллатиф Мирзо эски адоват юзасидан Солиҳ Мирзо қўшинига ҳамла қилиб, уни тор-мор қилади. Солиҳ Мирзо Ҳиротга қочиб боради. Шундан сўнг Алоуддавла Мирзо Абдуллатиф Мирзонинг гаровда турган навкарларини қатл қилдиради ва қиш фасли бўлишига қарамай, дарҳол Балхга юрш қилади. Абдуллатиф Мирзо чекинишга мажбур бўлади ва Балхда мустаҳкамлангач, отаси Улуғбек Мирзодан қўмак сўрайди. Улуғбек Мирзо Алоуддавла Мирзога мактуб жўнатиб, «Уруш бошлашдан аввал Абдуллатиф Мирзо устидан шикоят қилиб, Самарқандга — менга мурожаат қилмоқ лозим эди», — дейди ва дарҳол Ҳиротга қайтиб кетишини талаб қилади. Алоуддавла Ҳиротга қайтиб кетишга рози бўлади. У Чечекту қўргонини янгидан мустаҳкамлаб, урушдан зарар кўрган аҳолининг аҳволини яхшилашга ҳаракат қилади.

1448 йил баҳорида Улуғбек Мирзо ўзи қайтадан жанг бошлаб юборади. Улуғбек Мирзо ўғли Абдуллатиф Мирзо билан биргаликда 90 минглик қўшин тўплаб, Алоуддавла Мирзога қарши юриш бошлайдилар. Жанг Ҳиротдан 14 фарсах нарида бўлган Тарноб мавзеида бўлиб, Алоуддавланинг мағлубияти билан тугайди.

1450 йил охирида Абулқосим Бобур Мирзо Ҳуро-

сонни ўз тасарруфига киритгач, Алоуддавла Мирзо салтанатдан маҳрум бўлиб, Мўғулистон чегараларида сарсон ва саргардонликда юради ва Хоразмда яшайди. Бироқ, унинг ўғли Иброҳим Мирзо Абулқосим Бобур Мирзо вафотини эшитгач, дарҳол Ҳирот доруссалтанатини қўлга олади. Бу хабарни эшитган Алоуддавла Мирзо Ҳиротга ўғли Иброҳим Мирзо ҳузурига қайтиб келади. Аммо тез кунда туркман ҳукмдори Жаҳоншоҳ Хуросонга бостириб қиради. Ундан сўнг Хуросон Султон Абусайид Мирзо тасарруфига қиради. 1458 йилда Алоуддавла Мирзо, ўғли Иброҳим Мирзо ва Санжар Мирзолар бирлашиб Сарахсда Султон Абусайид Мирзога қарши жанг бошлайдилар. Жангда Санжар Мирзо қатл қилиниб, Алоуддавла Мирзо ва Иброҳим Мирзолар жанг майдонини ташлаб қочадилар. Шундан икки йил ўтгач, яъни 1460 йил сентябр ойида Алоуддавла Мирзо 44 ёшида вафот этади. Уни Ҳиротга келтириб, Гавҳаршод бегим мадрасаси қошидаги Бойсунгур мақбарасига дафн қиладилар. Ундан икки ўғил ва бир қиз қолади. Қизи Султон бегимни Султон Абусайид Мирзо Хуросонни забт этгач, ўз никоҳига киритади. Султон бегим 1460 йилда ўғил туғади. Исмини Шохруҳ Мирзо деб атайдилар. Алоуддавлянинг катта ўғли Абул Хорис Бойсунгур Мирзо ва кичиги Муҳаммад Иброҳим Мирзолар эди.

МУҲАММАД ИБРОҲИМ МИРЗО Алоуддавла Мирзонинг кичик ўғли бўлиб, 1440 йилда Ҳиротда туғилган эди. Муҳаммад Иброҳим Мирзо аввал отаси Алоуддавла Мирзо юришларида иштирок қилади. 1451 йилда Алоуддавла Мирзо укаси Абулқосим Бобур Мирзо томонидан Хуросон салтанатидан маҳрум этилгач, Муҳаммад Иброҳим Мирзо ҳам отаси билан биргаликда амакиси Абулқосим Бобур Мирзога қарши курашади. Ниҳоят, 1454 йилда Абулқосим Бобур Мирзо жияни Муҳаммад Иброҳим Мирзони ушлаб Ихтиёриддин қалъасига қамаб қўяди.

1457 йил 25 март сешанба кuni Абулқосим Бобур Мирзо Машҳадда вафот этгач, ҳукмдорнинг вафоти ҳақидаги хабар яшин тезлигида барча вилоят ва ноҳияларга тарқалади. Жумладан, бу хабар пойтахт Ҳиротга ҳам етади. Мамлакатда саросималик вужудга келади. Муҳаммад Иброҳим Мирзо Ихтиёриддин қалъасида маҳбус эди. Қалъа беги ҳамда посбонлар тасодифий машъум хабардан бир лаҳза ўзларини йўқотиб

қўядилар. Қўққис вазиятдан фойдаланган Муҳаммад Иброҳим Мирзо қалъадан яширинча чиқиб, Мурғоб суви томон қочади ва у ерда қўшин тўплаб, Ҳиротга юради. Шу аснода отаси Абулқосим Бобур Мирзо ўрнига тахтга ўтирган Шох Маҳмуд Мирзо ўз қўшини билан пойтахт Ҳиротга келмоқда эди. Муҳаммад Иброҳим Мирзо қўшини билан йўлда тўқнашади. Ҳар икки томон ўртасида қаттиқ жанг бўлиб, Шох Маҳмуд қўшинлари мағлубиятга учраб Машҳад томон кетади. Муҳаммад Иброҳим Мирзо эса Ҳиротга кириб келади.

Аmmo бу пайтда туркман ҳукмдори Жаҳоншоҳ қулай фурсатдан фойдаланиб, Хуросонга қўшин тортиб келмоқда эди. Иккинчи томонда Мовароуннаҳр ҳукмдори Султон Абусайид Мирзо кўпдан бери Хуросонни забт этишни ўйлаб юрар ва Абулқосим Бобур Мирзонинг вафоти унга ўз режасини амалга ошириш учун қулай вазиятни вужудга келтирган эди.

Муҳаммад Иброҳим Мирзо туркман ҳукмдори Жаҳоншоҳга қарши курашмоқ учун Султон Абусайид Мирзодан кўмак сўрайди. Султон Абусайид Мирзо Муҳаммад Иброҳим Мирзонинг илтимосини қабул қилади ва қулай фурсатни ганимат билиб Хуросонга қўшин тартади. Муҳаммад Иброҳим Мирзо ўз қўшини билан Мурғоб дарёсининг ўнг қирғоғида Жаҳоншоҳ қўшини билан тўқнашади ва катта талофат кўриб, мағлубиятга учрайди. Султон Абусайид Мирзо эса Ҳиротни эгаллайди. Муҳаммад Иброҳим Мирзо қолдиқ қўшини билан Балх вилоятига чекинади. Бироқ Султон Абусайид Мирзо аста-секин Хуросон музофотини ўз тасарруфига кирита бошлайди. 1458 йилда Муҳаммад Иброҳим Мирзо отаси Алоуддавла Мирзо ҳамда Марв ҳукмдори Санжар Мирзо билан иттифоқ тузиб, Султон Абусайид Мирзога қарши жанг қилади. Жанг султон Абусайид Мирзо фойдасига ҳал бўлади. Санжар Мирзо жанг майдонида ҳалок бўлиб, Алоуддавла Мирзо билан Муҳаммад Иброҳим Мирзо мағлубиятга учраб қочадилар.

Муҳаммад Иброҳим Султон мазкур жангдан қайтгач, асаб касаллиги билан оғрийди. У кўп вақт давомида маҳбусликда ҳамда оғир шароитларда ҳаёт кечириб, асаб касаллигига мубтало бўлган эди. Бинобарин, жанг майдонида катта талофат кўриб, мағлуб бўлгач, асаб касали ҳуруж қилиб, 1458 йил 17 август (862 йил 6 шаввол)да 19 ёшида вафот этади. Унинг яқин

кишилари жасадини Ҳиротга келтириб, Гавҳаршод бегим мадрасаси ёнидаги хонақоҳга дафн этадилар.

СУЛТОН МУҲАММАД МИРЗО Бойсунғур Мирзонинг иккинчи ўғли бўлиб, 1418 йилда Ҳиротда туғилган эди.

1442 йилда Султон Муҳаммад Мирзо учун Эроннинг Султония, Қазвин, Рай ва Қум вилоятларидан иборат янги давлат (ҳокимлик) ташкил қилинади. Аммо шаҳзода Султон Муҳаммад Мирзо ўз қўл остидаги вилоятлар билан қаноатланмади. 1446 йилда у бобоси Шохруҳ Мирзога қарши исён кўтариб, Исфаконни босиб олади ва Шерозни қамал қилади. Аммо 1446 йилда бобосининг қўшин тортиб келаётганлигидан хабар топиб Шерозни қамалдан бўшатиб, тоққа қочади.

1449 йил Султон Муҳаммад Мирзо Хуросонга қўшин тортиб келиб, Машҳад билан Жом оралиғида укаси Абулқосим Бобур Мирзо қўшинини тор-мор қилади ва Ҳиротни эгаллайди. Аммо Султон Муҳаммад Мирзо Ҳиротда узоқ тура олмайди. 1452 йилда Абулқосим Бобур Ҳиротни қайта қўлга киритади. Умуман, Султон Муҳаммад Мирзо Форс ва Ироқда ўн йил ҳукмронлик қилади. Шу давр ичида укаси Абулқосим Бобур Мирзо билан уч марта жанг қилади. Учинчи жанг олдидан ака-укалар ўртасида муайян чегара белгиланиб, сулҳ тузилган бўлса-да, бироқ 1451 йил охирида Султон Муҳаммад Мирзо битимга хиёнат қилиб, укаси Абулқосим Бобур Мирзога қарши уруш ҳаракатларини бошлаб юборади. Ҳар икки томон қўшини Исфароин яқинида тўқнашадилар. Жанг майдонида Султон Муҳаммад Мирзо оғир яраланади. Ярадор Султон Муҳаммад Мирзони асирга олишиб, Абулқосим Бобур Мирзо хузурига келтиришади. Ака-ука шаҳзодалар ўртасида истехзоли савол-жавоблар бўлиб ўтгач, ғолиб Абулқосим Бобур Мирзо мағлуб Султон Муҳаммад Мирзони қатл қилдиради.

Султон Муҳаммад Мирзо 34 ёшида оламдан кўз юмади. Ундан икки ўғил — Саъд Ваққос Мирзо ва Муҳаммад Ёдгор Мирзо қолади. Саъд Ваққос Мирзо 1437 йилда туғилиб, 1452 йилда вафот этган.

АБУЛҚОСИМ БОБУР МИРЗО Бойсунғур Мирзонинг учинчи ўғли бўлиб, 1422 йилда Ҳиротда туғилган.

Маълумки, Шохруҳ Мирзо 1446 йилда Султон Муҳаммад Мирзога қарши сўнгги юришдан қайтаётган

вақтда йўлда вафот (1447 йил) этади. Мазкур юришда Абулқосим Бобур Мирзо ҳам иштирок қилган эди. Малика Гавҳаршод бегим тўнғич ўғли Улуғбек Мирзо ҳурмати юзасидан лашкар қўмондонлигига Абдуллатиф Мирзони тайинлайди. Ёш Абдуллатиф Мирзони бундай улуғ мартабага кўтарилиши кўпчиликка, жумладан Абулқосим Бобур Мирзога маъқул бўлмайди. Шу боис Абулқосим Бобур Мирзо ҳамда Муҳаммад Жаҳонгир Мирзонинг ўғли Халил Султон Мирзо бирга-ликда қўшиндан ажралиб, Хуросонга қочадилар.

Абулқосим Бобур Мирзо Журжонга келиб аскар тўплаб, Мозандаронни ўз тасарруфига киритади. Айни пайтда Алоуддавла Мирзо Машҳадни эгаллаб, ака-ука ўртасида низо чиқади. Аммо 1447 йилда Абулқосим Бобур Мирзо акаси Алоуддавла Мирзо билан битим имзолайди.

1448 йилда Улуғбек Мирзо Алоуддавла Мирзога қарши уруш очғач Алоуддавла Мирзо укаси Абулқосим Бобур Мирзо ҳузурига — Кўчанга қочиб келади. Абулқосим Бобур Мирзо Улуғбек Мирзо ҳузурига элчи юбориб, Улуғбекни олий ҳукмдор деб таниганлигини билдиради.

Аммо Улуғбек Мирзо ҳарбий юришни тўхтатмайди. Бундан хавфсираган Абулқосим Бобур Мирзо Дамғонга қочади. Улуғбек Мирзо Дамғонгача бормаи орқага қайтади. Улуғбек Мирзонинг Самарқанд томон кетаётган хабарини эшитган Абулқосим Бобур Мирзо яна Машҳадга ҳужум қилиб, ўз тасарруфига киритади. Амударё кечигидан ўтаётган Улуғбек Мирзо қўшинига қўққисдан ҳужум қилиб, катта талафот етказди. Айни вақтда Абулқосим Бобур Мирзо Ҳиротга Абдуллатиф Мирзога қарши қўшин юборади. Абдуллатиф Мирзо Ҳиротни ташлаб, Балхга қочади. Аммо 1449 йил феврал ойида Форс ҳукмдори Султон Муҳаммад Мирзо Ҳиротга ҳужум қилиб, укаси Абулқосим Бобур Мирзони мағлубиятга учратади. Лекин Султон Муҳаммад Мирзо Ҳиротда узоқ муддат қололмайди. 1451 йил охирида Султон Муҳаммад Мирзо укаси Абулқосим Бобур Мирзога қарши яна уруш очади. Ҳар икки қўшин Исфароин яқинида бир-бирлари билан тўқнашадилар. Султон Муҳаммад Мирзо жанг майдонида оғир яраланиб, асирга олинади ва Абулқосим Бобур Мирзо фармонига кўра қатл қилинади.

1450 йил охирида Абулқосим Бобур Мирзонинг катта акаси Алоуддавла Мирзо билан бўлиб ўтган жангда,

Алоуддавла Мирзо асирга олиниб, маҳбусликда сақланарди. Абулқосим Бобур Мирзо кичик акаси Султон Муҳаммад Мирзони қатл қилдиргач, катта акаси Алоуддавла Мирзонинг кўзига мил тортишга фармон беради. Бироқ мил тортувчи ва назоратчилар Алоуддавла Мирзога раҳм-шафқат қилиб, кўз гавҳарига тиг теккизмай, фақат кўз милкигагина наштар тегизиб, қўйиб юборадилар.

1451 йилдан бошлаб Абулқосим Бобур Мирзо секин-аста Хуросонни ўз тасарруфига киритади. 1454 йилда Мовароуннаҳрни забт этиш учун Султон Абусайидга қарши муваффақиятсиз юриш қилади ва тезда Султон Абусайид Мирзо билан сулҳ тузиб, Ҳиротга қайтади.

Абулқосим Бобур Мирзо ҳам бошқа темурий шаҳзодалар каби илм-маърифатга ихлосманд бўлиб, олиму шоирларни ўз саройига тўплаб, уларга илтифотлар кўргазарди. Унинг табиатида шеърятга мойиллик ҳувайдо бўлиб, ўзи ҳам турк ва форс тилларида ғазаллар битарди. Бинобарин, саройда шоҳона анжуманлар ўтказилиб, мушоиралар бўлиб турарди. Зотан, Хуросоннинг бўлажак ҳукмдори Султон Ҳусайн Бойқаро ва буюк мутафаккир Алишер Навоий Абулқосим Бобур Мирзо саройида тарбияланиб, ҳимматидан баҳраманд бўлганлар. Абулқосим Бобур Мирзодан биргина ўғил — 12 яшар Шоҳ Маҳмуд Мирзо қолган эди.

ШОҲ МАҲМУД МИРЗО 1446 йилда Ҳиротда туғилган эди.

1457 йилда Абулқосим Бобур Мирзо вафот қилгач, унинг аркони давлати ва яқин кишилари 12 ёшли Шоҳ Маҳмуд Мирзони Машҳадда шоҳ деб эълон қиладилар. Шундан ўн кун ўтгач, Шоҳ Маҳмуд Мирзо пойтахт Ҳирот томон йўлга чиқади. Йўл асносида Марвга жўнатилган элчи Шайхзода келиб, Марв ҳокими Санжар Мирзо Шоҳ Маҳмуд Мирзога бўйсуннишдан бош тортаётганини маълум қилади. Шунингдек, Ҳиротдан Ихтиёриддин қалъасида маҳбусликда ётган Султон Иброҳим Мирзонинг қалъадан қочганлиги ҳақидаги хабар келади.

Шоҳ Маҳмуд Мирзо 1457 йил 21 апрелда (861 йил 26 жумод улаввал) Боғи Мухторга тушиб, бир неча кундан сўнг Боғизоғонга киради. 16 майда (21 жумод ул — охир) Ҳирот доруссалтанасига кириб, тахтга

ўтиради. Бу вақтда Султон Иброҳим Мирзо ўз қўшини билан Мурғоб сувидан кечиб, Хиротга келаётгани ҳақида хабар келади. Шоҳ Маҳмуд Мирзо ўз қўшини билан Машҳадга жўнаб кетади. Аммо йўлда Султон Иброҳим қўшинига дуч келиб, қаттиқ жанг бўлади. Жангда Шоҳ Маҳмуд Мирзо мағлубиятга учраб, Машҳадга қочади. Султон Иброҳим Мирзо эса тантанали равишда Хиротга кириб боради.

Шоҳ Маҳмуд Мирзо Султон Иброҳим Мирзодан енгилиб, Машҳадга бориб бир неча кун истироҳат қилгач, Мозандарон вилоятига қараб юради. Мозандарон ҳукмдори амир Бобо Ҳасан марҳум Абулқосим Бобур Мирзонинг мухлисларидан бўлиб, бинобарин Шоҳ Маҳмуд Мирзога илтифотлар кўрсатиб яхши кутиб олади. Аммо шу аснода туркман ҳукмдори Жаҳоншоҳ Мозандаронга ҳужум қилади. Мазкур жангда Шоҳ Маҳмуд Мирзо ва амир Бобо Ҳасан мағлубиятга учрайди. Шоҳ Маҳмуд Мирзо Сейистонга қочиб боради, Сейистон ҳукмдори амир Халил Ҳиндука шаҳзодани яхши кутиб олади ва Кобул ҳукмдори амир Бобога қарши жангга бирга олиб кетади. Жанг майдонида Амир Халил Ҳиндука душман кучини писанд қилмай, жангда сусткашлик қилади. Кобул ҳукмдори амир Бобо қулай фурсатни ғанимат билиб, амир Халил Ҳиндукага ўнгламас зарбани беради. Шу аснода камондан отилган ногаҳоний ўқ Шоҳ Маҳмуд Мирзога тегиб, ўша ернинг ўзида ҳалок бўлади. Бу воқеа 1459 йилнинг охирида содир бўлади. Шоҳ Маҳмуд 14 ёшида оламдан ўтади.

СУЮРҒАТМИШ МИРЗО Шоҳрух Мирзонинг тўртинчи ўғли бўлиб, 1398 йилда Хиротда туғилган. Онаси Мулкат Оғо (Мулк Оғо) бегимдир.

Тарихчи Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, соҳибқирон Амир Темур вафот қилган вақтда, Суюрғатмиш Мирзо ҳали саккиз яшар бола бўлган.

Суюрғатмиш Мирзо ёшлик даврини отаси Шоҳрух Мирзонинг ҳашаматли саройида ўтказди. У ҳам ўз ака-укалари каби ҳарбий санъат, қиличбозлик, чавандозлик билимларини тўлиқ эгаллаб, илм-маърифат ҳомийлари даврасида тарбияланиб, кенг маълумот соҳиби бўлиб етишади.

Суюрғатмиш Мирзо аввал саройда отаси ёнида хизмат қилади. Кейинчалик, 1418 йилда Кобул ҳукмдори Қайду Мирзо вафотидан сўнг, Кобул улуси Су-

юрғатмиш Мирзога суюрғол тарзида инъом қилинади. Суюрғатмиш Мирзо Кобулда тартиб ўрнатиб, меҳнаткаш халқ оммасининг ҳаёт тарзини бир оз яхшилашга муваффақ бўлади.

Бироқ 1426 йил октябр ойида Суюрғатмиш Мирзо тўсатдан оғриб, 18 ноябрда вафот этади. Бу хабар Ҳиротга 1426 йил 2 декабр куни етиб келади. Суюрғатмиш Мирзодан Маъсуд Мирзо ва Қорачар Мирзо номли икки ўғил қолган эди. Шохруҳ Мирзо марҳум ўғли Суюрғатмиш Мирзонинг ўрнига унинг катта ўғли Маъсуд Мирзони ҳукмрон этиб тайинлайди. Абдураззоқ Самарқандийнинг хабарига қараганда, Маъсуд Мирзо ўта қаттиқ қўл, шафқатсиз ҳукмрон бўлган. У ҳокимиятга келиши биланоқ, ҳеч ким билан маслаҳатлашишни истамай, ўз билгича иш юрита бошлайди. Меҳнаткаш халқ аҳволи билан умуман қизиқмайди, аксинча уни ҳар хил тўловларга гирифтор қилиб, очикдан-очик талайди. Тез кунда шаҳар ва қишлоқларда адолат барҳам топиб, қонунсизлик авжига чиқади. Натижада халқ норозилиги кучайиб, Кобул улусида аҳвол мушкуллашади.

Кобулдаги халқ ғалаёнларидан хавотирга тушган Шохруҳ Мирзо невараси Маъсуд Мирзони дарҳол Кобул ҳукуматидан азл қилиб, ўрнига Қорачар Мирзони ҳукмрон қилиб тайинлайди. Қорачар Мирзо ҳокимиятга келгач, халқ ғалаёнлари сўниб, вилоятларда секин-аста тартиб ўрнатилади.

МУҲАММАД ЖЎКИ МИРЗО Шохруҳ Мирзонинг бешинчи ўғли эди. У 1403 йилда Ҳиротда туғилган. Онаси Гавҳаршод бегим эди. Муҳаммад Жўки Мирзо ёшлигидан нимжон ва касалманд бўлиб ўсди. 1419 йилда Муҳаммад Жўки Мирзога Мўғулистоннинг собиқ хони марҳум Шамъи Жаҳоннинг қизи Меҳр Нигор Оғони никоҳ қиладилар. Тўй тароналари Гавҳаршод бегимнинг бевосита раҳбарлигида Боғи Зоғонда ўтказилади.

Муҳаммад Жўки Мирзо кўп вақтлар Ҳиротда отаси ёнида бўлган. У 1427 йилда акаси Улуғбек Мирзонинг Бароқ Ўғлонга қарши қилган юришида қатнашади. Шунингдек, отаси Шохруҳ Мирзонинг бир неча юришларида иштирок қилади.

1433 йилда Шохруҳ Мирзо ўғли Муҳаммад Жўки Мирзога Гармсер ва афғонлар вилояти ҳокимлигини инъом қилади. Бир неча марта Мовароуннахрга акаси

Улуғбек Мирзо ҳузурига ташриф буюради. Зеро, Улуғбек Мирзо, Бойсунғур Мирзо ва Муҳаммад Жўки Мирзолар бир-бирлари билан тез-тез мактуб орқали, айрим ҳолларда расмий мулоқотда бўлардилар. Чунки ақа-ука шаҳзодалар ўртасида ғазалиёт, мантиқ ва фалсафа соҳаларида мунозарали ёзишмалар бўлиб турарди.

1443 йилда Муҳаммад Жўки Мирзо Балх вилояти-нинг ҳоқими қилиб тайинланади. Шоҳруҳ Мирзо кейинги вақтларда тез-тез касал бўлиб туриши ҳамда ўғиллари Иброҳим Мирзо билан Бойсунғур Мирзонинг бевақт оламдан ўтиши боис ўз ўрнига — тахтга валиаҳд тайинлаш фикрига тушиб қолади. Бинобарин, валиаҳдликка бешинчи ўғли Муҳаммад Жўки Мирзони тайинлашга қарор қилади. Лекин ўктам ва тадбиркор малика Гавҳаршод бегим ўғли Муҳаммад Жўки Мирзонинг номзодини қатъиян рад этади. Ҳатто девон ишларига ҳам яқинлаштиришни хоҳламайди. Малика Гавҳаршод бегимнинг фикрича, валиаҳдликка Бойсунғур Мирзонинг тўнғич ўғли Алоуддавла Мирзодан кўра муносиброқ номзод йўқ эди.

Дарҳақиқат, малика Гавҳаршод бегим ўз фарзанди Муҳаммад Жўки Мирзони унчалик ёқтирмас, ҳатто салтанат ишларига ҳам аралаштирмас эди. Шоҳруҳ Мирзо маликани акси ўлароқ энг кичик ўғли Муҳаммад Жўки Мирзони яхши кўрарди. Шаҳзода ҳам кўп вақтини отасининг ёнида ўтказарди. Ниҳоят, 1444 йил воқеасидан сўнг, Муҳаммад Жўки Мирзо онасининг илтифотсизлигидан қаттиқ ранжиб, Балхга қайтиб кетади. Лекин шаҳзоданинг қалбида пайдо бўлган жароҳат кундан-кун пасайиш ўрнига авж олиб, охир оқибат асаб қақшаш касалига мубтало бўлиб, 1445 йилда 43 ёшида вафот этади. Унинг жасадини Ҳиротга келтириб, онаси Гавҳаршод бегим мадрасаси ёнидаги Бойсунғур мақбарасига дафн қиладилар.

Муҳаммад Жўки Мирзонинг уч ўғли бўлиб, Али Мирзо (1423—1424), Муҳаммад Қосим Мирзо ва Абубакр Мирзо эдилар.

МУҲАММАД ҚОСИМ МИРЗО Муҳаммад Жўки Мирзонинг катта ўғли бўлиб, 1422 йилда Ҳиротда туғилган. Онаси Мехр Нигор Оғодир. 1445 йилда Муҳаммад Жўки Мирзо вафот этгач, унга тегишли бўлган Балх ва унинг атрофидаги вилоятлар икки ўғлига суюрғол тарзида бўлиб берилган эди. Жумладан,

Балх, Шибирғон, Қундуз ва Бақлон Муҳаммад Қосим Мирзога теккан эди.

Аmmo Шохрух Мирзо вафот этгач, 1447 йил охирида Муҳаммад Қосим Мирзонинг укаси Абубакр Мирзо катта қўшин билан келиб, акаси билан жанг қилиб, Балх, Шибирғон, Қундуз ва Бақлонни то Бадахшон чегарасигача ўз тасарруфига киритади. Муҳаммад Қосим Мирзо жанг майдонида 27 ёшида ҳалок бўлади.

АБУБАКР МИРЗО Муҳаммад Жўки Мирзонинг кенжа ўғли бўлиб, 1427 йилда Ҳиротда туғилган. Онаси Меҳр Нигор Оғодир. Абубакр Мирзо акаси Муҳаммад Қосим Мирзога нисбатан шижоатли, гайратли, қоплондек чаққон, ҳарбий салоҳиятга молик, шунингдек, хушбичим, кўркам, хушсурат йигит эди. Отаси Муҳаммад Жўки Мирзо вафотидан сўнг, унга Ҳутталон, Арханг ва Соли Сарой вилоятларини суюрғол қилиб берилган эди. У акаси Муҳаммад Қосим Мирзони енггач, Балхни эгаллайди, дарҳол Балх қўрғонини қайтадан таъмирлаб, мустаҳкам қалъага айлантиради. Шаҳзоданинг ҳарбий қудрати кундан-кунга ошиб борарди.

Айни вақтда Хуросон тахти учун Улуғбек Мирзо, Алоуддавла Мирзо, Султон Муҳаммад Мирзо ва Абулқосим Бобур Мирзолар орасида қонли курашлар давом этмоқда эди.

Улуғбек Мирзо Хуросон тахтини қўлга олиш борасида турли-туман режалар тузмоқда эди. Зотан, Хуросонга қўшин тортишдан аввал Балхда турган жияни Абубакр Мирзони бирёқлик қилиш зарур эди. Аммо Балхга ҳужум қилинса кўп талофот кўриши муқаррар эди. Чунки Улуғбек Мирзонинг Балхга йўллаган махфий жосусларининг берган маълумотига қараганда, Балх қўрғони метиндек мустаҳкам, муҳофазада турган қўшиннинг ҳисоби йўқдек эди. Улуғбек Мирзонинг фикрича, агар Абубакр Мирзо билан жангга киришилса, у ҳолда Хуросонга қўшин киритиш анча кейинга сурилиб кетарди. Бинобарин, ёш шаҳзодани хийла билан ўзига ром қилишни афзал деб биларди.

Улуғбек Мирзо ўз режасини амалга ошириш учун Балхга — Абубакр Мирзо ҳузурига эътимодли кишилардан шайхулислом мавлоно Исомиддин ва амир Таваккал барлосни қимматбаҳо анвойи совға-саломлар билан элчи қилиб жўнатади. Шайхулислом мавлоно Исомиддин ёш шаҳзода Абубакр Мирзога амакиси

Улуғбек Мирзонинг беқиёс муҳаббатю, беадад ихлоси ҳақида ҳаддан ташқари муболағалар қилгач, сўзининг охирида ул зоти олий бобаракотнинг Сиз Олий нажод шаҳзодага ихлослари бағоят баланддур, бовужуд Сизни ўз фарзанди аржумандларидек билиб, кўп соғунғондурлар. Боз устига Сиздек шаҳзодаи жу-вонбахтни ўзлариға куёв қилмоқ тараддудида бўлиб, пардаи исматда ўлтурғон Билқиси даврон Робия Султон бегимни Сиз жанобларининг аҳд-никоҳингизга киритмак фикридадурлар. Бинобарин, ул зоти олий бобаракот амакингизни зиёратлариға биз билан бирга борсангиз савобдин ҳоли бўлмас эрди, дейди. Соддадил шаҳзода Абубакр Мирзонинг кўз ўнгида ёшлиги-да кўрган лобар Робия Султон бегимнинг гўзал чехраси намоён бўлади. Гўё малика Робия Султон бегим уни ўз ҳузурига таклиф қилаётгандай эди.

Шаҳзода Абубакр Мирзо эртаси ҳеч ким билан маслаҳатлашмай, ўз ўрнига оталиқни тайинлаб, элчилар билан бирга амакиси Улуғбек Мирзо ҳузурига жўнайди. Бу пайтда Улуғбек Мирзо ўз кўшини билан Термизда турарди. Улуғбек Мирзо жияни Абубакр Мирзони очиқ кўнгил билан қаршилайди ва унинг шарафига бир неча кун зиёфат беради. Бироқ бир ҳафта ўтмасданоқ бир-иккита ғаламислар қариндошлар орасига нифоқ солишга муваффақ бўладилар. Абубакр Мирзони исёнкор қаттол душманликда айблайдилар. Улуғбек Мирзо ҳам жиноятни муфассал текширмасдан, Абубакр Мирзони ҳибсга олишга фармон беради. Шаҳзодани дарҳол ушлаб Самарқандга жўнатадилар ва у ерда Кўксаройга қамайдилар. Орадан 3—4 кун ўтгач, Абубакр Мирзони Кўксаройда қатл қиладилар. Абубакр Мирзо 22 ёшида оламдан ўтади.

ЁДГОР МУҲАММАД МИРЗО Султон Муҳаммад Мирзонинг кенжа ўғли бўлиб, 1451 йилда отасининг қатлидан сўнг туғилган. Ёдгор Муҳаммад Мирзо ёшлиқдан эрка ва тантиқ бўлиб ўсган. У ниҳоят даражада хушбичим, қадди-қомати келишган, чиройли йигит эди. Ёдгор Муҳаммад Мирзода салтанатга эга бўлиш истаги бўлса-да, бироқ бунинг учун жўшқин ҳаракат, ғайрат йўқ эди. У айш-ишратга муккасидан кетган ва шаробхўрликни ҳар нарсадан устун қўярди.

Ёдгор Муҳаммад Мирзонинг аммаси Поянда Султон бегим ўта шуҳратпараст, калондимоғ аёл бўлиб, шаҳзоданинг мураббияси ҳам эди. Бинобарин, Поянда

Султон бегим жияни Ёдгор Муҳаммад Мирзонинг қулоғига «Хуросон тахти биз учун ота мерос», деган гапни қуярди. Шунинг асорати бўлса керакки, Ёдгор Муҳаммад Мирзонинг ҳам руҳиятида шухратпарастлик кенг қулоч ёзган эди.

Ёдгор Муҳаммад Мирзо бошқа темурий шахзодаларидек ҳарбий салоҳиятли, жанг кўрган, чиниққан йигит эмас эди. Зотан, ўзига қолса Хуросон тахтига даъво ҳам қилмаган бўларди. Лекин унинг атрофидаги яқин кишилари, жумладан, амир Ҳасанбек, аммаси Поянда Султон бегим ва бошқаларнинг тазйиқи билан унда жаҳонгирлик ҳаваси шаклланиб қолади.

Ёдгор Муҳаммад Мирзонинг Хуросон учун бошлаган юришида аммаси, тадбиркор, жасур малика Поянда Султон бегим раҳнамолик қиларди. Поянда Султон бегим туркман ҳукмдори Ҳасанбекдан катта ҳарбий кўмак олиб, ёш шахзода Ёдгор Муҳаммад Мирзони Жўржон ҳокимининг устига қўққисидан ҳужум қилишга кўндиради. Жўржонни осонгина қўлга киритгач, соддадил шахзодада Ҳирот тахтига ўтириб, тож кийиш ҳаваси пайдо бўлади.

1469 йил сентябрда Ёдгор Муҳаммад Мирзо туркман қўшинининг ёрдамида Хуросон ҳудудига қараб юради. Бу хабар Хуросон ҳукмдори Султон Ҳусайн Бойқарога етгач, дарҳол душманга қарши йўлга чиқади. Султон Ҳусайн Бойқаро Машҳадда қисқа муддат тўхтаб, Чинорон мавзеига қараб йўл олади. Шу аснода Ёдгор Муҳаммад Мирзо ҳам Чиноронга яқинлашиб келмоқда эди. Ҳар икки қўшин Чинорон яқинида бир-бирига тўқнашиб, шиддатли жанг содир бўлади. Жанг оқибатида туркман қўшини парокандаликка учраб, Ёдгор Муҳаммад Мирзо чекинишга мажбур бўлади. Султон Ҳусайн Бойқаро Ҳиротга қайтиб кетади.

Аммо кўп ўтмай, туркман ҳукмдори амир Ҳасанбек Ёдгор Муҳаммад Мирзони янги қўшин билан тазминлаб, Хуросонга жўнатади. Ёдгор Муҳаммад Мирзо қўшини Нишопур ва Сабзаворга бостириб киради. Бу хабарни эшитган Султон Ҳусайн Бойқаро бир неча ишбилармон амирлар бошчилигида душманга қарши илғор жўнатади.

Аммо Ёдгор Муҳаммад Мирзонинг қўшини Астрободни қўлга киритгач, эндиликда Ҳиротга яқинлашмоқ тарадудига эди. Бинобарин, Ёдгор Муҳаммад Мирзонинг ҳуфйя кишилари Ҳирот атрофида кун сайин кўпаймоқда эдилар. Боз устига Султон Ҳусайн Бойқаро

қўшинидан айрим сотқин амирлар Ёдгор Муҳаммад Мирзо томонига қочиб ўтардилар.

Ёдгор Муҳаммад Мирзонинг қўшинлари Машҳад томон юрганини эшитган Султон Ҳусайн Бойқаро дарҳол Нерату қалъаси томон юради. Шу аснода Ҳирот ташқарисида жойлашиб олган малика Поянда Султон бегим Фаридун барлос, Султон Аҳмад ва бошқа амирларнинг иғвоси ва ҳаракати билан Ҳиротга кириб, жияни Ёдгор Муҳаммад Мирзони Хуросон шоҳи деб эълон қилади. Шаҳар ичида шодиёналар чалинади. Ёдгор Муҳаммад Мирзо пойтахт Ҳирот қўлга олинганлиги хабарини олгач, Тусдан Ҳиротга қараб йўл олади.

Ёдгор Муҳаммад Мирзо Ҳиротга келиб, Боғи зоғонга ўрнашиб олади. Салтанат ишини аммаси Поянда Султон бегим олиб боради. Ёдгор Муҳаммад Мирзо эса айшу ишратга берилиб, эртаю кеч майхўрлик ва чиройли қизлар оғушида эди. Туркман қўшини шаҳар халқини талаш, мол-мулк орттириш билан машғул эдилар. «Хулосат ул-ахбор» муаллифининг таъкидлашича, шаҳар халқи Ёдгор Муҳаммад Мирзо қўшинининг истибдодидан ниҳоят даражада оғир аҳволга тушган эдилар.

1470 йил августида Султон Ҳусайн Бойқаро ўз қўшини билан Ҳиротга яқинлашиб келиб, улуг мутафаккир Алишер Навоий билан биргаликда, Ёдгор Муҳаммад Мирзони қўлга олиш режасини тузадилар. Режага мувофиқ, Алишер Навоий бир неча беклар билан тун, саҳар пайтида шаҳарга кириб, Боғи зоғонда ғафлат уйқусида маст ҳолда ётган Ёдгор Муҳаммад Мирзони боғлаб олиб чиқадилар. Шундан сўнг шаҳар дарвозалари очилиб, Султон Ҳусайн Бойқаро қўшини шаҳарга бостириб киради. Ёдгор Муҳаммад Мирзонинг қўлга тушган хабари яшин тезлигида тарқалади. Беғам ва истеъдодсиз шаҳзоданинг қўшини ва яқин кишилари ўз жонларини сақлаш учун ҳар томонга қочиб кетадилар. Султон Ҳусайн Бойқаро ёш шаҳзода Ёдгор Муҳаммад Мирзога раҳм-шафқат юзасидан уни ўлдирмасликка қарор қилган бўлса-да, бироқ аркон давлат дарҳол шаҳзодани қатл қилишни талаб қиладилар. Султон Ҳусайн Бойқаро Шохруҳ Мирзо авлодининг энг сўнги намояндаси бўлмиш шаҳзода Ёдгор Муҳаммад Мирзони қатл қилишга фармон беради. Шу билан Хуросонда Шохруҳ Мирзо авлодининг ҳукуматдорлиги батамом тугатилади.

ТУРҒУН ФАЙЗИЕВ ТАРИХНИ ЯНГИТДАН ВАРАҚЛАМОҚДА

(хулоса ўрнида)

«Соҳибқирон Темур» пьесасини ёзиш жараёнида тарихчининг ёрдамига муҳтожлик сездим. Ихтиёримда бадий асарлардан Кристофер Марлонинг «Еуюк Темурланг» драмаси, Сергей Бородиннинг «Самарқанд осмонида юлдузлар» эпопеяси, Соҳибқиронга бағишланган бир нечтагина шеърлар, дostonлар тарихий-илмий асарлардан Шўро ҳукумати даврида комфирқа назорати билан яратилган илмий ишлар...

Албатта, шўравий адабиётларнинг ҳаммасини бирваракайига қоралаш инсофдан бўлмас. А. Ю. Якубовский, А. А. Семеновнинг, Бўрибой Аҳмедов, Иброҳим Мўминов сингари олимларнинг ҳалол қўл, покиза виждон билан битмиш тарихлари ҳам мавжудлигини эсдан чиқармаслигимиз керак. Аммо кўп манбалардан ҳатто Амир Темур марҳамати ва тарбиясидан баҳраманд бўлган Ибн Арабшоҳ ҳам, уни қароқчи, босқинчи, қонхўр, жаллод, золим каби «сифат»лар билан «сийлаган».

Иброҳим Мўминовни «Амир Темурнинг Ўрта Осиё маданияти ривожигадаги роли» деган рисоласи учун шундай калтаклашдики, ўша калтакдан сўнг домла ўнганмади. Фан ва маданиятимизга бекиёс фойда келтирадиган олим барвақт оламдан кетди.

Хуллас Амир Темурга қора бўёқ чапланди: биз лакалов болалар Петр биринчига, Иван Грознийга, Амир Темур олдида Дмитрий Донскойга, босқинчи Александр Македонскийга меҳр қўйдик, улар тарихини алоҳида иштиёқ билан ўрганиб; Темур тарихига, демакки туркий халқ тарихига қўл силтадик. Мен пьеса ёзаётган пайтда озодлик шабадалари гир-гир эсар, бу шабадалар худди гунчани сийпалагандек, тарихимиз, қадриятларимиз юзини ҳам сийпалаб очар эди.

Шундай шароитда Амир Темурни саҳнага олиб чиқиш жуда катта масъулият талаб этар эди.

Масъулиятнинг биринчи сабаби: Модомики, Амир Темурга барча феодад подшолар сингари қора бўёқ чаплаб юборилган экан унинг ўзига хос қиёфасини аниқлаш лозим эди. Манбаларда тасвирлангандек, майиб-мажруҳми? Нотавон бир кимсами? Еки Герасимов тасвирлагандек, бадқовоқ, хунукми? Шу саволлар қаршисида қон турар эканман, Турғун Файзиев менга «Амир Темурнинг ҳақиқий расми, бу инглиз манбаларидан олинди» деб бир расм кўрсатди. Келишган, салобатли, чиройли — оққа мойил юзли, қирра бурун, қўй кўзларидан шиддат, қатъият ёғилиб турибди, қошлари коп-қора, ёйсимон. Елкадор одам кўринади. Бошида тўрт ўрам саллак оли

томонига шоҳона жиға ўрнатилган. Ҷша кезлари «Амир Темур қиёфаси» деб кўп ойнома ва рўзномаларда рўсмлар чоп этила бошлаган эди. Бу расмларнинг бирида Темур масжиднинг имоми, нари борса, мударрисга ўхшаб қолган бўлса, бошқасида яна мўғулга тортиб кетган. Турғун Файзиев топган расм эса ҳақиқатга яқин, Темур қиёфасини аниқроқ тасаввур қилишда ёрдам берар эди. Ҳақиқатга яқин, дейишимнинг сабаби тарихий манбаларда Темур қиёфасидан нишон қолмаган, агар унинг қиёфасини чизгудек бўлса, Ибн Арабшоҳ, Шарофиддин Али Яздий, Гиёсиддин Али, Ҳофизии Абрў, Клавихо асарларидаги ийсоний тасвирларга асосланиб қоғозга туширишга тўғри келади ва шунда ҳам реал Амир Темурни гавдалантириш анча қийин. Демак, яна бу ўринда Темурга бўлган таважжух ва акс таважжух қўл келади.

Энг муҳими Турғун Файзиев Амир Темурни (муаррих ҳеч қачон «Амир Темур» деб эмас, «Ҳазрат» деб улуглар эди) сахнада қандай гавдалантириш, жисмоний ва руҳий томондан қай алпозда кўрсатиш кераклиги ҳақида қимматли маслаҳат берди. «Ҳазрат жуда оғир-вазмин, мулоҳазали, салмоқли, овозни баланд кўтармай аммо кесиб гапирувчи одам бўлганлар. Манбалар шундан тувохлик беради»,— деди.

Толиб Каримовнинг сахнада сарбаст гапириши, босиқлик билан юриши ва ҳар бир сўзни томошабин қўлоғига ва шуурига етказиши маъқул келди. Биз режиссёр ва актёрлар билан Амир Темурни сахнада оқсамаслиги керак жисмоний нуқсонга ургу бермаслар, деб яъни маслаҳатлашдик. Бу муаррихга ҳам маъқул келди, аммо икки сахнада — севимли хотини Чўлпон Мулк бегим ўлганда ва Боязиднинг ўз жонига қасд қилгани ҳақидаги хабар келганда ана шу жисмоний айбни кўрсатиб ўтишни маслаҳат берди. Ва биз ҳам шундай қилдик. Муаррихнинг маъқул маслаҳатлари билан Амир Темурни қаттиққўл ҳукмрон, моҳир саркарда, шу билан бир қаторда мутафаккир, кенг қалбли инсон сифатида намоиш қилмоққа мушарраф бўлдик.

Масъулиятнинг иккинчи сабаби: Амир Темур ҳақидаги шўравий тарих фанида, шу фан яратган дарсликларда ва ҳатто Ибн Арабшоҳда ҳам уни саводсиз, қароқчи бир одам сифатида ва бунинг устига, мўғул авлоди деб кўрсатилади. Бунинг тасдиғи ўлароқ, марксизмга асосланган ҳолда, «тотор» деб ҳақорат қилинади. Қизиғи шундаки, ўша манбаларда Амир Темурнинг туркий халқларнинг «барлос» уруғидан эканлиги айтилса ҳам, барибир олиб бориб мўғулга тақалади. Иккинчи томондан, Амир Темур ҳақида кейинги пайтда чоп этилган тарихий ва нотарихий асарларда у шу қадар идеаллаштириладики, гўё бу шахс пайгамбар сиймосида бўлгандек. Ана шу иккиланиш орасида яна Турғун Файзиев ёрдамга келди. У Амир Темур ҳаёти ва фаолияти ҳақида соатлаб, кунлаб ҳикоя қилиши мумкин эди. Боз устига, манбаларда учрамайдиган, теша тегмаган далилларни келтиради. Турғун Файзиевнинг бошқа тарихчилардан фарқи шундаки, атрофидаги қизиққан одамларни тарихдан маърифатли қилмоқ учун бор билимини, бор эхтиросини аямайди.

Менга нималар ҳикоя қилиб берганлари, пьесани ўқиш давомида қандай маслаҳатларни маъқул кўрганини бу ерда эзмаланиб айтмай қўя қолай: ҳаммаси ана шу «Темурийлар шажараси» китобида битилган.

Мен бу ерда китобдан чиқадиган хулосалар ҳақида тўхтаб ўтаман, холос.

Мен тарихчи эмасман ва тарих китоблари ёзилишининг методологясини ҳам билмайман. Аммо бир нарсани биламан: ҳар қандай тарих синфсиз ва партиясиздир. Агар бирон синф, бирон партия

манфаатларидан келиб чиқиб тарих яратилса, у тарих эмас, ўша синф ва партиянинг тарихга муносабатидир. Шўравий тарих фани марксизм-ленинизмни байроқ қилиб олди ва шу байроқ остида тарихга тош отди. Утмишга тош отма, у сени палахмон билан уради, деган гап гоят обратли. Шўрони тарих палахмон билан уриб йиқитди. «Ўзбекистон ССР тарихи» нинг 4 та китобиними, ёхуд турли даврларга бағишланган тарих китобларини-ю дарслиklarини варақлаганда бир нарса кўзга ташланади: подшолар ёмон, тузум расво, зулм-зўрлик ҳаддан ошган, ишлаб чиқариш воситалари заиф ва хом ашё ишлаб чиқариш суст, социалистик жамиятгина инсониятни ботқоқдан олиб чиқди.

Бу хулосалар қанчалик бир ёқлама, қанчалик лаганбардорона эканлиги яққол кўришиб турибди.

Албатта, бу ўринда Турғун Файзиёвни ўша шўравий тарих фанидан ажратиб олмоқ ниятим йўқ. Турғун Файзиёв ҳам шўро мактабида ўқиган, «марксизм-ленинизм фани методологияси билан куролланган». Лекин муаррихнинг бир хусусияти шундаки, у шўро таълиқи остида бўлсада, ҳоли-бақудрат тарихни ҳалоллик билан ёритишга, бор гапни айтишга, далиллардан четга чиқмасликка ҳаракат қилди. Шўро ва комфирқанинг ижтимоий қиличи бошимиздан кетгач, Турғун Файзиёв тарихни янгитдан варақлаб, ажойиб, ҳаққоний далиллар билан биз — омилашаёзган ўқувчиларга мақолалар тақдим эта бошлади. Ва энг диққатга сазовори шўро вақтида бекитикча ёзиб юрган ушбу «Шажара»ни аста-секин, шошилмай поёнига етказди. Темур ва темурийлар тарихини баланд парвоз сўзлар билан ҳамдусанолар, сиёсий шарҳлар, синфий ва партиявий қарашлар билан ифода қилмади. Самимийлик, холислик ва ҳаққонийлик билан ёзилган ушбу китобни худди гўзал бадиий асар ўқигандек бир зарба қилдик қоқмай ўқиб чиқасиз. Муаррих китобга хулоса ёзишни ҳам лозим кўрмади, мен бу вазифани ўз зиммамга олар эканман, унинг «камчулоти»ни тўлдириш мақсадида эмас, балки азбаройи олган таасиротларимни баён қилиш учун ёздим холос.

Биринчи хулоса Амир Темурнинг қиёфаси ҳақида. Муаррих тарихни янгитдан варақлар экан, у Амир Темур ибн Муҳаммад Тарағай Баҳодурни шундай тасвирлайди: келбатли, ҳусндор, аммо ўта салобатли, ўрта бўй, оқ юзли, қиррабурун, қўйқўз одам эди. Ҳақиқатда ҳам Ссийстонда булужлар билан урушган пайтда чап қўли ва чап оёғидан ўқ еб араланган, шу туфайли оқсоқланиб юрган. Аммо доимий эмас. Оёқ-қўли огриганда, совуқ пайтида ва асабийлашганда. Бироқ шунга қарамай ўнг қўл билан шундай қилич чопганки, чапдаст қиличбозлар ҳам унинг маҳоратига дош бера олмаганлар.

Бу тасвир бизнинг Амир Темур ҳақидаги илгари бад тасаввуримизни супуриб ташлаб, Соҳибқиронга бўлган таважжухимизни оширади.

Амир Темурнинг насаби ва маънавий қиёфаси ҳақида. Кўпгина тарихий манбаларда, шу тарихий манбаларнинг ибтидоси бўлган Ибн Арабшоҳнинг «Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур» асарида ҳам Амир Темурнинг насаби негадир уни чўпонлар, ёки қуллар авлодидан деб кўрсатилади. Агар бу гап Ибн Арабшоҳга суянган ҳолда айтилган бўлса, у ҳолда шунга таъкидлаш керакки Амир Темур Дамашққа боқин қилганда Ибн Арабшоҳ ёш гўдак бўлиб, Соҳибқирон унинг оиласини Самарқандга олиб келган эди. Ўз ватанининг боқин бўлгани, Самарқандга келгани албатта Ибн Арабшоҳ юрагига алам солган ва бу алам Мисрга бориб ёзилган «Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур» асарида акс этган. Аммо даврлар ўтган сари тарих юзидан қора парда кўтарилиб, соф ҳақиқат аниқланди,

«Ажойиб ан-мақдур фи тарихи Таймур»дан кўра мўътабарроқ манбаларга асосланиб Амир Темур насаби ҳақида ҳаққоний гап айтилди. Шулардан бири Турғун Файзиев бўлди. Амир Темур туркий халқнинг «барлос» уруғидан, бу уруғ халқ орасида бениҳоя нуфузга, ҳурматга сазовор бўлган, муҳими, ҳамиша салтанат ишларида пешқадам ўринни эгаллаган. Амир Темур йўлтўсарлик қилмаган, карвонларни таламаган. Шу нарса аниқки, қароқчилик, йўлтўсарлик: мол-мулкка ўчликдан, аламзадалиқдан, очкўзлик ва ваҳшийликдан келиб чиқадиган ҳодисадир. Амир Темур зодагон оиласида туғилди, зодагонлик тарбиясини олди. Демак, мактабда, сўнг мадрасада ўқиб, ўз даврида расм бўлган кўпгина билимларни эгаллади, хусусан, ўша даврда зарурий бўлган диний илми — фикҳ, Қуръону ҳадисларни ўрганди. Амир Темур ҳатто фалакиёт, ҳандаса, математика, жуғрофия ва тарих илмларидан хабардор бўлган. Шеърятни жуда нозик тушунган. Биз шўравий адабиётларда 17-йилдан аввалги Шарқ подшоҳларини саводсиз, аҳмоқ деб ўқиб, шуни миямизга сингдириб олганмиз. Ваҳоланки, подшо бўлиш — юртни бошқариши учун билим, иқтидор, салоҳият лозим бўлади. Аммо Темур-ку жаҳоннинг ярмисига ҳукмичи ўтказган, биргина «Амир Темур» деган номнинг ўзиёқ Соҳибқирон тириклигида сиёсатни, ҳарбий тактика ва стратегияни, ижтимоий тараққиётни тебратган.

«Темур бениҳоя шафқатсиз бўлган, у истибдод билан салтанатни тебратган», дейилади тарих китобларида. Тўғри, Амир Темур сиёсатидаги зулм-зўрликни инкор қилиб бўлмайди. Бинобарин, салтанат, умуман давлат бор экан истибдод бўлиши табиий бир ҳолдир. Форобий, Томас Мор орзу қилган идеал давлат, идеал жамият ҳали узоқ асрлар армонлигича қолаверади. Амир Темур салтанатига келсак, шундай катта империяни — Каспий денгизидан Парижгача, Орол бўйларидан Боғдодгача, дунёнинг деярли ярмини эгаллаган салтанатни кўнгилчанлик билан бошқариб бўлмас эди. Шунинг учун Амир Темурнинг бир қўлида қилич, иккинчи қўлида адолат муҳри турган бўлса не ажаб!

Устоз Бўрибой Аҳмедов таъкидлаганидек, Амир Темурнинг шундоқ бепоён салтанатида еттигагина ноиби бўлган холос. Аммо шу етти ноиб давлат ишларини оқилона тебратиб, биргина Турон юртини эмас унинг қаламравида бўлган барча мамлакатларни ободонлаштирганлар. Соҳибқирон бу ўринда «Қўйчўпон кўп бўлса, қўйлар ҳаром ўлади», деган нақлга амал қилган бўлса ажаб эмас.

Учинчи хулоса: Амир Темур салтанати тарихий зарурат эди. Ижтимоий ҳаёт, халқларнинг ҳаёт тарзи шундай буюк бир шахснинг дунёга келишини кутар эди. Турон, бинобарин, Мовароуннаҳр, Эрон Озарбайжони, Хуросон мўғуллар оёғи остида инграр, нажот истар эди. Шундай нажот фариштаси Амир Темур бўлди. У тарих сахнасига чиқиб, Турон заминини мўғуллардан тозаллади, аммо ўзи подшо бўлмади. Подшолик мўғуллар қўлида қолаверди. Лекин Амир Темур амир ул-умаро эди; у мўғулзодалардан номигагина хон тайинлар ва бу кўғирчоқ хонлар Соҳибқирон қўлида ҳар мақомга йўргалар эдилар. Демак, мўғулзодаларнинг салтанат ишларида ҳеч қандай роли бўлмаган, деб хулоса чиқаришимизга асос бор. Амир Темур жуда катта, қуроқ бир империяни бошқариш ишини нозик сиёсат, тадбиркорлик билан олиб борганлигини Турғун Файзиев ҳаққоний ифодалай олган. Бинобарин, Амир Темур салтанат ишларини олиб боришда беш устунга суянди: машварат, шариат, тўра-тузук, дипломатия, қаттиққўллик. Энг нозик сиёсий, ҳарбий ишларда қурултой қақриш Амир Темурнинг одатларидан эди. Бу қурултойга ноиблар, саййидзодалар, барлос уруғининг йирик вакиллари, дин

пешволари, саркардалар, шаҳзодалар, хонлар, султонлар таклиф этилар ва қурултой иродаси Соҳибқирон учун қонун эди. Ислоҳ ва рукнлари ҳар бир мусулмон ҳукмдор учун қонун, Амир Темур, айниқса, бунга қаттиқ риоя қилган. Тўра-тузук Амир Темурнинг ўзига хос давлат конституцияси эди, унга амал қилиш, тўра-тузук бўйича иш олиб бориш Соҳибқирон зафарларини мустаҳкамлади. Амир Темурнинг дипломатия муносабатлари ҳамма даврлар учун намуна бўлгуликдир. Зотан, бирон давлатга камситиш назари билан қарамаган, душман мамлакатни ўзига дўст қилмоқ учун ҳаракат қилган, аммо атрофидаги подшолар, султонликларга нисбатан хушёр бўлишни унутмаган. Салтанатнинг ички сиёсатида эса ноиблар, беқлар, умуман амалдорлар устидан назоратни жуда қатъий ва қаттиққўллик билан ўрнатган эди. Соҳибқироннинг хорижда хуфялари қанчалик кўп бўлса, салтанат ичкарасида ҳам улар он қадар эди. Озгина нохуш хабар, озгина шубҳа туғилса, ўша ноиб Амир Темур томонидан мансабдан бўшатилар ёки бошқа бир қаттиқ жазога мустаҳқиқ қилинар эди: у хоҳ бегона бўлсин, хоҳ ўз жигаргўшаси бўлсин, Соҳибқироннинг учинчи ўғли Мироншоҳ Мирзо (1366—1408) нинг тўнғичи, ҳукмдорнинг сеvimли набираси Халил Султон Мирзо (1384—1411) бировнинг хасмига чанг солиб, ҳарамига олиб келганда уни валиаҳдлик мартабасидан азл қилган, ҳатто Ҳиндистон уруши вақтида Темур лашкари қутурган филлар қаршисида лол қолиб, ортга чекиниш фикирга тушганда, Халил Султон маст туялар устига хашак ортиб, хашакларни ёндириб, уларни филлар томонга ҳайдаб, филларни қочириб ғалабани таъминлаганда ҳам Соҳибқирон «Барақалла»дан нари ўтмаган, демак Халил Султонни ахлоқий бузуқлиги учун кечирмаган. Амир Темур даврида бошқаларга нисбатан саййидлар ва барлосларгина қаттиқ жазоланмасдилар. Бундай имтиёзга сабаб саййидларнинг пайгамбар авлодидан бўлганлиги, барлосларнинг эса тахт қўлга киритилишидаги хизматлари ва халқ ўртасидаги катта нуфузга эгаликлари эди.

Тўртинчи хулоса: Китобхонда шундай бир иштибоҳ туғилиши мумкин: у ўзбекларга қарши уруш олиб борганми, нега энди биз ўз душманимизни мақтаймиз? Амир Темур номига нисбат берилган «Темур тузуклари» ва «Зафар йўли» асарларида, «Бобурнома»да, «ўзбекларни аёвсиз қирдим», деган ибора — ҳозирги этник халқ — ўзбеклар эмас, балки дашти қипчоқлик кўчманчилардир. Темурийларга қарши ҳарбий куч эди улар, шунинг учун «ўзбеклар» деб аталган. Шунинг назарда тутиш керакки, Амир Темур даврида, (ундан аввал ҳам), ундан кейин то 20-асрга қадар, тўғрироғи октябр инқилобига қадар миллат тушунчаси бўлмаган: яъни ана у қозоқ, бу тожик, наригиси туркман, буниси ўзбек миллати деган гаплар бўлмай, умумтуркий халқ тушунчасига ҳосил ҳоким эди. Шўро давригача, ахир, ҳозирги яшаб турган заминимизни араблар Моваруннаҳр, Хуросон деб атаганлар, ўзимиз эса Туркистон ёки Турон деб билганмиз. Хориждаги ватандошларимиз ҳануз ўзларини (қозоқ, қирғиз, туркман, тожик, ўзбек ва ҳақозо бўлишларидан қатъи назар) Туркистоний деб атайдилар. Зеро: Амир Темурда ҳам, ундан аввалги подшоларда ҳам халқларни миллатларга ажратишдан ҳеч қандай сиёсий манфаат йўқ эди. Уша ҳукмдорларда маълум даражада уруғчилик ва табақачилик иллати бўлган эса-да, ажабки, улар уруғчилик манфаатларини умумдавлат манфаатларига хизмат қилдирганлар. Аммо Амир Темурдан кейинги даврда уруғчилик иззатнафсага, қонхўрликка, хунхўр душманчиликка айлангани рост. Бу уруғчилик бора-бора маҳаллийчилик иллатига айланиб кетди. Шўро замонида эса миллатчилик деган дард пайдо бўлди-ки, бу халқларнинг бошига ёғилган куйфат эди.

Бешинчи хулоса: Амир Темур даврида маданият, санъат, илм-фан гуркираб ўсди. Жаҳонгир қаергаки бормасин, ўша ердан энг кўли гул усталарни, хунарманд ва санъаткорларни, шоиру олимларни озор етказмай олиб келди, уларни тарбиялаб вояга етказди. Унинг даврида Самарқанд ер юзининг сайқалига, Бухоро ислом динининг қувватига айланди. Шахрисабз (Кеш), Шохрухия, Фориж, Султония шаҳарлари бунёд этилди. Хуллас, Турон юрти — ўз маданий тараққиёти билан жаҳоннинг кўзини қамаштирди.

Бу соҳада ҳам Амир Темурни айбловчилар кўп эди: бинобарин, у зўрлик, зўравонлик ишлатиб Туронга ўзга мамлакатларда маданият ва санъат усталарини олиб келган, деб айбладилар. Аммо муаррихлар Амир Темурни бу соҳада айблайдилар-да, Москва, Петербург, Екатеринбург, Грозний, Киев сингари шаҳарларнинг қандай зулм-зўрлик билан барпо этилганини гўё унутадилар. Албатта, Амир Темурнинг босқинларини, бошқа мамлакатларни ғорат қилганини тарих авф этмайди. Аммо у тарихан зарурий шахс сифатида шу ишларни қилишга мажбур эди, зотан, Турон минтақаси азалдан бошқа ҳукмдорларнинг ҳадафи бўлиб келган, демак Темур уларни забт этмаса, бошқа ҳукмдорлар Туронни юнонлар, форслар, араблар, мўғуллардан баттар талон-тарож қилиб, гадо қилишлари турган гап эди. Аммо қизиғи шундаки, Темур ўзи забт этган мамлакатларнинг подшоларини яна тахтига қойиммақом қилган, агар ўша подшо жангда ҳалок бўлса, унинг зурриётидан подшо тайинлаган, демак миссионерлик ҳаракати унинг фаолиятида кўринмайди. Шу билан бирга забт қилган мамлақатида ғуноқкорларни қатли ом қилиш билан бирга, ўша жойда ободончилик ишларини ҳам олиб борган эди. Албатта музаффар ҳукмдор сифатида ўз юртини обод қилмоқ учун бошқа юртларнинг маданият ва санъат усталарини жалб этган бўлса, бунга ажабланмаслик керак.

Олтинчи хулоса: Турғун Файзиев ушбу китобни беш қисмга бўлади: Амир Темур ҳақида, Жаҳонгир Мирзо ва унинг авлоди ҳақида, Мироншоҳ Мирзо ва унинг авлоди ҳақида, Умар Шайх Мирзо ва унинг авлоди ҳақида, Шохрух Мирзо ва унинг авлоди ҳақида. Шу бобларда Соҳибқироннинг тўрт ўғлидан тарқаган зурриёт ҳақида мукаммал маълумот беради. Боз устига Амир Темур никоҳига кирган хотинлар ва унинг қизлари, қизларидан тарқаган зурриёт ҳақида ҳам маълумотлар учратамиз. Китоб ана шуниси билан ҳам жуда қимматли.

Муаррих Соҳибқироннинг тўнғич ўғли Муҳаммад Жаҳонгир Мирзо (1356—1376) ҳақида маълумот баён қилар экан 20 ёшга етиб қирчинда қийилган бу шахзоданинг амалларини тўла баён қилиб, 1471 йилгача давом этган зурриёти ҳақида қимматли маълумотлар келтиради. Соҳибқироннинг иккинчи ўғли Умар Шайх Мирзо (1356—1394) ва унинг зурриёти ҳақидаги маълумотлар 1515 йилгача келади. Демак, Соҳибқирон хонадонининг бу шохобчаси Бадиуззамон Мирзо билан тугайди. Учинчи ўғли Мироншоҳ Мирзо (1366—1408) шохобчаси 1613 йилгача давом этади. Тўртинчи ўғил Шохрух Мирзо (1377—1447) авлоди 1471 йилгача давом этган. Мироншоҳ Мирзонинг набираси, Умар Шайх Мирзо (1456—1494)нинг ўғли Заҳириддин Муҳаммад Бобуршоҳ зурриёти эса 1858 йилгача Ҳиндистонда давом этди ва темурийлар салтанати шу ерда тугади.

Муаррих ушбу китобга кирган маълумотларни эринмай, битталаб йиққан кўринади. Бундай ишни халқимиз «игна билан қудуқ қазибди», деб баҳолайди. Турғун Файзиев, назаримда тирноқ билан қудуқ қазиб, ташна дилларни қондирган. Темурийлар ҳақида бунчалар мукаммал маълумот берган тарихий баён ҳали яратилмаган эди.

Амир Темур зурриёти ҳақидаги бу китобни ўқир эканмиз, беихтиёр нима сабабдан Соҳибқирон яратган буюк империя парчала-ниб, йўқ бўлиб кетганлигига жавоб топгандек бўламиз. Бинобарин, биринчидан, империя асосчисининг васиятларига амал қилмаслик, шуҳратпарастлик (Соҳибқирон саъжиясида бу иллат бўлмаган), хотинбозлик, маишатпарастлик, ўғайваччалик ва бир оилада тарбия-ланмаганлик ва энг муҳими салтанат ишларига аёлларнинг бевосита ва билвосита аралашувидир; фикримизнинг исботи ўлароқ Халил Султоннинг хотини Шоди Мулк, Шоҳруҳнинг хотини Гавҳаршод бегим, Ҳусайн Бойқаронинг хотини Хадича бегим сингариларни кўрсатиш мумкин. Биринчиси, салтанат ишларига фаол иштирок этганлиги туфайли Халил Султон тахтдан азл этилди, иккинчиси маккорлик ва димоғдорлик билан набирасини «куфрга кетган отага қарши қўйди, учинчиси макр-ҳийла билан набирасини қатл эттириб, салтанат тагига сув қуйди.

Дуруст, Амир Темурнинг ўзи ҳам аёлларни салтанат ишларига аралаштирган, жумладан Бибиҳоним (Сарой Мулк Хоним) йирик давлат арбоби даражасига кўтарилган зукко ва тадбиркор аёл эди. Аммо шундоқ эса-да салтанат жilовини қўлига ола билмаган, бинобарин Амир Темур бунга йўл ҳам қўймаган эди. Амир Темурда шундай бир одат бор эди. Бибиҳоним бирон маслаҳатга огиз очса Соҳибқирон уни сиртдан писанд қилмай эшитардию мулоҳаза ва мушоҳада торозусида тортиб кўриб, сўнг амалга оширар эди. Амир Темур тарихидан кўринади-ки, Бибиҳоним Соҳибқиронсиз элчиларни қабул қилганда ҳам, Самарқанд тахтини Соҳибқирон сафарда эканида тебратиб турганда ҳам йирик сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий масалаларда ўзбошимчалик билан ҳукм чиқармаган. Эҳтимол Бибиҳоним аёллигига бориб биронта шаҳзодани ғийбат қилгандир, ёмонлагандир, аммо Соҳибқироннинг сажиясидан маълумки, у ғийбат ва бўҳтонларга эмас, далилларга суянган. Аммо ундан тарқалган фарзандлар ва набираларда (Бобуршоҳ айнан бобокалонига ўхшар эди) кўнгилбўшлик, аёллар сўзига эътимод, таважжуҳ ва акста-важжуҳ кучлироқ эди ва шу сабаблар каттакон империяни инқирозга олиб келган бўлиши эҳтимол.

Асосий хулоса: Бу китоб бир-икки йиллик меҳнат маҳсули эмас, бу ўттиз йиллик тинимсиз, бунинг устига жамоатчиликдан, хусусан шўравий ташкилотлардан пинҳона олиб борилган тадқиқотдир. Турғун Файзиев меҳнатини чумоли меҳнатига қиёс қилгулики: у тинимсиз, эринмай тарихий далилларни йиғди, уларни бир жойга тўплади ва уларни яна янгитдан холис муаррих кўзи билан кўриб, муаррихнинг покиза қўлию иймони билан ёзиб чиқди. Сўз боши муаллифи Бўрибой Аҳмедов айтмоқчи, натижа ўлароқ ҳаммага зарур китоб юзага келди.

Турғун Файзиев бу билан чекланиб қолгани йўқ: у тарихни янгитдан варақламоқда. . .

АСРОП САМАД

МУНДАРИЖА

<i>Бўрибой Аҳмедов. Ҳаммага керак китоб.</i>	3
Сўз боши	7
Соҳибқирон Амир Темур Кўрагон.	13
Сарой Мулк Хоним (Бибихоним).	54
Амир Темурнинг ҳарами.	61
Амир Темур фарзандлари.	63
Муҳаммад Жаҳонгир Мирзо.	69
Умар Шайх Мирзо Баходир.	84
Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро.	104
Мироншоҳ Мирзо.	165
Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо	217
Шоҳурх Мирзо	295
<i>Асрор Самад. Турғун Файзиев тарихни янгитдан варақла-</i> <i>моқда</i>	343

Тарихий илмий оммавий нашр

ТУРГУН ФАЙЗИЕВ
ТЕМУРИЙЛАР ШАЖАРАСИ

Кичик муҳаррир *М. Назирова*
Техник муҳаррир *В. Н. Барсукова*
Мусахҳиҳа *М. Усмонова*

ИБ № 203

Теришга берилди 23.03.94. Босишга рухсат этилди 23.12.94. Қоғоз бичими 84×108/32. Журналная гарнитурда терилди. Юқори босма усулда босилди. Шартли босма тобоғи 18,48+091(вкл.) Нашр тобоғи 20,2+1,3(вкл.) Адади 10000. Буюртма № 5120. Баҳоси келишилган нархда. Шартнома № 7—94

«Ёзувчи» нашриёти. 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30-уй.
«Хазина» илмий-ижодий ишлаб чиқариш бирлашмаси. 700097,
Тошкент, Халқлар дўстлиги шоҳкўчаси, 28.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот комитетининг Ижара пудратидаги Тошкент Матбаа комбинатида босилди. 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.